ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ САМАРЌАНД
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АБДУРАШИД АБДУРАЌМОНОВ

ТУРКИЙ ХАЛЌЛАР ОЃЗАКИ ИЖОДИ

(Энг ќадимдан исломгача бўлган давр)

Олий ўќув юртларининг филология факультетлари бакалавр ќамда магистрлари учун ќўлланма

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги олий ўќув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини мувофиќлаштирувчи кенгаш президиуми томонидан нашрга тавсия этилган.

ТОШКЕНТ – 2004

Абдурашид Абдураќмонов. Туркий халќлар оѓзаки ижоди
(Ўќув ќўлланма). Самарќанд, СамДУ нашри, 2004. 410 бет.

Масъул муќаррир: академик БОТИРХОН ВАЛИХЎЖАЕВ

Таќризчилар:
НАСИМХОН РАЌМОНОВ,
Ўзбекистон Миллий университетининг
профессори, филология фанлари доктори

РАЌМОНЌУЛ ОРЗИБЕКОВ,
Самарќанд давлат университетининг
профессори, филология фанлари доктори

Туркий халќлар оѓзаки ижодининг тарихи жуда ќадимий даврлардан бошланади. Лекин исломдан аввалги туркий адабиётнинг тарихи махсус дарслик–ќўлланма сифатида яратилмаган. Ќозиргача мавжуд дарсликларда эса бу давр тўѓрисида айрим ривоят ва афсоналар, шунингдек, тош битикларни келтириш билан чекланилади, холос. Туркий халќлар оѓзаки ижодининг илк даврини барча туркий халќларнинг ќадимги маданияти билан муштарак ќолатда ўрганиш масаланинг моќиятини бир мунча ойдинлаштиради. Мазкур ќўлланмада ана шу масала эътиборга олинган бўлиб, у исломдан аввалги Туркий халќлар оѓзаки ижоди тарихини ўрганишда янги маълумотлар беради.

Ќўлланма олий ўќув юртлари филология факультетларининг бакалавр, магистрлари, шунингдек, ўрта махсус таълим мактабларининг адабиёт ўќитувчиларига мўлжалланган.

© *Самарљанд Давлат университети,* 2004 йил.

ТУРКИЙ АДАБИЁТНИНГ ЉАДИМИЙ ЉАТЛАМЛАРИ

Мустаљиллигимиз шарофати билан халљ ва Ватан тарихи, адабий, илмий ва маданий мероснинг љадим-љадим замонларга бориб таљаладиган илдизларини чуљур ва холисона ўрганиш имкониятлари майдонга келди. Шунинг натижасида туркий халљларнинг љадимги даврларда яратган адабий-бадиий ёдгорликларини излаш, уларнинг намуналарини аниљлаш, таќлил ва талљин љилиш ишлари ќам жадал суръатлар билан амалга оширилмољда.

Маълумки, туркий халљларнинг љадимги тарихи ва маданияти жаќон туркийшунос олимларини анчадан бери љизиљтириб келмољда. Бу соќада турли тилларда љатор тадљиљотлар амалга оширилган, мавжуд бўлган, аниљланган ёдгорликлар нашр эттирилган, таржима ќам љилинган. Шунинг билан бир љаторда туркий халљлар ођзаки ижодининг гўзал намуналари бўлган ривоят, афсона, достон ва бошља жанрлардаги асарлари ќам умумлаштиришни таљозо этади.

Шуниси ќам борки, туркий халљларнинг љадимий тарихий ва адабий ёдномаларининг кўп љисми саљланиб љолмаган бўлса-да, уларнинг айримлари юнон, хитой, араб, форс, герман, рус, славян халљлари тилларида битилган тарихий-адабий ёдгорликларда ўзига хос тарзда ифодаланган ќолда саљланган. Буларнинг ќаммасини ўрганиш, тартибга солиш, маълум бир хулосаларга келиш эса ниќоятда кўп меќнат ва узлуксиз изланишларни талаб этади. Бундай ишни амалга ошириш эса туркий халљлар љадимги адабиёти тарихини яратишга љўйилган жиддий љадам саналади. Ана шундай масъулиятли вазифани англаб, уни амалга оширишга бел боѓлаган адабиётшунос Абдурашид Абдураќмонов кўп йиллик изланишлари

натижаси бўлмиш «Туркий халљлар оѓзаки ижоди» деб номланган ўљув љўлланманмасини яратди.

Мазкур љўлланманмада мумтоз адабиётшуносликдаги тазкира-баёз тузиш анъанаси давом эттирилгандай бўлиб туюлади. Чунки унда, бир томондан, љадимги туркий адабиёт тўђрисида маълумот бериш мавжуд бўлса, иккинчи томондан, бу маълумотни тасдиљловчи адабий матнлар анча муфассал тарзда келтирилади. Бу матнлар эса муаллиф томонидан турли манбалардан тўпланган бўлиб, ќатто айримларини ўзи ўзбек тилига ќам таржима љилган. Натижада туркий халљларнинг љадимги даврлардан тортиб милоднинг VIII асргача яратилган бой адабий мерос матнлари бир жойда жамланган. Бу эса, ўз навбатида, шу давр адабиёти тарихини ўрганувчи бакалавр, магистрлар учун ќам, мактаб, лицей, коллежларнинг ўљитувчилари учун ќам ва умуман олганда, туркий халљларнинг љадимги адабиёти тарихи билан љизиљувчилар учун ќам анча љулайлик туђдиради. Чунки ўљувчи у ёки бу ёдгорлик-адабий матнни ўљиш ва таќлил љилиш учун турли манбалар, нашрларни ахтариб юрмайди. Ана шу жиќатдан љўлланмада тарихий-адабий матнларни келтиришга кўп ўрин ажратилганини маъљуллаш мумкин.

А.Абдураќмоновнинг мазкур љўлланмасини кўздан кечириш шундан гувоќлик берадики, љадимги туркий адабиёт ўз љатламлари, жанрлар ранг-баранглиги, мавзуларнинг турли туманлиги, тарихий-бадиий образларининг ўзига хослиги билан диљљатни жалб этади. Уларда туркий халљларнинг љадимий диний ва бадиий тафаккури жараёни ўзига хос тарзда ифодаланган. Шунинг билан бирга бундай диний ва бадиий тафаккурнинг бошља љавм ва халљлар диний ќамда бадиий тафаккури, адабий

мероси билан муштарак жиќатлари ва фарљлари ќам намоён бўлиб туради, бадиий муаммоларидан ќам мулоќазалар юритилади.

Умуман олганда, А.Абдураќмоновнинг «Туркий халљлар оѓзаки ижоди» љўлланманмаси ислом цивилизациясига љадар бўлган даврдаги туркий халљлар бадиий ижодининг ранг-баранг маќсули бўлмиш ёдгорликлар билан танишиш, уларнинг умумий адабий жараён тарихида тутган мављеини белгилашда ўз ќиссасини љўша олади.

Албатта, мазкур љўлланмани бу соќадаги илк љадамлардан бўлганидан унда ќамма муаммолар ечимини ахтариш љийин. Шундай бўлса-да, љњлланма љадимги туркий адабиёт ќаљида маълум маънода маълумотнома вазифасини ўтайди. Агар муќтарам ўљувчи ўз хоќиш-истакларини билдириб, уни янада мукаммаллаштириш учун муаллифга кўмак берса, нуран аъло нур бўлажак, деб ўйлайман.

Б.ВАЛИХЊЖАЕВ, академик.

КИРИШ

«Тарих – халљ маънавиятининг асосидир». Халљимиз маънавиятининг шаклланишида тарихимизнинг узољ ўтмишида яратилган бадиий адабиёт алоќида љадр-љимматга эга. Жаќондаги кўплаб халљлар ўзининг антик (лотинча «љадимий») давр адабиётига эга. Љадимшунос олимлар «антик» сўзини юнон ва рим адабиётига нисбатан љњлласалар-да, аслида Миср, Эрон, Хитой, Ќиндистон, Бобил (Вавилон) каби мамлакатларнинг маданияти ќам юнонлардан олдинрољ (2700-2800 йиллар муљаддам) юзага келган. Туркий адабиётнинг ќам антик даври бўлганми?

Исломгача бњлган туркий адабиёт ќам њзининг љадимий љатламларига эга. Бу даврда адабиёт асосан оѓзаки шаклда пайдо бўлган ва ривожланган деб ќисоблаш мумкин. Бу адабиёт тарихини њрганиш жуда муќим масала бњлиб, лекин у њзига хос љийинчиликларга эга. Абу Райќон Беруний араб босљинчилари љадимий Хоразмни эгаллагандан сњнгги ќаракатлари тњѓрисида шундай љайѓуриб ёзади: «Љутайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошљаларга ўргатадиган кишиларни ќалок этиб, буткул йўљ љилиб юборган эди. Шунинг учун у (хабар ва ривоятлар) ислом давридан кейин, ќаљиљатни билиб бўлмайдиган даражада яширин љолди». Буюк мутафаккирнинг бу фикри фаљат Хоразмдагина эмас, араблар Марказий Осиёнинг, умуман, босиб олган барча мамлакатларнинг маданиятини, тарихини, ёзуви, адабиётини йњљ љилди. Шунинг асоратидирки, исломгача бњлган даврда туркий халљлар њртасида љандай ижтимоий тузум бњлганлиги, уларнинг адабиёти, маданияти ва ќатто диний эътиљодлари тњѓрисида ќам аниљ фикрлар баён этилмайди, зиддиятли љарашлар юзага келади.

Туркий халљлар оѓзаки ижоди тарихининг илк даврлари ўрганилганда туркийлар номи билан шуќрат љозонган кўплаб халљларнинг маданиятига мурожаат љилиш ўринлидир. Чунки бугунги кунда мустаљил миллат сифатида шаклланган ўзбек, љозољ, љирѓиз, бошљирд, љорађалпољ, туркман, уйѓур, озарбайжон, гагауз, усмонли турк, татар, ёљут ва бошља халљлар љадимги туркийларнинг авлодларидир.

Љадимги туркийларнинг юзага келиши муљаддас китоблардан бири «Инжил»да, шунингдек, кўплаб афсоналарда Нуќ пайѓамбарнинг фарзанди Ёфас номи билан боѓланади. «Инжил»да Ёфаснинг Гўмер, Маъжуж, Гўмернинг эса Ашканоз исмли ўѓиллари бўлганлиги кўрсатилади. Фанда Гўмер туркийларнинг киммер, Маъжуж – Гог ва Магўг, Ашканоз – скиф љавмларининг пайдо бўлишига асос бўлгани айтилган. Тарих отаси Геродот (милоддан аввалги V аср) «Тарих» асарининг тњртинчи китобида скифлар ва уларга яљин љавмларнинг турмуш тарзи, ќаёти билан боѓланган ривоят ќамда афсоналарни келтиради, скифларнинг форслар билан урушларини књрсатади. Бу давр тарихчиларининг асарларида туркий љавмлар скиф, киммер, сак, массагет каби номлар билан юритилган. Љадимги туркийларнинг ќаёти Ктезий (милоддан аввалги V-IV аср), Харес Митиленский (милоддан аввалги IV аср), Полиэн (милоддан аввалги II аср), Страбон (милоддан аввалги I аср), Диодор (милоддан аввалги I аср) ва бошља антик тарихчиларнинг китобларида ёритилган, ривоят ќамда афсоналари келтирилган.

Тарихда «турк» сўзи бир љавмга мансуб кўплаб халљларнинг умумий номи сифатида шаклланди. V асрга оид хитой манбаларида «турк» сўзи туронликлар, турклар маъноларида љўлланилган. Бу сўз от маъносида келса «куч -

љувват», сифат вазифасида келса «кучли, љувватли» маъносини берган. Бундан ташљари, у «етук», «билимдон», «доно» каби тушунчаларни ќам ифодалайди. Эрамизгача Турк хољонлиги катта ќудудда ќукмронлик љилган. VII-II асрларда Жанубий Сибириё, Энасой (Энасой) ва Иртиш дарёси бўйлари, ќозирги Можаристон (Венгерия) ва Чехословакия, Ќазар денгизи бўйлари, Эрон, Ирољ, Сурия ва Туркия давлатлари ўрнида сак – искит империяси барпо бўлган. Љадимги туркийлар яшайдиган ќудудлар Шарљ манбаларида Турон, юнон тарихчиларининг китобларида эса Скифия мамлакати деб юритилган.

Туркий халљлар оѓзаки ижодининг љадимги даврларини тиклаш ва ўрганиш учун етарли асослар бор.

I. Ижтимоий–сиёсий алољалар, тилдаги сўз, ибора ва атамалар, диний тушунча, тафаккурларнинг яљинлиги ќамда бир хиллиги жиќатидан антик даврдаги айрим халљларнинг маданияти ва адабиётида туркийларга хос умумий типологик яљинликлар бор. Шу нуљтаи назардан љараганда, милодимиздан аввалги уч мингинчи йилларда Кичик Осиёда яшаган шумерларнинг диний тасаввурлари, тили ва адабий љарашларида муштараклик сезилади. Ёки ќозирги Ўзбекистон ќудудида исломга љадар месопотамияликларнинг љишлољлари бўлганлиги тўѓрисида араб тарихчилари ёзиб љолдирганлар маълумотлар ќам љимматлидир.

II. Энг љадимги даврлардан исломгача яшаган тарихчиларнинг асарларида туркийларнинг аждодлари – искит, киммер, сак, массагет ва бошља љавмларнинг тарих майдонига келиши, орзу-умидлари, љаќрамонлиги ва турли хил турмуш урунишлари ќаљида саљланган барча асотирлар, афсона ва ривоятлар туркийларга мансуб

миллатлар учун тенг даражада хизмат њиладиган адабий ёдгорликдир.

III. Антик давр адабиёти, жумладан, юнон адабиётида туркий халљлар ќаёти ёритилган асарлар ќам мавжуд. Шунингдек, бу адабиётда туркий халљлар томонидан яратилган ривоят ќамда афсоналардан ќам фойдаланиш ёки туркий адабий сюжетларнинг кўчиб ўтиши анъаналари сезилади. Ќатто йирик эпосларнинг бир хил сюжетга («Одиссей» ва «Алпомиш») эгалиги ёки туркий љавмлар њртасида Прометей тњђрисида мавжуд адабий сюжетлар юнон адабиётида турли адабий жанрлардаги асарлар яратилишига асос бњлиши љадимги халљлар адабиётини љиёсий ўрганиш масаласини љўяди.

IV. Ќар бир халљнинг ўзига хос шаклланиш жараёни мавжуд. Туркий љавмларнинг ќам бир неча миллат сифатида шаклланиши шундай хусусиятга эга. Љадимги Хитой йилномалари, Урхун ёдгорликлари, Рашидиддиннинг «Жомеъ ут - таворих» (XIII аср), Мирзо Улуђбекнинг «Тўрт улус тарихи», Абулђози Баќодирхоннинг «Шажараи турк», «Шажараи тарокима», Ќасан Ато Абушийнинг «Туркий љавмлар тарихи» каби асарларида бу масала тарихий нуљтаи назардан чуљур ёритилган. Туркий халљларнинг ибтидоий шаклланиш даврлари – љавмларга ном љўйиш, уларга доно уруђ бошлиђининг оталик љилиши кўплаб бадиий асарларда ќам ўз ифодасини топган. Бу ўринда «Ўђузнома», «Љўрљут ота китоби», «Турк хољони Шу ва Искандар» (Маќмуд Кошђарийнинг «Девону луђотит турк» китобида саљланган сюжет асосида) каби достонлар Туркий халљлар ођзаки ижодининг љадимги даврларини ёритишда муќим адабий манба саналади.

V. Милоддан аввалги VII асрларда скиф-киммерларнинг ќукмдорларидан бири Прототей ќисобланган. Унинг отаси Паритий бўлган. Паритий оссурий тарихчиларининг маълумотига кўра Гўг (Гог)нинг ўђлидир. Гўг ва Магўг – Яъжуж - Маъжужлар туркий љавмларнинг энг жанговар уруђларидан бўлишиб, шимолдаги давлатда ќукмронлик љилишган ва VIII-VII асрларда Кичик Осиёдаги деярлик барча давлатларни ўзларига бўйсундиришган эди. Юнон ва оссурий тарихчилари скифларнинг улкан саркардаси сифатида тан олинган Мадини Прототейнинг ўђли деб ќисоблашади. Мади эса узољ асрлар давомида туркий адабиётда Алп Эр Тўнга, форсий адабиётда Афросиёб номи билан тасвирланган љаќрамоннинг тарихдаги прототипидир. Демак, бу љаќрамон фаолияти билан бођланган туркум ривоятлар, афсоналар ва достонлар туркий адабиётнинг љадимги даврларини тиклашда бой ёдгорлик саналади.

VI. Ўрхун-Энасой тош битикларининг топилиши љадимги туркий ёзма адабиёт мавжуд бњлганлигининг бељиёс намунасидир. Бу битикларда акс этган бадиий тасвир, ђоя ќалљ ођзаки ижодида яратилган асарлар билан ќамоќанг туради. Осмонни муљаддас тангри деб тушуниш туркийлар учун ќамма даврларга хос хусусият бўлган ва исломгача бу таълимот ўз љимматини йўљотмаган.

VII. Милодимизнинг III асридан бошлаб монийлик, VIII асрнинг иккинчи ярмидан буддавийлик ољимидаги туркий адабиётнинг юзага келиши ёзма адабиёт шаклланишига ќам асос бўлди. Турк олими Решид Рахмет Аратнинг таснифига књра, љадимги туркий ёзма адабиётга асос солган шоирларнинг ќаёти ва ижоди тњђрисида љуйидаги маълумотлар саљланиб љолган.

1. Апринчур Тегин (икки шеъри билан таниљлидир.) 2. Кул Тархон (Ёлђиз номигина саљланган). 3. Сингку Сели Тутунг (Турк њлкалари ва уларнинг књлами кенглигидан

баќс юритган машќур Чин сайёќи Ќусн-Тсангнинг саёќатномасини њнинчи асрнинг биринчи ярмида туркчага усталик билан таржима љилган шоирдир. Бу таржима Париж миллий кутубхонасида саљланади). 4. Ки-ки (Бурхан-Будда муќитида етишган бу шоирнинг икки шеъри саљланган). 5. Пратян-Шири (Санскритчадан таржима љилган, лекин шоирнинг туркча исми саљланмаган). 6. Асиг Тутунг (биргина тњртликнинг ичида номи келтирилиб њтилади). 7. Чусуя Тутунг (Бурхон муќитида етишган бу шоирнинг «Гэвзэлик Бњяси» бир шеъри мавжуддир).8. Калим Кейси (Бурхон раќбарлари авлодидан саналган бу шоирнинг биргина шеъри саљланган). 9. Чучу («Девону лугатит туркда» номи келтирилган бу шоирнинг ќеч љандай ёдгорлиги саљланиб љолмаган. Балки кошљарликлар тилидан ёзиб олинган ажойиб њгут ва њрнакларнинг бир љисми бу шоирга тегишлидир).

Ўзбек адабиётшунослигида туркий адабиётнинг антик даврини белгилаш масаласига биринчилардан бўлиб профессор А.Фитрат киришган эди. У «Ўзбек адабиёти намуналари» китобида ўзбек адабиётининг дастлабки даврини «Љабилавий адабиёт» деб ќисоблайди. Унинг фикрича, љабилавий адабиётнинг энг муќим кўриниши достон адабиётидир. Бу ўринда у «Чистони Элигбек ќикояси», «Алпомиш» достони, Маќмуд Кошђарийнинг «Девону луђотит турк» китобидан «Ёз ўйинлари» (6 та тўртлик), «Овдан урушља» (12 та тўртлик)ни кўрсатади. Иккинчи даврни эса «Феодаллик даври адабиёти» деб номлайди ва VIII асрдан исломий адабиётгача бўлган даврни асос љилиб олади. Иккинчи давр адабиёти намуналари сифатида Урхун ёзувларидаги адабий парчалар, «Алп Эр Тўнга» марсияси (8 та тўртлик), «Ёз ќаљида» (5 та тўртлик) ќамда «Љўрљут ота китоби» достони, шунингдек,

«Девону луђотит турк»дан ахлољий – таълимий хусусиятга эга бўлган шеърий парчалар эътиборга олинган. Фитрат ўзбек адабиёти тарихининг учинчи даврини «Савдо сармояси даври адабиёти» деб атайди ќамда унинг намунаси сифатида Юсуф Хос Ќожибнинг «Љутадђу билиг», Аќмад Югнакийнинг «Ќиббатул ќаљойиљ» ва ўзбек мумтоз адабиётида сўнгги асрларда яратилган ўнлаб асарлардан намуналар беради.

Исломгача бњлган туркий халљлар ођзаки ижодини алоќида давр сифатида њрганиш долзарб масаладир. Чунки бу даврда туркийлар њртасида диний эътиљодлар бошљачалиги, љавмлар шаклланиш даврини њтаганлиги, мифологик тасаввурларда жаќон халљлари билан умумий њхшашлик ќолатлари мавжудлиги бадиий адабиётдаги ђоявий йњналиш њзига хос тарзда рњй берганлигини књрсатади. Турк олими Аќмед Љабољли исломгача бњлган турк адабиётини тњрт даврга бњлиб њрганишни маљсадга мувофиљ деб ќисоблайди. У даврлаштириш тамойилига турк љавмлари ва давлатларининг тарихда тутган њрни нуљтаи назаридан ёндашади:

1. Сака турклар даври (милоддан аввалги VII-II асрлар).
2. Хун (Кун) турклари даври (милоддан аввалги III ва милодимизнинг II асри).
3. Књк турклар даври (552-745 йиллар).
4. Уйђурлар даври (745-840 йиллар).

Бизнинг назаримизда, туркий адабиётни бундай даврлаштириш, биринчидан, унинг тарихий љатламларини унутишга сабаб бњлади, иккинчидан, љадимги даврларда туркийларнинг жаќон халљлари маданияти, адабиёти билан муштараклик томонларини очиб беришга монеълик љилади.

Љадимги туркий адабиёт даври ќаљида фикр юритилганда, албатта, Марказий Осиёда туркий халљлар

билан ёнма–ён яшаган, бу ќудуддаги маданиятни яратишда бирга хизмат љилган бошља халљларнинг турмуш тарзи ва адабиётига ќам мурожаат этиш керак. Масалан, «Авесто» зардњштийлик нуљтаи назаридан кўп халљларга бир ўлчамда хизмат љилади.

Фанда адабиётлар тарихи ижтимоий-сиёсий ќаёт ва адабий жараёндаги ўзгаришларга таянилган ќолда турли даврларга бўлиб ўрганилган. Албатта, туркий адабиёт тарихининг љадимги даврлари бўйича тўпланган адабий манбалар ќам уни турлича даврлаштириш имконини беради. Уни шартли тарзда уч даврга бўлиш мумкин:

1. Туркий љавмларнинг шаклланиш даври адабиёти (милоддан аввалги VII асрлардан тош битикларгача) бўлган давр.

2. Туркий халљлар оѓзаки ижодининг жаќон халљлари адабиёти билан муштараклик, яъни милоддан аввалги уч мингинчи йиллардан VIII асрларгача бўлган давр.

3. Туркий адабиётда янги, яъни Урхун–Энасой ёдгорликлари ёки «љабр тошлари» даври адабиёти.

Мазкур љњлланма яратилишига ана шу уч давр асос бўлди ва бу давларга тегишли адабий матнлар 6 љисмга бўлиб ўрганилди. «Туркий халљлар оѓзаки ижоди»да адабий матнлар кўпрољ келтирилди. Чунки бу матнларнинг кўпчилиги шу пайтгача мавжуд дарслик – љўлланмаларда учрамайди. Баъзилари эса тўлдирилди ва янгича таќлил этилди. Шунингдек, китобда берилган айрим адабий матнлар кам нусхада ёки журнал вариантида чоп этилгани учун талабалар тўла даражада бохабар эмаслар. Шу жиќатдан љараганда, китоб ўзига хос ўљув-хрестоматия вазифасини ќам ўтайди.

Туркий халљлар оѓзаки ижодида яратилган асарлар орасида умумий туркий, шу билан бирга маълум бир

туркий халљлар љаќрамонлиги, орзу-умидлари натижасида юзага келган етук эпослар мавжуд. Мазкур љўлланма филология факультетларида «Њзбек адабиёти тарихи» йўналиши бўйича олиб бориладиган ихтисос курси ќамда танланма фанлари машѓулотларига мўлжалланган. Дарс соатлари ќамда љўлланма ќажмидан келиб чиљиб, барча туркий халљлар оѓзаки ижоди тўѓрисида кенг маълумот бериш имкони бўлмади. Масалан, љозољларнинг «Эр тарѓин», хакасларнинг «Олтин ариѓ», олтойларнинг «Ай кучин» достонлари ќам ѓоявий-бадиий љимматига кўра етук асарлардир. Шу сабабли љўлланмага таќлили ёки матни киритилмаган бошља эпослар ќам мустаљил машѓулотларда ўрганилиши кўзда тутилган.

Љўлланма юзага келишида ўзининг холисона маслаќатларини аямаган академик Б.Валихўжаев, профессорлар Н.Раќмонов, Б.Тўхлиев, И.К.Мирзаевларга муаллиф ўзининг самимий миннатдорчилигини билдиради.

БИРИНЧИ ЉИСМ
ЉАДИМГИ ТУРКИЙЛАРНИНГ ДИНИЙ МАРОСИМЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ОЪЗАКИ АДАБИЁТДА ИФОДАЛАНИШИ

Милодимиздан аввалги 2000 йилдан олдинроќ туркий халљлар Марказий Осиёда Олтой-Урал тоѓларидан Мўѓулистонгача бўлган кенгликларда яшашган. Ќозиргача туркий љавмларнинг бош бўѓини ва ўз давлатчилик тарихига эга бўлгани скиф – «искит»лардир. Уларнинг давлати милодимиздан аввалги VII асрларда катта мавље эгаллаган. Форсий забон халљлар уларни «сак»лар деб аташган. Скифлардан сўнг эрамизнинг бешинчи юз йилликлари орасида Аршакийлар давлати юзага келди. <u>Аршак</u> – <u>эр сак</u>нинг ўзгарган шакли бўлиб, жасур, мард, баќодир саклар маъносини беради. Европа тарихчилари уларни киммерлар деб аташган. Аршакийлар давлати Эроннинг Шарљий љисми, Туркманистон, Анатолия (Туркия)ни ўз ичига олади.

Скифлар билан бир даврда милоддан аввалги VII асрларда Кенгарас давлати ќам юзага келган. Бу давлат Самарљанд, Кеш, Кушон, Тошкент, Бухоро, Хоразмни ўз ичига олган бўлиб, эрамизнинг V асрларигача яшаган.

Ѓарбий Европада эса туркийларнинг хун императорлиги юзага келди. У тарихда Аттила хунлари деб ќам юритилади (374 йилдан бошланган). Унинг биринчи ќукмдори Баламирдир. Императорликнинг сўнгги ќукмдори Аттилла (434-453 йиллар) ќисобланади. 367-560 йилларда Оќ хун императорлиги юзага келди. Унинг асосчиси Кун хон эди. Бу давлат таркибига Ќиндистоннинг ярми, Афѓонистон ва Туркистоннинг катта љисми кирган. 386-557 йилларда эса Табѓач давлати юзага келди. Унинг асосчиси Шамохон бўлиб, давлатининг ќудудига Марказий Осиёдаги Љошѓар, Турфон вилоятлари, Урхун водийсидаги жўжан давлатининг шарљий бир љисми кирган. Шундан сўнг исломгача Элтариш хољон, Билга хољон каби туркий ќукмдорлар яшаганлиги тош битиглар орљали маълум. Турк хољонлигининг Олтой, Жанубий Сибир ва Ўрта Осиёнинг бир љисмидаги ќукмронлиги VIII асргача давом этди.

Туркийлар улкан ќудудларда ёйилиб яшадилар. Ислом динини љабул љилганларигача улар турли диний шакллар ва оќимларга амал љилишган.

ТОТЕМИЗМ

ТОТЕМИЗМ (*Шимолий Америка ќиндуларининг ожибве љабиласи тилидаги «тотем» – «унинг уруѓи» сўзидан олинган*) диннинг инсоният тарихида бундан 30-40 минг йил, балки бундан ќам аввалроќ юзага келган илк шаклидир. Тотемизмга сиѓинувчи халљлар њзларини бирор бир ќайвон, њсимлик ёки жонсиз нарсадан пайдо бњлган деб тушунадилар. Туркий халљлар њзларининг ота-боболари ќњкиз, от, илон, бњри, ит, бњѓи каби ќайвонлардан келиб чиљљан деб тушунишган ва уларга эътиљод љњйишган.

Геродотнинг «Тарих» китобида скифларнинг биринчи аждодлари дунёга келиши билан боѓланган афсоналар тотемизмнинг ёрљин намунасидир.

ТАРЃИТОЙ АФСОНАСИ. Маъбудлар маъбуди Зевс билан Борисфенеса дарёсининг ярми илон, ярми аёл љизидан биринчи одам туѓилди. Кимсасиз чњлда пайдо бњлган бу одамнинг исми Тарѓитой эди. Ундан Липољсай, Арпаљсай, Љолољсай деган уч њѓил

дунёга келади. Бир куни осмондан омоч, арљон, болта ва товољ ёђилади. Улар олтиндан ясалган эди. Катта ва њртанчи њђил уларни олишга яљинлаша олмайди. Фаљат љичик њђил келганида улардан тарљалган нур тњхтайди ва у олтинларни уйига олиб кетади. Шундан сњнг Љололљсайга шоќлик инъом этилади. Бу скифларнинг биринчи шоќидир. Скифлар Тарђитойнинг ана шу уч фарзандидан тарљалишган.

Геродот ёзишича, Липољсайнинг авлодлари «Ахватовлар», Арпаљсайники «Катиарам» ва «Трасинам», Љололљсайники «Паралатам» номи билан шуќрат љозонган. Љололљсайдан шоќ-жангчилар, Липољсайдан коќин ва дин вакиллари, Арпаљсайдан деќљон ва чорвадорлар пайдо бњлишган экан.

СКИФНИНГ ТУЂИЛИШ АФСОНАСИ. Геракл Гелион буљаларини ќайдаб, ўша замонларда кимсасиз юрт бўлган, кейинчалик скифлар эгаллаган жойларга келиб љолади. Геракл совуљдан ўзини саљлаш учун йўлбарс терисини ёпиниб олган эди. Кунлардан бир куни у љаттиљ уйљуга кетганида, оти ђойибона йўљолиб љолади.

Геракл отини љидириб кўп элларга боради. Сўнгра Галеей деган жойга келади. Бу ерда у одамсифат Илон љизга йўлиљади. Илон љизнинг юљори љисми аёл зотига ўхшаса, љуйи љисми илонга ўхшайди. Таажжубга тушган Геракл ундан «Бегона отга кўзинг тушмадими?» деб сўрайди. Илон љиз Геракл агар ўзи билан љовушса, отини беражагини айтади.

Чорасиз љолган Геракл Илон љизнинг бу таклифига рози бўлади. Бирољ Илон љиз отни тезда љайтариб бермайди. У Геракл билан яна тан маќрамликни давом эттиришни хохлайди. Геракл ундан отини љайтариб олиб, тезрољ ўз юртига кетиш учун љизнинг ќамма шартларини бажаришга рози бўлади.

Ниќоят, љиз Гераклга отини љайтариб берар экан, шундай дейди: «Сенинг отинг биз томонларга келганда, мен уни эќтиёт љилиб яшириб љўйгандим. Эвазига сен мени мукофотладинг. Энди мен сендан уч ўђил туђаман. Айтчи, улар улђайгандан сўнг нима љилиши керак?» Илон љизнинг саволига Геракл шундай жавоб беради: «Сен ўђилларингга шундай шарт љўясан, улардан љайси бириси бу ёйни мен каби куч билан торта олса, унга менинг љайишим билан ўз ерингни берасан. Љолган иккисини бу ерлардан ќайдаб юборасан». Шундай љилиб, Геракл ўзининг ёйи билан олтин товољсимон туђали љайишини Илон љизга љолдиради.

Кунлардан бир куни Илон љиз учта ўђил туђади. Улардан бирига Агофир деб ном љўяди, иккинчисини Гелон деб атайди. Учинчиси, энг кейин туђилганини Скиф дейди. Уч ўђлидан иккитаси, яъни Агофир ва Гелон отаси Геракл љўйган шартни бажара олмагани учун Илон љиз уларни мамлакатдан љувиб юборади. Энг кейин туђилган кичик ўђил Скиф отаси Геракл шартларини бажаргани учун Илон љиз унга товољсимон олтин тўљали љайиш билан бепоён ерларини беради. Шундан буён скифлар бу элларда пайдо бўладилар» (проф. Ф. Бойназаров таржимаси)**.**

Ќар икки афсонада ќам скифларнинг дунёга келиши Илон билан бођланган «Скифнинг туђилиши» афсонасида Скифга катта ишонч ва ќурмат билдирилган. Гераклнинг ўђиллари орасида баќодири, мергани, яъни отасидек паќлавони Скифдир. Бу афсона асосида скифлар юнонлар билан љариндош деган љарашлар ќам мавжуд. Бу ўринда Геракл шахсияти ќаљида тўхталиб ўтиш ўринлидир.

Юнонларнинг афсонавий љаќрамони Геракл туђиладиган пайтда худолар Олимп тођида базм љуриб ўтирган эди. Дунё ќокими Зевс ерда, одамлар орасида бир фарзанд туђилиши, у келажакда буюк ишларини љилиб, љаќрамон бўлиши ва бутун Юнонистонда ќукмрон бўлишини башорат этади. Бу бола Фива маликаси Алкмена ва шоќи Андитионнинг фарзанди эди. Геракл юнонча «Гера (Зевснинг хотини) маљтаган» деган маљнони беради. Зевс Алкменани буюк љаќрамонга она љилиб тайинлайди. Биз Алкм – енида туркийча «Эна» сўзини ќис љиламиз. Геракл номи мазмун нуљтаи назаридан љараганда, **Гер – ўђли** маљносини беради. Љадимги лотин мифологиясидаги **Гер – кулес,** христиан мифологиясидаги **Геор – гий,** туркий мифологиядаги **Кор – ўђли, Геор – ўђли, Гўр – ўђли**нинг маљноси ќам шундай хусусиятга эга.

Геракл паќлавон бўлиб етишар экан, арслон терисини ёпиниб юриши Тўнг ибн Турк ибн Ёфас алайќисалом даврида ваќший ќайвонларнинг терисини либос љилиб кийиш одат тусига кириб љолганлигини эслатади. Гераклнинг йўлбарс терисини ёпиниши йўлбарсдек кучлилигининг рамзи бўлиб, бу скиф–туркийларнинг ўз љаќрамонларидаги баќодирликни кучли ќайвонлар билан тенглаштириш белгисига яљин туради. Геракл чаљалољлигида унинг тагига љўчљор терисини – пўстакни тўшаб љўядилар. Бу белги ќам чорвадор скифларга хос бўлган хусусиятлардан биридир. Гераклнинг биринчи љаќрамонлиги арслонни ўлдиришдан бошланади. Арслон жуда катта ва ођир эди. Геракл у билан олишар экан, кўтара олмайди. Шунда арслоннинг терисини боши билан шилиб олади ва ўзининг устига ёпади. Гераклнинг бундай љаќрамонлиги гўё Алп Эр Тўнга – арслондан ќам кучли баќодир лаљабига сазовордек сезилади. Геракл љилич,

камон ва ёй билан жангга отланишида Ўђуз хољон ўрмонда пайдо бўлган одамхўр, баќайбат йиртљични йўљотиш учун йўлга тушиши ёки Алпомиш баќодирлигини кўрамиз. Ќаёт ќаљиљатига асосланадиган бўлсак, Гераклнинг камонсозлиги киммерий ва скиф мерганларининг умумлашган образини ќам эслатади. Мирзо Улуђбекнинг «Тўрт улус тарихи» китобида Њђузхоннинг ўз ўђилларига камон ва ўљ таљсимлаши вољеаси ќам келтирилган.

Бњри тотеми туркий халљлар ођзаки ижодида уруђ боши, бало-офатлардан саљловчи мададкор куч сифатида улуђланган. Масалан, «Њђузнома»да бњри асар сюжетини ривожлантирувчи асосий образдир. У љабилага мададкор, ђамхњр, уларни њз паноќида асровчи куч сифатида књринган. Бундай тасвир њзларини бњридан келиб чиљљан деб ќисобловчи ашин уруђи билан бођланади. Ќозиргача халљимиз њртасида айтилиб келинган «Чњлољ бњри», «Бњри љиз», «Бњри» каби афсоналар ва эртакларда эзгулик ђоялари ифодаланган.

Ўз аждодларини ќайвонлардан келиб чиљљан деб ќисоблаш ёки паќлавонларини болалигида кучли ќайвонлар тарбиясига олиб, оналик љилишини тасвирлаш скифлар мифологиясига хос бўлган хусусиятлардан ќисобланади. Бундай мифологик тушунча љадимшуносликда скиф-ќайвонот услуби деб эътироф этилган. Скифлар ќаётига тегишли љадимий обидаларда ќам ќайвонлар тасвири кузатилган. Туркий љабила ва уруђлар тарихига назар ташланадиган бўлса, тибетлар ота-боболаримиз эркак маймундан ва аёл ўрмон руќидан, мўђуллар кулранг бўри ва буђудан, тулислар бњри ва хун амалдорларининг љизидан, ашин уруђи хун шаќзодаси ва урђочи бўридан келиб чиљљанмиз, деб айтганлар. Энасой афсоналарида ёш болаларга буђу оналик љилган.

БЎРИ УРУЂЛАРИ АФСОНАСИ. Ђарбий денгиз љирђођида яшаган туркийларнинг ота-боболари љўшни љабилалар томонидан љириб ташланди. Фаљат ўн ёшли бола яшириниб тирик љолди. Њша ерларда яшайдиган урђочи бўри унга хотин бўлди. Очликдан љутљариш, душманлардан яшириниш учун бўри ўша болани олиб Турфон тођларига љочиб кетди. Тођда бир ђор бор эди. У ерда урђочи бўри ўнта бола туђди. Болаларнинг отаси ўша љутљарилган турк эди. Бўри болалари Турфондаги аёлларга уйланди. Ќар бир боладан бир уруђ келиб чиљди. Њђилларидан бирининг исми Ашин эди. Унинг номи ќамма љабила номини англатадиган бўлди. Ашин бошља ака-укаларига љараганда љобилиятлирољ, ќам аљллирољ эди. Шу сабабли Ашин янги љабиланинг доќийси бўлиб љолди. Уруђ сони аста-секин бир неча юз кишига етди. Ашиннинг меросхўрларидан бири, љабила доќийси Ася шад бўри авлодларини Турфондан Олтой ерларига олиб келди. Бўри авлодлари бу ерда жужанларнинг фуљаросига айланиб, уларга темир љазиб берар эдилар. Олтойда улар турк номини олдилар.

Туркий халљлар ођзаки ижодида **от тотемига** ќам алоќида аќамият берилган. Археологик љазишмалар даврида ярми от ва ярми одам шаклидаги тасвирий асарларнинг топилиши ќам отга эътиљоднинг љадимий рамзидир. «Гњрњђли» туркумидаги достонларда Ђирот, «Алпомиш»да Бойчибор, љирђиз эпоси «Манас»да Ољула, олтой туркийларининг эпоси «Маадай Љора»да Кариш Љулољ каби отлар образига катта эътибор берилиши тотемистик љарашлар натижасидир. Масалан, «Манас»да от тасвирига («Манаснинг буђдой бериб Ољулани олгани») махсус фасл бађишланади. Нњйђут хони Љарача Манасга отини сотар экан, унинг фазилатини шундай улуђлайди:

Љула тегса љњлингга,
Хаёлинг њсар, љуюлар.
Бадбахтлик бари йњйилар,
Бахт тњшалар йњлингга.

Отда инсон бошига тушадиган бахтсизликнинг йњљолиши ќамда бахтнинг келишига ишониш тотемистик тушунчалардир. Љуйидаги тасвирларда эса отнинг људрати жангда инсонга унинг њзидан ќам кўпрољ матонат ва жасорат књрсатиши улуђланади. Достонда Ољуланинг туђилиши ќам илоќийликка бођланади.

Тортиљ тулпор, зап тулпор,
Љуйруђи соз, ёли соз,
Њзи гижинг, бњйни ђоз,
Шундођам сулув жонивор…
Найза ушлаб, тњп бузиб,
Дув-дувга минар от –шу от.
Ёв келса сурон турђизиб,
Шов-шувга минар от – шу от.
Аскар олиб саксон лак,
Довга минар от – шу от.
Лашкар олиб тњљсон лак,
Ёвга минар от – шу от.
Попукли найза санчгани,
Яккама-якка янчгани,
Майдонга минар от – шу от.
Љњлтиљда љњшљанот бор,
Ђойиб туљљан зот тулпор,
Љиронга минар от – шу от!

От тотеми олтой эпосларида ќам мавжуд. «Ай кучин» афсонасида саман от ва љулуннинг дафн этилиши шундай хусусиятга эга.

Тотемистик тушунчалар ифодаланган афсоналарни љозољ халљ ођзаки ижодида ќам кўплаб учратамиз. Бундай руќдаги афсоналарнинг бир нечтасини рус этнографи Г.Н.Потанин тўплаб нашр этган («Казак – киргизская и алтайская придания, легенды и сказки», Петроград, 1917).

ТАБИАТДАГИ УЛКАН НАРСА. Тирик жониворлар орасида энг каттаси – балиљ, жонсизлар орасида – љамиш; жонлида балиљ улкан, жонсизда љамиш йўђон.

Дунёдаги энг катта тођ – Кап-тау, энг катта сув Муќит, энг катта дарахт – љамиш, ќайвонлар шоќи – шер, арслон, љушлардан семурђдир. Семурђнинг икки боши бор. Бир боши одамларга хос гапиради, иккинчиси љушлардек куйлайди. Энг катта илон – аждаќо, энг катта балиљ – жайин.

ЉЎРЉМАС СИГИР. Љадим замонларда Сурайё ўн икки юлдуздан иборат экан. У пайтларда баќор, ёз бўлмаган, фаљат бољий љиш ќукмронлик љилган. Шунда ќайвонлар Сурайёни тутиш ва уни йўљотишга љарор љилишибди. От тўртта, туя эса иккита юлдузни ушлабди ва уни оёђининг остига олиб, мажаљлаб ташлабди. Олтитаси эса сигирнинг туёљлари остига тушибди. Аммо сигир юлдузларни эзђиламабди, олтови ќам сођ-омон љолибди. Шундан бери љиш олти ой давом этадиган бўлибди. Шунда барча ќайвонлар ажабланишиб, сигирдан сўрашишбди.

- Нега юлдузларни љўйиб юбординг?

Сигир шундай жавоб берибди:

- Иссиљда љовжирагандан кўра, саќарлаб совуљда юрган яхши.

Шундан бери сигирлар совуљдан љўрљишмас экан.

АНИМИЗМ

АНИМИЗМ (***лат. Анима – жон, руќ***) одамларнинг табиатга сиђиниши ва унга итоат этиши асосида юзага келган дин шакли ќисобланади. Анима («жон» ва «руќ») одам вафот этганидан сњнг унинг жони табиатдаги жонсиз нарсаларга књчишига инонишдир. Анимистик тушунчага књра, инсон табиатдаги нарса-ќодисалар билан њзини муштарак ќолда тасаввур этади, табиат инсон љийналганида, у ожизликка тушиб љолганида унга жонли одамдек ёрдам беради. Туркий халљлар њртасида саљланган књплаб афсоналарда анимизм тушунчаси њз ифодасини топган. Масалан, њзбек халљ ођзаки ижодидаги «Ољ билакхон» эртагида йигит тошга айланиши, «Очил-очил љамишлар», «Ёрилтош»да љизларнинг илтижолари, ёлворишлари натижасида мњъжизалар рњй бериши бунинг ёрљин мисолидир.

Љадимги туркийлар табиат кучларида пинќоний куч ва руќнинг борлигига ишонишган. Уларнинг фикрича, ой, љуёш, момољалдирољ ва чаљмољларнинг ќам њз руќи мавжуд. Гњё руќлар эркаклик ва аёллик жинсига мансуб эди. Аёл руќ маликаси «Њмай» деб аталган. Маќмуд Кошђарий она љорнидаги болаларни Њмай муќофаза љилади деб ќисоблаши ќам унинг руќларга бњлган ишончини књрсатади. Ер ва сувни, айниљса, кучли руќга эга деб ќисоблашган. Булар туркий љавмлар њртасида турлича номда «Ер-Су», «Ер-Суб», «Ер-Сув», «Сув-Ер», «Йир-Суб», «Суб-Ер») айтилган. Љадимда туркий љавмлар истиљомат љилган Сибир (Сиб-ир) водийсининг номи ќам ана шу муљаддас тушунчалар ќосиласи бњлган деган фаразлар мавжуд.

Љадимги туркий халљларга мансуб «Одамнинг яратилиши» афсонаси ќам анимизм маќсулидир.

Одамнинг яратилиши. Љадим замонда ёмђирдан ќосил бњлган селлар Љоратођчи деган бир тођдаги ђорга лойни суриб келтирди ва бу лойларни одам шаклига ўхшаган ёриљларга тўкди. Сув билан тупрољ бир муддат бу ёриљларда љолди. Љуёш саратон буржида эди, иссиљлиги жуда ќам кучли эди. Љуёш, сув ва тупрољ ўша нарсани љиздириб пиширди. Бу ђор хотиннинг љорни вазифасини бажарди. Сув, тупрољ ва љуёшнинг ќарорати унсурларидан иборат бњлган бу уюмнинг устидан тњљљиз ой муттасил шамол эсди. Шундан кейин тўрт унсур бирлашди. Тўљљиз ойдан кейин бу яратилгандан инсон шаклида бир махлуљ чиљди. Бу инсонга турк тилида «Ай Атам» деб исм берилдики, бу «Ой ота» демакдир. Бу «Ой ота» деган киши тоза ќаволи, ширин сувли ерга тушди. Кучи кундан - кунга ортди, ўша жойда љирљ йил љолди. Сўнгра селлар бир љанча ваљт ољди, ђордаги ёриљларга яна лой тўлди. Љуёш Сунбула буржида эди. Љуёш бу тупрољни пиширди, бунинг ољибатида тупрољдан яратилган инсон хотин киши бњлди. Бу хотин кишига «Айва» оти берилди. Бу «Ой юзли» демакдир. Ой ота билан Айва турмуш љурдилар. Улардан љирљ бола дунёга келди. Ярми эркак, ярмо аёл эди. Болалар ќам бир-бирлари билан турмуш љурдилар. Она ва оталари вафот этганларидан кейин уларнинг жасадларини ђорга кўмиб, ођзини олтин эшик билан ёпдилар ва эшикнинг ёнига гуллар љўйдилар.

Беруний «Ќиндистон» асарида љадимги туркий шоќлардан бири Барќатегин табиатдаги жонсиз нарсадан мњъжиза топганлиги ќаљидаги анимистик афсонани келтиради.

БАРЌАТЕГИН АФСОНАСИ. Ќиндларнинг Кобулда турклардан подшолари бњлган. Аслида улар тибетликлар бњлган дейишади. Улардан биринчи бњлиб келган Барќатегин эди. У ќеч ким кириши мумкин бњлмаган бир ђорга чалљанча ётиб, сурилиб кирган ва унинг ичида сув бор бњлиб, у бир неча кунларга етадиган таомни ќам шу жойга ђамлаган. Бу ђор ќозиргача ќам маълум бњлиб, Вар деб аталади. Уни табаррук деб ишонган киши у ерга кириб, љийналиб бњлса ќам, њзи билан бирга њша сувдан олиб чиљади. Ђор ођзида бир тњда деќљонлар ишлар эди. Чунки бундай ишлар, агар бирон киши билан келишилмаса ва у киши њша жойни одамсиз љолмаслиги учун одамларга кеча-кундуз навбат билан ишни давом эттиришни юкламаса, бу мумкин ќам бњлмайди. Иш юришмайди ќам.

Барќатегин ђорга кирганидан бир љанча ваљт њтгандан кейин одамлар тњпланишиб турган чођда худди онадан янги туђилгандек, ђордан биров чиљиб келади ва уни ќамма књради. У туркларга њхшаб эгнида тњн, бошида дњппи, оёђида махси кийган ва ярођ таљиб олган эди. У киши бир ихтирочи ва подшолик учун яратилган инсон учрайдиган таъзимга сазовор бњлди. Кейин њша ерларни њзига љаратиб, њзини Љобул шоќи деб атади. Подшолик анча ваљтгача, олтмиш йиллар чамаси унинг авлоди љњлида турган.

КЎК ТАНГРИ

Кўк тангри туркий љавмларнинг энг љадимий динидир. Уларнинг фикрича, кўк юзи Тангри бўлиб, у фалакнинг, ернинг ќукмдоридир. Љуёш, ой ва юлдузлар Тангрининг атрофидаги кўкнинг юзига жойлашган муљаддас

тушунчалардир. Кўк Тангри заминга ќаёт, одамларга жон беради, истаса љайтариб олади. Ќатто турк хољонлари ќам Кўк Тангрининг хоќиши билан тахтга ўтирадилар. Љул тегин тошбитигларида шундай сатрлар битилган:

1. Тангри тољ. Тангридан бўлган
Турк Билка љођон бу ерга ўлтурдим.
2 Юзада Кўк Тангри
Остда љора ер љилинди
Иккиси аро киши ўђли љилинди.

Биринчи парчада туркийлар Тангрининг ягоналигига ишонч билдириши уларнинг миллий онги юљорилигини кўрсатади. Чунки љадимда шумер, юнон, рум ва бошља љавмлар кўпхудоликни тасаввур этганлар. «Турк Билга хољон Тангридан бўлди» иборасида хољонлар ќам ќокимиятни Тангридан олишига инонишдир. Туркий љавмлар Тангри сўзини кўк-осмон ќамда Тангри, Худо маъносида љўллаганлар. Иккинчи парчада шундай маъно ифодаланган бўлиб, инсон фарзанди осмон ва ер ўртасида Тангри томонидан яратилганига ишора этилган.

Урхун-Энасой ёдгорликларида «Тангри-тек-Тангри» бирикмаси учрайди, унинг маъноси ќам Тангрининг танќолигини эътироф этишдир. Тангри – тек-Тангри – осмондек Тангри ёки Оллоќдек Оллоќ, Оллоќга ўхшайдиган Оллоќ дейилишида Тангрининг љиёфаси учун ќеч бир сифат, ўхшатиш йўљ, у фаљат Тангрининг ўзига ўхшайди, деган љараш ифодаланган. Кўкнинг Тангри сифатида љабул љилиниши, кўк љобиђидаги осмоний жисмларнинг ќам муљаддаслигини белгилайди. Шу сабабли ќам туркийлар осмон жисмларида илоќийликни сезадилар. Геродотнинг ёзиб љолдиришича, туркийларнинг антик даврларда яшаган љавмларидан бири массагетлар Љуёшни ягона тангри деб билганлар. Љуёш шарафига отларни љурбонлик љилишган.

Уларнинг тушунчасига кўра, Тангрига љанчалик тез љурбонлик љилинса, у борлиљља нурини шунчалик тез сочади.

Осмон жисмларига Тангри сифатида сиђиниш милодимизнинг III асрида алоќида дин сифатида кўринган. У Хитойда 215 йилда туђилган Моний номи билан бођлангандир. Моний «Шопурљон» асарида ўз диний таълимотининг тамойилларини баён этган. Беруний «Ќиндистон» асарида келтиришича, Моний ёзган эди: «Бошља халљлар бизни Ойга ва Љуёшга сажда љилиб, бу икковини санам ўрнида тутишимизни айблайдилар. Ой ва Љуёш бўлса бу оламга чиљишимизнинг йўли ва эшигидир. Исо ќам шундай фикрда бўлган».

Кўк Тангри дини монийликдан мутлољ фарљ љилади. Монийликнинг осмон жисмларига сиђиниши, уларни Худо даражасида англаши янгилик бўлмай, бундай љарашлар љадимги даврдаги Кичик Осиё халљлари, жумладан, шумерлар ќаётида, хусусан, адабиётида ўз ифодасини топган. Ќатто туркийларнинг массагет љавми ќам љуёшни ягона Худо деб тан олиши таъкидланди. Кўк Тангри дини эса бутун осмон юзини Худо деб тушунади. Тангрининг осмонда эканлигига ишонч билдиради. Осмон Тангри ќисоблангани учун шу осмонда жойлашган Љуёш, Ой ва Юлдузлар муљаддас саналади.

Туркий љавмларнинг Кўк Тангри динига эътиљоди «Ўђузнома» достонида ёрљин ифодасини топган:

Кунлардан бир кун
Ўђуз хољон бир ерда Тангрига ёлворар
эди. Љоронђу тушди. Кўкдан
бир кўк нур тушди. Љуёшдан ёруђ,
ойдан ёрљинрољ
эди. Ўђуз хољон у томонга юрди, кўрдики,

ўша ернинг орасида бир љиз
бор эди. Ёлђиз ўтирар эди.
Яхши, чиройли бир љиз эди. Унинг бошида оташга ўхшаш ёруђ бир холи бор эди, худди олтин љозиљ юлдузига ўхшар эди. У љиз шундай чиройли эдики, кулса, кўм-кўк
осмон кулади, йиђласа кўм-кўк осмон
йиђлайди.

Бу парчада Кўк Тангрининг образи туркий љавмлар тасаввури даражасида чизилган. Њђуз хољон Тангрига ёлворганда кўкдан тушган нур Тангрининг меќри эди. Бу нур олдида Љуёш ва Ой нури ожиздир. Демак, туркийлар учун кўк мавжуд экан, Љуёш ва Ой Тангри бўла олмайди. Бадиий адабиётда Тангрини ёр, маъшуља тимсолида тасаввур этиш анъаналари мавжуд. Њђуз хољонга нур орасида кўринга чиройли љиз – бу Тангри эди. У шу љадар људратли кучки, кулса осмонни (ўз маконини) кулдиради, йиђласа йиђлатади.

Достонда Њђуз хољон ўзига ќамроќ тутунган нурдан уч фарзанд кўради. Уларга Кун, Ой, Юлдуз исмлари берилади. Демак, бундай номланишда ќам осмон жисмлари Тангри эмас, аксинча улар Осмон – Тангрининг меќридан юзага келган муљаддас фарзандлардир.

Профессор Н.Раќмонов «Кўќна битик тошлар» китобида келтиришича, «Сибирдаги туркий ва бошља халљлар тилида ќам Тангрининг илоќий мазмуни ва осмон маъноси саљланган. Масалан, эвенклар тангара деб осмон ва худони айтадилар. Мордвалар эса тангри деганда фаљат осмонни тушунадилар. Мўђулларда ќам тангрининг фаљат осмон маъноси бор, илоќий мазмуни йўљ. Ёљутларда илк мифик кўриниши – кейинги даврдаги турли афсона љолдиљлари сингдирилган ќолда саљланган.

Љадимги туркий муќитдаги тангри образи љорачой-болљор фольклорида ќам учрайди. Љорачой-болљорлар љадимги туркий маданиятга асосланган мифологик тасаввурларнинг катта љатламини саљлаган. Љорачой-болљорлар мифологиясидан бизгача турк-мўђул пантеони Тангрига бађишланган учта гимн-љўшиљ саљланган. Уларнинг ќар бири ўзига хос куйига ва ижро хусусиятига эга. Тангри бу љўшиљларда ер осмонни яратувчи, ердаги барча жонзодларнинг ќомийси сифатида куйланади».

Љадимги юнон ва туркийлар тафаккурида худо осмонда тасаввур этилишига кўра муштараклик, шу билан бирга фарљли томонлар ќам мавжуд. Туркийларда Кўк дейилганда икки маъно – Тангри (рамзий) ва осмон (асл) тушунилган. Беруний «Ќиндистон» асарида кўрсатишича, юнонлар ќам Зевсни рамзий ва табиий маънода тушунганлар. Милоддан олдинги V асрда яшаган юнон шоири Кратос фалакни Зевс деб атаган. Бу рамзий маъносидир. Зевс худолар худоси эканлиги унинг табиий маъноси ќисобланади. Туркийларда Кўк мисолида Тангрининг ягоналиги тан олинади ва улуђланади. Юнон мифологиясида эса кўп худолик тарђиб этилади ќамда худолар одам шаклида тасаввур этилади. Ќар бир худонинг ўз вазифаси бор. Улар ўлмаслиги билан одамлардан фарљ љилади. Лекин худолар одамлар кўзидан узољда, ќамиша булутлар билан љопланган Олимп тођида яшайдилар. Љадимги туркийлар ќам Зевсни ўзларига Тангри деб тушуниши ва бошља маъбудаларга ќам сиђиниши улар ќам диний эътиљодларининг илк шаклида кўп худоликни тан олганлигини кўрсатади. Тангрининг ягоналигига ишониш эса туркийлардаги диний љарашлар асрлар давомида шаклланиб борганлигидан нишонадир.

Геродот скиф мифологиясига асосланиб, Гестия, Зевс, Гея, улардан кейин Аполлон ва Фалак Афротидаси, Геракл ва Арис, Посейдонларни скифлар сиђинадиган худолар деб књрсатади. Тарихчи љадимги юнон тилидаги худолар номининг скифча номланишини ќам келтиради: Гестия – Табити, Зевс – Папай, Гея – апи, Апполон – Тойтосир, Фалак Афротидаси – Аргимпаса, Посейдон – Фагимасад. Табити оила, олов худоси номи билан улуђланади ва Зевснинг хотини Гея билан тенглаштирилади. Унга «скифлар маликаси» номи берилади. Антик давр билимдонларидан бири Д.С.Раевский скиф шоќи Љолољсай њз ќукмдорлигини мустаќкамлаш маљсадида маъбуда Табитига уйланган, деган фикрни баён этган. Ф.Сулаймонованинг скиф тилида Зевс Папай, Гея – Апи деб номланишига Папай туркий тилда бобой, ота, Апи – опа, она деб изоќ бериши ќам эътиборга лойиљдир. Бу сњзларнинг ќозирги туркий луђотларда њрни сањланиб љолган ва истеъмолда бор. Скифлар Гестия - Табитини худоларнинг энг биринчиси деб билиши ва сиђиниши эќтимол оташпарастликнинг таъсиридир. Юнон мифологиясида оташ маъбуди–Гефест иккинчи даражали маъбудлар љаторида туради.

Марказий Осиё халљларининг муљаддас ёдгорлиги «Авесто» ќам юнон ва Марказий Осиё халљлари мифологиясининг маъбудлари њртасида яљинлик борлигини књрсатади. Масалан, бутун маъбудлар маъбуди Зевс вазифасини олий шоќ Аќура Мазда бажаради. Олов маъбуди Гефест Зевснинг, олов илоќи Арта эса Аќура Мазданинг њђли. Юнонларда љонли урушлар маъбуди Арес, зардуштийларда ёвуз кучлар илоќи Ангра Маню, Љуёш маъбуди юнонларда Гелиос, Марказий Осиё халљлари мифологиясида эса Митра, юнонларда барча

маъбуд ва маъбудалар Олимп, Марказий Осиё ќалљлари мифологиясида Хара тођларида туриб, оламни бошљарадилар.

ГЕЛИОС ВА МИТРА. Љуёш маъбудлари Гелиос ва Митранинг илоќий људратидаги яљинликлар бу икки маъбуднинг яратилиш илдизи битта деган хулосани беради. Гелиос ва Митра ќам оташ аравада осмонда учадилар. Юнон мифологиясида Гелиоснинг ќаёти билан бођлиљ бир тасвир берилган. Геракл Љизил оролга келиб, Герион подасини ќайдаб кетиши керак эди. У Њрта ер денгизи соќилига келиб, нариги љирђољља њтишга љийналиб љолади. Шу пайт осмонда љуёш худоси Гелиос њт араваси билан тушиб келаётганлигини књради. Гелиос ќар куни њт аравасини шу ерда љолдириб, олтин љайиљда нариги љирђољља сузиб њтар эди. Гелиос Гераклнинг маљсадини англаб етгач, уни љайиђига њтљазиб олади. Њт аравасини љирђољда љолдириши билан ерни љоронђулик љоплайди. Эртаси куни яна њт аравасида осмонга чиљади. Кечљурун олтин љайиљда яна денгизнинг нариги љирђођига сузиб њтади. Гелиос Гераклнинг илтимосига књра подасини ерга олиб чиљиш учун унга олтин љайиђини беради. Љадимги Марказий Осиё халљлари мифологиясида ќам Митра араваси адолат, эътиљод, ќаљиљат сари йњл очиб боради. Митранинг Гелиосга яна бир яљинлик томони шундаки, Митра ќам ќудудсиз яйловда подаларга, сигирларга ёрдам берувчи маъбуд сифатида књринади. «Авесто»да Митранинг бу фазилатини ёритувчи шундай сатрлар келтирилган:

Љўли кушод ќолатида ким
Элтар эса шўрлик сигирни.
У подасин ёдга оладир
Ва мададга чорлар Митрани:

«Љачон бизни олисда љолган
Подамизга љайтарар Митра.
Ќудудсиздир яйлови унинг,
Љачон бизни ёлђон ќукмдан
Халос этиб љайтарадир у
Ќаљиљат томон».

Маъбуд ва маъбудалар илк дафъа љайси халљнинг тафаккурида пайдо бўлганлигини исботлаш љийин. Лекин айтиш керакки, яратилган мифларда маъбудаларнинг маъбуди осмон билан бођланади, уларнинг турадиган жойи ердан баландда – тођда, осмонда кўрсатилади.

Милоддан олдинги икки мингинчи йилларда Кичик Осиё халљлари, чунончи ќатти, хетт, аккад, палай каби халљларнинг ёзувларида момаљалдирољ, љуёш, ой худолари тўђрисида мифлар келтирилган. Бу халљларнинг адабиёти кўпрољ шумер халљининг миф ва афсоналарга бой ќамда осмон жисмларини худо деб тушунган диний таълимоти асосида яратилгандир. Љуёш љадимги туркий љабилалар орасида массагетларнинг ягона худоси ќисобланган. Хетт ва хуррит тиллари орљали бизгача етиб келган «Љуёш гимнида» массагетларнинг овозини эшитиш мумкин. Гимнда Љуёш худолар орасида энг муљаддаси бўлиб, унга улуђ ќокимият берилганлиги куйланади. Љуёшга сиђинган халљ ўзини љул деб ќисоблайди, Љуёш учун љурбонлик љилишни зарурат деб билади.

ШОМОНИЙЛИК

ШОМОНИЙЛИК (*Эвенк тилида шаман – руќоний*) љадимги туркийларнинг диний эътиљод шаклларидан ќисобланади. Унинг асосини ёвуз ва эзгу руќларнинг инсон ќаётига таъсир этишига ишониш ташкил этади. Шомоний руќонийлар – шаманлар одамлар ќузурида

руќ билан алољага киришганлар ва бўлажак вољеаларни олдиндан айтиб берганлар. Геродотнинг кўрсатишича, шомонликнинг тарихи милоддан аввалги XI асрларга бориб таљалади.

Араб тарихчиси Жувайний шундай ёзади: «Мўътабар мўђуллардан эшитдимки, љора љишда ялангоёљ бўлиб, тођларга чиљиб кетган бир киши бор эди. У: «Тангри билан гаплашдим. Буюрдики: ер юзини Тимучин ва ўђилларига бердим, аслини Чингизхон љўйдим», дейди. Бу одамга Таб Тангри дейишарди». Таб Тангри – шомон бўлиб, у келажакдан хабар берувчидир. «Љўрљут ота китоби»да Љўрљут ота туркийлар љавмини жипслаштириш, уларнинг турмуш тарзини яхшилашга раќнамолик кўрсатган улуђ сиймодир. Шу билан бирга у ўз љавмининг келажагини айта олиш љобилиятига кўра шомонликнинг вакили сифатида ќам намоён бўлади.

Шомонлик туркий љавмлар ўртасида љом деб юритилган. Љомлар бола дунёга келиши билан унинг љисматидаги вољеалардан хабар берган. Љўрљут ота ўз љавмида туђилган болага «исмини мен бердим, умрини Тангри берсин» деб, дуо љилиши шомонлик вазифасини ўташидир. Эрон тарихчиси Жувайний келтиришича, љом илмидан хабардор уйђурлар шайтонларга ќам ќукмини ўтказишга ќаракат љилганлар.

Љомлар љор ва ёмђир ёђдириш сеќрини ќам эгаллашган. Маќмуд Кошђарий «Девону луђотит-турк» китобида бу вољеага шоќид бўлганлигини эслайди: «Бир тош (йат-йада) билан коќинлик љилинади, шамол ва ёмђир чаљирилади. Бу ќол туркларда жуда кенг тарљалган бўлиб, мен ќам унинг шоќиди бўлдим. Ёзда катта бир ёнђин чиљљан эди. Уни ўчириш маљсадида Оллоќнинг изни билан љор чаљирилди ва у ёђиб, ёнђин сўнди».

Њомлар яда тошлари сеќри билан ёмђир ёки њор ёђдириши тўђрисида кўплаб ривоят, афсона, тарихчи олимларнинг эса ќаётий кузатишлари битилган хотиралар етиб келган. Яда тошларининг пайдо бўлиши Нуќ пайђамбарга бођланар экан. Турк олими Усмон Турон шундай ривоятни келтиради: Нуќ пайђамбар Туркистонни ўђли Ёфасга берганида, у бу сувсиз ўлкада нима њилишини сўрайди. Ота унга ёмђир ёђдириш њудратини бахш этиб, устига дуо (исми аъзам) ёзилган бир тош (тилсим) беради. Яъни эќтиёж бўлганда, шу тош билан Оллоќга дуо этиб, ёмђир ёђдирилар эди. Тошни «йада, тоши» (йада – жада, жодугарлик демакдир – А.А.) дейишарди. Ривоятларга кўра, тош ўђузлар њўлига ўтгани учун унга эга бўлиш мањсадида њорлуњ, ќазар ва бошња турклар ўртасида урушлар бўлган. Туркларнинг аждодига Оллоќ ёмђир ёђдириш њобилиятини бергани ќањидаги ривоятлар Хитой, ислом ва насроний манбаларда ќам кўп марта зикр этилган.

Аќмад бин Юсуф ал-Тифоший Аќмад бин Абу Холиднинг «Китоб ул-Ахжар» асари асосида яда тошлари билан бођлињ ривоятни келтиради: «Хоразмшоќ (Алоуддин Муќаммад)нинг њўшинида бир турк истаган пайтда ёмђир ёђдирган. Ёђингарчилик вањтида Сурхоб номли бир њуш пайдо бўлиб, тухумдек келадиган тошлар ташлаган. Улар тўпланиб, ќукмдор хазинасида сањланган ва керак бўлганида улардан ёмђир ёђдириш, душманга њарши бўрон турдириш мањсадида фойдаланилган…

Кекса бир турк чодир ичида ёмђир ёђдиришга киришганда, биз ќам хазина бошчилар билан бирга усти очињ бўлган ўзга бир чодирда эдик. У олдига сув тўла бир идиш њўйди. Кейин уч дона њалин њамишни сувнинг ўнгу сўлига тињиб, охиргисини кўндаланг њилиб њўйди. Ингичка ва њизил яда тоши рангидаги илон думини кўндаланг ётган њамишга ёнма-ён ётњизиб, бошини сувнинг тепасида тутди. Кейин иккита яда тошини сувга солиб, бир-бирига ишњади. Бу ишни етти марта такрорлар экан, унга шогирдлари ёрдам бериб турди. Ниќоят, ядачи боши очињ, сочлари тўзђаган, юзи асабий ва кўпчиган ќолда бошини кўкга њаратди-да, икки соат давомида ёмђир дуосини ўњиди, ниќоят, осмонни булут њоплади ва њаттињ жала њуйди».

Шомонлар яхши турмуш тарзини орзу этишганларида эзгу руќлардан мадад олганлар. Олтой туркийлари эзгулик руќини тођ тимсолида кўрадилар ва у билан мулоњотга киришадилар.

Њуёш айланмас пўлат тођ,
Ой айланмас пўлат тођ
Она ўрмонларининг ёпинчиђи
Муњаддас буюк тођ.

Оталаримиз, буюкларимиз сенга топиндилар
Бу бирор яхшилик келтиради-ми?

Абадий яшаяжак уруђимизга фойда беради-ми?
Њўлимиздан тутиб етаклайди-ми?

Эй, бешик руќини яратган,
Сурувларимизга барокат бер!
Юртимизга яшаш бахш этгин!

Шомонлар туркийларнинг келажакдаги ќаётини башорат њиладилар. Турк олими А.Њабоњли «Турк адабиёти» китобида шомонийликнинг бу хил вазифаси акс этган икки шеърий парчани келтиради Теленгет шомонлари охир замон кўринишини шундай башорат њиладилар:

Охир замон келганда,
Осмон темир бўлиб ьолур.
Ер бокир бўлиб ьолур
Хоьон хоьонга ёпишар.
Љаттиь тош майдаланур.
Ота ўђилни танимас,
Њђил отани танимас.
Погир ўти ьимматланур.
От бошидек катта олтин,
Бир таволь ошга арзимас.
Оёь остидан олтин чиьар,
Уни олувчи йўь бўлур.
Љора ерга ўт ёђилар.
Љайра хонла Худай ота (Тангрилар)
Бунга тутар ьулођин.
Бу ќан1гомадан дунё бузилар.
Денгизлар чайьалар.

Олтой шомонлари ќам охир замон белгиларини олдиндан айтадилар:

Љора сув ьон бўлиб оьади,
Ер гулдирар, тођлар ўрнидан силжир.
Кўк ьимирлар, парчаланар,
Денгизлар оьар таги кўриниб.
Денгиз тубида тўььиз ьўлли ьора тош,
Тўььиз еридан парча-парча бўлур.
У ердан тўььиз темир отли киши чиьар,
Улар минган отлар,
Йирик, сариь, урушьоьдир.
Дарахтларга тегса уни синдирар,
Жониворга тегса тилка-пора ьилади.
(Њша лаќзада) ойнинг ёруђи йўь бўлади,

Дарахтлар томири билан суђирилади.

МАГИЯ ёки сўзнинг сеќр-жоду кучига ишониш шомонликнинг шакли ќисобланади. Ибтидоий даврлардан бошлаб одамлар табиатдаги нарсалардан ьўрьиб яшаганлар. Љўрьиш эса уларнинг танига турли хил касалликлар келтирган. Ёки инсон вужудидаги айрим модда алмашишларининг нотўђри бўлиши ќам ќар хил касалликларга сабаб бўлган. Љадимги хальлар бу ќодисаларни ёмон руќларнинг инсон танига ўрнашиб олиши билан бођлаганлар. Шу сабабли уларни инсон танидан ьувиб чиьариш йўлларини танлашган. Гўё эзгулик руќлари ёмон руќларни йўьотиш учун одамлар орасидан иьтидорли шахсларни танлаганлар ва ќомийлик ьилганлар.

Туркий ьавмлар ўртасида касалланган одамларни ьадим замонлардан бошлаб сўзнинг сеќр-жоду ьудрати орьали даволаш билан махсус шуђулланувчи шахслар бўлган. Геродот «Тарих» асарида скифлар ьавми ўртасида сеќргарлик билан шуђулланувчилар кўп бўлганлигини таъкидлайди. Айрим манбаларда, масалан, Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китобида Турон мамлакати ќукмдори Афросиёбга таъриф берилар экан, «у жодугар Нуќ подшонинг болаларидан» деб кўрсатилади. Сеќргарлик Нуќга ва Афросиёбга бођланиши туркий ьавмларнинг бош бўђинига мансуб ќукмдорлар ќам сеќр-жоду ишларини билишига ишорадир. Табарийнинг «Тарихий Табарий» асарида эса Афросиёбнинг ўђли Шад сеќргар бўлгани ва Эрон лашкарларига хавф туђдирганлиги келтирилган.

Сўз сеќри билан ёмон руќларга ьарши курашиш жараёнида юзага келган матнлар секин-аста жанр хусусиятини ола бошлаган. Туркий хальлар ўртасида исломдан сўнг ќам сўз магияси ривожланган, улар афсунлар

(арабча сеќр-жоду) деб юритилган. Бу афсунлар ќозир ќам мавжуд бўлиб, улар муллалар томонидан ўљилади. Афсунларнинг матнлари асосан ислом дини таълимотига алољадордир. Шу сабабли улар туркий адабиётнинг намунаси ќисобланмайди.

Сўз магияси матнлари орасида љадимги туркийлар томонидан яратилганлари ќам саљланган. Марказий Осиёда яшовчи ўзбек, љозољ, љирђиз, љораљалпољ халљлари ўртасида бадик маросимлари мавжуд. Маќмуд Кошђарийнинг «Девону луђотит турк» асарида «бадик» сўзи «титрољ», «ларза» маъноси билан изоќланади. Бу сўзнинг «безгак» маъноси ќам мавжуд. Бадик инсон танида сувчечак, љизилча, эшак еми каби тошмалар чиљса, унга љарши сўз кучи орљали курашиладиган маросимлардир. Бадик матнлари ёмон руќларнии љувишга љаратилган. Профессор Б.Саримсољов ўз тадљиљотларида бу матнларнинг туркий халљлар ўртасида саљланган парчаларини келтиради.

Њзбекларда:

Кўч-кўч кўчасан
Кўчар еринг мен айтсам,
Љизиб ётган гўрга кўч,
Њлик ётган мозорга кўч,
Њли билан мўлига кўч,
Бор, жавобинг бераман,
Тегирмоннинг дўлига кўч.
Ийиљ билан бийикка кўч,
Товда юрган кийикка кўч.
Љизил эгар наљшига кўч,
Бољолмаган бахшига кўч.

Љораљалпољларда:

Кўшер болсанг, кўш бэдик,
Тайларга кўш,
Тайдинг артин жайлаган
Байларђа кўш.
Оннан жайлай топпасанг
Мен айтайин,
Љара басин ойлађан
Ханларга кўш.
Кўш, кўш.

Љозољларда:

Бадик, бадик дегенде бастай келдик,
Барша шапа басина жастай келдик,
Оси ауилда бир бадик бар дегенге,
Етин алип, суйегин тастак келдик.
Кўш! Кўш! Кўш!
Дегенге бурма бадик, бурма бадик,
Буралип босађада турма, бадик,
Буралип босађада турма, бадик,
Келеди уйисине улкен кадик,
Кўш! Кўш! Кўш!

Сўзнинг магик људратидан кинначи (суљ, ќасад, кек, ўч, хусуматни љайтаришга курашувчи)лар ќам фойдаланишган. Улар айтган матнлар ќам ёмон руќларни љувиш руќида яратилган. Бадикчилар ва кинначиларнинг сеќр-жодули сўзларида буйруљ оќанги биринчи ўринда туради. Сўзнинг бутун кучи, эзгулик руќи ќомийлик љилаётган кишининг љаќр-ђазаби ёмон руќни инсон танасидан ќайдашга љаратилади.

БУДДИЗМ ЁКИ БУРЌОНЛИК

БУДДИЗМ ЁКИ БУРЌОНЛИК ***(Будда номидан олинган. Санскритча буддќа – нурланган)*** милоддан аввалги VI–V асрларда пайдо бњлган ва жаќон халљлари

њртасида кенг тарљалган динлардан биридир. Буддизмнинг асосчиси Сиддќартта Гаутама (623-544)дир. Бу дин таълимотига књра руќ књчиб юради, у љайта туђилади, жонли ва жонсиз нарсалар шаклига киради. Љадимги туркийлар ќам будда дини аљидаларига ишонишган. Ќозиргача бурят, љалмољ, тува ва Сибирда яшайдиган бошља туркий љавмлар њртасида буддага эътиљодлилари мавжуд.

Будда (бурќонлик) динининг таълимоти туркийларнинг бадиий адабиётида ќам акс этган. А.Љабољли «Турк адабиёти» китобида бурќонлик ифодаланган шеърлардан бирини келтиради:

Таљдирда очлик ва љаќатчилик бњлгани учун
уч-тњрт офат келур.
Шу онда ёмонлик кетиб, сукунат бњлур.
Бошља беш дунёдаги махлуљлар ќам,
Истисносиз, ќаммаси бирдан бир жойга љавушади.
Онам ва отам бошља бњлганлиги учун
барча жонлилар,
Ќар ваљт дунёга келиш неъматидан баќраманд бњлур.
Бутун авлодлар абадий эмаслигини билиб,
Бурќон саодатини унутмасинлар.
Ушбу эзгулик ва эзгу амал љаршисида,
Бурќон саодатини топдим, мен Камала Ананташира,
Оёљда юрган кишиларнинг њђилларига
Руќ књчганда ќузур-ќаловатга эриштирайин.

Ананта буддизм тарихидаги муљаддас ибодатхонадир. Унда олтин ва бронзадан ясалган будда ќайкаллари бњлган. Шу сабабли ќам бурќонлик руќи суђорилган асарларда Анантага мурожаат этиш руќи

кучлидир. Туркийлар будда бутларини «Бурќон», ибодатхоналарини эса «Бурќон уйи» деб аташган. «Олтин ёруљ» асари ќам бурќонийлик таълимотининг нодир намуналаридан бири ќисобланади.

Будда дининг пайдо бўлиши милоддан аввалги 623-544 йилларда яшаган Сиддќартќа Гаутама номи билан бођланган. Будда – санскритча нурланган деган маънони беради. Унинг асл моќияти инсониятни азоб-уљубатлардан љутљазишдан иборатдир. «Олтин ёруљ»даги Мађастви ўз жонини љурбон љилишдан мальсад ќам ана шу таълимотга, бу дунёдаги азоб-уљубатлардан љутулишга љаратилган. «Олтин ёруљ» туркий тилга хитойчадан таржима љилинган. Бунинг боиси, будда таълимоти Осиё мамлакатлари орасида биричилардан бўлиб Хитойга, милодимизнинг I асрларида, кириб келган. IV-VI асрларда эса Хитой орљали Корея, сўнгра Японияга ўтган.

Демак, будда таълимотининг Марказий Осиёга кириб келиши, унга эътиљод љўйган кишилар ўртасида будда ђоялари сингдирилган бадиий асарларни ўљишига эќтиёж туђдирган. «Олтин ёруљ»да будда таълимотига асос бўлган тўрт дунёљараш – «ќаљиљат» сингдирилган: 1) турмуш азоб – уљубатлардан иборат; 2) азоб – уљубатлар юзага келишининг сабаби – одамларнинг истак ва нафслари; 3) бу азоб уљубатлардан љутулиш учун одамлар ўз истак ва нафсларини тийиши керак; 4) будда кашф этган аљидаларга амал љилиш азоб – уљубатлардан озод љилади.

Мађастви – ќаётда ўз истак ва нафсига эркинлик берган, аммо ўз хатосини англаган кишиларнинг умумлашма образидир. У фаљат бир даврда яшаган одамларнинг эмас, балки, инсоният номидан гапирар экан, юз минг йиллар давомида яхши турмуш кечириб, гуноќга ботган шахсларнинг умумлашмасидир. Мађастви ўзликни

йўљотиб, лаззатли умр кечириш, мол – мулк тўплашга берилишни кескин љоралайди. Мађастви бундай ќаётни кечирилмас гуноќ, азоб – уљубат, таннинг чиркин ќолатга тушиши деб тушинади ва ўз жонини љурбон љилиш билан ундан халос бўлади. Њз акалари ќам азоб – уљубатдан љутилишнинг бундай йўлини тушунишларини истайди. («Олтин ёруљ» асари ќаљида љњлланманинг «Туркий адабиётда бадиий таржима» фаслида батафсил маълумот берилган.)

МОНИЙЛИК

Монийлик таълимоти хитойлик Моний ибн Фатак (216-276) номи билан бођланади. Унинг таълимоти коинотда нур билан зулмат њртасида кураш бњлишига асосланади. Шу сабабли ќам нур – Љуёш, Ой, яъни нур таратувчи осмон жисмлари муљаддас саналади ва уларга тангри номи билан сиђинилади. Нур ва зулмат њз мантиђини яхшилик ва ёмонлик курашида топади. Монийлик VIII асрда уйђурлар њртасида асосий дин сифатида тарљалган. Тарихий маълумотларга књра, Бугухон 762 йилда Чин (Хитой)га сафар љилади. У ерда Моний роќиблари билан танишади, мамлакатига љайтишида роќибларни њзи билан бирга Љораболђасун шаќрига олиб келади. Монийлик туркий адабиёт ривожига таъсир књрсатган динлардан биридир. Бу ољимнинг таъсирида туркий адабиётда «Хуастуанифт» («Монийлар товбаномаси») асари юзага келган. Унинг љадимги туркий тилдаги учта нусхаси маълум. Улардан Лондон ва Берлин нусхаси моний, Санкт-Петербург нусхаси эса эски уйђур ёзувида битилган. Асарнинг яратилиш даври В.В.Радлов фикрича, тахминан V аср, С.Е.Малов хулосасига књра VII асрга тњђри келади. Њзбек олимларидан

профессор Н.Раќмонов тадљиљотларида «Хуастуанифт»нинг ђояси, тузилиши, аќамияти кенг њрганилган. Асар моний жамоаси аъзоларининг мадќияси, айни пайтда низоми ќам ќисобланади. «Хуастуанифт» 15 бњлимдан иборат. Китобнинг иккинчи бњлимида Кун ва Ой тангриларнинг монийликдаги вазифалари књрсатилади ќамда уларнинг ќаљиљийлигини тан олишга чаљирилади. С.Е.Маловнинг «Љадимги туркий ёзма ёдгорликлар» китобида ќам монийларнинг тангрига товба-тазаррулари битилган ибодатларидан парчалар келтирилган.

«МОНИЙЛАР ТАВБАНОМАСИ». Беш турли тирик мавжудотга нисбатан, биринчидан, икки оёљли инсонларга, иккинчидан, тњрт оёљли тирик мавжудотларга, учинчидан осмонда парвоз этадиган мавжудотларга, тўртинчидан сув остидаги тирик мавжудотларга, бешинчидан, судралиб юрувчи тирик мавжудотларга нисбатан гуноќларга ботиб, ушбу беш турли тирик мавжудотларни буюгидан то кичигигача хњрладик, нобуд љилдик, озор етказдик. Њзимиз гуноќли бњла туриб, эй, худо, энди гуноќларимиздан озод љилишингни, бизни кечиришингни сендан илтижо љиламиз.

Эй, худо, биз сњзда ва амалда њн турли гуноќ содир этдик, биз гуноќсизларга туќмат љилдик, ёлђон љасамёдлар айтдик, ёлђонлар тњљиб, инсонларни љатл эттирдик, жоду ишлари билан шуђулландик, ночорларнинг бизга ишониб топширган омонатларини њзимизники љилиб олдик, жонзотларни њлдирдик, љатл этдик ва књпгина Ой ва Љуёш худоларига ёљмайдиган ишлар љилдик ва, умуман, яшаш ќаётимизда књпгина хатолар содир этдик, аёлларникига њхшаш узун либослар кийдик, ёшлигимизда ёвузликка

ќњл уриб, ушбу гунох́ларни содир этдик. Эндиликда гунох́имиздан њтишингни, бизни кечиришингни илтижо ќиламиз…

Х́ар куни Ой худосига, муќаддас битик ва пайѓамбарларга гунох́ларимиздан кечишини сњраб ибодат ќилишимиз керак эди. Мана энди њзимиз билган ва билмаган х́олда, турли сабабларга књра, ушбу айтилганларни бажара олмадик. Гунох́ларимиздан кечишингни сњраб, сендан ёлворамиз, гунох́ларимизни кеч!

Йилда етти марта ќурбонлик келтириш ќонуни мавжуд эди. Яна ибодатхонада њтириб, х́ар бир ќурбонлик учун рњза тутиш керак эди ва яна х́ар бир илох́ олдида сидќидилдан ибодат ќилиб, гунох́имиздан њтишини илтижо ќилишимиз керак эди. Эй, худо, ушбу айтганларингга риоя ќилмаганимиз учун кечиришингни илтимос ќиламиз!

Ќанчалик ёмон хаёлларга боришимиз билан, ќанчалик маданиятсиз ва ёмон сњзларни айтишимиз билан, ќанчалик биз ќилиш керак бњлмаган ишларни ќилганимиз билан њз мавжудлигимизни янада ќийинлаштиришимиз, яна беш илох́нинг нури билан озиќланиб, њз танимиз ва рух́имиз билан иблисни севамиз ва њзимизни пастга, ер (дњзах)га тортамиз. Шунинг учун эй, худо, бизнинг гунох́ларимиздан њтишингни сњраб илтижо ќиламиз ва бу гунох́ларимиздан ќутулиш учун ибодат ќиламиз, бизнинг гунох́ларимизни кечиргин!

Монийлик шеърлари орасида муаллифи номаълум эх́тимол халќ оѓзаки ижои намунаси х́исобланган «Тонг тангриси» алох́ида ах́амиятга эга. Унинг тузилишида наќаротнинг мавжудлиги ушбу шеър монийлар њртасида кенг тарќалган ва оммавий тарзда айтиладиган мадх́ия

даражасига књтарилган бњлиши мумкин деган хулосани беради. Мадх́иянинг асосий мазмуни Кун ва Ой тангриларга мурожаат этиш орќали уларни улуѓлашга ќаратилган.

Тонг тангри (си) келди,
Тонг тангрисининг ўзи келди.
Тонг тангри келди
Тонг тангрисининг ўзи келди.
Турингглар, барча беклар, ќариндошлар,
Тонг тангрисини мадх́ этайлик.
Кўринган Ќуёш тангриси,
Сиз бизни асранг,
Кўринган Ой тангриси,
Сиз бизни ќутќаринг.

Тонг тангриси
ГЊзал х́идли, хушбўй х́идли,
Порлаган, ялтираган.
Тонг тангриси,
Тонг тангриси.

Жах́ондаги кўпгина халќларнинг диний эътиќодлари ва мафкураси муќаддас китоблар «Авесто» ва «Библия»да умумлашган. Ќадимги туркий халќларнинг диний эътиќоди ва мафкураси х́ам бундан мустасно эмас.

ЗАРДУШТИЙЛИК

Зардуштийлик дини милоддан аввалги VI-V асрларда юзага келган. Бу дин Заратуштира (баъзи манбаларда Зардушт ёки Зардўст) номи билан боѓлиќдир. Зардуштнинг шахсияти тўѓрисида икки хил ќарашлар мавжуд. Айрим тадќиќотчилар Зардуштни милоддан аввалги 589-512 йилларда яшаган илох́иятчи файласуф, табиатшунос ва шоир деб х́исоблайдилар. У Эронда яшагандир. Бундай

фикр тарафдорлари зардуштийлик љадимги Эронда кенг тарљалгани ва бу диннинг муљаддас китоби «Авесто» эрон-паќлавий тилида яратилганлигини асос љилиб оладилар. Бошља олимлар эса Хоразмни зардуштийликнинг ватани деб ќисоблайдилар. Уларнинг фикрича, биринчи марта муљаддас олов «Атархурра» ёнган жойнинг жўђрофий ўрни ва иљлимининг тавсифи Хоразмга тўђри келади.

АВЕСТО. «Авесто» эрамиздан олдинги VII асрнинг охири ва VI асрнинг бошларида яратилган. Унинг љадимги љисмлари милоддан аввалги 2000-1000 йилларга тааллуљли, деб љаралади. «Авесто»нинг бизгача етиб келган нусхаларида Эрон шоќи Кайхисрав ва Турон шоќи Франќрасян (Афросиёб) ўртасидаги муносабатлар ифодасини топган. Бундай тарихий вољелик милоддан аввалги 620 –йилларга тўђри келади.

«Авесто» зардњштийлик динининг муљаддас китобидир. Унинг яратилиш ватани – Марказий Осиё. Шу сабабли бу китоб Марказий Осиё халљларининг муштарак ёдгорлигидир. Авесто ўз даврининг тарихи, фани, маданияти, урф-одатлари, адабиёти, иљтисодий-ижтимоий ќаёти тўђрисида маълумот берувчи љомусий асардир. «Авесто» яратилган ваљтда 30 наск - китоб (љисмдан) иборат бўлганлиги ќаљида маълумотлар бор. Марказий Осиёга турли босљинчиларнинг кириб келиши, зардњштийлик динига сиђинувчиларнинг таъљиб љилиниши натижасида китобнинг кўп љисми йўљолиб, оз љисми саљланиб љолган. Бу хусусда Беруний «Љадимги халљлардан љолган ёдгорликлар» асарида шундай ёзади: «Подшоќ Доро ибн Доро хазинасида «Авесто»нинг ўн икки минг љорамол терисига тилла билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон љилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган ваљтда уни ёндириб юборди.

Шунинг учун ўша ваљтдан бери «Авесто»нинг бешдан уч љисми йўљолиб кетди. «Авесто» ўттиз наск эди. Маъжусийлар љўлида ўн икки наск чамаси љолган».

«Авесто»нинг љисљарган шакли «Занд Авесто» деб номланган. У паќлавий, санскрит (љадимги ќинд) тилига таржима љилинган ва шарќлар битилган. У бир неча марта Европа тилларига, жумладан, рус тилига ќам ађдарилган. «Авесто»ни ўзбек китобхонлари А.Маќкам, М.Исољов ва бошљалар таржимасида ўљишмољда.

Яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш «Авесто»нинг бош ђоясидир. Яхшилик рамзи – якка худо Ахура Мазда, ёмонлик рамзи – Аќрамандир. Ќозиргача «Авесто»нинг икки варианти мавжуд. Биринчиси фаљат «Авесто»нинг ўзидан иборат. Иккинчиси эса паќлавий тилидаги шарќли таржимадан ташкил топган бўлиб, у бир неча љисмларга ажратилган. Улар љуйидагилар: **1. Вендидот.** Ахура Мазда билан Зардуштнинг савол-жавоби тарзида битилган. Жами 22 боб. **2. Виспарад.** Ибодат љўшиљлари берилган. Жами 24 боб. **3. Ясна.** Љурбонлик љўшиљлари, худолар мадќияси ќамда диний маросимлар тавсифи берилган. У 72 бобдан иборат бўлиб, 17 боби готлар – мадќиялар деб аталган. **4. Яшт.** 22 љўшиљдан иборат. Љўшиљларда зардуштийлик худолари ва маъбудалари мадќ этилган. **5. Кичик Авесто.** Љуёш, Ой, Ардвисура, Вархра каби худо ва маъбудалар мадќ этилган ибодат љўшиљлари берилади.

«Авесто» ўзбек илм-фанида, хусусан, Н.Маллаев, Ф.Сулаймонова, Б.Тўхлиев, Т.Маќмудов, Н.Норљуловларнинг тадљиљотларида таќлил этилган.

«Авесто» диний китоб бўлиш билан бирга, энг аввало, у нодир адабий ёдгорликдир Асар шеърий йўл билан ёзилган. Љадимда яшаган халљларнинг ођзаки адабий

мероси берилган. Каюмарс, Йима, Гершасп, Аржасп, Митра ќаљидаги асотир ќамда афсоналар љадимги халљлардан љолган ёдгорликлардир.

«Авесто»да осмон жисмларида илоќийлик белгиларининг кўрсатилиши туркий халљларнинг диний эътиљодларига яљин туради. Жумладан, љуёш худоси Митра ќаљидаги тасаввурлар шундай хусусиятга эга. «Авесто»да љадимги туркий љавмлар ва уларнинг ќукмдорлари, љаќрамонларининг бадиий тасвирлари ќам ифодасини топган. Унда туркийлар тур номи билан берилади. Туркий ва форсий халљлар адабиётида Афросиёб, Сиёвуш, Кайхисрав ќаљида яратилган туркум ривоят ва афсоналарнинг дастлабки намуналари «Авесто»да яратилган.

«Авесто»даги мифологик образлар ўзбек халљ оѓзаки ижоди тараљљиётига ќам сезиларли даражада таъсир кўрсатган. Буни ўзбек халљ оѓзаки ижодида мавжуд айрим образларнинг туѓилиши зардўштийлик билан боѓланганлиги мисолида кўриш мумкин.

ГАЙА МАРТА. «Авесто»да илк фоний одам – Гайа Марта ќаљида ривоятлар келтирилган. У зардўштийликда ер юзида яшаган биринчи одам сифатида тасаввур этилади. Њрта аср манбаларида унинг номи Гавомард, Гайомат, Гопат шоќ, Љўбодшоќ, Каюмарс тарзида битилган. Гайа Марта икки вужудли, ќўкиз ва одамдан ташкил топган. Уни эзгулик худоси Ахура Мазда Дантия дарёсининг бўйидаги Аръяна Вежада етмиш кун мобайнида яратган. Дарёнинг чап соќилида одам, ўнг љирѓоѓида ќўкиз турган. Гайа Марта инсоният душмани Ахриман томонидан ўлдирилган.

Гавомард – Буљаодам ёки сигир, эчки, љўйга хос айри туёљли одамлар ќаљидаги афсоналар ўзбек халљи ўртасида кенг тарљалган. Геродот «Тарих» китобида

љадимги туркийлар љавми иссидонлар ќаљида ёзар экан, унга тоѓда эчки туёљли одамлар яшаши ќаљида ќикоя љилганлигини айтади. «Гўрўѓли» туркумидаги достонларнинг љаќрамонларидан Райќон араб айри туёљ деб таърифланади. Турк олими Абдулљодир Инон XIII асрда мњѓуллар ўлкасида саёќатда бўлган Плано Карпини ўз хотираларида ит бошли, сигир оёљли љавмларни кўрганлигини ёзган. Хоразм эртакларидан «Гул узук»да ярмиси одамга, ярмиси љўтосга ўхшайдиган одамлар ќаљида ќикоя љилинади.

Њзбек халљи ўртасида Жўмард љассоб, Жонмарди љассоб, Гавмард номи билан боѓланган ривоятлар ќам «Авесто»даги Гайа Марта образига боѓланади. Ривоят љилишларича, одамларга гўшт ейишни биринчи марта ўргатган киши Жўмарддир. У Ануширвон даврида яшаган бўлиб, кундузи љассоблик, кечаси подшоќлик вазифасида ўтирган ва ёмон одамларни жазолаган. Жўмард Ќўшамшоќнинг ўн еттинчи авлодидан ќисобланган. Ќўшамшоќ мол терисидан кийим тикиш, жундан мато тўљиш, эгар ясаш каби ќунарларга эга бўлган. Девлар унга ќўкиз терисини ёпиб, абадий љолишни буюрган.

Фольклоршунос М. Жўраев Жўмард љассоб номининг келиб чиљишини мифологик афсоналар асосида шундай изоќлайди: «Љадим замонларда Гавмард исмли киши бўлган экан. Унинг Баљар (Ќўкиз) деган дўсти ќам бор экан. У бир куни эрталаб уйљудан уйѓониб љараса, ќамма ерлар кўм-кўк экан. Шунда у љари кишилардан: «Бу љандай ќол?» деб сўрабди. Љариялар: «Бу – наврўз, у љиш фасли тугаганидан дарак бераяпти», - дебдилар. Шу пайт шайтон келиб васвасага солибди, Гавмард ўз дўстини ўлдириб, гўштини пишириб, дастурхонга тортибди. Бошља одамлар бўлса, ерда кўкарган ўтлардан овљат тайёрлаб,

дастурхонга љўйибдилар. Гавмарднинг љилган ишидан хабар топган одамлар: «Илоё жувонмарг бўл!» - деб љарђабдилар. Шундан сўнг унинг номи Жувонмарг бўлиб, кейинчалик Жўмард деб атала бошланган экан. Наврўз байрамини нишонлаш, дастурхонни кўкатлардан тайёрланган таомлар билан безаш ва гўштни истеъмол љилиш ўша ваљтдан љолган дейдилар. Жўмардни бўлса, љассоблар ўзларига пир деб билишар экан».

Бу афсона ўзбек халљ ођзаки ижоди маќсулидир. Лекин унда «Авесто»да Ангро Майнью бошчилигидаги ёвуз кучлар Дантия дарёсининг чап соќилидаги одам Гайа Марта ва ўнг љирђођидаги Буљага љилган хуружи маълум даражада ўз ифодасини топган. Бу вољеа зардўштийлик таљвими бўйича илк баќор кунларига тўђри келади.

Одам бошли, ќўкиз љиёфасидаги ќайкалчалар Њзбекистон (жумладан, Самарљанд шаќри яљинидаги Тали Барзу тепалиги, Хоразм вилоятининг Шовот тумани ќудуди)дан топилган.

ТИШТАР. «Авесто»даги мифологияга кўра, ердаги барча сувларнинг манбаи Тиштар юлдузида саљланади. Ёвуз куч Ахраман сувли юлдузларни эгаллаш учун уларга љарши париларни йўналтиради. Лекин Тиштар париларга шикаст бериб, Фарођкарт дарёси бўйигача љувиб юборади. Зардўштийлик мифологиясида Тиштар заминни сув билан таъминлайди. «Авесто»да Тиштар љасидаси (Тийр яшт) келтирилган. Љурђољчилик йилларида одамлар Тиштарга ёмђир ёђдиришни сўраб, илтижолар љилишган, балки махсус маросимлар ќам ўтказилган бўлиши мумкин. Чунки бу маросимлар зардўштийликнинг муљаддас анъанаси сифатида ўзбек халљи ўртасида ќозирги кунларгача етиб келган.

Тишт – халљ ўртасида асрлар ўтиши давомида **«Суст»** номи билан ўзгарган. Њзбек халљ ођзаки ижодидаги «Суст хотин» љўшиљларида Тиштар образи яратилган. Љурђољчилик келган йилларида деќљончилик билан шуђулланадиган одамлар Тиштар – ёмђир тангрисидан ёрдам сўраганлар. Бу маросим ўзига хос кўринишда ўтказилган: деќљончилик билан шуђулланиладиган жойлардаги аёллар тўпланишиб, одам шаклидаги љўђирчољља кампирнинг кўйлагини кийгизишиб, «Суст хотин» љўшиђини айтишган ва ўз љўни-љўшнилариникига киришган. Уй эгалари љўђирчољља сув сепишган, «Суст хотин» љўшиђини айтганларга хайр–садаља беришган. Љуйидаги парчада яратилган Суст хотин образи «Авесто»даги сув худоси Тиштар мифологиясига бођланади.

Суст хотин-о, Суст хотин,
Кўланкаси майдон хотин, Суст хотин.
Деќљонларни ђам босди, Суст хотин.
Омочини чанг босди, Суст хотин.
Ќаво ёђсин севалаб, Суст хотин.
Бўри љочсин тебалаб, Суст хотин,
Буђдой бўлсин зарчалаб, Суст хотин,
Сађир - суђир љолганлар, Суст хотин,
Нонни есин парчалаб, Суст хотин,
Суст хотин-о, Суст хотин,
Кўланкаси майдон хотин, Суст хотин.

Туркийларнинг ўзига хос сувга топиниш мифологияси бўлган. Бу мифология уларнинг бошља халљлардан фарљ љилувчи мафкураси маќсулидир. Туркийлар ўзларига тангри томонидан сеќр–жоду амали берилган деб ќисоблайдилар ва улардаги бундай љобилиятни тарих ќам эътироф этади. Туркийлар сеќр йўли

билан ёмђир ёки љор ёђдириш љувватига эга бўлганлиги тўђрисида ўнлаб ривоятлар мавжуд.

Њзбек мифологиясида сув худоси ќаљида битилган афсоналарнинг бошља намуналари ќам мавжуд. Адабиётшунос Н.Маллаев «Њзбек адабиёти тарихи» дарслигида сув худоси ва кишиларни ќалокатдан љутљарувчи љаќрамон Хубби образи яратилган љуйидаги мазмундаги афсонани келтиради:

Жуда љадим замонларда Фарудин ва ќатто Жамшид замонасидан бурун Амударёда Хубби деган бир йигит бўлган экан. У бир љўли билан балиљ тутар, иккинчи љўли билан уни љуёшга тутиб турар, балиљ бир зумда пишар экан. Хубби шу хилда балиљ еб, Амударёда етти юз йил яшабди, дарёни љўриљлабди, бирољ ёмон руќ, ќаттоки чивин ќам дарёга яљин йўлашга ботина олмабди. Халљ сувга маъмур бўлиб, шад– хуррам яшар экан. Бирољ Жамшид замонасига келиб Хубби ђойиб бўлибди. Кишилар уни осмон сувларининг ќукмрони бўлган љиз ўђирлаб кетган деб фараз љилибдилар. Хубби ђойиб бўлганидан кейин Амударёга унинг онаси келибди. У биринчи бўлиб љайиљ ясабди, кишиларни љайиљда сузиш ва душманга љарши сувда жанг љилишга ўргатибди. Бирољ кунлардан бир кун Хуббининг онаси ќам ђойиб бўлибди. Лекни кишилар ўз хомийларини, Хубби ва унинг онасини унутмабдилар. Улар љайиљларда Хуббининг онаси љиёфасини тасвирлабдилар.

Демак, «Авесто» фаљат диний китоб эмас. У туркий халљларнинг ќам адабий ёдгорликлари ва эътиљодлари ифодаланган, љадимги њзбек халљ ођзаки ижоди шаклланишига самарали таъсир књрсатган нодир ёзма асардир.

ХРИСТИАНЛИК

Христианлик дини милодимизнинг бошларида пайдо бўлган. Исо Масеќ (Иисус Христос) бу диннинг асосчисидир. Исога Масеќ сўзини љўшиб айтадилар. Масеќ яќудий тилидан олинган бўлиб, «силанган, сийланган» маъноларини беради. Юнонларда эса бу маъно «Христос» сўзи билан ифодаланган. Шарљ адабиётида Масеќ, Масиќ, Масиќо Исо пайђамбарнинг лаљаби сифатида љўлланилади ва Исо ўз нафаси билан ўликни ќам тирилтираолиш људратига эгалиги айтилади. Шу сабабли христианлик баъзан Масиќийлик, ќам деб юритилади. Насронийлик дейилишига сабаб, Исо Назарет (Назронийя) љишлођида туђилганлигидир.

Христианлик таълимоти Марказий Осиё халљлари ўртасига III асрлардан бошлаб кириб келган. Толос, Самарљанд, Маъруф, Ќирот, Хоразмда христианларнинг ибодатхоналари, бу таълимотни тарђиб этувчи диний – ќудудий жамоалар бўлган. X асрда яшаган араб тарихчиси Ховљал Самарљанд, Жиззах, Тошкент атрофларида христианларнинг љишлољлари бўлганлигини ёзади.

IV-VIII асрларда христианлик Кавказдаги халљлар, хусусан, Озарбайжон ва Жанубий Дођистонда ќукмрон дин ќисобланган. Христианлик таълимоти уйђурлар ўртасида ќам кенг тарљалган. Христианлик мазмуни љадимги уйђур тилидаги матнларда ќам ифодаланган. Уларнинг айрим парчалари С.Е.Маловнинг «Љадимги туркий ёзма ёдгорликлар» китобида келтирилади.

«БИБЛИЯ» христианликнинг муљаддас китобидир. Библиянинг асосий мавзуси – ягона Худонинг фазилатлари ва одамзод билан алољаси ќаљидадир. Библия икки љисмга – Љадимги Аќд ва Янги Аќдга бўлинади. «Аќд» - ягона Худованднинг инсонлар билан алољасини билдирадиган тушунчадир. Љадимги Аќд – «Таврот» ва «Забур» милодимиздан аввалги даврларда, яъни Исо Масиќ туђилишидан олдин яратилган. Янги аќд – «Инжил» - эрамизнинг биринчи асрида, яъни Исо Масиќ туђилганидан кейин яратилган. Љадимги Аќд ибрий ва арамий (эски яќудий), Янги Аќд эса юнон (љадимги грек) тилида ёзилган. Библияни тузишда бир ярим минг йил мобайнида љирљља яљин муаллиф иштирок этган.

«Ваќий» Инжилнинг охирги китобидир. У азиз Пир Юќаннога Худо йўллаган башоратдир. «Ваќий»да охир замонда юз берадиган мусибатлар, Исо Масиќнинг оламга љайтиши, Яъжуж-Маъжуж, Дажжол, Љиёмат, Жаннат ва Жаќаннам ќаљидаги тушунчалар ифодаланади. «Ваќий»да худонинг осмон салтанати тасвирланган. Осмон салтанати тасвирида туркийларнинг Кўк тангри дини ифодасининг умумий ўхшашлик томонлари бор: Осмонда бир Тахт – Арши аъло. Унда олмос ва лаълга ўхшаш ялтирољ бир сиймо ўтиради. Унинг теварагида яна йигирма тўртта тахт бор. Бу тахтларда бошларида олтин тож ваољ кийим кийган йигирма тўртољсољол ўтиради. Арши аъло олдида худонинг етти руќи бўлган еттита машъал ёниб туради. Унинг ўрта љисми ва атрофларида тўртта жонзот ќам бор эди. Биринчи жонзот арслонга, иккинчиси бузољља ўхшар эди, учинчи жонзотнинг юзи одамсимон, тўртинчисиники эса учаётган бургутга ўхшар эди. Йигирма тўртољсољол ќам, жонзотлар ќам барќаёт сиймо – тангрига шукроналар љилади.

Муљаддас китобдаги бу тасвирни туркийлар турмуш тарзи нуљтаи назаридан ќам изоќлаш мумкин: Арши аълодаги барќаёт сиймо – туркийларнинг Кўк тангриси. Йигирма тўртољсољол – туркийларнинг йигирма тўрт љавм бошлиљлари руќи. Йигирма тўртољсољол туркийлар

ќаётида, давлат тузумида алоќида ўрин тутган. Умуман, йигирма тўрт сони туркийлар учун ўзига хос аќамиятга эга. Туркийларнинг Хунг-ну эли йигирма тўрт уруђдан келиб чиљљан. Йигирма тўрт ољсољол хунларнинг сиёсий ќаётида, давлатни бошљаришида катта мављега эга бўлган. Йигирма тўрт ољсољолнинг давлатни бошљариши Тўхтамишхон даврларида ќам саљланиб љолган. Шарљий хунлар, яъни Хунг-нулар милоддан олдинги иккинчи асрлардаёљ мустаќкам мамлакатга эга бўлган туркий љавмлардан ќисобланади. Улар Марказий Осиёда илк давлатларини љурганларида мамлакатни йигирма тўрт љўмондон идора этган.

Етти машъал туркийларнинг етти баќодири руќи. Љофљаз туркийлари мифологиясига кўра Тангри ерга тўфон юборишидан олдин фаљат бир љари чолни огоќлантиради. Чол сандиљсимон љайиљда ўз оиласини саљлаб љолади. Љайиљ Љазбек чўљљисига кўтарилгач, тўфон тўхтайди. Чолнинг фарзандлари дунё бўйлаб тарљалади. У яна етти ўђил кўради. Улар бир куни овга чиљишади, аммо уларни яшин уриб ўлдиради. Тангри етти баќодир руќини кўкка олиб чиљади. Бу руќ етти юлдуз бўлиб порлайди.

Тангри атрофидаги ќайвон ва љушларга монанд тасвирлар ќам диљљатга сазовордир. Улардан биринчиси арслонсифат шоќнинг руќидир. Арслон ва шер туркийларнинг мудофаа, шунингдек, ќарбий саркардалари тимсолидир. Туркийлар милоддан олдинги VII асрда яшаган хољонлари Алп Эр Тўнга тимсолида арслондан ќам кучли баќодир киши сиймосини кўришади. «Ваќий»да арслонсифат руќга ќурмат билан љаралади. Тангрининг љўлида етти муќр билан муќрланган бир китоб бўлиб, уни очиш ва ечишга љодир кишилардан бири арслон исмли одамдир. Муќрларнинг бузилиши билан тангрининг ёнида

ўтирган тўрт жондор – тўрт шоќнинг љиёфаси очилади. Биринчи муќрнинг бузилиши билан арслонсифат шоќнинг руќи жонланади ва ќаётга љайтади. У ољ отга миниб, бошида тож, ђолиблик учун йўлга отланади ва унга ђалаба буюрилади.

Муљаддас китобда Яъжуж-Маъжужлар ќаљида ќам сўз кетади. Шайтон Исо Масеќнинг тирилиш куни уларни алдаб, зиндондан чиљаради ва худонинг азиз халљига љарши жангга отлантиради. Тангри ўт ёђдириб, уларни љириб ташлайди. Яъжуж-Маъжуж туркийларнинг жанговар уруђларидан ќисобланиши ќаљида тарих хабар беради. Беруний Искандар Зулљарнайннинг тарихий фаолияти ќаљида сњз юритар экан, у љњшни халљларни Яъжуж-маъжужлар ќужумидан ќимоя љилиш учун девор љурдирганлигини уљтиради. Яъжуж-маъжужлар бешинчи ва олтинчи иљлимда яшовчи шарљ туркларининг бир синфи деб таърифланган. Тарихчи Муќаммад ибн Жарир ат – Табарий эса озарбайжон ќукмрондори Яъжуж-маъжужлар ерини фатќ этганини ёзади.

«Таврот»да жаќондаги барча миллатларга мансуб халљларнинг муштарак туйђулари, эътиљод ва тушунчаларини ифодаловчи ривоят ќамда афсоналар мавжуд. Шулардан бири Оллоќ томонидан ерга тўфон жўнатилиши ќодисасига бађишланган. Бу вољеа муљаддас диний китоблардан ташљари, кўплаб тарихий – бадиий, жумладан, Рабђузийнинг «Љиссаси Рабђузий», Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ќукамо» каби асрларида ќам ўз ифодасини топган. «Библия»да тўфон ќодисаси ќаљида љуйидаги ривоят келтирилган.

ТЊФОН. **Худованд Нуќга: «Сен бутун хонадонинг билан кемага киринглар. Чунки бу насл орасидан, Менинг назаримда, солиќ бўлган ёлђиз сени топдим, -**

деди. – Ќалол бўлган ќар бир чорва туёђининг эркак ва урђочи жинсидан еттитадан, ќаром бўлган чорванинг эркак ва урђочи жинсидан эса иккитадан олиб, ўзинг билан кемага киргизгин. Осмондаги паррандаларнинг ќам эркак ва урђочи жинсидан еттитадан олиб киргизгин, токи бутун ер юзида яшовчи ќар хил жониворлардан тирик љолганлар бўлсин. Чунки етти кундан кейин Мен ерга љирљ кечаю љирљ кундуз давом этадиган ёмђир ёђдираман. Њзим бунёд этган барча мавжудодни ер юзидан љириб ташлайман».

Нуќ эса Худованд келтирган ќамма нарсани бажо келтирди.

Нуќ умрининг олти юзинчи йили, иккинчи ойининг наљ ўн еттинчи кунида улкан тубсизлик булољлари бари љайнай бошлаб, осмон љопљалари очилиб кетди. Кетидан ер юзига љирљ кечаю љирљ кундуз ёмђир ёђди.

Ана шу куннинг ўзида Нуќ ва унинг ўђиллари Сом, Хом ва Ёфит (Ёфас), Нуќнинг хотини билан учта келини ќаммаси бирга кемага кирдилар. Улар билан бирга барча ёввойи ќайвон, чорва ва ерда љимирловчи майда жониворлар турлари, шунингдек, барча парранда турларидан хилма-хил патли љушлар кемага кирдилар. Ќаёт руќига эга бўлган ќар бир махлуљдан жуфт-жуфт бўлиб, Нуќнинг олдига, кемага кирдилар. Худо Нуќга буюрганидек, кемага кирган ќар бир махлуљнинг эркак ва урђочи жинсидан бор эди. Охирида Худованд Нуќнинг кетидан эшикни ёпиб љўйди.

Љирљ кун давомида ер юзини тўфон босиб, сувлар тошиб, кемани ердан юљорига кўтарди. Ер юзини босаётган сув тошљини тобора кучайиб борар экан, кема сув юзида сузиб юрар эди. Ер юзидаги сув тошљини

бeќад кучайиб, осмону фалак остидаги баланд тођларнинг ќаммасини љоплаб олди. Сув тошљини тођу тепаликдан ўн беш газ юљорирољ кўтарилиб, ќамма ёљни кўмиб ташлади. Ер юзида ќаракат љилувчи ќар бир махлуљ – парранда ќам, чорва ќам, ёввойи ќайвонлар ќам, ерда љимирловчи майда жониворлар ќам, одамлар ќам бирдан ќалок бўлдилар. Љурутликда яшовчи димођида ќаёт нафаси бор бўлган ќар бир жонзот ўлиб кетди. Ерда бор бўлган бутун мавжудот љирилди.

Одамдан тортиб чорвагача, ерда љимирловчи махлуљдан тортиб, кўкда учувчи љушгача бари ер юзидан љирилди. Фаљат Нуќ ва у билан бирга кемада бўлганлар тирик љолдилар. Ер юзидаги сув тошљини бир юз эллик кун давом этди.

Демак, «Таврот» љадимги туркийларнинг ќам эътиљоди, тасаввурлари ќамда тарихини ўрганишда муљаддас ёдгорликлардан саналади. Шу билан бирга љадимги туркий халљлар ижодида ќам тўфон мавзусига оид ривоятлар яратилган.

Тўфон. Тўфондан аввал ер юзининг ќукмдори Денгиз хон бор эди. У замонда Нама исмли машќур бир одам бор эди. Тангри Улген бу одамга дунё тўфони бњлажагини, инсон болаларини ва ќайвонларни љутљариш учун синалган сандал дарахтидан кема ясашни буюрди. Наманинг Сузунул, Сарул ва Балиљча исмли учта ўђли бор эди. Нама бу ўђилларига, тођ тепасида кема ясанглар, деб буюрди. Кема Улген њргаттанидай ва кўрсатганидай ясалди. Нама Улгеннинг буйруђи билан инсонларни ва ќайвонларни кемага олди. Наманинг кўзлари яхши кўрмас эди. Кемадагилардан сўради: «Бирор нарса кўряпсизларми?» Улар «Ер юзини туман љоплади, мудќиш љоронђулик

босди», - деб жавоб бердилар. Шу пайт ернинг остидан, дарёлардан, денгизлардан љуруљликка сувлар пишљириб чиља бошлади. Осмондан ёмђир ёђа бошлади. Кема суза бошлади. Осмон ва сувдан бошља бирор нарса кўринмасди. Ниќоят, сувлар пасая бошлади. Тођ чўљљилари кўрина бошлади. Кема Кўмгудай ва Тулутти тођларидаги љуруљликка ўтирди. Сувнинг чуљурлигини билиш учун Нама љузђунни жўнатди. Љузђун љайтиб келмади. Љарђани жўнатди, у ќам љайтиб келмади. Зађизђонни жўнатди, у ќам љайтиб келмади. Ниќоят, каптарни жўнатди. Каптар тумшуђида бир шохни олиб орљага љайтди. Нама каптардан «Љузђун, љарђа билан зађизђонни кўрдингми?» - деб сўради. Каптар «Уларни кўрдим, учови ќам ўлимтикка љўниб, чуљилаб юрибди», - деди. Нама «Улар љиёматгача ўлимтиклар билан кун кечирсин, сен менинг садољатли хизматкорим бњлдинг, љиёматгача менинг ќимоям остида яша», - деди. Тўфондан кейин Нама Яратувчи ва Ёйиљ (Тўфон)хон исми билан тангрилар љаторида яшади. Кейинги насллар унга љурбонлик келтирдилар.

«Тўфон»нинг «Таврот» ва туркий халљлар ођзаки ижодида яратилган вариантлари сюжети ќамда ђоясида яљинликлар бор. Дунёда тўфон бўлиш, шу сабабли инсон фарзанди ва жонли нарсаларни саљлаб љолиш ќар икки ривоятдаги бош эзгу маљсаддир. Туркий халљлар ођзаки ижодидаги тўфон тасвири билан бођланган образлар ўзининг жуда љадимий љатламларига эга. Тангри Улген пок руќлар худоси бўлиб, унинг образи љадимги Олтой туркийлари ођзаки ижодида Љурбўстон номи билан тасвирланган. Икки ривоятдаги халоскор кучлар: Нуќ – Нама, уларнинг фарзандлари: Сом, Хом, Ёфас - Сўзунул, Сарул, Балиљчадир. Туркийлар афсонасида Нама янада илоќийлаштирилади, у буюк хизматлари учун тангрилар

љаторидан жой олади. Тўфоннинг ођзаки шакли жуда љадимий диний тасаввурлар маќсулидир. Чунки ундаги кўп тангрилик тушунчалари, инсоннинг тангри даражасига кўтарилиши шундан далолат беради.

Сак турклари даврида бошља љавмларнинг диний урф-одатлари, маросимларини њзлаштириш љораланган, ќатто, њлим жазоси билан чекланган. Геродотнинг «Тарих» китобида саљланган ривоятда элга, унинг урф-одатларига ќурмат ва аксинча, унга хиёнатнинг тарихий намунаси тасвирланади.

АНАХОРС ВА СКИЛНИНГ ЖАЗОЛАНИШИ. Скифлар њз урф-одатларини љаттиљ ќурмат љилишарди. Бошља халљларнинг урф-одатларини њзлаштиришдан њзларини четга тортишар, хусусан, эллинларнинг тамойилларидан узољ юришарди. Бу Анахорс ва Скил таљдирида яљљол књринди. Анахорс књпгина мамлакатларни књрган ва у ерда њзининг буюк донолигини намойиш этган илмли киши эди. У орљага – скифлар мамлакатига љайтишида Гелисколи орљали сузиб њтиб, Кизикка тњхтайди. Кизиклар худди шу пайтда Маъбудлар байрамини тантанали њтказишаётган эдилар. Анахорс маъбуда љошида шундай ният љилди:

- Агар юртимга сођ-саломат љайтиб борсам, кизикларда књрганим каби сенинг шарафингга љурбонлик љиламан, байрамлар њтказаман.

Анахорс Скифияга љайтгач, яширин тарзда Гилеяга жњнади ва Кизикда књрган урф-одатларнинг барчасини њтказди. Анахорс бино пештољига маъбуданинг кичик тасвири туширилган ќайкалчани ќам осдирди. Скифлардан бири бу тантананинг њтказилаётганлигини кузатиб турди ва бу ќаљда њз

ќукмдори Савлийга хабар берди. Шоќ воњеа жойига њзи етиб келди. Анахорс нишонлаётган байрамни њз књзи билан књрди ва уни камон њљи билан отиб њлдирди. Анахорс Элладада бњлиб, уларнинг урф-одатларини скифлар ќаётига жорий этишга урингани учун љурбон бњлди (Ќасан Ато Абуший таъкидлашича, Анахорс Афинага бориб, юнонларнинг машќур етти файласуф-ќакимларидан бири Сулун (мил.ав. 640 йилда туђилган)дан таълим олади. Афинадаги љонунларни скифларга ўргатмољчи бўлади, лекин маљсадига эриша олмайди). Тарих гувоќлигига књра Савлий Анахорснинг туђишган акаси эди. Улар скиф шоќи Идарфернинг њђилларидир.

Ажнабий халљнинг урф-одатини љабул љилган ва эллинлар билан муносабатда бњлган Скилнинг ќаёти ќам фожиали тугади. Скиф шоќи Ариапифнинг бир неча њђиллари бор эди. Улардан бири Скил шоќнинг скиф аёлидан эмас, балки ажнабий хотинидан туђилган эди. Онаси уни эллин тилида гапиришга ва ёзишга њргатди. Бир неча вањт њтгандан сњнг Ариапиф агафирслар шоќи Спаргапиф томонидан маккорона њлдирилди. Тахтга унинг њђли Скил ворислик илди. Шу билан бирга њлдирилган отанинг хотинларидан бири ќам унга хотинликка берилди. Аёлнинг исми Опия эди. У скиф аёлларидан бњлиб, Ариапифдан Орик исмли њђли бор эди. Скил скифларга шоќлик љилса-да, аммо бу халљнинг турмуш тарзини сира ёљтирмас эди. Ёшлигида кучли тарбия топганлиги учун эллинлар урф-одати олдида тиз чњкарди. Шундай воњеа юз берди:

Борисфенийлар шаќридан скиф шоќининг љњшинида хизмат љилиш учун вакиллар келишди. Шоќ мулозимларини шаќар даврвозасининг олдида

љолдирди ва бир њзи шаќарга љайтиб келиб, дарвозани љулфлашни буюрди. Сњнгра Скил њзининг скифча кийимларини ечиб, эллинларнинг урф-одатига хос либосларини кийди. Шоќ ушбу сарипо билан тан љњриљчиларисиз ва бошља ќамроќларисиз бозор майдонига борди (дарвоза скифлардан бирор киши шоќни бундай либосдан књрмаслиги учун маќкамланган эди). Шоќ эллинлар урф-одатини љњллабгина љолмай, шу билан бирга эллинлар одатига књра, љурбонлик ќам љилган эди. Бир ой, балки књпрољ, у шаќарда љолди, сњнгра яна скифлар кийимини кийди ва шаќарни тарк этди. Бундай ќолат бир неча бор такрорланди. Скил ќатто Борисфенда њзига љаср љурдирди ва маќаллий аёллардан бирига уйланиб, уни шу уйга њтљаздирди.

Ачинарлиси шундаки, Скилнинг аччиљ љисмати гап-сњзга айланди. Бу воњеа љуйидаги муносабат орљали юз берди: шоќ юнон маъбудларидан бири Дионис Вакхага беђишлаб тадбир њтказишга хоќиш билдирди. Шундай љилиб, бу тадбирни махфий тарзда њтказишга киришаётганда улкан ќодиса содир бњлди. Шоќнинг борисфенийлар шаќрида катта ќашаматли деворлар билан њралган саройи борлиги маълум бњлди. Саройнинг айлана деворлариољ мармардан ясалган, сфинкс – одам бошли шерлар ва грифон-туклари узун овчи ит ќайкаллари билан њралган эди. Тангри бу саройни љулатди ва у ердаги одамлар аланга ичида ќалок бњлдилар. Шунга љарамасдан, Скил беђишлов маросимини њтказди. Скифлар эллинларни Вакха жазавадорликлари учун љораладилар. Шоќ вакха маросимини њтказаётганида љайсидир борисфений скифга масхарамуз тарзда гап отди:

- Сиз скифлар бизнинг устимиздан вакхага сиђинади, деб куласизлар. Шу пайтда бизни илоќий жазава њраб олади. Энди эса сизнинг шоќингизни ќам шу тангри љуршаб олганини биласизми? У нафаљат вакхага яширин сиђинади, балки тангри йњлидаги телбага, аљлсиз одамга айланган. Агар сиз бунга ишонмасангиз, орљамдан юринглар, мен сизларга шоќларингизни књрсатаман!

Скиф бошлиђи борисфенийнинг орљасидан юрди. У скифларни яширин тарзда шаќар деворларидан њтказди ва минорага чиљарди. Скифлар њз шоќларини вакха жазавасини бажараётган оломон ичида књриб ђазабландилар. Минорадан тушиб, њз љњшинларининг олдиларига келишар экан, књрганларини айтиб бердилар.

Шундан сњнг Скил юртига љайтар экан, скифлар унга љарши љњзђолон књтардилар, њзларига Териянинг њђли Октамасадни шоќ деб эълон љилдилар. Скил скифларнинг љњзђолони ва унинг боисини эшитар экан, Фракияга љочди. Октамасад унинг љочганлигини сезиб, Фракияга юриш љилди, љњшин ќужумга тайёр турган пайтда Ситалк Октамасадга чопар жњнатиб, шундай деди:

- Дњст дњстига ќужум љилишининг боиси нима? Ахир сен менинг опамнинг њђли бњласан-ку?! Сенинг љњлингда менинг укам ќам бор. Уни менга бер, сенга эса Скилни љайтараман. Жангчиларимизни хавф-хатарга солмайлик.

Октамасад Ситалкнинг таклифини љабул љилди ва унга њз тођасини љайтариб берди, њз њрнида Скилни ќам љайтариб олди. Ситалк ўз љњшини билан узољлашиб кетди. Октамасад эса шу ернинг њзида Скилнинг бошини танидан жудо љилди.

Шундай љилиб, скифлар њз урф-одатларини љаттиљ ќурмат љилишган, ораларида ажнабий халљларнинг диний урф-одатларига сиђинадиганлар топилса, улар шоќ ёки гадо бњлишидан љатъий назар шафљатсиз муносабатда бњлишган.

Љадимги туркийларнинг диний эътиљодлари ва уларнинг бадиий адабиётдаги ифодасини таќлил этиш жараёнида љуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1.Љадимги туркий халљлар узољ тарихий ўтмишида кўп диний аљида ва таълимотларга эътиљод љўйдилар. Шу сабабли ќам уларнинг исломгача бўлган даврдаги диний эътиљодларини фаљат бир дин таъсири ёки љобиђида тасаввур этиб бўлмайди. Аќамиятли томони шундаки, туркий халљларнинг ќар бир диний эътиљоди ќамда маросимлари уларнинг ођзаки, кейинчалик ёзма адабиётида ќам ўз ифодасини топди. Зотан, бундай тамойил жаќон халљлари турмуш маданиятида ќам чуљур илдиз отган бўлиб, ќар бир диний таълимотнинг ифода воситаси сўз, ифода шакли бадиий ижоднинг маълум бир жанри ќисобланган. Шу жиќатдан љараганда, љадимги туркий халљларнинг диний тасаввурлари ифодаланган ќар љандай ођзаки ёки ёзма шаклдаги асарлар уларнинг адабий ёдгорлиги ќам ќисобланади. Бундай тамойил ислом даври адабиётида ќам шаклланган эди. Шу боис Аќмад Яссавий, Сулаймон Бољирђоний, Сўфи Оллоёр каби фаљат диний-тасаввуфий ђояларни тарђиб љилган шоирларнинг асарлари, шунингдек, ўзбек адабиёти тарихидаги Юсуф Хос Ќожибдан ќозирги давргача (масалан, А.Ориповнинг «Ќаж дафтари») бадиий адабиётда ифодаланган диний

тасаввурлар ќам халљимизнинг маънавий бойлиги сифатида ўз љадр-љимматига эга.

2. Диний шакл ва аљидалар ќамма даврларда инсоннинг маънавий-ахлољий дунёсини шакллантиришга хизмат љилган. Љадимги туркийлар эътиљод љўйган динлар ќам бундан мустасно эмас. Масалан, тотемизм инсонни фаљат бирор ќайвондан пайдо бўлишини эслатиш ва шу асосда унга эътиљод љўйиш руќини шакллантирибгина љолмайди. Диний эътиљодлар ифодасини топган асарлар шундан далолат берадики, инсон шу ќайвондаги куч-људрат, меќрибонлик, садољатдан ибрат олишга чаљирилади. Анимизм руќидаги асарлар инсонда табиатга, борлиљља меќр уйђотади. Ёки монийлик тавбаномалари инсон тириклигида гуноќ ишлардан ўзини саљлашига чаљириши уни комиликка, инсонийликга зид фазилатлардан љочишга ўргатади. Инсоннинг ўз имкониятларини ишга сола билиши, эртанги кун масъулиятини сезиши ва келажакни англай билиши шомонийлик руќидаги асарларнинг бош ђояси ќисобланади. Демак, ќар бир диний асар инсон маънавий дунёси, борлиљ ќаљидаги кечинмалари ифодасидир.

3.Бадиий адабиётда мавзу доираси чекланилмайди. Ижодкор халљ нима ќаљида мушоќада юрита олса, масалан, ижтимоий, сиёсий, ахлољий-маънавий, интим, шу жумладан, диний тасаввурлар адабиётда шаклланган мавзулардир. Адабиёт – сўз санъати. Шу сабабли ќам диний руќдаги асарлар яратишда бадиий адабиётга хос барча тамойиллар, масалан, бадиий тасвир воситаси, жанр имконияти, образ яратиш усулларидан кенг фойдаланилади. Шу жиќатдан љараганда, туркий халљлар адабиётида диний эътиљодлар таъсирида юзага келган асарларни адабиётшунослик нуљтаи назаридан мукаммал ўрганиш

долзарб масалалардан биридир. Ушбу тадљиљот дастлабки изланишлар бўлганлиги сабабли унда асосий эътибор исломгача бўлган динлар таъсирида юзага келган туркий адабиётнинг манбаларини аниљлашга љаратилди, холос.

ИККИНЧИ ЉИСМ

ТУРКИЙ ЉАВМЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШ ДАВРИ ОЂЗАКИ ИЖОДИ

СКИФЛАР ТАРИХИ ВА УЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ ЌАЁТИ БИЛАН БОЃЛАНГАН РИВОЯТЛАР

Тарихий манбаларга асосланиб, туркий љабилаларнинг љадимда энг ривожлангани ва жаќон тарихида сезиларли из љолдирганларини киммер ва скифлар деб аташга асос бор. Киммер ва скифларнинг турмуш тарзи антик юнон манбаларида љаламга олинган. Геродот «Тарих»ининг тњртинчи китоби тњла скифларга баѓишланган. Гомернинг «Илиада» ва «Одессия» достонларида киммерлар тасвири учрайди. «Одессия»нинг рус тилидаги нашрларидан бирида ёзилган изоќда «киммерийлар грекларнинг тасаввурига књра узољ Шимолда яшайдиган афсонавий халљ. Одессейнинг кемаси Океан дарёси бњйлаб шу жойга тушиб љолади. Мамлакатнинг жойлашган њрни маълум эмас», деб таъкидланиши нотњѓридир. Киммерлар Амударёнинг љуйи бњйларида яшаган, кейинчалик Љора денгизнинг шимолий соќилларига књчишганлиги тарихий манбалардан маълум.

Киммер ва скифлар тарихини њрганишга жаќон олимлари катта љизиљиш билан љараганлар. Бу халљларнинг жаќон саќнасида пайдо бњлиши, ижтимоий-сиёсий турмуши, улар тарихда љайси халљларга яљинлиги ќаљида яратилган тадљиљотлар сони ќисобсиздир. Биргина рус олимларининг фаолиятига назар ташланадиган бњлса, бу мавзуни XVIII асрдан бошлаб њрганишга киришганлар. Масалан, А.Лизловнинг 1776 йилда нашр этилган «Скифлар тарихи» китоби шулардан биридир. XX асрда яратилган ишлар орасида А.Н. Тероношкин, Л.Н.Гумилев, А.П.Смирнов, И.М.Дьяконов, А.А.Нейхард кабиларнинг асарлари киммер ва скифлар ќаљида бой маълумот бериши билан ажралиб туради. Кейинги йилларда њзбек љадимшунослари ќам бу мавзуга алоќиа љизиљиш билан љарамољдалар. Ф.Сулаймонова, Н.Раќмонов, Ф.Бойназаровларнинг тадљиљотларида киммер ва скифлар туркийларнинг љадимий аждоди сифатида таќлил этилди.

Юљоридаги манбаларнинг ќаммасида киммерийлар тарихда љачон пайдо бњлганлиги тњѓрисида аниљ маълумотлар келтирилмаган. Юнон ва троя урушлари даври вољеалари билан боѓлаб љараладиган бњлса, киммерлар милоддан аввалга XII–XI асрларда денгиз соќилидаги мамлакатда яшаганлар. Киммерлар шумерларнинг авлоди ва уларнинг тарихи милоддан аввалги тњрт мингинчи йиллардан бошланади, деган фаразлар бор. Антик юнон тарихчилари киммерийлар милоддан аввалги VIII асрда Кичик Осиёга бостириб кириб, Оссурия, Мидия ва бошља давлатлар устидан ќукмронлик љилишганлигини ёзиб љолдиришган. 705 йилда киммерийлар билан бњлган жангда Оссурия шоќи Саргон II ќалок бњлган. Киммерийларнинг жанговарлиги, мерганлиги, камондан њљ отиш маќоратини акс эттирувчи тасвирлар њша давр идиш-буюмларига туширилган. Кейинги асрларда киммерийлар салтанати ва љабилалари тили, маданияти, урф-одати яљин бњлган скифларга љњшилиб кетган. Скифлар Шарљ манбаларида – асгуз, вавилонларда ишкуз, яќудийларда ашкуз шаклларидаги номлар билан учрайди. Юнонлар эса уларни скифлар деб аташган. **Асгуз, ишкуз, ашкуз** сўзларининг келиб чиљиш ўзаги битта. Улар **иш – угуз, ич – ўѓуз** сўзларидан олинган. «Љўрљут ота китоби»да ичўѓуз

(ички уруђ) ва ташўђуз (ташљи уруђ)лар ќаљида тасвирлар мавжуд.

Киммерийлар давлатининг тугаши ва скиф љабилаларига љњшилиб кетиши Мади давлатининг жаќон бњйлаб ќукмронлик мављеи кучайиб бориши билан бођлиљдир. Геродот ёзганидек, Мади киммерийларни Европадан љувиб чиљариб, Осиё мамлакатларида њз таъљибини кучайтирди.

Киммер ва скифларнинг яшаш тарзи яљин бњлган. Агар Гомер «Илиада»да киммерийлар бия сутини ичишини таъкидласа, оссурийлар тарихига оид манбаларда ќам скифлар эпчил чавандоз ва моќир мерган бњлишиб, от гњшти еб, сутини ичиб тирикчилик љилишган, деб ёзилган. Ёки шу манбада скифларнинг љњљљисданг ќужум љилиб, бошља халљларни енгиб љайтишлари киммерийларга њхшатилади. Тарихда киммер ва скифларни бир љабила деб атовчилар ќам бњлишган. Масалан, Оссурия гимнида киммерийлар шоќи Лигдамас скифлар – саклар шоќи деб таъкидланади. Вавилонлар эса сакларни «гимир» – киммер деб аташган. Юнон тарихчиси Страбон Мадини баъзан скиф, баъзан киммерийлар хољони деб билади. Археологик топилмалар эса киммер ва скифларнинг урф-одати яљинлигини исботлайди.

Милоддан аввалги икки мингинчи йилликда жаќон тарихига кирган турк љабилаларидан яна бири искитлардир. Искитлар Оврпопада «скиф», форсийлар њртасида «сак» номи билан юритилган. «Скиф» ва «сак» атамалари бир халљ номини билдириши ќамда бу атамаларнинг пайдо бњлиши Ф.Сулаймонова тадљиљотларида батафсил изоќланган. Яна айтиш мумкинки, юнонлар «сак» сњзини скиф шоќининг исми сифатида ёки юнонча «сако» (љалљон) сњзидан олинган деб ќисоблайдилар. Милоддан аввалги VII

асрларда скифлар саљо турклар, деб номланиши шундан бњлиши ќам мумкин. Чунончи, Мади асос солган давлат Саљо турклар давлати деб номланган эди. Геродот маълумот берганидек, скифлар Осиёда 28 йил ќукмронлик љилишган. Улар Мидия, Оссурия, Вавилон, Мисрда љаттик зулм њтказишган. Скифлар табиатан чаљљон, мерган, чавандоз, айни пайтда жаќлдор бњлишган. «Скифларга ќужум љилган бирор кимса тирик љайтиб келолмайди» (Геродот).

Геродотнинг «Тарих»ида келтирилган «Књр љуллар ривояти»да скифларнинг турмуш тарзи ва уларнинг шафљатсизлиги њз ифодасини топган.

КЊР ЉУЛЛАР РИВОЯТИ. Скифлар њз ихтиёридаги барча љулларининг књзларини књр љилишар экан. Бунинг њзига хос сабаблари ќам бњлган. Улар бия сутини ичишар эди. Скифлар биядан сутни шундай сођишар экан: найга њхшаш суякни байталнинг љинига њрнатишади, сњнгра бири ођиз билан пуфлаб, у ерга ќаво жњнатишади, иккинчиси эса бияни сођиб олади. Елиндаги томирлар шишганидан сњнг биядан сут осонгина сођилар экан. Биядан сођиб олинган сут ёђочдан ясалган тођорага солинади. Сњнгра ёђоч тођора атрофига књр љуллар њтиришади. Скифлар љулларига сутни чайљашни буюради. Сутнинг тиндирилган (љаймољланган) устки љатламини йиђиштириб оладилар. Љаймољланган љисми юљори баќоланади. Скифлар љњлга тушган асирларининг књзини књр љилишларининг боиси мана шу.

Њтмиш ва ќозирги замон тарихчилари скифларни турли хил љабилалар билан бођлайди. Антик тарихчилардан Гекатей скифларни ќиндлар еридаги Љобул шаќри атрофида жойлашган деб ќисоблайди. Арриан ва Страбон скифни

књплаб љабилаларнинг умумлашган номи деб билади. Кадимги рим адиблари парфиянларни урф-одати ва љурол-аслаќаси бир хиллигига књра скифлар, деб ёзишади. Помпей Трог эса Парфия давлатини скифлар яратган, деган фикрни айтади. Х асрда яшаган Рим олими Плиний скифни бир неча љабилаларнинг номи, деб тушунади. Бу љабилалар орасида сак, массагет, дай, исседон, аримасплар машќурларидан, деб таъкидлайди. А.Б.Дитмар скифларнинг тилини сак ва массагет љабилалари билан уруђдош деб ќисоблайди. Ф.Сулаймонова «скиф» деган ном бир љабила, элат ёки халљнинг номи эмас, балки бир љанча љабила, элат ва халљларнинг бирлашмаси ёки сиёсий умумлашма, деб айтилган фикрларга љњшилади. Н.Раќмонов ќам «скиф» атамаси сиёсий умумлашмага нисбатан љњлланилган бњлиши керак», деган хулосага келади.

Скифлар књп љабила ва халљларнинг умумлашган номи бњлишига тарафдорлик љилиш мумкин. Лекин, ќаљиљий скифлар ќам бњлиши керак. Тарихшунослар скифлар киммерийларни мађлубиятга учратгач манбаларда киммерийлар номи књринмасдан љолганлигини ёзишади. Бу њз-њзидан равшанки, скифлар киммерийларни њзларига љњшиб олганлар ва улар ќам скиф номи билан юритила бошланган. Демак, скиф умумлашма атама сифатида бир давлат, бир хољонликнинг номидир. Бу давлатда юзлаб кабила ва миллат халљлари бњлишган.

Геродот скифлар мамлакатига Эрон шоќи Доро бостириб келганлиги ќаљида келтирган ривоятда бу мавзу њзининг ёрљин ифодасини топган.

ДОРОНИНГ СКИФИЯГА ЮРИШИ ВА СКИФЛАР ЉАЌРАМОНЛИГИ ЉИССАСИ. Скифия бир неча љавмларни бирлаштирган давлат эди. Скифлар эса шу давлатнинг етакчи љавмлари ќисобланишган.

Љавмларнинг бирлашган кенгашида жуда муќим масала муќокама этиладиган бњлди. Скиф шоќининг вакили ќам Скифиядаги барча љавм ќукмдорларининг кенгашига етиб келди. Скифлар вакили форс шоќи Доро дунёнинг књпгина љисмини забт этиб, Боспар дарёсининг Љора денгизга љуйиладиган љисмига књприк њрнатиб, бу томонга юриш љилишга тайёргарлик књраётганидан хабар берди.

- Эрон шоќи бутун мамлакатни эгаллашни хоќламољда, - деди скифлар вакили, - энди бизга бир четкада туриш ярашмайди. Љурбон бњлишимизга йњл љњймайлик. Келинглар, душманга аќиллик билан љарши чиљамиз. Агар биз шундай љилмасак, мамлакатни ташлаб кетишимизга тњђри келади ёки шу ерда љолиб, босљинчиларга ихтиёрий тарзда бњйин эгишга мажбур бњламиз. Агар сиз ёрдамлашишни хоќламасаларингиз, билмадик, биз нима љилишимиз керак? Сизга ќам бу уруш енгил кечмайди. Чунки Эрон шоќи бизга юриш љилибди, билингки, сизга ќам љаршидир. Бизни босиб олгач, улар тинч турмайдилар, сизларни ќам аяб њтирмайдилар. Биз сизларга сњзимизнинг муќим исботини келтирамиз. Агар Эрон шоќи фаљат бизга љарши оёљља туриб, олдинги љулликлар учун њч олишни истаганда эди, у бошља халљларга тинчлик бериб, тњђри бизнинг мамлакатга юриш љилган бњларди. У ќолда, Эрон шоќи скифларга љарши келаётгани ќаммага аён бњларди. Афсуски, шоќ ќаммамиз яшайдиган љитъага сузиб њтмољда, њз йњлидаги барча халљларни бњйсундиришни ният љилмољда. Књпгина иттифољчи љавмлар унинг љњлига њтиб бњлди. Шу жумладан, бизга љњшни бњлган гетлар ќам.

Скифлар вакилининг ушбу маълумотидан сњнг иттифоќчи ќавм бошлиќларининг вакиллари кенгашишга киришдилар, фикрлари билан њртоќлашдилар: гелонлар, будинлар ва савроматларнинг ќукмдорлари скифларга ёрдам беришга ваъда бердилар. Агафирлар, неврлар, андрофаклар, шунингдек, меланхленлар ва таврларнинг ќукмдорлари скиф вакилига шундай жавоб беришди:

- Агар сиз њтмишда форсийларни хафа ќилмаганларингизда ва улар билан урушмаганларингизда эди, биз сизнинг таклифингизни тњђри тушунган ва бажону дил ќабул ќилган бњлардик. Лекин сиз бизнинг маслаќатларимизсиз форслар ерига бостириб кирдингиз, унга эгалик ќилдингиз, у пайтда тангри сизларга йњл берган эди. Энди эса њша тангри улар томондадир ва форсийлар сизлардан њч олиш ниятидадирлар. Биз у пайтда уларни хафа ќилмаган эдик ва энди ќам ќеч ќачон улар билан жанг ќилмаймиз. Агар форсийлар бизнинг мамлакатга ќужум ќилмоќчи бњлса, бунга йњл ќњймаймиз. Лекин биз ќозирча бу хавфни књрмаяпмиз, шу сабабли њз юртимизда ќоламиз. Бизнингча, форсийлар бизга эмас, балки њз дилозорларига ќарши келганлар.

Бундай жавобни олган скифлар форсийлар билан очиќчасига жанг ќилмасликка аќд ќилдилар. Скифлар секин-аста орќага чекиндилар, молларини ќайдадилар, ќудуќ ва булоќларини књмдилар, њт-њланларни нес-нобуд ќилдилар. Улар њз ќњшинларини икки ќисмга бњлишди. Скопас раќбарлик ќилган биринчи ќисмга савроматлар ќњшилдилар. Бу ќарбий ќисм форслар ќужум ќилган ќолда Меотида књли ёќалаб, Тана (Дон) дарёсигача чекиниши, агар форсийлар орќага

бурилишса, у ќолда уларни кузатиши лозим эди. Бу ќњшин уч скиф шоќлигининг биринчиси бњлиб, књрсатилган йњлдан бориш тўђрисида буйруќ олди. Иккинчи шоќликка Иданфир, учинчисига Таксак ќукмдорлик ќиларди. Уларга Гелон ва будинларнинг ќњшинлари ќњшилган бњлиб, улар секин-аста чекиниши, форсийлардан кундузги књчиш масофасини саќлаб туриши, шу асосда ќарбий режани бажаришга келишилган эди. Энг аввало, скифлар њз иттифоќида бњлиб, лекин бњйин тоблаган ќавмлар ерига форсийларни алдаб киритиш, уларни эонийлар билан уруштиришни жуда муќим масала деб ќисобладилар. Агар улар форсийлар билан жанг ќилишни њз ихтиёрлари билан хоќлашмаган бњлса, энди уларни душманга ќарши жанг ќилишга мажбурлаш керак эди. Чиндан ќам агар бу аќлли тадбир бњлса, иттифоќдан бњйин товлаган форсийлар билан курашиб, ўзларига фалокат ёђдиришади.

Ушбу ќарорга келган скифлар Доро ќњшинига ќарши жангга отландилар. Олдинда энг яхши чавандозлардан ташкил топган ќарбий ќисм борар эди. Аёллар ва болалар њтирган тњрт ђилдиракли соябон аравалар, шунингдек, озиќ-овќат учун саќланганларидан ташќари барча моллар Шимол томонга жњнатиб юборилди. Шундан сњнг ќарбий аравалар карвони олдинга силжиди. Скифларнинг бош ќарбий ќисми Истр (Дунай) дарёсидан уч кунлик масофада фосийлар билан учрашдилар. Скифлар њз душманларини кундузги юриш ваќтида аниќладилар ва њт-њланларни юлиб, чодирларини њрнатдилар. форсийлар скиф отлиќ ќњшинлари пайдо бњлганлигини сезиб ќолишди ва доимий равишда

чекиниб юрган скиф сипоќлари изидан тушдилар. Шундан сњнг форсийлар скиф жангчиларининг бир љисмини Дон дарёсининг шарљий ољими бњйлаб кузатиб бордилар. Скифлар яна Дон дарёсидан њтдилар, форсийлар ќам тњппадан тњђри уларнинг орљасидан сузиб, кузатишни давом эттирдилар.

Форсийларнинг йњли Скифия ва Савроматия орљали давом этарди. Улар жойларни вайрон љила олмадилар, чунки бу беќуда юришлар эди. Скифларда љад књтарган љишлољ ва шаќарлар йњљ эди. Будинларнинг ерига кириб борилгани сари форсийлар атрофи ёђоч деворлар билан њралган шаќарга дуч келдилар. Будинлар љочишди, шаќар бњшаб љолди, форслар унга њт љњйдилар. Шундан сњнг форсийлар яна чекиниб, юрган скифларни кузатишни давом эттирдилар ва улар саќрога дуч келишди, бу мутлаљо одам оёђи етмаган чњл бњлиб, бу будинлар мамлакатининг шимолида жойлашган, узунлиги етти кунлик йњл эди. Шимолдаги бу саќрода фиссагетлар яшашарди. Уларнинг еридан Меотида књлига љуйилувчи тњртта дарё: Лик, Оар, Тана ва Сирг оља иб њтарди.

Саќрода мњл йњл босиб, ќориган Доро њз љњшини билан Оар дарёси бњйида тњхтади. Шоќ ќар љайсисининг њртасидаги масофа 60 метр чамаси бњлган саккизта истеќком љуришни буюрди. Шоќ бинони љуриш билан овора бњлган пайтда улар таљљиб этаётган скифлар Доро љароргоќининг шимол томонидан њтиб, яна Скифия томон кетдилар. Скифларнинг фављулодда пайдо бњлганлигини сезган Доро љурилишни тњхтатди, лекин скифлар љайта књринмадилар. Доро унинг љаршисига скифларнинг

барча љњшини келди ва улар ђарбга љочдилар, деб њйлади.

Доро љњшини билан тезда Скифияга етиб келар экан, бу ерда ќам скифларнинг икки љњшинини књрди. Шоќ улар билан тњљнашди. Лекин скифлар ундан бир кунлик йњл илгари њтиб кетганлигидан ќайратда эди. Доро тазйиљни давом эттирди. Скифлар эса њз ќарбий режаларига књра жангда ёрдам беришни хоќламаган љавмлар, энг аввало – меланхленлар мамлакатига чекиндилар. Форсийлар ва скифларнинг бостириб келишидан меланхленлар љњрљиб кетишди. Сњнгра скифлар њз душманларини андрофаглар яшайдиган вилоят томон етакладилар. Яна љњрљинч ва ваќима ичида неврлар ерига чекиндилар. Шундан сњнг скифлар агафенлар ерига љочишди. Агафирлар њз љњшинлари ваќима ичида љолиб, скифлар олдига тушиб чопаётганини књришар экан, њзларини ќимоя этишга киришдилар ва скифларга чопар юборишди. Скифлар њз мамлакатларига бостириб киришга журъат этишса, улар билан љаќрамонларча курашишга тайёр эканлигини билдирдилар.

Шундай сњнг агафирлар душман ќужумини љайтариш учун њз чегараларига љњшин чиљардилар. Меланхленлар, андрофаглар ва неврлар форсий ќамда скифларнинг ќужумига бардош бера олмадилар. Улар љњрљув ичида шимолий саќроларга љочишди. Скифлар агафирлар мамлакатига боришмади, уларни ќам љочириб љњйишни исташмади. Лекин форсийларни неврлар мамлакатидан њз ерларига алдаб, чаљира олдилар.

Уруш кундан-кун таранглашиб борар эди. Охири сира књринмасди. Шу сабабли Доро њз суворийсини скиф шоћи Иданфир ћузурига хат билан жњнатди.

- Ахмољ! Нега сен ћамма ваљт љочиб юрасан, ћатто сенга имконият берилганда ћам фойдаланмайсан. Агар сен њзингни менинг куч-људратимга бардош бераман деб њйласанг, у ћолда тњхта, дарбадарларча юришни бас љил, мен билан жангга туш! Агар сен њзингнинг жуда кучсизлигингни тан олсанг, у ћолда ћам љочишингни тњхтатишингга тњђри келади. Эгаллаб турган ер ва сувларингнинг таљдири учун ћам биз билан музокарага киришишинг керак.

Бу сњзларга скифлар шоћи Иданфир шундай жавоб љайтарди:

- Менинг тутган йњлим шундай, ћурматли шоћ! Мен ћеч љачон љњрљинчдан љочган эмасман ва ћозир ћам сендан љочаётганим йњљ. Ћозир ћам њзимни тинчлик давридагидек хотиржам сезмољдаман. Мен сен билан нега жангга киришмаяпман, буни ћам тушунтираман. Бизда шаћарлар ћамда ишлов бериладиган ерлар йњљ. Биз уларнинг вайрон бњлиши ва харобаланишидан љњрљмаймиз. Шу сабабли сен билан жанг љилишга шошилмаяпмиз. Агар сен биз билан уруша олмаяпман десанг, бизнинг оталаримизнинг љабрлари мавжуд. Уларни топинглар, бузишга уриниб књринглар, шундагина биз љабрлар учун жанг љиламиз. Унгача, бизга маъљул топилмагунча, биз сиз билан жангга киришмаймиз, жанг љилиш ћаљидаги бу фикр менинг љатъий љароримдир. Биз ћукмдор деб фаљат скифлар худоси Зевс ва Гестияни тан оламиз. Сен њлпон сифатида ер ва сувимизни кутаяпсан. Мен эса сенга бошља эћсон жњнатаман Чунки сен унга лойиљсан. Сен

њзингни менга ћукмрон санаганлигинг учун ћали менга љимматли товон тњлайсан.

Эрон чопари ушбу жавобни олиб, Доро ћузурига жњнади. Скиф шоћлари Скопас бошчилик љилаётган савроматлардан иборат љњшинларининг бир љисмини Дунай дарёсидаги књприкни љњриљлаш учун ионянлар билан музокара љилишга жњнатдилар. Бошљалари эса форсийларни энди алдаб, чалђитмаслик, аммо озиљ-овљат ахтариб чиљљанларида ћужум љилишга аћд љилдилар. Скифлар ушбу режани амалга ошира бориб, Доро жангчиларидан бир нечтасини овљат излашга чиљљанларида њлља тутдилар. Скиф суворийлари душман суворийларини мунтазам равишда таъљиб љилдилар. Форсийларнинг љочољ суворийларига ёрдам бериш учун пиёдалари ћам ћужумга отланишди. Скифлар пиёдаларга ћам љарши курашдилар. Бундай ћужумлар кечалари ћам уюштирилди.

Форсийлар ва скифларнинг жанги пайтида кулгилили ћодисалар ћам юз бериб турди. Доро суворийлари эшак ва хачирларни ћам урушга жалб этган эди. Эшакларнинг ћанграшию хачирларнинг књриниши скифлар Доронинг љароргоћига ћужум љилишган пайтда форсларга љулайлик туђдирса, аксинча скифларга халаљит берди. Скифлар мамлакати совуљ бњлганлиги сабабли эшак ва хачирлар бу юртда бњлмас эди. Эшак нима эканлигини билмаган скифлар уларнинг баљириљли овозларини эшитиб, эсанкираб љолдилар. Отлар эса эшакнинг овозидан љњрљиб, орљага тисланиши ћам камдан-кам учрайдиган ћодисадир.

Отлар эшакларнинг ћанграшидан љулољларини диккайтиришди, эћтимол, улар аввал бу хил ћайвоннинг

товушини бирор марта эшитишмаган, уни кўришмаган эди. Шундай қилиб, эшак ва хачир ҳангомаси форсийларга жангда қисқа муддат ёрдам берди, холос.

Скифлар форсийлар ўртасида саросима ва парокандалик юз бераётганини кўриб, уларни ўз юртларида ушлаб туриш ва азоблаш, зарурий нарсалардан маҳрум этиш йўлларини изладилар. Скифлар ўзларининг бир қисм подаларини чўпонлар билан бирга қолдирдилар, ўзлари эса бошқа жойга кетдилар. Форсийлар молларини қўлга киритишар экан, ўз муваффақиятларидан фахрланишар эди.

Бу ҳодиса тез-тез такрорланди. Натижада Доро қийин аҳволга тушмади. Бу воқеадан хабардор бўлган скифлар шоҳи Дорога совға жўнатди. Совға қуш, сичқон, қурбақа ва бешта камон ўқидан иборат эди. Форсийлар совғани олиб келган чопардан бу нарсаларнинг қандай маъно беришини сўрадилар:

- Менга фақат совғаларни топшириш ва тезда орқага қайтиш буюрилган, -деб жавоб берди чопар ва ўз сўзига қўшиб қўйди. – Агар форслар доно бўлишса, бу совғаларнинг мазмунини ўзлари англаб етишлари керак.

Форсийлар скифлар жўнатган совғанинг мазмунини очишга киришдилар. Доро совғани шундай изоҳлади:

- Скифлар менга ҳокимиятни, ер ҳамда сувини топширишмоқчи. Сичқон ерда яшайди, инсондек ернинг маҳсулотидан озиқланади. Қурбақа сувда яшайди. Қуш чаққонлиги билан отга ўхшайди, камон ўқларини топширишлари эса скифларнинг бизга қаршилик кўрсатмасликларининг белгисидир.

Доро қўшинлари орасида Гобрий исмли доно киши бор эди. У Доронинг сўзларига қарши ўлароқ совғани бошқачароқ изоҳлади.

Агар сиз, форслар, қушдек осмонга парвоз этмасаларингиз ёки сичқондек ер остига йўқолмасаларингиз, ёки қурбақадек ботқоққа сакраб тушмасаларингиз, ушбу камон ўқларидан ҳалок бўласизлар, ватанларингизга қайта олмайсизлар.

Шундай қилиб, форсийлар совғанинг маъносини топишга эришдилар. Шу пайтда скифларнинг бир қўшини Дунай томондан ионянлар (ионянлар грек қавмларидан бири. Эҳтимол, бу пайтда улар форсийлар тутқунида бўлишган.- А.А.) билан музокара олиб боришга жўнади. Ионянлар Меотид кўли ёнида қоровулликда туришган эди. Дунай дарёси кўпригига яқинлашар экан, скифлар ионянларга шундай мурожаат қилдилар:

- Эй ионянлар, биз сизга озодлик келтирдик. Фақат бунинг учун бизга бажонудил қулоқ солинглар. Билишимизча, Доро 60 кундан кейин кўприкни бузишга амр этди. Агар у шу муддат орасида келмаса, сиз ўз ватанларингизга қайтишларингиз мумкин. Агар сиз кўприкни ҳимоя қилсаларингиз, у ҳолда шоҳ олдида ва бизнинг олдимизда ҳам айбдор саналмайсизлар. Кўрсатилган муддатни кутинглар, ундан сўнг ватанларингга жўнанглар.

Ионянлар скифларнинг илтимосини бажаришга ваъда бердилар.

Эрон шоҳига совға жўнатилганидан сўнг скифларнинг пиёда ва отлиқ қўшинлари форсийлар билан жанг қилишга шай турдилар. Скифлар жанговар ҳолатда эди. Шу пайт уларнинг ёнидан қуён ўтиб

ьолди. Скифлар ьуённи тутиш пайига тушдилар, жангчилар њртасида тартибсизлик бошланди, ьий-чув књтарилди.

– Скифлар томонида нима шовьин-сурон? – ажабланиб сњради Доро.

Унга скифлар ьуённинг орљасидан ьувишаётганлигини айтишди. Шундан сњнг Доро њз яљинларига дардини ёрди.

Скифлар бизни ќаддан ташьари писанд ьилмаяптилар. Говрий скифларнинг совђасини тњђри таќлил ьилгани энди менга аён бњлди. Аќволимиз ьай тарзда эканлигини књриб турибман. Ьандай ьилиб юртимизга эсон-омон етиб оламиз. Бирор яхши маслаќат айтинглар-чи?

- Шоќим! – Говрий Дорога мурожаат этди. – Мен ьачонлардир бу ьавмга бас келиб бњлмаслиги ќаьида эшитган эдим. Бу ерга келиб янада кучлироь ишонч ќосил ьилдим. Књриб турибмизки, улар бизнинг устимиздан масхарамуз кулмоьдалар. Шу сабабли сизга шундай маслаќат бераман: ьоронђи тушиши билан, одатимизга књра, олов ёьайлик, кучсиз жангчиларимиз ва барча эшакларимизни бођлаб шу ерда ьолдирайлик, сњнгра орљага чекиниб, скифлар Дунайга етмасдан, ионянлар биз учун бирор ќалокатли ьарорини њйлаб топмасдан књприкни бузайлик.

Ьоронђи туша бошлагач, Доро Говрийнинг маслаќатини бажаришга киришди. Кучсиз жангчилар, барча эшаклар ќарбий ьароргоќда ьолдирилди. Олов ёьилди, Доро Дунай томон шошилди. Эшаклар янада кучли овоз билан ќанградилар. Скифлар эса эшакларнинг товушини эшитишиб, форслар њз ьароргоќларида деб мутлаьо ишондилар.

Эртаси куни ќарбий ьароргоќда ьолган форсийлар шоќ Доро бизларни ташлаб, њз юртига жњнаб кетди деб тушундилар. Улар скифларнинг ьњлига асир тушар эканлар, раќм-шафьат тиладилар ва бњлган воьеаларнинг ќаммасини айтиб бердилар. Буни эшитган скифлар тезда њз кучларини тњпладилар, уларнинг икки ьњшини (биттаси савроматлар билан биргаликда, иккинчиси будин ва гелонлар билан биргаликда) тайёр эди. Ьњшинлар Дунай дарёси томон форсийлар изидан тушдилар. Эрон аскарларининг катта ьисми пиёдалардан иборат эди. Бунинг устига улар йњлни яхши билишмас эди. Скифлар эса отда бњлиб, Дунайга борадиган яьин йњлни билишарди. Шу сабабли икки ьњшин икки томонга кетди, скифлар књприкка форсийлардан олдин етиб келишди, улар ќали форсийлар етиб келмаганлигини књришар экан, њз кемаларига њтириб олган ионянларга шундай мурожаат этдилар:

- Эй ионянлар, сизларга кутиш учун белгиланган кунларнинг сони тугади. Агар бу ерда ьолсаларингиз энди хато ьиласизлар. Чунки сизларни бу ерда фаьат ьњрьинч ушлаб турган эди. Энди тангри ва скифлар шарофати билан озодликка чиьдингизлар ва тезда ќуьуьларингизни тиклайсизлар. Биз сизнинг султонингизни шу даражада жазоладикки, энди унга ќеч бир халььа ьарши ьњшин тортиш сира насиб ьилмайди.

Скифларнинг ьадимги тасвирий санъатларида от, арслон, шер, бўри, эчки, кийик, ьуён каби ќайвонларнинг турли хил књринишдаги суратлари учрайди. Ьадимда скифлар њз паќлавонлари, хоьонлари жангда ьаќрамонлик књрсатишса, баќодирлиги, куч-ьудратини улуђлаш

маъсадида уларни ќайвонлар номи билан аташ ёки њзларини бирор кучли ќайвондан таралган деб ќисоблаш анъанасига эга эди. Шер ъадимги туркийларнинг ъаќрамонлик тимсолидир. Эќтимолки, ъадимий давлатларнинг рамзий белгиси бњлса, скифларники шерсифат кучли ќайвондир. Чунки ъадимги туркий хоъонлар саройларининг дарвозалари ёнига шер ќайкали њрнатилган. Бу кучлиликнинг рамзий белгисини ифодалаган.

Шумерларнинг «Билгамиш» достонига чизилган тасвирлар орасида ќњкиз ъиёфасидаги одамларни књрамиз. Улар осмон худоси томонидан Билгамишга ъарши жњнатилган куч. Иккинчи тасвирда ќўкиз одам билан шернинг кураши берилган. Эпосда Билгамиш ќњкиз ъиёфасидаги одамларга ъарши курашади. Айтиш мумкинки, бу тасвирдаги шерсифат одам ъадимги туркийлар тимсолига ќам мантиъан яъин туради. Ъадимги туркийлар турмуш тарзи шер билан бођланганини, арслон ва шер уларнинг хоъони тимсоли эканини «Алпомиш» достонида ќам сезиш мумкин. Алпомиш ъалмоълар зиндонидан кайтиб келгач, њзини ќеч кимга танитмайди. Аммо уни таниган аёл «Элга йњлбарс оралади», «Йњлбарс келиб юртига оралади», дейди. Бу њринда йњлбарс – юрт хоъони, беги Алпомишни билдиради. Туркий халъларнинг афсонавий ъаќрамони даражасига књтарилган Алп Эр Тњнга номи ќам «йњлбарсдан кучли баќодир одам» мазмунини ифодалайди.

Бизгача скиф ъавмининг дунёга келиши, бошъа ъавмларга њз таъсирини њтказиши ва иттифоъчи ъавмларнинг етакчиси даражасига айланиши, хусусан, Кичик Осиёда њз ќукмронлигини њрнатиши тњђрисидаги бир неча ривоятлар етиб келган. Геродот «Тарђитой»,

«Скифнинг туђилиши» афсоналарини келтирар экан, булардан ташъари, яна учинчи ривоят ќам мавжуд, мен ќаммадан књра шунга књпроъ ишонаман, деб ёзади:

ШОЌГА БЊЙСУНМАГАН КИММЕРЛАР АФСОНАСИ. Скифларнинг књчманчи ъабилалари Осиёда макон топдилар. Массагетлар ќарбий куч билан скифларни сиъиб чиъарганларидан сњнг улар Арак дарёси бњйига њтдилар ва киммерийлар ерига келдилар (ќозир скифлар яшайдиган мамлакат, айтишларича, азалдан киммерийларга тегишли бњлган). Скифларнинг киммерийларга яъинлашуви кенгашишга сабаб бњлди.

- Књп сонли скифлар ъњшинини нима ъилиш керак?

Кенгашда ќар хил фикрлар туђилди. Томонлар њз фикрларини ќимоя ъилсалар-да, лекин шоќнинг таклифи ђолиб келди. Халъ књп сонли скифлар билан курашиш керак эмас, деб ќисоблади. Шоќ эса бу фикрга ъарши њлароъ, она ерини босъинчилардан ќимоя ъилишни зарур деб билди. Шундай ъилиб, халъ шоќнинг маслаќатига ъулоъ солмади. Шоќ эса халъъа бњйин эгишни истамади. Халъ ватандан чиъиб кетиш ва босъинчиларга њз ерларини жангсиз топширишга аќд ъилди. Ниќоят, шоќ ќам она тупроъда суяги чњзилиб ъолганидан књра халъ билан бирга ъочиб, жонини ъутъариб ъолишни афзал књрди. Чунки шоќ киммерийлар она тупроъларида ъандай улуђ бахтни бошдан кечиришдию ватандан ъувђин ъилинган ќамда ќайдалганларни ъандай ђам-ђуссалар кутаётганини тушунган эди. Киммерийлар тенг иккига бњлиндилар ва њртада кураш бошланди. Киммерийлар databa биродаркушлик урушида ќалок бњлганларнинг барчаси Тираса (Днестр) дарёсининг остига (шоќнинг ъабрини

ќам) къмдилар. Шундан сњнг киммерийлар њз ерларини тарк этдилар. Скифлар эса одамсиз мамлакатни эгаллаб олдилар.

Тарихий маълумотларга кўра, скиф хољони Протофей (айрим манбаларда Прототей), сўнгра унинг ўђли Мади 652-625 йилларда Кичик Осиё мамлакатларига ќукмронлик љилишган. Скифларнинг Мидияга бостириб кириши вољеаларидан бири шундай бўлган: Мидия шоќи Фраорт оссурияликлар билан бўлган жангда енгилади. Ўђли Киаксар (Кайхисрав) љўшинни љайта тузиб, урушга тайёргарлик кўра бошлайди. Геродот бу ќаљда шундай ёзади «Киаксар ўз ќукми остидаги барча халљлар билан отаси учун љасос олиш ва вайрон љилиш маљсадида Нин шаќрига юриш љилди. У оссурияликларни енгиб, Нин шаќрини љамал љилган пайтда унинг давлати ќудудига скифларнинг улкан љўшини бостириб кирди. Уларнинг йўлбошчиси Мади бўлиб, у Протофейнинг ўђли эди. Скифлар киммерийларни Европадан љувиб чиљариб, Осиёда таъљибни давом эттирдилар ва шу тариља Мидия ерларига бостириб кирдилар».Улар кимерийларга ўхшаб, љўљљисдан ќужум љилиш усулини эгаллашган. Скиф ва киммерийлардаги эпчиллик, чавандозлик, мерганлик, душманга љўљљисдан ќужум љилиш туркий хољонлардан Темурийларга ќам хос бўлган. Бу «турктоз» усули деб номланган.

Скифия (Турон) ва Мидия (Эрон) урушлари мавзуси жаќон адабиётида катта саќифани ташкил этади. Бу икки мамлакат њртасидаги урушлар љайта-љайта содир бњлганидек, бу вољеаларнинг таъсирида юзага келган ривоят ва афсоналар, ќатто йирик достонларда ќам Эрон ва Турон шоќлари, лњшин бошлиљларининг ранг-баранг образлари яратилган. Мидиянинг Скифияга љарши

бошланган урушларининг бирига скифларнинг жаќлдорлиги, шафљатсизлиги сабаб бњлган экан.

СКИФЛАР «ОВ»И АФСОНАСИ. Љасоскор скифларнинг тњдаси Мидия ерига књчиб њтдилар. Бу пайтда мидияликлар шоќи Деиокнинг невараси, Фраортнинг њђли Киаксар эди. Бошпана сњраган скифларни Мидия шоќи дастлаб дњстона љабул љилди. Уларга ишонганидан њз њђилларини топширди, камондан њљ отиш сирларини њргатишни сњради. Скифлар овчилик билан шуђулланишар, турли љушлар ва жониворларни ушлаб келишар ва уни Киаксарга туќфа этишар эди. Лекин кунлардан бир кун скифлар овдан ќеч нарса олиб љайтишолмади. Бунинг учун Киаксар љњллари бњш келган скифларни ёмон сњзлар билан ќаљоратлади. Мидия шоќидан ноќаљ сњкишларни эшитган скифлар жуда хафа бњлдилар ва шоќнинг шогирдликка берган њђилларидан бирини чопиб, бњлаклаб, ов маќсулоти сифатида Киаксарга совђа љилишга љасам ичдилар. Шундан сњнг оддий овдек боланинг ичак-чавођини тозалашди, ва унинг гњштини пиширишиб, Киаксарнинг дастурхонига љњйишди. Бу вољеадан кейин скифлар њз сирлари ошкор бњлиб љолишидан чњчишиб, тезда Сарди шаќрига, Лидия шоќи Алиатт ќузурига љочишди. Киаксар эса гњштни меќмонлари билан биргаликда танаввул этди. Киаксар танаввул этилган гњшт њђлиники эканлигини билиб, скифлардан њч олишга онт ичди. Лекин Киаксар ќар љанча талаб љњймасин, Алиатт скифларни унга љайтариб беришни истамади. Мидияликлар ва лидияликлар њртасида урушнинг бошланишига скифлар «ов»и сабаб бњлган экан.

АЛП ЭР ТЎНГА ШАХСИЯТИ ВА У ЌАЉДА ЯРАТИЛГАН АСАРЛАР

Љадимги юнон ва оссурия тарихига оид китобларда Кайхисрав ва скиф ќукмдорлари ўртасидаги жангларга алоќида ўрин ажратилган. Маълумотларга љараганда, Кайхисрав скифларни Мидиядан ќайдаб чиљаришга муваффаљ бўлмайди ва ќийла йўлига ўтади. Уларнинг йњлбошчиси Мадини ярашиш зиёфатига таклиф этиб, заќарлаб њлдиради. Скифларнинг орасини бузиб, бир љисмини ўзига ађдариб олади. Улардан тан љўриљчилар танлайди. Улар задогон мидиялик ёшларни камондан ўљ узиш ва овга ўргатадилар.

Рус туркийшунос олими С.Ю Неклюдов асослашича, туркий халљлар тил бойлигидаги **эр, эрлик, хон, багатур, маадир, боотур, пахатур, мадур, олып, алп, кучу, багу, мэргэн, бўкў** каби сўзларнинг барчаси кучлилик, баќодирлик ва љаќрамонликка нисбатан љўлланилади.

Туркийларнинг афсонавий љаќрамони тимсолига айланган Алп Эр Тњнга тарихий шахс Мадининг умумлашган бадиий образидир. Алп Эр билан Мади бир хил маънодаги исмлардир. Мади – Маадирнинг љисљарган шакли бњлиб, у баќодир (алп эр) мазмунини беради. Ќозир бу сњз тува тилида љўлланилади ва у Ма:адир шаклида ёзилади. Туркийларда **М** ва **Б** товушлари алмашувчандир (байрам – майрам, бњйинчољ - мунчољ каби). Демак, Ма: адир – Баќодир – Алп Эр милоддан олдинги VII асрда яшаган турк хољонининг номидир. Маќмуд Кошђарий ва Юсуф Хос Ќожиб Алп Эр Тњнга форсий адабиётда Афросиёб номи билан тасвирланишини књрсатишади. «Девону луђотит турк»да Алп Эр Тњнга образи яратилган халљ достонининг парчалари ќам саљланган. Алп Эр доно, зукко, тадбиркор хољон бњлган. У айтган ќикматли сњзлар

њз љавмлари њртасида машќур эди. «Љутадђу билиг»да бу ќикматлардан њринли фойдаланилган. Достондаги «Алп Эр Тњнга», «Алп Эр», «Тњнга Алп Эр», «Жаќонгир киши», «Доно элбеги», «Элчи боши», «Беклар беги», «Ботир киши» номи билан келтирилган ќикматлар туркийларнинг љадимий хољонларига дахлдордир. Љуйидаги матнлар бунинг ёрљин мисоли бњла олади.

Неку тер эшитгил Тњнга Алп Эриг,
Билиб сњзламиш књр бу њт сав ириг.
(Нима дер эшитгил, Алп Эриг Тњнга,
Билиб айтмиш њгит, насиќат сенга).

Эт-ул бу киши књнгли артар йидир,
Эти кад кадазгу э љилљи љадир.
(Киши књнгли гњштдир, ќидла бузилур,
Гњштни авайлагин, эй феъли љодир).

Неча кад эр эрса йунђаћ тингламас,
Узунчи ара кирса серну умас.
(Яхши одам ђийбат тингламас бњлса,
Ђийбатчи ора кирса њзни тутолмас).

Неча кад бек эрса њљушлуђ удуђ,
Йунђаћчи йаљин бњлса тегрур йудуђ.
(Љанчалик яхшидир, заковатли бег,
Чаљимчи яљин бњлса кетар улуђлик).

Књнгул бег турур бу эт њз љул асир,
Ара сњзка тумлир арала исир.
(Књнгил бег, тану жон унга љул, асир,
Гоќо сњзга совур, гоќида исир).

Киши табъи тњрт ул љаришма йаѓи,
Бири кулдурур бир љилур ун чњѓи.
(Киши таъби турли, аралаш душман,
Бири кулдирар, ђавђо љилади бири).

Бири эвса бири амуллуљ тилар,
Бири кулса бири сиђитљи улар.
(Бири шошса, бири сокинлик тилар,
Бири кулса, бири йиђи улашар).

Севинчлиђ тедукта саљинч келдурур,
Саљинчлиђ теса бу севинч кулдурур.
(Севин топганда алам келтирар,
Алам келганда севинч кулдирар).

Мидия ќукмдорининг скифлар хољони Мадини заќарлаб ўлдиришига оид тарихий вољеа кейинчалик туркий халљлар оѓзаки ижодида юзага келган йирик эпосларда ќам ўз ифодасини топди. Њзбекларнинг «Алпомиш», љирђизларнинг «Манас» достонларида, туркий халљлар ўртасида Алп Эр Тўнга номи билан боѓланган ривоят ва афсоналарда, анатолия (ќозирги Туркия) турклари орљали бизгача етиб келган «Алп Эр Тўнга» достонида, Маќмуд Љошђарийнинг «Девону луђотит турк» китобида саљланган марсияда ушбу вољелик таъсири мавжуд. Шунингдек, форс-тожик адабиётидаги Кайхисрав ва Афросиёб туркумига оид ўнлаб афсоналар, ќатто Фирдавсийнинг «Шоќнома»си ќам љадимги мидия ва скиф ќукмдорларининг зиддиятли курашларидан бадиий озиљ олгандир.

Туркий љаќрамонларни енгишнинг мидияча усули «Алпомиш» достони сюжетида тўла саљланган. Алпомиш љалмољшоќ лашкарларига љирђин солади ва љалмољлар

ваќима ичида љолади. Алпомишни йўљотиш катта кучни талаб этади. Айтиш мумкинки, унга тенг келадиган баќодир йўљ эди. Кайхисрав Мадини айёрлик билан яксон љилганидек, у ќам айёрлик йњлни топади. Њзбеклар ва љалмољлар урушида њђилларини йњљотган, Алпомишнинг дўсти Љоражоннинг онаси Сурхайл бу вазифани ижро этади. Унинг режаси билан Алпомишнинг љайнотаси Бойсарининг мол-мулки таланади. Бу вољеани эшитган Алпомиш љайнотасини олиб келиш учун љалмољлар юртига жўнайди. Тузилган режага књра, Алпомишни Чилбир чњлида турли хил ичимликлар, беќуш љиладиган дорилар ва њзига оро берган љизлар кутаётган эди. Алпомиш ва унинг йигитларининг зиёфат љилиниши Кайхисравнинг меќмондорчилигини эслатади. Алпомиш шарафига уюшти-рилган зиёфатда ќам шаробхўрлик авжига чиљади. Љизлар њз нађмалари, шаробга љњшилган дорилари билан йигитларнинг аљлини олишиб, ќушидан кетказишади.

Эр йигитлар шердай бњлиб,
Берганин љайтармай олиб,
Бу бекларнинг кўнглин хушлаб
Њйин љилар зулфак ташлаб.
Нечовлари коса берар,
Ноз билан белини ушлаб.
Бу бекларнинг йњли бњлар,
Жуда бекни иззат љилар.
Беќуш дорилардан солиб,
Узмай љуйиб берар љизлар.

Турк љадимшунос олими Рафиљ Њздек «Туркларнинг олтин китоби» асарида хилма – хил оѓзаки ва ёзма манбалар асосида «Алп Эр Тўнга» достонини тиклайди.

«АЛП ЭР ТЊНГА» ДОСТОНИ

Алп Эр Тўнга деган хољон бор эди,
Унга замину кўк юзи тор эди.
Туђ айлаганди у љуёшни кўкка,
Доноликда тенгсиз, жаќонда якка.
Кўк турклар, уйђур, љарлуљ ва љорахонли,
Тађин љанча турклар инсоф-иймонли.
Уни ўзларига ота дейдилар,
Зафар шуќратини ќар ён ёйдилар.
Бандаликни бажо келтиргач хољон,
Эл юрт кўк либосга бурканди шу он.
Иззат-икром ила номин йўљлашиб,
Љолди ёшлар тўкиб, чекдилар афђон.

Турон билан Эрон – икки љњшни давлат бир-бирига душман эди. Эрон мамлакатининг тахтида Манучеќр, Турон ўлкасининг тахтида эса Алп Эр Тунганинг отаси Пешенг ќукмрон эди. Эрон ќукмдори Манучеќр ўлгач, хољон Пешенг њђли Алп Эр Тўнгага шундай деди: «Форслар бизга жуда књп ёмонлик љилди. Энди туркнинг ўч олар пайти келди!»

Алп Эр Тўнга зотан шундай бњлишини истар эди. «Арслон билан ќам курашишга тайёрман, Эрондан, албатта, љасос оламан», дейди у. Пешенгнинг иккинчи њђли Алп Ариз форслар билан урушнинг тарафдори эмас эди. Алп Эр Тўнга жангга тайёргарлик књришга љарор љилди

Ал Эр Тњнга арслон янглиђ ёлли, сарвдек љоматга молик эди. Њз ёвига тимсоќдек ташланар, шикор чођи арслондек эпчил, саваш онида эса жангга кирган филдек баљувват эди. Юрган заќоти ер ларзага келарди. Бирин-кетин отган њљлари еру књкни инградарди. У ђазабланиб

жангга киргудек бњлса, љадам босган жойида чуљурлик, тўккан љонидан ирмољ пайдо бњларди. Дњстларига умид ва саодат бахш этувчи тили душманлари учун ўткир љиличдек заќарли эди. Доноликда ундан устун келадиган киши йњљ эди. Књнгли дарёдай кенг, љњли эса ёмђир келтирувчи булутдек очиљ эди. Отасининг исми Пешенг, отасининг љавмидек, унинг љавми ќам Турк эди. Алп Эр Тўнганинг њђиллари ва љизлари ќам бњлган. Љизларидан бири Љоз (ђоз)дек чиройли бњлганлиги сабабли унга Љоз (Љоз) дея от љњйишган экан. Отаси унга атаб Ила денгизига љњйиладиган катта бир дарё љирђођида љалъа-љаср љурдирган эди. Љоз (Ђоз) бу ерда яйраб сузиб юрарди. Шу боисдан турклар «Љоз суви» дейдиган бњлишди. Кейичалик эса Љоз яшаган, яйраб њсган у маскан шаќарга айланди. Бу шаќарга «Љоз ўйини» номи берилди (ќозирги Љазвин шаќри)...

Алп Эр Тўнга њз љњшини билан Эрон сари равона бњлди. Икки љњшин Деќистон туманида тўљнашди. Шу ерда турк љњшинидан Бормон исмли йигит отини олђа сураркан, форслардан яккама-якка књрашга чиљадиган йигитни талаб љилди. Бормон билан беллашувга форс љњмондонининг иниси Љубод чиљди. Икки жангчи эртадан кечгача савашди. Бормон Љубодни найза билан ерга љулатди ва Алп Эр Тўнга ќузурига ђолиб сифатида љайтиб келди.

Шундан кейин иккала мамлакат љњшинлари бир-бирига љоришиб кетди. Њша куни шундай шиддатли жанг бњлдики, уни таърифлашга љалам ожиздир. Бу жангда Алп Эр Тўнга зафар ључди. Жанг майдони форсларнинг жасади билан тўлиб кетди. Эрон подшоси орљага чекинишга мажбур бњлиб, Деќистон љалъаси томон йњл олди. Алп Эр Тўнга љалъани љуршаб олди ва Эрон подшосини асирга

туширди. Шундан сњнг Эрон билан ёнма-ён бњлган Љобул давлатининг њз љахрамонлиги билан довруђи кетган подшоси Зол форсларга ёрдамга отланди. У турк љњшинларини ўша ќужумдаёљ тор – мор келтирди. Ундан ђазабланган Алп Эр Тўнга асирликдаги Эрон шоќини љатл эттирди. Бошља асирларини њлдиришга эса укаси Алп Ариз љаршилик љилди. Асирларини Сори шаќрига жўнатиб юборишди. Кўп њтмай ўша асирларнинг љочиб кетишига љаршилик љилмаган ёхуд, умуман, аќамият бермагани учун Алп Эр Тўнга укаси Алп Аризни ќам љатл љилдирди.

Алп Эр Тњнга тађин ђолибликни љњлга киритиб, Рай шаќрига йњл олар экан, Эрон шоќи тожини бошига кийиб олганди. Форслар эса њлдирилган подшолари њрнига Зев номли кишини њтљазишган эди. Иккала љњшин љайтадан жанг бошлади. Уруш жараёнида катта љаќатчилик вужудга келди. Бунинг устига, «уруш ва љаќатчилик одамларни нобуд љилмасин» дея ќар иккала томон ќам сулќ тузишга розилик берди. Эроннинг шимолий тарафидаги вилоятлари Туронга тегди.

Эрон подшоси Зев њлгач, сулќ яна бузилади, шунинг учун Алп Эр Тњнга такроран ќужумга њтишга мажбур бњлди. Форслар тађин Золдан ёрдам сњрашади. Зол кексайиб љолганлиги туфайли жасоратда њзидан ќам њзиб кетган њђли Рустамни юборади. Рустам Зол њђли туркларни мађлубиятга учратади. Кайљубодни эса Эрон тахтига њтљазади.

Рустам бир ќужумдаёљ 1160 нафар баќодир йигитни њлдиргани учун турклар чекиниб, сулќ имзоладилар.

Орадан анча ваљт њтгач, Эрон тахтига Кайковус њтирди. Њша даврда Эрон ќомийлигидаги араблар исён књтарди. Бу тњс-тњполондан фойдаланган Алп Эр Тњнга Эроннинг ичкарисигача кириб боришга муваффаљ бњлди ва жуда књп кишини асирга туширди, аммо Љобул подшоси тађин Эронга ёрдам бердию турклар енгилди. Жангдан кейин Зол њђли Рустам њз иттифољчилари билан махфий равишда урушга тайёргарлик књра бошлади. Шу сабабдан Алп Эр Тњнга ќам њз љњшинларини љайтадан ќаракатга келтиришга љарор љилди. Лекин у шу пайтда машъум туш књрди. Унинг таъбирини билиб олгач, њз беклари билан фикрлашиб, Эрон билан сулќ тузди. Њша шартга књра, Самарљанд, Бухоро ва Чоч шаќарлари форслар љњлига њтиши керак эди.

Ушбу сулќни хоќламаган Кайковус Рустам ва њђли Сиёвушга телба-тескари муомала љилиб, уларни љаттиљ хафа этди. Рустам њз юртига љайтиб кетди. Сиёвуш эса туркларнинг пойтахти Ганг шаќрига бориб, Алп Эр Тњнгадан њзига паноќ сњради.

Сиёвуш њзини туркларга ђоятда яљин љилиб књрсатди. Дастлабки пайтларда у њзини ќаљиљий турк сингари намоён этди. Бу ерда у турк баќодиридан Пироннинг љизига уйланди. У њђил књради, унга Кайхисрав деган исм берадилар. Бир муддатдан сњнг Сиёвуш Алп Эр Тњнганинг соќибжамол љизи Фарангизга уйланади. Аммо маълум ваљт њтганидан сњнг у турк удумларини менсимай љњйгани учун ва айрим сиёсий ташаббусларни бошлагани сабабли Алп Эр Тњнга уни њлимга маќкум этади.

Сиёвушнинг њлимидан кейин Рустам љњшин йиђиб, яна ќужумга њтади, аммо бу гал туркларни катта мађлубиятга учратади. Жанглар давомида Алп Эр Тњнганинг њђилларидан бири Сарка ќалок бњлади. Туроннинг бир љанча шаќарлари ёндириб юборилади.

Алп Эр Тњнга љонли књз ёшларини тњкди ва Турон учун љасос олишга љасамёд этди. У дарђазаб ќолда Эронга ќужум љилар экан, экинзорларга њт љњйдирди, сон-

саноқсиз кишиларни асир қилиб олди. Етти йил ҳукм сурган қаҳатчилик оқибатида форсларнинг кўпи қирилиб кетди.

Алп Эр Тўнга билан Рустам ўртасидаги аҳён-аҳёнда урушлар бўлиб турарди, уларда гоҳ турклар, гоҳ форслар устун келарди. Ўша жангларнинг бирида қўшини билан Алп Эр Тўнгага ёрдамга келган Чин (Хитой) хоқони ҳам асирга тушди. Алп Эр Тўнга кейинги жангда енгилгач, чекинишга қарор қилди. Ўша пайтда Эрон тахтини Турондан олиб қочиб кетилган Кайхисрав эгаллаган эди. Туркларнинг мағлубияти Кайхисравга вақтинча ўзини жаҳонгирдек ҳис этиш имконини берди. Бунинг устига, у Эроннинг номдор баҳодирларидан бири бўлган Бижамни Туронга юборди. Бижам Турон чегарасидан ўтгач, ўрмонда нашъу намога берилиб, кайфу сафо қилиб ўтирган бир гуруҳ қизларни кўриб қолади. Улар Алп Эр Тўнганинг эрка қизи Манижани овунтиришарди. Бижан Манижани бир кўришда севиб қолади ва уни Турондаги ўз саройига олиб келади. Бу воқеадан хабардор бўлган Алп Эр Тўнга ғазабланади, Бижанни зиндонга ташлайди, қизини эса уйдан қувиб юборади.

Эрон подшоси ўз юртига қайтиб келмаган қўмондонини топиб келишни Рустамнинг гарданига юклайди. У шу аснода савдогар сифатида Алп Эр Тўнга саройига келади. Рустам ҳийла-найранг ишлатиб, Бижанни халос этади ва Манижа билан биргаликда Эронга қочириб юборишга эришади.

Рустам бу ҳийласи билан тағин бир ғолиб келган эди. Ҳамга ботиб, вақтинча ўзини узлатга тортган Алп Эр Тўнга бекларни йиғиб, шундай дейди:

«Мен дунёга ҳукмронлик қилувчи хоқонингиз эдим. Шу пайтгача Эрон Туронга бас келмаган эди. Лекин энди форслар саройимгача кириб келяпти. Минг карра минг кишидан иборат бўлган турк ва чин аскарлари билан Эронга юриш қилиб, интиқом олмоқчиман!»

Алп Эр Тўнга мўлжаллаган минг карра минг нафар навкарнинг учдан икки қисмини тўплаган. У қароргоҳи Бойкент (ҳозирги Бухоро вилоятининг Қоракўл туманида харобалари сақланиб қолган шаҳар)даги олтин ва турфа забаржатлар билан музайян этилган тахтида ўтирар эди. Бирок у хийла кексайганди, жангга жўнатган қўшинининг енгилганидан воқиф бўлгач, ғам дарёсига чўмган эди. Айниқса, яккама-якка бир савашда навниҳол ўғлининг ўлими унинг қалбига бедаво жароҳат солганди. Шунинг учун ҳам у хоқонлик ихтиёрида бўлган барча кучларни тўплаб, яна юриш бошлади. У наъра тортган арслондай ҳужумга ўтарди. Ўта қартайганига қарамасдан, Эроннинг манман деган паҳлавонларидан бир нечасини яккама-якка курашда ер тишлатарди. Ниҳоят, Кайхисрав билан яккама-якка савашиш мақсадида отини олға сурди. Аммо Турон баҳодирлари унинг Эрон подшоси билан жанг қилишини хоҳламасдилар, шу боисдан улар унинг оти тизгинидан ушлаб, ортга қайтаришди. Кайхисрав ўзининг энг кучга тўлган пайти бўлишига қарамасдан, Алп Эр Тўнга билан жанг қилишга ботина олмади, зотан кексайган ва яраланган шердек ғазабга тўлган Алп Эр Тўнга билан жанг қилишга ижозат беришмади.

Бундай вазият Алп Эр Тўнгага жуда оғир ботди. У қўшини билан бирга Жайҳуннинг нариги соҳилига ўтди. Бу ерда у Қорахоннинг қўшини билан бирлашиб, Бухорога, кейинчалик эса бошкент – пойтахт Қангга келишди.

Қанг жаннатмакон шаҳар эди. Тупроғидан мушку анбар ҳиди таралар, ғиштлари бамисоли олтиндек порларди.

Ѕалъалари шу ьадар баланд эдики, устидан бургут ќам учиб њтолмасди. Унинг ќар томонида ђаройиб булоьлар, сув билан лиммо-лим тњла ќовузлар бор эди. Ќовузлар ђоят кенг бњлиб, бепоён сардобани эслатарди. Ана шу роќатбахш масканда истироќат ьиларкан, Алп Эр Тњнга Чин хоьонига мактуб битди, ундан ёрдам олмоь истарди.

Кайхисрав ва Рустам аввалига њзларини орьага чекинаётгандек књрсатишди, сњнгра эса Турон тупрођига бостириб киришди. Улар Ѕанг шаќрини ьуршаб олдилар. Ѕалъанинг атрофида хандаклар ьаздилар. Њтин йиђиб, шаќарга њт ьњйишди. Алп Эр Тњнга икки нафар бекни њзи билан бирга олиб, хуфёна равишда шаќардан чиьиб кетди. Шу йњл билан халос бњлди ва ёрдам сњраш учун Чин хоьони сари йњлга тушди. Чин хоьони катта ьњшин тайёрлаб ьњйганди. Бундан хабардор бњлган барча турк элатлари Алп Эр Тњнганинг ќузурига етиб келмоь учун йњлга равона бњлишган эди.

Алп Эр Тњнга ьайтадан њзини ьњлга олди, аммо Чин хоьони њз сњзида турмади ва Кайхисрав билан тил топишиб, шартнома имзолади. Шу њртада Алп Эр Тњнга Кайхисравга мактуб ёзар экан, одамлардан овлоь бир жойда, њзи хохламаган яккама-якка курашга таклиф этди. Шуниси борки, Кайхисрав њзининг шундай куч-ьувватга тњлган, жњшьин бир чођида арслон Алп Эр Тњнга билан яккама-якка олишувга журъат этаолмади.

Ьњшинидан жудо бњлган Алп Эр Тњнга боши гангиган ќолда Зара денгизи бњйига келди. Ушбу чуьур денгиздан сузиб њтар экан, Гангидизи шаќрига етди. Кайхисрав њзининг беќисоб ьњшини билан уни таъьиб этмоьда эди. Алп Эр Тњнга кимсасиз, ёлђиз ьолганди. На ичишга, на ейишга бир нарсаси бор эди. У улкан ьояли бир тођдаги ђорда њтириб, шум ьисматидан нолирди. Тангри таолодан

куч-ьувват сњраб, унга илтижо ьиларди. Хум исмли кимса илтижо этаётган зотнинг Алп Эр Тњнга эканини пайьаган эди, чунки у айтганчалик бу тахлит туркча сњзларни, бундай илтижою муножотни фаьат Алп Эр Тњнгагина ифода ьилаоларди. Шунинг учун Хум унга ќамла ьилдию асир олди. Аммо Алп Эр Тњнга унинг ьњлидан халос бњлар экан, њзини дарќол сувга ташлади. Нариги ьирђоьда турганлар эса ўзларини унга, даставвал, халоскор дея књрсатдилар. Алп Эр Тњнга сувдан чиььан заќотиёь уни ќалок этишди. Аммо тарих Кайхисравнинг Алп Эр Тњнгани шу зайл зиёфатга таклиф этиб, уни ќийла билан њлдиргани ќаьида гувоќлик беради.

Бу машъум хабар књп њтмай бутун Турон мамлакатига тарьалиб, барчани чуьур ьайђуга солди. Барча турклар ьонли ёш тњкиб, фарёд солиб, ёьа йиртиб, марсиялар айтиб Алп Эр Тњнгани йњьлашди. Дафн маросими чођида ьњбиз чалган муђаннийлар шу марсияни куйлашган... (туркчадан П.Усмон таржимаси)

АЛП ЭР ТЊНГА МАРСИЯСИ

Алп Эр Тњнга њлдиму,
Эсиз ажун ьалдиму,
Њзлак њчин алдиму,
Эмди юрак йиртилур,

Алп Эр Тњнга њлдими,
Ёмон дунё ьолдими,
Замон њчин олдими,
Энди юрак йиртилур.

Улишиб эран бурлаю,
Йиртин яьа урлаю,
Сиьриб уни йурлаю,
Сихтаб књзи уртулур.

Бњри бњлиб улдилар,
Йиртиб ёьа турдилар,
Йиђлаб-сихтаб юрдилар,
Књз ёшлари мњл бњлди.

Њзлак ярађ кузатти,
Њђри тузаљ узатти,
Беглар бегин азитти,
Љачса љали љуртулур

Дунё фурсат къзлади,
Њђри тузољ созлади.
Беклар бегин излади,
Љандай љочиб љутулар

Угруюри мундађ њљ,
Мундан азин тендађ њљ,
Атса ажун њђраб њљ,
Тађлар баши кертилур.

Одатдан зњр нарса йњљ,
Бошља баќона ќам књп.
Отса замон пойлаб њљ,
Тођлар боши янчилур.

Беглар атин арђуруб,
Љайђу ани турђуруб,
Менгзи юзи сарђариб,
Књркум ангар туртулур.

Беклар оти чарчади,
Ђам бекларни янчади.
Юзга заъфар санчади,
Чеќралари сарђаюр.

Яђи утин учурган,
Тњйдин ани кучурган,
Ишлар узуб кечурган,
Тегди њљи њлдирур.

Душман њтин њчирган,
Њз жойидан књчирган.
Књп ишларни бажарган,
Тегди њлимнинг њљи.

Атса њљин кез кериб,
Ким тур ани йиђдачи.
Тађиђ атип њђраса,
Њзи љуйи йиртулур.

Отса њљин замона,
Унга не бас келади.
Тођни олса нишонга,
Белидан ёрилади.

Књнглум ичун њртади,
Етмиш яшиђ љартади,
Кечмиш узук иртади,
Тун-кун кечиб ирталур.

Књнглимни чок-чок љилди,
Битган ярамни тилди.
Кечмиш хотирга келди.
Тун-кун уни истарман.

Тун-кун туруб йиђлаю,
Яшим менинг саврулур.

Тун-кун туриб йиђлайман,
Књз ёшларим соврилур.

МАССАГЕТЛАР ВА УЛАР ТЎЂРИСИДА ЯРАТИЛГАН АФСОНАЛАР

Антик давр тарихчиларининг китобларида скифларнинг кейинги љавмлари ќаётига оид бир неча ривоят ва афсоналар саљланиб љолган. Масалан, «Томир» («Тўмарис») Геродотнинг «Тарих», «Широќ» («Сирак») Полиэннинг «Ќарбий ќийлалар» китобида, «Зарина ва Стриангей» эса сицилиялик Диодорнинг «Кутубхона» асарида Ктезий китобидаги баён асосида саљланган. Бу асарларнинг матни ќозиргача мавжуд дарслик ва љўлланмаларда бир неча бор келтирилган. Албатта, бу адабий ёдгорликлар ќажм жиќатидан катта эпослар љаторида турган бўлиши мумкин. Чунки вољеаларнинг кескинлиги, љаќрамонлар ўртасидаги зиддиятларнинг кучлилиги ва уларнинг фожиали таљдири шундан дарак беради. Лекин бундан љатъий назар ана шу кичик мазмун туркий адабиётнинг антик даври борлигини кўрсатишга хизмат љилади.

Томир ва Зарина ќаљидаги эпослар юнон ќамда оссурия тарихчиларининг асарларида келтирилган скиф ќукмдори Мадининг таљдири билан мантиљан бођланади. Бу икки аёлнинг эрлари шоќ бўлган, эрлари ўлганидан сўнг тахтга ўзлари ўтиришади ва мидиялик босљинчиларга љарши мардларча кураш олиб боришади. Томир

туркийларнинг массагет, Зарина эса шак(сак) љабилаларининг бева маликаси. Мидия шоќлари бева маликаларнинг аввал ўзига, сўнгра мамлакатига эгалик љилишни орзу љилади.

МАЛИКАСИ ТОМИР ЌАЉИДА ЉИССА. Эрон шоќи Кир шарљдаги књпгина мамлакатларни босиб олгач, массагетлар юртини ќам њзига бњйсундиришни њйлади. Массагетлар жасур љавмлдардан ќисобланиб, улар књп сонли эди. Шарљда, Арак дарёсининг орљасида, кун чиљар томонда, исседонларга ёнма-ён яшар эдилар. Улар скифларга мансуб љавм эди.

Арак Дунайдан катта дарёдир. Айримлар уни кичик деб ќисоблайдилар. Аракда ќажм жиќатидан Эгий денгизидаги орол – Лесбос билан тенглашадиган бир неча ороллар мавжуд. Бу оролларда яшайдиган одамлар ёз ойларида ердан турли хил томирларни кавлаб олишади ва љайнатиб ичишади. Дарахтлардан пишган меваларни теришади ва уларни саљлаб љњйишади. Бу ерда яна бошља бир мевали дарахт ќам бњлади. У меванинг алоќида нави ќисобланарди. Массагетлар бу жойга тњпланишиб, гулхан ёљишади., атрофига њтиришади, бу меваларни оловга ташлашади. Гулханда ёнаётгн мева ажойиб ќид таратади ва у одамларни сархуш этади, худди эллинлар вино ичиб, маст бњлганларига њхшайди. Массагетлар мевани гулханга љанчалик књп ташлашса, кайфлари шунчалик ошади. Маст бњлишса-да, њринларидан туриб кетишмайди, аксинча, раљсга тушадилар ва љњшиљлар айтадилар. Бу массагетларнинг њзига хос турмуш тарзидир.

Арак эгри-бугри ољадиган дарё, љирљ ирмољдан ќосил бњлади. Ирмољларнинг биттасидан бошља ќаммаси ботљољликлар томон ољади ва сингишиб кетади. Айтишларича, бу ботљољликлар атрофида балиљларни хом

ейдиган ва тюленларнинг терисини кийим љилиб киядиган одамлар яшашади. (Айрим љарашларга љараганда, массагетларнинг номи форсий тилдаги «Мася» - балиљ сњзидан олинган, шу сабабли «балиљ овчилар», «балиљхњрлар» маъносини бериши мумкин). Фаљат Аракнинг очиљ ирмођи Каспий денгизига љуйилади.

Каспий денгизи ђарбдан Кавказ чњљљилари билан чегараланган. Кавказда турли хил љавмлар яшашади. Уларнинг књпчилиги ёввойи дарахтларнинг меваларини ейишади. Айтишларича, бу мамлакатда ажойиб баргли дарахт бор экан. Бу баргдан ранг тайёрланади. Ранг сувга аралаштирилади, сњнгра кийимларга чизилиб, наљшлар солинади. Наљшлар ювилмайди, фаљат жундан тњљилган мато билан артилади.

Шундай љилиб, Каспий денгизини ђарбдан Кавказ тођлари, шарљдан, кунчиљар томондан эса књз илђамас чексиз текисликлар чегаралаб туради. Бу кенгликларнинг катта љисмида Кир босиб олишни орзу этган массагаетлар яшайдилар. Кирни ќарбий юришга мажбур этадиган бир неча сабаблар бор эди. Энг аввало, унинг туђма хусусияти, њзини барча одамлардан устун чођлаши бњлса, сњнгра – омади, барча жангларда ђолибликни љњлга киритгани эди. Кир ќужум љилган ќеч бир љавм унинг ёвуз чангалидан љочиб љутула олмаган эди.

Массагетлар маликаси марќум шоќнинг хотини эди. Уни Томир (Геродот «Тарих»ида бу ном Томир (ис) шаклида берилган. «Ис»љадимги юнон тилида исм ва нарса номларидан кейин љўшиладиган грамматик хусусиятдир. Шу сабабли бу номни Томир шаклида ишлатдик ва массагетлар ќаљидаги ривоятнинг бошланишиданољ бу љавм ќар хил ўсимликлар томири-илдизи билан озиљланиши ќикоя љилинади. Массагетлар маликаси исми

ќам ушбу ќаётий неъмат билан бођланган бўлиши мумкин – А.А.) деб аташарди. Кир уни хотинликка олиш таклифи билан элчилар юборди. Лекин Томир Кирнинг уйланишдан маљсади массагетлар юртига ќам ќукмронлик љилиш эканлигини тушунди, шу сабабли унга рад жавобини берди. Кир њз маљсадига ќийла йњли билан эриша олмагач, массагетлар мамлакатига очиљчасига ќужум љилиш киришди. Арак дарёсидан сузиб њтиш учун понтом (сузиб юрадиган) ёђоч-књприклар љуришга буйруљ берди. Кирнинг љњшинлари књприк љураётганлигини сезган Томир Эрон шоќига элчи орљали љуйидаги мазмундаги хатни жњнатди.

- Эй, Эрон шоќи! Ђаразли маљсадингдан воз кеч. Бу књприкларни љуриш сенга яхшилик келтирадими, ёки йњљми, сен буни ќали олдиндан билмайсан. Шу сабабли бу ишингни тњхтат-да, њз мамдакатингга шоќлик љилавер, биз ќам мамлакатимизни њзимиз идора этишимизга ќасадинг келмасин. Албатта, сен бу маслаќатга амал љилишни хоќламайсан. Сен тинчликни саљлаш эмас, балки љандай бњлмасин, урушни афзал књрасан. Агар сен массагетларга ќужум љилишни зњр ќавас билан хоќлаётган бњлсанг, у ќолда књприк љуриш ишларини тњхтат. Љњшинингни хотиржамлик ва бехавотирлик билан бизнинг мамлакатимизга олиб њт, биз дарёдан мамлакат ичкарисига уч кунлик йњл юриб, чекинамиз. Агар сен бизни њз орингга киритишни истасанг, бу ќаљда ќам хабар љилки, бунга ќам розимиз.

Шундан сњнг Кир Эрон амалдорларини ќузурига кенгашиш учун чаљирди. Вољеани тушунтирди ва бу ќаљда уларнинг фикрини сњради. Кенгашга љатнашганлар бир овоздан Томир њз љњшини билан айтган ерига чекинишини

маљљулладилар. Лекин кенгашда љатнашаётган лидий љавмига мансуб Крез уларнинг фикрини инкор этди.

- Шоќ! Мен анча йиллар (Зевс сенинг љњлингни менга тутљазган)дан бери сенинг хонадонингга ёђиладиган књплаб фалокат ва ёвузликлардан хабар бериб келмољдаман. Менинг маслаќатларим ођир мусибатларни ќам даф этишга хизмат љилди. Агар сен њзингни бољий яшайман, љњшинга абадий бошлиљ бњламан деб њйласанг, у ќолда менинг фикрим сен учун фойдасиздир. Агар сен њзингни фаљир инсон, фаљат њлимга тик бољадиган одамлар устидан ќукмрон шоќ эканлигингни тан олсанг, у ќолда, энг аввало, шуни ёдингда тут: инсон фаолияти ќамиша њзгариб туради, инсон доимо бахтли бњлиши учун йњл йњљдир. Ќозирги масала юзасидан мен амалдорларингнинг маслаќатига љаршиман, бошљача фикрдаман. Агар душман њз еримизга њтишига йњл љњйсанг, унда даќшатли хавф туђилади: мађлубиятга учрасанг, њз мамлакатингни ќам нобуд љиласан. Чунки массагетлар сенинг устингдан ђалаба љозонишса, албатта, мамлакатлари томон чопмайдилар, аксинча, сенинг тахтингни эгаллаш учун бостириб борадилар. Агар ђалаба сен томонда бњлганида ќам, њйланманки, бу унчалик шарафли иш эмас. Агар массагетларни њз тупрођида енгсанг, уларни дадил таъљиб љила бошлайсан. Сенинг ва уларнинг устунлик томонларини таљљослашга рухсат бер. Душманни парчаласанг, ќеч тњсиљсиз Томирнинг тахти томон бостириб борасан. Агар массагетлар њз мамлакатингга киришлари учун рухсат берсанг-у мађлуб бњлсанг, аёл кишига бњйсуниш Кир ва унинг њђли Камбис учун уят ва чидаб бњлмас ќаљорат ќисобланади. Менимча, дарёдан њтиш ва мамлакат ичкарисига кириш, душман љанча жойга чекинса, уни шу ерда тор-мор этиш керак.

Англашимча, массагетлар форсларнинг ќашаматли турмуш тарзидан мутлаљ бехабар, уларнинг ноз-неъматлари берадиган роќат-фароѓатни билишмайди. Шу сабабли љароргоќингда массагетлар шарафига дабдабали зиёфат уюштирайлик. Књплаб љњйларни сњяйлик, катта идишларда шаробларни ва ќар хил таомларни мњл-књл љњяйлик. Бу ишларнинг ќаммасини тайёрлаб бњлганингдан сњнг љњшинингнинг ярољсиз љисмини љароргоќда љолдириб, њзимиз яна књприк томон љайтайлик. Агар адашмасам, душманлар мњл-књл таомларни књриб, унга ташланадилар ва бизга улуѓ ѓалабани якунлаш учун имконият туѓилади.

Маслаќатчилар кенгаши тарљалди. Кир биринчи фикридан љайтди ва Крезнинг маслаќатини љабул љилди. У Томирдан чекинишни сњради. Малика љњшини билан њзи ваъда љилган жойга чекинди. Кир њѓли Камбисни њзига меросхњр деб тайинлади ва уни Крезга ишониб топширди. Агар массагетлар мамлакатида маѓлубиятга учраса, њѓли Крезнинг маслаќати ва ќомийлигида давлатни бошљаришини уљтирди. Кир шундай топшириљлар билан Камбис ва Крезни Эронга жњнатди, њзи эса љњшини билан массагетлар мамлакати томон юрди.

Кир Арак дарёсидан массагетлар юртига њтган кечаси љњрљинчли туш књрди. Тушида Гистаспнинг катта њѓлининг елкасида икки љаноти бор эмиш. Љанотларидан бири Осиёга, иккинчиси Европага соя солиб турганмиш. Гистасп ахмонийлар сулоласидан бњлган Арсамнинг њѓли эди. Гистаспнинг катта њѓли Доро эди. Кир массагетлар юртига љњшин тортган ваљтида Доро 20 ёшда эди. Ќарбий хизматга ёши етмаганлиги учун Эронда љолдирилган эди.

Кир уйљудан турар экан, књрган тушининг маъносини чаља бошлади, чунки шоќ бу тушни катта

аќамиятга молик деб ќисоблади, у тезда ёнига Гистаспни чаљирди ва хилватда унга шундай деди:

- Гистасп сенинг њѓлинг Доро менга ва давлатимга љарши фитна уюштирмољда. Бу фитна ростлигини аниљ билиб турибман. Чунки тангри менга даќшатли књргуликларни олдиндан маълум љилади. Кечаси мен њѓлинг Дорони туш књрдим. Унинг елкасида икки љаноти бор эмиш. Улардан бири Осиёга, иккинчиси Европага соя ташлаб турибди. Књрган тушимдан шу нарса мутлаљ ростлигига ишонаманки, њѓлинг менинг ќаётимга суъиљасд уюштирмољчи. Шу сабабли Эронга тезда жњна ва њѓлингни менинг ќузуримга љилган жиноятлари учун жавоб беришга олиб кел. Шундан сњнггина мен бу мамлакатни забт этаман ва њз юртимга ѓалаба билан љайтаман.

Кир Доро унга нисбатан ёвуз ниятини амалга ошираяпти деб њйлаган эди. Аммо у тангри бу туш билан бошљача хоќиш билдирганлигини англамади. Тушнинг таъбири Кир массагетлар юртида њлиши, унинг тахти Доро љњлига њтиши билан изоќланарди.

Гистасп Кирга шундай жавоб берди:

- Эй, шоќ! Сенинг ќаётингга суъиљасд уюштирадиганлар ќали форслар њртасида туѓилмаган. Агар шундайлар бњлса, аминманки, улар тез орада ќалок бњладилар. Ахир, сен форсларни љулликдан озод этдинг. Ќукмронлигингдаги барча халљларнинг солиљларини бекор љилдинг. Агар менинг њѓлим сенга љарши тушингда исён књтараётганлиги аён бњлган экан, мен уни сенинг љњлингга топшираман, љандай жазога тортиш сенинг ихтиёрингда.

Шундан сњнг Гистасп њѓлини тутиш учун Аракдан њтиб, Эронга љайтди.

Эрон шоќи Кир Крезнинг маслаќатини бажаришга киришди. Кучсиз жангчиларини љароргоќида љолдириб, њзи эса љњшиннинг сара љисми билан орљага чекинди. Массагетларнинг љњшини Кир љолдирган аскарлари билан жангга киришди ва уларни маѓлубиятга учратди. Массагетлар ђалабадан кейин форсларнинг љароргоќини эгаллар экан, бу ердаги ноз-неъматларни књриб, айш-ишрат љилишга киришдилар. Жангчилар шароблардан тњйганича ичишиб, маст бњлишиб, уйљуга кетишди. Вољеа шундай тугашини кутиб турган форс жангчиларининг асосий љисми етиб келди, массагетларнинг катта љисмини њлдирди ва асирга олди. Асирга олинганлар орасида малика Томирнинг њђли, массагетлар лашкарбошиси Спаргап ќам бор эди.

Малика Томирга њз љўшини ва њђлининг таљдири ќаљидаги хабар етиб келди. Малика Кирга элчи юбориб, њз муносабатини билдирди:

- Љонхњр Кир! Сен бу жасоратинг билан фахрланма. Узумнинг суви сенинг аљлингни ќам йњљотади. Шароб ичганингда сен ќам ярамас гапларни айтиб, сайрай бошлайсан. Демакки, сен менинг њђлимни одил жангда љурол кучи билан эмас, заќар макри билан енгдинг. Энди менинг яхши маслаќатимни эшит: њђлимни љайтариб бер-да, хушу хушваљт менинг юртимдан чиљиб кет. Кетмасанг, массагетларнинг жасур аскарлари сени шармандаларча ќалок љилади. Агар сен бунга књнмасанг, массагетлар тангриси Љуёш номи билан љасам ичаманки, мен сен мечкайни љонга тњйдираман.

Кир Томирнинг элчи орљали билдирган сњзларига ќеч бир аќамият бермади. Маликанинг њђли Спаргап эса кайфи тарљалгач, мусибатли аќволни тушунди. Кирдан кишанни ечишни сњради. Фаљат шаќзодани озод љилдилар, лекин Спаргап орияти кучлилик љилиб, ўзини њзи њлдирди.

Томир Эрон шоќи унинг маслаќатини эътиборга олмаганини эшитиб, ќамма љњшинини тњплади ва Кирга љарши ќужум бошлади. Бу жанг ваќший одамлар њртасида бњладиган урушларнинг ќам энг даќшатлиси эди.

Дастлаб улар бир-бирларига камондан њљ уздилар. Њљлар тугагач, ханжар ва найза билан ташланишди. Жанг узољ давом этди, мухолифларнинг ќеч бири чекинишни хоќламас эди. Ниќоят, массагетлар ђалаба љозонишди. Барча форсий аскарлар жанг майдонида жон берди. Кир ќам ќалок бњлди. Унинг шоќлиги 29 йил давом этди. Томир шароб солинадиган мешни одам љони билан тњлдирди ва сњнгра форсийларнинг уюлиб ётган жасадлари орасидан Кирнинг жонсиз танасини излаб топди. Малика унинг бошини мешга солди, сњнгра марќумнинг устидан масхаромуз тарзда ќукм љилди:

- Мен сени жангда адолат билан енгиб, сођ-омон љолган бњлсам-да, барибир сен мени ќалок љилдинг, ђам-ђуссага ботирдинг, чунки сен менинг њђлимни ќийла билан асир олдинг. Шу сабабли мен энди сени љонга ботираман.

Кирнинг њлими тњђрисида књплаб ривоятлар мавжуд, деб ёзади Геродот. Лекин ќаммасидан ќам књпрољ ишончлиси ушбу ривоятдир.

ЉАДИМГИ ТУРКИЙ ЉАЌРАМОНЛИК АФСОНА ВА РИВОЯТЛАРИ

«Зарина ва Стриангей» эпосида ќам шак(сак) љабилаларининг Мидия босљинчиларига љарши кураши акс этган. Зарина эри ќам ўлиб, љабилани бошљараётган малика. Бу эпос мазмуни дастлаб Ктзей (430-354) китобида баён этилган. Сўнгра унинг парчалари сициялик тарихчи

Диодор (милодимиздан аввалги биринчи аср)нинг «Кутубхона» асарида келтирилади. Икки антик тарихчининг китобларида ќам «Зарина ва Стриангей» љиссасининг тугал мазмуни ифодаланган эмас. Шарљшунос И.В Пьянков ушбу тарихий манбалар асосида бу эпоснинг икки љисља шаклини тиклайди.

МАЛИКА ЗАРИНА. Саклар мамлакатига малика Заринанинг акаси Кидрей шоќлик љилди. Кидрей оламдан ўтди. Бу пайтда Заринанинг эри ќам ўлди. Шундан сўнг Зарина парийлар сулоласидан бўлган Мармарейга турмушга чиљди. Зарина жангда тобланган аёллардан саналарди. Эрон шоќи сакларга љарши уруш бошлади. Зарина ќам урушга отланди. Жангда шаќзода Стриангей билан курашиб, унинг таъљибига учради, асирга тушди ва ундан раќм-шафљат љилишни сўради. Стриангей уни озод этди. Жангда Заринанинг эри Мармарей ќам асирга тушди. Стриангей уни ўлимга буюрди. Зарина ундан эрини ўлдирмасликни ўтиниб сўради. Афсуски, у бунга рози бўлмади. Бир неча асирларни озод этди, аммо Мармарей љатл эттирди.

Сакларда аёллар ќам худди амазонкалардек жанг љилишар эди. Стриангей жангда гўзал, балођат ёшидаги сак аёлини кўрар экан, уни севиб љолади. Отдан тушиб, Заринанинг ёнига келади ва унга муќаббатини изќор этади. Лекин рад жавобини олади. Бунга чидай олмаган Стриангей ўзини ўлдириш учун очлик эълон љилади. Стриангей ўлими олдидан Заринага аччиљ изтироблари битилган љуйидаги мазмунли хатни битади: «Жангда мен сени љутљазган эдим. Менинг шарофатим билан ўлимдан озод бўлдинг, мен эса сен учун ўзимни ўлдирмољдаман».

ЗАРИНА ЉИССАСИ. Артейнинг ўлимидан сўнг мидияликларга йигирма йил Артин, љирљ йил Астибар подшолик љилди. Шу сабабли Парфия уларнинг тасарруфидан четда љолди ва унинг вилоят ќамда шаќарлари саклар љўлида эди. Шу вољеа сабаб бўлдию саклар ва мидияликлар ўртасида ихтилоф чиљди, бир неча йил уруш бўлди. Ниќоят, анча талофатлардан сўнг томонлар љуйидаги мазмундаги сулќни тузишди: Парфия мидияликлар тасарруфига ўтади, лекин љайси ќоким љайси ќудудга ќукмронлик љилган бўлса, шу ќудудда фаолиятини давом эттиради. Ќарбий алољалар ва биродарлик абадий давом этади.

Сак мамлакатига бу пайтда Зарина исмли аёл ќукмронлик љилар эди. У сак аёллари ўртасида ќарбий жанговорликни билиши ва жасурликда танилљли эди. Халљ Заринанинг эркаклар билан матонатли курашишини таърифлаш билан бирга, унинг гўзаллигини ќам мањташар эди. Зарина сак халљларини љул љилиб, ўзларининг ќаракатлари билан гердаядиган босљинчиларни мамлакатдан љувиб чиљарди. Юртни обод љилди, ерларни экинзорга айлантирди, шаќарлар љурди, умуман, халљига бахтли турмушни яратди. Шу сабабли сак халљи Заринанинг вафотидан сўнг унинг ќурматини жойига љўйишди. Номини абадийлаштириш учун бошљаларникидан фарљ љиладиган маљбара љурдилар. Маљбара уч бурчакли пирамида шаклида љад кўтарди. Унинг ќар бир томони уч стадий, баландлиги эса бир стадий эди. Маљбара жуда ўткир бурчаклардан иборат эди. Унинг тепасига олтиндан ќашаматли ќайкалча ўрнатилди. Олтин ќайкал Заринанинг љаќрамонлигини улуђловчи, унинг ўз

аждодларига кўрсатган яхшиликларини ифодаловчи рамзий белги эди.

«Зарина ва Стриангей» љиссасидаги сюжетлар Н.Маллаевнинг «Њзбек адабиёти тарихи» китобида ќам берилган. Академик А.Љаюмов эса Зарина љаќрамонлиги билан боѓлиљ бошља бир ривоятни ќам келтиради.

СТРИАНГЕЙ ВА ЗАРИНА ЉИССАСИ. Бу саклар шоќи Мармарей ўлдирилганидан сўнг юз берган вољеа эди. Стриангей Заринани аллаљачондан бери севиб келар эди. Кунлардан бир куни Стриангей Рок Санаки шаќри яљинида, саклар саройи жойлашган ердан ўтаётганида Зарина уни љувонч билан кутиб олади ва ќамманинг кўзи олдида љўлидан олиб, биргаликда шоќ саройига боради. Зарина улар кетидан келаётган љўшинни ќам яхши кутиб олади. Шундан сўнг севги изтиробидаги Стриангей ўзига ажратилган хонага боради. Њзини љийнаётган ќис-туйѓуларни яшира олмай гапни хизматчиларидан бирига айтади. Хизматчи унга тортинчољликни ташлаб, ќамма гапни Зарина айтишни маслаќат беради.

Стриангей туриб Заринанинг олдига боради. Зарина уни хурсандчилик билан кутиб олади. Стриангей узољ жимликдан сўнг ќаяжонланиб, ўз севгисини изќор этади. Зарина эса юмшољлик билан унинг таклифини рад этади ва бу севги уларнинг ќар иккиси учун ќам уят эканлигини, чунки Стриангейнинг Астибларнинг љизи гўзалликда танќо Рэтея деган хотини борлигини билажагини айтади.

- Стриангей, фаљат душманларга љарши курашдагина эмас, мана шундай ќолатларда ќам мардлик љила билиш керак. Љисља ўткинчи бир ќиссиёт учун Рэтея олдида бир умр азоб чекиш керак эмас. Шунинг учун мен бу таклифингни љабул љила олмайман, мендан бошља хоќлаган нарсани сўра, - дейди Зарина.

Шундан сўнг йигит жим љолади, сўнг љиз билан хайрлашиб кетади, бориб вољеани хизматчисига айтади. Кейин хат ёзиб, у ўлгач хатни ќеч нарса демасдан Заринага топширишни сўрайди. Хатда љуйидагилар ёзилган эди:

«Стриангей Заринага мана нималарни айтмољчи: мен сени љутљариб, ќозир кечираётган бахтли ќаётга эриштирдим. Сен бўлса мени ќалок этдинг ва ќаммадан кераксиз одамга айлантирдинг. Агар сен одилона иш љилган бўлсанг, у ќолда яна ќам бахтли ва омадли бўл. Агар аксинча, адолатсиз иш тутган бўлсанг, у ќолда мендек изтиробларни кечир, чунки сен мени шу аќволга солдинг».

Стриангей хатни ёзиб бўлиб, уни ёстиѓи остида љўяди, ичкарига кета туриб, хизматкоридан љилич сўрайди.

Эрон шоќларига љарши курашларда маликаларнинг жасорати туркийларнинг энг љадимдан бизнинг давримизгача бўлган халљ оѓзаки ижодида етакчи мавзулардан ќисобланган. XX аср ўзбек халљ оѓзаки ижодининг машќур бахшиси Эргаш Жуманбулбул ўѓлининг «Ойсулув» достони бунга мисол бўла олади. Бу достон туркий халљларнинг љадимги адабиётида мавжуд љаќрамонлик сюжетлари асрлар давомида куйланиб келинганидан далолат беради. «Ойсулув»нинг сюжети «Томир» љиссаси, шунингдек, «Алпомиш» достонидаги айрим тасвирларни умумлаштиради.

«ОЙСУЛУВ» ДОСТОНИНИНГ БАЁНИ. Эрон шоќи Доро Турон мамлакатига бостириб келди. Бу пайтда

Турон мамлакатига Ойсулув исмли алп хотин шоќлик љилади. Унинг ќам алп ўђли бор эди. Уни Кунботир аташар эди. Доронинг лашкарига паќлавон Љайсар бошчилик љилар эди, унинг Офтобпари деган љизи бор эди.

Паќлавон Љайсар Турондан ќайдаб келинган одамлардан Ойсулувнинг тарифини эшитиб, унга ошиљ бўлди. Кунботир ќам Эрондаги кўплаб полвонларни йиљитиб, ўлжаларни олиб келди. Бу гап Дорога етди. Доро паќлавон Љайсарни чаљириб, Кунботир Эронга келиб кетганига љарамаганликда айблади ва ўзи Туронга љўшин тортиб, Ойсулувни ўлдириб, Кунботирни асир љилайин деди. Доро «Ойсулувни ўлдираман» деганини эшитиб, Љайсар љўрљиб кетди, Ойсулувни ўлдирса, нима бўлади деб ўйлади. Дорога Турон заминга ўзим бораман, Ойсулув билан Кунботирнинг бошига ођир кунлар соламан деди.

Љайсар Туронга жўнашидан олдин айёр мастон билан маслаќат ўтказди. Мастонларнинг шайтони Кўса эди, у Кунботирни асирга туширишнинг ќийласини ўргатди. Кўса Доро Эрам бођидан келтирган љирљ пари, љирљта мастон, љирљта айёр, тўрт юз мерганни олиб, Асљар тођининг ђорида кўќна шаробларни, ноз неъматларни, таомларни ђамлаб, Кунботирни пойлаб ётадиган бўлди. Љирљ кундан сўнг Љайсар унинг орљасидан борадиган бўлди.

Кунботир ќам лашкари билан Тажан (Афђонистон, Эрон, Туркманистон ќудудида ољади) дарёсидан ўтиб, Асљар тођига етди. Овга чиљиб, бир такани отди. Така олњсаганича тођнинг Эрон томонига ўтди. Кунботир овнинг орљасидан љувар экан, йўлда айёр Кўса унга пешвоз чиљди. Њзини Доро ва Љайсардан жабр чеккан киши деб кўрсатди. Кунботир ўзини Ойсулувнинг ўђли деб таништирди ва онаси Дородан жабр кўрганларга меќр кўрсатишини айтди.

Кўса Кунботир ва унинг йигитларини ђорга меќмончиликка таклиф этди. Шундан сўнг Кўса Кунботирни Эронга жўнатадиган, ўзлари эса Ойсулув ќузурига бошпана сўраб борадиган бўлди.

Айёр Кўса Кунботир билан љирљ йигитини меќмон љилди. Љизлар май тўла косалар узатди. Улар маст бўлишди. Айёр кўса Кунботирнинг тулпорини миниб, лашкар тортиб келаётган Љайсарга пешвоз чиљди. Улар Кунботир ва унинг љирљ йигитини банди љилишди.

Тођда љолган лашкарлар Кунботир ва љирљ йигити «овга борамиз» деб дараксиз кетганлигидан хавотир олдилар ва уларни излаб тољља чиљдилар. Тођда мўри-малахдай бостириб келаётган лашкарни кўриб, кайфи ўчди. Кунботир ва йигитлари банди бўлганини сезишди. Љайсар ва Кунботир лашкарлари ўртасида жанг бўлди. Кунботирнинг љўшини енгилди. Љайсар Кунботир ва унинг љирљ йигитини, бошља банди аскарларни ќайдаб, Эронга келди. Доро Кунботирни зиндонга солди. Љирљ йигитини дорга осди, сўнгра паќлавон Љайсарга Туронга бориб, Ойсулувни ўлдириб, мамлакатини Эронга тобе љилиб келишни буюрди.

Ойсулув Љайсардан љочиб, Туронга сођ-омон келган одамлардан Кунботир асир бўлганини эшитди. Ойсулув Дорога љарши љўшин тўплаётган эди. Эрон элчиси хат келтирди. Хатда Турон Эронга тобе бўлиши талаб љилинган эди. Агар Ойсулув бунга рози бўлмаса, зиндондаги ўђлини ўлдириш, Ойсулувни банди љилиши ќам айтилганди. Номанинг бир четига Љайсар Ойсулув менга тегса, зиндондан ўђлини чиљараман, ќам ўзи, ќам ўђли ўлимдан омон љолади, деб битилган эди.

Хатни ўљиб, Ойсулувнинг љаќри келди, элчиларга мамлакатимни Эронга бермайман, Доро билан Љайсарни ўлдириб, Кунботирнинг ўчини оламан, деб жавоб берди.

Бу пайтда Ойсулувнинг ўђли Кунботир Дорога банди бўлгани ва зиндонга тушгани Љайсарнинг љизи Офтобойнинг љулођига етди. Офтобой унга ђойибона ошиљ бўлди. Зиндон љоровулига танга бериб, унинг висолига етди. Офтобой Доро ва отаси Љайсар Ойсулувга элчи юборгани ва улар љайтиб келганлиги ќаљидаги хабарни айтди. Љайсар яна љўшин тўплаб, Туронга жўнади. Бу ќаљда Офтобой яна Кунботирга хабар берди. Кунботир Офтобойга бир тутатљи берди. Уни оти саљланаётган жойда тутатишни айтди. От жонивор Кунботирни зиндондан озод љилди. Кунботир Офтобой билан ваъдани бир љилди ва Дородан ўч олиш учун жангга жўнаб кетди.

Асљар тођ этагида Эрон ва Турон лашкарлари тўљнашдилар. Ойсулув эркак либосида жанг љилди. Њз мерганлари билан Љайсарнинг девларию лак-лак лашкарлари билан урушди. Кунботир ќам тулпорни љистаб жангга етиб келди. Ойсулув љараса, Эрон подшоларининг кийимини кийган, бир алп йигит Љайсарнинг љўшинига бўридай ташланиб, ќужум љилмољда. Ойсулув урушда Љайсарни енгди, бир љилич солди, боши отдан думалаб кетди. Жангда Турон лашкарлари ђолиб келди. Кунботир онасига ўзини танитди. Она ва ўђил лашкарга бош бўлиб, Эронга юриш љилди. Улар Доронинг шаќрига кириб бордилар. Доро саройдан чиљиб љочди. Кунботир унинг изидан љувиб, Доронинг калласини олди.

Офтобой гўзал љизлари билан Ойсулув ва Кунботирни кутиб олди. Ойсулув Офтобойни ўђли Кунботирга никоќ љилиб берди.

«Ойсулув» достонида љадимий љатлам асос бўлгани ќолда, янги сюжетлар ќам киритилган. Љадимийлик Эрон шоќи Доро, туркий малика Ойсулув ва унинг ўђли муносабатларида кўринади. Достонда «Алпомиш» эпосига хос тасвирлар (Кунботирнинг ќийла – маст ќолда љўлга олиниши) ќам мавжуд. Туркий маликаларнинг љаќрамонлиги, жасорати, шунингдек, севгида садољати «Малика Спаретра», «Зариадр ва Одатида» љиссаларида ќам бадиий ифодасини топган.

МАЛИКА СПАРЕТРА. Саклар мамлакатига Аморг ќукмронлик љиларди. Эрон подшоси Кир уларнинг юртига бостириб кирди. Жангда сакларни мађлуб этиб, улар шоќи Аморгни асир олди. Бу совуљ хабар Аморгнинг хотини малика Спаретрага етиб борди. Малика ђазабланди ва Кирга љарши курашиш учун љўшин тўплади. Сакларнинг аёллари ќам жанговарликда эркаклардан љолишмас эди. Жангда саклар томонидан уч юз минг эркак ва икки юз минг аёл љатнашди. Спаретра тўплаган љўшин Кир устидан ђалаба љозонди. У ўз навбатида Спаретра ќам Кирнинг яљин кишилари, жумладан, Пармис ва унинг уч ўђлини асирликка олди. Сўнгра асирлар айира бошланди. Аморг сакларга љайтариб берилди.

Юљорида келтирилган ривоятларда ўзларининг хољон эрлари севгисига содиљ љолган маликаларнинг образи яратилган. Мамлакат шоќи бўлган эрлари ўлиб, уларнинг ўрнига тахтга ўтирган турк маликалари тарихий ёки афсонавий шахс бўлиши мумкин. Лекин Мидия шоќлари билан курашган турк маликаларининг ќаёти жаќон адабиётидаги катта асарларга мавзу бўлганлиги ђоят аќамиятлидир. Хусусан, Тўмарис ва Кир ўртасидаги зиддиятлар Алнгери Дантенинг жаќон адабиётининг дурдонасига айланган «Илоќий комедия», У.Шекспирнинг

Ќенрих VI га бађишланган хроникал асари, француз драматурги Ф.Кино (1635-1688)нинг «Кирнинг вафоти» фожиасида тасвирланган.

Љадимги севги љиссалари орасида Одатиданинг соф муќаббати ва унга эриши йўлидаги тадбиркорлиги улуђланган асарлар аќамиятлидир.

ЗАРИАДР ВА ОДАТИДА. Мидия шоќи Гиштаспнинг кичик укаси Зарриадр Каспий денгизидан Тана (Дон)гача бњлган њлкада ќукмронлик љиларди. Тананинг нариги љирђођида эса Омарг подшоќлик љилар эди. Бу шоќнинг Одатида исмли гњзал бир љизи бор эди.

Одатида бир кун тушида Зариадрни књриб, севиб љолади ва доим шу севги изтиробида љийналади. Зариадр Омаргга љизини сњратиб, совчилар юборади. Лекин Омарг бошља фарзанди бњлмагани туфайли љизи Одатидани бегона юртга узатишни хоќламайди ва уни њз яљинларидан бирига бермољчи бњлади. Бир куни Омарг љизини кимга беришини сир тутган ќолда, њз саройида тњй базми уюштиради. Базм авжига чиљљанида, љизини чаљириб, унга «Љизим, биз сенинг тњйингни љилаяпмиз, шу ерда њтирганлардан љайси бирини ёљтирсанг, њшанга олтин љадаќда май тутгин. Сени њшанга берамиз» дейди. Одатида атрофига љараб, йиђилганлар орасидан севгани Зариадрни ахтаради, уни књрмагач, йиђлайди, чунки љиз йигитга хабар юбориб, уни огоќлантириб љњйган эди. Зариадр бу ваљт бир кемачини ёллаб, унинг ёрдамида дарёдан њтади ва скиф кийимида базм бњлаётган ерга боради. У књзлари ёшга тњла, љњлида љадаќ тутиб турган Одатидани књради-да, унга яљинлашиб:

- Одатида, мен Зариадрман, мана мен ёнингдаман, - дейди. Љиз љњлидаги љадаќини йигитга тутади. Зариадр Одатидани етаклаб, яширинча кемачи турган ерга олиб

келади ва улар биргалашиб, Зариадр юртига кетадилар. Омарг љизининг ђойиб бњлганидан огоќ бњлгач, хизматкорларини бир-бир сњрољ љилади. Љиз севгисидан хабардор хизматчилар: «Биз ќеч нарса билмаймиз» деб жавоб љиладилар.

Скиф шоќи Мади таљдири билан бођланган тарихий вољеада мидиялик шоќлар ўз раљибларини енгишининг ќийла йўли - љўшин бошлиђини алдаб, зиёфатга таклиф этиш, дори љўшилган шароблар ичириб, беќушлантириб љўлга тушириш ќодисалари бу даврда яратилган ривоят ва љиссаларда кенг тасвирланди. Широљ эса мидияликларни бошљача йўл, яъни мидияча усул билан эмас, балки љаќрамонлик туйђуси билан мађлуб этади. Саклар љўллаган ќийла чинакамига жасорат, бир жонни љурбон љилиб, бутун эл ва мамлакатни асраб љолиш хусусиятига эгадир. Широљ љулољ-бурнини кесиб, танига жароќат етказиб, ўзини саклардан жабр кўрган кишидай кўрсатиб ва Мидия шоќи Дорони бутун бошлиљ љўшини билан мађлуб этиши љаќрамонликка хос ќийладир. Унинг бу жасоратида туркийларнинг хољон ва љўшин бошлиљларини ќалок этган босљинчилардан ўч олиш руќи сезилади.

Асар љаќрамонининг номи, эќтимол, Сак чњпони катта бир љњшинни талофатга етказгандан сњнг, форс аскарлари томонидан берилган бњлиши керак. Чунки шерак – шер бола, довюрак, љњрљмас маъносини беради. Ќозиргача барча адабий тарихий манбалардаги «Широљ», «Сирак» афсоналари ќамда улардаги шундай номли љаќрамонни Шерак деб аташ маљсадга мувофиљдир.

ШЕРАК ЉИССАСИ. Доро љњшини билан саклар њртасида уруш борар эди. Сак подачиларидан Шерак ўз подшоларидан Саксфар, Омарг ва Томирлар ќузурига келади. У Эрон љњшинини ќийла билан ќалок этажагини

айтади, аммо подшоќлар Шеракнинг оиласига, болаларига, авлодига ђамхњрлик љилишлари шарт эди. Уларга љасам ичдириб, шу ваъдани олгач, Шерак њша ердаёљ њзининг љулољ-бурнини кесади, бошља аъзоларига ќам жароќат етказади, сњнгра саклардан Эрон љњшини томон љочиб њтган киши сифатида форсийлар турган жойга келади.

Шерак Дорога арз љилиб, њзини саклардан алам књрган киши љилиб књрсатади. У Эрон љњшинини сакларнинг энг чекка ерларига олиб боражагини, у ерда туриб, сак љњшинига тњсатдан ќужум љилиб, ђалаба љозонишларини айтади.

Эрон љњшини бир ќафталик озиљ-овљат олиб йњлга тушади. Љњшин узољ йњл юради. Озиљ-овљат тамом бњлади. Атроф љуруљ љум ва саќродан иборат эди. Эрон љњшини алданганини англайди. Эрон саркардаридан бири Шеракдан: - шундай улуђ подшони алдаб, катта љњшинни бирор људуљ бњлмаган, бирор љуш учмайдиган, бирор жонивор књзга књринмайдиган, на олђа юриш, на ортга љайтиш мумкин бњлмайдиган саќрога бошлаб келишдан муродинг нима эди? –деб сњрайди.

Шерак, њз ватандошларимни саљлаб љолдим ва Эрон љњшинини ќалок этаман, деб жавоб беради.

Ботир чњпон љатл этилади. Форсийлар аранг Амударё соќилига етиб оладилар.

Доро сак чњпони Шеракнинг њчини унинг љавмларидан олади. Диодор «Кутубхона» асарида књрсатишича, Александр Македонский Амударёдан њтар экан, даќшатли вољеага дуч келади. Эрон шоќи Доро саккиз юзга яљин одамни Шеракнинг љиёфаси даражасида жазолаган эди. Александр књрган одамлардан књпчилигининг љњли, айримларининг оёљлари, бирининг бурни, бошљасининг љулођи кесилган эди. Амударё

љирђољларига ќайлаб юборилганларнинг ќаммаси љийнољ-азобларга солинган мажруќлар эди.

Њз она ери ва халљи учун жон бериш љаќрамонликнинг юксак намунасидир. Шерак шундай љаќрамонликни бажарди. Тарихий манбаларда књрсатилишича, саклар Александр Македонский бостириб келган даврда ќам њлимга тик бољишган. Грек саркардаси жангда бир љанча сакларни асирга олади. Асирга тушган йигитларнинг жисмоний жиќатдан баљувватларини њлимга буюради. Њлимга маќкум этилганлар њлимдан сира љњрљмасдан, аксинча, хурсанд бњлишиб, халљ љњшиљларини баралла айтиб борар эдилар, деб ёзади юнон тарихчиси Квинт Курция Руф.

Халљ учун жонини фидо љилган Шеракка монанд образлар бошља халљлар адабиётида ќам учрайди. Масалан, рус халљ ођзаки ижодидаги Сусанин ва Данко образлари шундай хусусиятга эга. Берунийнинг «Ќиндистон» асарида ќам Шеракка хос тадбиркорлик ва ќарбий ќийланинг яна бир шакли «Шоќ Каник ва Рожа Канжанинг вазири афсонаси»да њз ифодасини топган.

Туркий халљлар ођзаки ижодиининг шаклланиш даври ривоят ва афсоналарнинг бойлиги билан ажралиб туради. Бу асарлар кўпрољ тарихий-бадиий мазмунга эга бўлиб, уларда љадимги скиф, массагет, сак ва бошља туркий љавмларнинг љаќрамонлик туйђулари ўз ифодасини топган. Туркийларнинг антик адабиёти ёдгорлиги ќисобланган афсона – ривоятлар кейинчалик катта ќажмли достонлар яратилишига асос бўлди.

Туркий халљлар ођзаки ижодиининг шаклланиш даври ривоят ва афсоналарнинг бойлиги билан ажралиб туради. Бу асарлар кўпрољ тарихий-бадиий мазмунга эга бўлиб, уларда љадимги скиф, массагет, сак ва бошља

туркий љавмларнинг ља́рамонлик туйђулари ўз ифодасини топган. Туркийларнинг антик адабиёти ёдгорлиги ќисобланган афсона – ривоятлар кейинчалик катта ќажмли достонлар яратилишига асос бўлди. Шу сабабли ќам бу даврнинг њзига хос хусусиятлари тњђрисида љуйидаги хулосаларни баён этиш мумкин:

1. Антик давр тарихчиларининг маълумотларига таяниб, милодимиздан олдинги VII асрларни туркий љавмлар шаклланиши даври деб аташга асослар бор. Чунки бу даврда яшаган скифлар ќукмдори Мади Скифиядагина эмас, балки Кичик Осиё мамлакатлари ва Европада ќам њз мављеини тиклаган. Туркий љавмларни, ќатто бу љавмларнинг шаклланганларидан бири ќисобланган киммерларни ќам њз давлати таркибига љњшиб олишга эришган. Демак, ягона туркийлар давлати – Скифия ташкил топган.

2. Ижтимоий - тарихий вазиятдан келиб чиљиб, Мадининг ќукмронлик ваљтини «Туркий љавмларнинг шаклланиш даври адабиёти» деб аташ маљсадга мувофиљдир. Бу давр адабиётига фаљат милоддан аввалги VII асрларда яратилган адабий мерос намуналаригина эмас, балки шу даврдаги ижтимоий-тарихий вољеа-ќодисалар таъсирида кейинги асрларда ќам юзага келган адабий ёдгорликларни ќам киритиш мумкин. Геродотнинг «Тарих» китоби орљали бизгача етиб келган «Књр љуллар», «Шоќга бњйсунмаган киммерлар», «Скифлар «ов»и» ќамда Мадининг бадиий адабиётдаги муљобилига айланган Алп Эр Тњнга – Афросиёб ќаљидаги адабий сюжетларда шу давр руќи саљланган. Томир, Зарина, Шерак ќаљидаги љиссалар эса ђоявий мазмуни, ља́рамонлик руќига књра, Мади шахсиятига бођланган асарлар силсиласидан жой олади.

3.«Туркий љавмларнинг шаклланиш даври адабиёти» њзига хос мавзу йњналиши ва жанр хусусиятига эга. Скифия (Турон) ва Мидия (Эрон) мамлакатлари њртасидаги жанглар тасвири бу давр адабиётининг бош мавзусидир. Алп Эр Тњнга – Афросиёб Турон ва Эрон урушлари ќаљида яратилган асарларнинг асосий ља́рамони ќисобланди. Ижодкор халљнинг шу улуђ ља́рамон образини яратишга интилиши љадимги туркий адабиётнинг жанр ранг-баранглигини ќам юзага келтирган. Сов (љисса), њткунч (ќикоя, бњлган вољеа), йиђи-йњљлов (марсия), достон бу давр адабиётининг етакчи жанрларидандир. Адабиётнинг энг муќим хусусиятларидан бири, туркий малика ќукмдорлар образини яратишга эътибор ошганлигидир. Антик даврда туркий аёлларнинг юрт бошлиђи даражасига књтарилиши ва ођзаки адабиётда уларнинг мукаммал образи яратилишига эришилиши жаќон адабиёти тарихида катта вољеадир. Туркий маликалар, жумладан, Томир љиссаси жаќон адабиётидаги бир неча асарлар яратилишига асос бњлишини шундай баќолаш мумкин. Шунингдек, Низомий Ганжавий буюк асари «Хамса»да ќам туркий аёл ќукмдорлар образини маќорат билан яратди. Улуђ шоир «Хисрав ва Ширин» достонида Меќинбону образини Афросиёб авлодидан деб таърифлайди ва унинг љадимги туркий аёлларга хос донолиги, аљл-заковати, юртни бошљариш љобилиятини маќорат билан тасвирлайди.

УЧИНЧИ ЉИСМ
ТУРКИЙ АДАБИЁТНИНГ ДОСТОНЛАР ДАВРИ

ЊЂУЗХОН ШАХСИЯТИ ВА У ЌАЉДА ЯРАТИЛГАН АСАРЛАР

Туркий уруђлар ва љабилаларнинг шаклланиши бир неча эпосларда ўз ифодасини топган. Масалан, «Алпомиш», «Ўђузнома», «Љўрљут ота китоби», «Манас», «Маадай Љора» каби эпослар шундай хусусиятга эга. Бу достонларда туркийларнинг донишманд ољсољоли ёки уруђ бошлиђи образи яратилган бўлиб, улар уруђларни бирлаштириш, аќиллигини таъминлаш, руќлантиришдек улуђ маљсад билан яшайдилар. Љабилаларнинг шаклланиш даврини акс эттирган эпослар бизнинг замонамизда турли миллат фольклоршунослари томонидан тикланган ёки улар турли халљлар адабиётига нисбат берилишидан љатъий назар улар барча туркий халљларнинг муштарак ёдгорлиги ќисобланади. Чунки, уларда туркий-ларнинг ќали турли миллатга ажралиб, шаклланмаган даврларидаги ќаёт тарзи, урф-одати, орзу-умидлари ифодаланган.

ЊЂУЗХОН ШАХСИЯТИ ВА БАДИИЯТИ. Њђузхон образининг тарихий ва бадиий талљинлари мавжуд. Рашидиддин «Жомеъ ат-таворих» китобида туркий љавмларнинг юзага келиши ќамда 24 турк љавмига ном берилиши билан бођлиљ бир неча ривоят ќамда афсоналарни келтиради. Бу асарда Њђузхон шахсиятига ќам алоќида эътибор љаратилган. Мирзо Улуђбекнинг «Тњрт улус тарихи» асарида ќам Њђузхоннинг туркийлар тарихидаги њрни кенг ёритилган. Ќар икки китобда Њђузхон ќаљида берилган ривоятлар њртасида мантиљан яљинлик бор. Бу мавзу Абулђози Баќодирхоннинг

«Шажараи турк» асарида ќам ёритилган. Тарихий асарларда Њђузхон ќаљидаги ривоят ва афсоналар љуйидаги сюжетга эга.

ЊЂУЗХОН РИВОЯТИ. Нуќ пайђамбарнинг њђли Ёфас туркийлар мамлакатига ќукмдорлик љилиб, ёши улђайгач, тахтга њђли Абулжахонни њтљазди. Абулжахон ќам умри тугай бошлагач, салтанатни тњнђич њђли Дибаткуйга берди. Шундай љилиб, туркийлар мамлакатининг ќукмронлиги Дибаткуйхондан њђли Куюкхонга, Куюкхондан тњнђич њђли Алмужаннахонга, Алмужаннахон эса љариганида мамлакатнинг ярмини њђли Тоторга, ярмини эса иккинчи њђли Мњђулга топширди. Тотор шоќликни њђли Буљохонга берди. Мњђул тњрт фарзанд књрди. Уларни Љорахон, Урхон, Књзхон, Авурдахон деб атади. Мњђулхоннинг њђиллари инољ яшашди, мамлакатга катта акалари Љорахонни хон љилиб књтаришди.

Љорахон бир њђил књрди. У ђоят чиройли бола эди. Лекин сира онасининг сутини эммасди. Бир куни онаси туш књрди. Тушида гњдак онасига шундай илтижо љилар эди:

- Эй, она, то сен худойи таолло ягоналигига имон келтирмас экансан, ќаљпараст бњлмас экансан, мен сенинг сутингни эммасман.

Она гњдакнинг айтганини љилди. Худонинг ягоналигини тан олди. Гњдак эса онасини эма бошлади. Боланинг дили оллоќ меќри билан тњлган эди. Бир ёшида хушсурат фарзандга айланди. Љорахон бола бешикда нур сочиб ётганини књриб, шодланди. Њша даврдаги урф-одатга књра фарзандга исм бир ёшга тњлганида берилар эди. Љорахон хотинига «Њђлимиз бир яшар бњлди. Унга љандай исм љњямиз?» деб маслаќат солган эди, бешикдаги гњдак ширин овозда тилга кирди:

- Менинг номим Њђуздир.

Одамлар унинг сњзини эшитишиб, ќайратланишди. Ахир, улар бир ёшли бола гапираётганини биринчи марта књришлари эди-да.

Шундан кейин гњдакка Њђуз номини бердилар. Њђуз балођатга етгач, Љорахон уни укаси Урхоннинг љизига уйлантирди. Љиз љариндош бњлганлиги учун Њђузхон унга илтифот књрсатмади. Ов ва сайр баќонасида ундан узољ юрди.

Њђузнинг уйлантирган љизига кўнгли йњљлигини эшитган Љорахон љаттиљ ранжиди ва иккинчи укаси Књзхоннинг љизини хотинликка олиб берди. Бу љиз художњй эмас эди. Шу сабабли Њђузхон бу љиз билан ќам иродат љилмади. Љорахон бу вољеани ќам эшитиб, хафа бњлди. Аммо учинчи укаси Урхоннинг љизига Њђузхоннинг розилигисиз уйлантириб љњйишга журъат этолмади.

Њђузхон бир куни овдан љайтишда амакиси Урхон яшайдиган љароргоќга тушиб њтди. Хиромон ариђи бњйида унинг љизини књриб, ошиљ бњлди. Књз љарашлари билан муќаббатини изќор этди. Љиз розилик берди. Њђузхон унга уйланиш учун отасининг ќам розилигини олди. Улар шу љадар аќил ва дњст бњлдиларки, Њђузхон њз никоќидаги бошља икки хотини хонасига камдан-кам кирадиган бњлди. Љорахон бу вољеани эшитиб, яна хафа бњлди. Бир куни Њђузхон овга кетган эди. У келинларини чаљириб, уларнинг дардини эшитди. Њђузхоннинг икки хотини књзига ёш олиб, эрини айбладидар, у ота динини тарк этиб, бошљасини тан олаётганини айтдилар. Љорахон бу гапни эшитиб, илондек тњлђанди, њз њђли Њђузхонга љарши лашкар тњплашни буюрди. Њђузнинг кичик хотини Љорахоннинг важоќатидан хабар топди ва шикорга бориб,

эрини огоќ этди. Ота ва бола њртасида кескин жанг бњлди. Урушда Љорахон ќалок бњлди ва шоќлик Њђузхон љњлига њтди.

Њђузхоннинг хољонлиги 73 йил давом этди. У иймон-эътиљодли давлат љурди. Унга бњйин товлаганлар Туркистон сарќадидан чиљиб, Чин томонга, књпчилиги Тотор шоќи ќузурига кетдилар. Њђузхоннинг мњђул ва тотор лашкарларии билан дастлабки жанги бњлди. Љњшин таркибидаги одамлар мављеларига љараб, еттига бњлиндилар ва жангга киришдилар. Њђузхон Чин ва Хитой, Туркистон, Саљлоб мамлакатларига ќоким бњлди. Талотин, Талош, Салоси, Сайрам шаќарларидан то Бухоро, Самарљанд сарќадларигача ерларни њз тасарруфига киритди. Њђузхон Чин ва Мочин мамлакатларидан Рус денгизигача, Олтой ва Љонљойдан Жайќун дарёсигача бњлган мамлакатларни эгаллади. У турк ва ажам шоќлари орасида мисли Жамшид («Авесто»да баён этилишича, адолатли ќукмрон, нажоткор куч) эди.

Њђузхон туркларнинг љавмларига лаљаб љњйди: уйђур, љонљли, љибчољ, љорлуљ, халаж, чиюђ ва бошљалар. Ќар бир љавмга ном љњйилишининг маъноси бор эди.

ЉИБЧОЉ. Љибчољ љавмига љабуљ сњзи асос бњлган. Љабуљ дарахтнинг номи. Бу дарахтнинг ичи чириган, ковак эди. Жангларнинг бирида Њђузхоннинг лашкарлари енгилди, одамларининг књпчилиги љатл этилди. Њђузхонда душманга љарши курашиш учун љувват љолмади. Чекинишга мажбур бњлди. Саќрода улар бир оз дам олиш учун тњхтадилар. Њђузхоннинг лашкарлари орасида аёллар ќам бор эди. Улардан бири ќомиладор эди. Бу аёлнинг эри ва отаси жангда њлдирилган эди. Хотиннинг дарди љњзђаб љолди. У пана жой тополмай, бир дарахтнинг ковагига

кирди. Аёлдан бир њђил туђилди. Отаси ва бобоси њлдирилганлиги туфайли Њђузхон болани њз фарзандлигига олди ва унга љибчољ деб ном љњйди. Љибчољ љавми шу њђил наслидан ќисобланади.

Њђузхон Туронда људратли давлатни љурди. Араб ва Эрон мамлакатларини ќам њзига бњйсундирди. У олти нафар њђил књрди: уч нафар каттасига Кун, Ой, Юлдуз, уч нафар кичигига Књк, Тођ, Денгиз номларини берди.

Њђузхон бир куни олти њђлини ќам овга олиб чиљди. Њђилларининг ќар бири ов кетидан љувди. Улар овда ногаќонда бир жойда тњљнашдилар ва бир камон билан уч заррин њљни топиб олдилар. Њђиллар камон ва њљларни отасининг ќузурига олиб келишди. Њђузхон уч катта њђлига камонни, уч кичик њђлига њљларни берди. Катта њђиллари камонни уч љисмга бњлиб олишди. Катта ўђиллар бузуљ, кичиклари уч ўљ деб аталади. Камон – подшоќ, ўљ – элчи бўлди. Шу вољеадан бироз њтгач, Њђузхон вафот этди. Ота васиятига књра, унинг тахтига Кунхон њтирди.

Турклар ўз одатларига кўра, катта дарёлар ва сувларни «ўђуз» дейишарди. Љадимда Амударё «Њђуз» деб аталган. Юнонлар бу сўзни асос љилишиб, уни «Њљс» деб номлашган. Шундан келиб чиљиб, туркийлар бу дарё атрофида яшаганларга ќам ушбу номни беришган. Њђузхон исмига дарё номи асос бўлган дейиш туркшунос Ќасан ота Абушийнинг фаразларидан биридир. Эќтимол, дарё Њђузхон номи билан аталган бўлиши мумкин. Унда бу ном катталик, улуђлик, куч-људратлилик маъносини беради. Марказий Осиё, Озарбайжон, Олтой турклари, уйђурлар, усмонли туркларнинг ќам кўпчилиги ўзларини Њђуз љавмларидан деб ќисоблашади.

«ЎЂУЗНОМА» достони. «Ўђузнома» XV асрда кўчирилган ва Олтин Ўрда хољони Тўхтамишнинг кутубхонасида саљланган асарлардан биридир. Лекин бу достоннинг яратилиш ваљтини достоннинг кўчирилган даври билан бођлаб бўлмайди. Асардаги вољеалар, љаќрамонлар љадимийлик љатламига эга. Тадљиљотчилигимизда «Ўђузнома»нинг љадимийлиги ва асар яратилишига тарихдаги љайси шахснинг ќаёти асос бўлганлиги тўђрисида ранг-баранг љараш ва мунозаралар мавжуд.

Ўђузнома»нинг йирик тадљиљотчиларидан бири хитойшунос, миллати чуваш бўлган олим Н. Я. Бичурин (Ианкинф) (1777-1853)дир. У ўзининг «Љадимги даврда Ўрта Осиёда яшаган халљлар ќаљида маълумотлар тўплами» номли уч љисмдан иборат асарида љадимги хитой манбаларига таяниб, бу достоннинг яратилиш даврини эрамиздан олдинги II асрларда яшаган Модэхон номи билан алољаси бор, деб ќисоблайди.Чунончи, олимнинг учала китобида Модэ-Шань, Модо-Шань, Шань Модэ, Модэ, Маодунь, Модухон, Модухон каби номлар Ўђуз хољоннинг номи сифатида љўлланилган.

Н. Я. Бичуриннинг маълумот беришича, Модэ - Шань хунлари (**шань** сўзи хитойча «бўри» демакдир **Тянь-шань-** тангри бўри деган маънони беради. **Шань** хан- хон маъносини ќам ифодалаган). У Шаньхун шоќининг ўђли. Модэй ўгай укаси меросхўр бўлиб љолишидан чўчиб, овда отаси Туман, ўгай онаси, ака-укаларини ўлдириб, ўзини хон деб эълон љилади. Модэ жуда кўп мамлакатларга љўшин тортади. Улкан ќудудларни эгаллаб олади. Катта ќудудни эгаллаган хун давлатини тиклайди. У милоддан аввалги 174 йилда вафот этган.

Рус олими В.В.Радлов эса Жувайнийнинг «Тарихи Жаќонкушой»идаги Буљутекин ва Юонь Ши асарларидаги Буљахонни Ўђузхон деб ќисоблайди ва асарнинг яратилиши масаласида Н.Я.Бичурин фикрларига љўшилади. «Ўђузнома» нинг рус тилидаги нашири А.М.Шчербак бошља олимларнинг ќам Ўђуз хољонга нисбат берилган тарихий шахслар ќаљидаги фикрларини умумлаштиради. Масалан, унинг таъкидлашича, чет эл олимларидан И. Маркварта Ўђузхонни Чингизхон билан, Ризо Носир Александр Македонский билан бођлайди. Юљоридаги муаллифлардан фарљли ўларољ Г.Н.Потанин Ўђуз хољонни мўђулларнинг Ван Кир ва Ухир Бама хон ќамда љирђиз эпосларидаги Жонибек образи билан тенглаштиради.

А.М.Шчербак Ўђуз хољон образида Модэ, Александр Македонский, Чингизхон шахсияти борлигига љўшилмайди. Унинг асоси эпосда аниљ тарихий вољеалар акс этмаганлигида. Шу сабабли Г.Н.Потаниннинг фикрлари бир мунча тўђри эканлигини эътироф этади. Чунки бу тадљиљотчининг љарашларида тарихий шахс эмас, балки эпос љаќрамонларининг таъсири борлиги кўрсатилган. Љадимшунос А.Н.Бернштам Ўђуз хољоннинг онаси Ой хољонни шумер мифларидаги худо Иштарга љиёс этади. Демак, бундай љиёс достоннинг яратилиши тарихини янада узољ асрларга бођлайди. Ќозирги замон тадљиљотчиларидан С.Ю.Неклюдов хунлар яратган эпосларнинг Европа ођзаки ижодига таъсири ќаљида фикр юритар экан, Н.Я.Бичуриннинг Модэхон ќаљидаги фикрларига таянади.

«Ўђузнома» љадимий мифларга асосланган достон. Ой хољон шумерларнинг Иштар худосига нисбат берилганидек, асарнинг сюжети узољ асрлардан озиљланади. Ўђуз хољон - Ўкуз, Ќўкуз хољон демакдир. Ўђуз хољон туђилгандан сўнг

љирљ кун орасида оёђи ќўкизникидай бўлиши бизга љадимги мифлардаги белигача ќўкиз бўлган Ќўкиз одам образини, беллари бўрининг белларига њхшаши ўзини бўри авлодидан ќисоблаган туркийларни эслатади. Демак, «Ўђузнома» туркийларнинг энг љадимги даврлардан милодимизгача бўлган ќаётининг турли белгилари умумлашган асардир. Достоннинг бошланма љисмларида - Ой, Љуёш, Юлдуз номи билан бођланган тасвирлар, Ўђуз хољоннинг олтин љозиљ юлдузидай љизга уйланиши-ю, Кун, Ой, Юлдуз отлиљ фарзандлар кўришида шумер адабиётига хос муштараклик ва Књк тангри дини таълимотидан озиљланганлигига шубќа йўљ. Љадимги адабиётда ќўкиз-одам образи Ф.Сулаймонова, М.Жњраев тадљиљотларида умумлаштириб берилган. Ф.Сулаймонова љадимшунос К.В.Тревернинг маълумотларига суяниб, афсонавий ќўкиз одам Гопадшоќ ќаљида фикр юритар экан, у ќамиша Амударё соќилларида ўтириши ва худоларга назрниёз љилишини айтади. «Билгамиш» достонидаги самовий ќўкиз ќам сув билан бођланган. У шунчалик људратлики, Фрот дарёсини бир сипљоришда љуритиб љўяди.

«Ўђузнома»да Ўђуз хољоннинг паќлавонлиги ќар љандай ваќший йиртљичдан ќам кучли, баќодир - алп паќлавонларга тенглаштирилади. Достонда тасвирланишича, ўрмонда баќайбат бир йиртљич пайдо бўлади. У отларни, одамларни ер эди. Ўђуз хољон ўша йиртљични љўлга туширишга, уни ўлдиришга аќд љилади. Найза, камон, љилич љалљонларини кўтариб йўлга тушади. Ўзи билан бир буђини ќам олади ва баќайбат йиртљич уя љурган ўрмондаги бир толга бођлаб кетади. Агар йиртљич ожизрољ бўлса, буђу уни шохлаб ўлдириши керак эди. Ўђуз хољон эрталаб борса, йиртљич буђуни еб кетибди. Эртаси куни ўша дарахтга айиљни бођлаб келади. Агар йиртљич

айиљдан ожиз бўлса ундан енгилиши керак эди. Лекин Њђуз хољон эрталаб келса, йиртљич айиљни ќам еб кетибди. Демак, у ўрмондаги энг кучли ќайвонлардан биридир.

«Ўђузнома»да Бўри асар сюжетини ривожлантирувчи асосий образдир. У љабилага мададкор, ђамхўр, уларни ўз паноќида асровчи куч сифатида кўринган. Бундай тасвир ўзларини бўридан келиб чиљљан деб ќисобловчи Ашин уруђи билан бођланади.

«Ўђузнома» Ўђуз хољоннинг туђилишидан кексайган сўнгги давригача бўлган вољеаларни љисља сюжетларда тасвирлаб берадиган достондир. Шунга кўра, бу асарни катта бир эпоснинг бњлаклари ёки бир неча љаќрамонлик эпосларидан олинган парчалар Ўђуз хољон номи билан бођланган дейиш мумкин.

«Ўђузнома»да туркий љавмларга ном љўйиш масаласининг акс этиши достон сюжетининг жуда љадимий даврларда пайдо бўлганлигини кўрсатади.

Љанђли туркий халљларнинг милоддан аввалги асрларда шаклланган љабилаларидан биридир. Бу љабила номининг келиб чиљиши ќаљида тарихда афсоналар бўлган. Рашид-ид-дин китобларида унинг номи Ўђузхон билан бођланган. Айтишларича, Ўђузхон урушларда љўлга киритган нарсаларини ортиб кетиш учун арава ясатган. Туркий тилда у «љанђли» деб аталган. Шу сабабли љанђли уруђи ўзларини Ўђузхон авлодидан деб ќисоблашган. Бундай мазмундаги таъкидлар «Тарихи Нусратнома» ќамда Абулђозининг асарларида ќам љайд этилган. К.Шониёзов ўз тадљиљотларида **Љанља, Љанђ** номларини ќам љанђли уруђи билан бођлиљ деб ќисоблайди. Чунки туркшунос С.М.Малов таъкидлаганидек, **љан, љанли** сўзлари «арава» деган маънони беради. Юљоридаги сўзлар ќам шу ўзакдан келиб чиљљандир. Берунийнинг «Ќиндистон» китобида

келтирилган афсоналардан бирида Афросиёб Љанђдиз љўрђонини ўз љароргоќига айлантиради. «Шоќнома»да эса Љанља Турон мамлакатидаги марказий шаќарлардан бири сифатида кўрсатилган.

«Ўђузнома»да љангли уруђига ном берилиши тасвири: ...журжит хољонининг халљи Ўђуз хољонга љарши турдилар. Уруш бошланди, ўљлар билан, љиличлар билан урушдилар. Ўђуз хољон ђалаба љилди. Журжит хољонни тор-мор љилди, ўлдирди, бошини олди, журжит элини ўзига бўйсундирди. Жангдан сўнг Ўђуз хољоннинг љўшинига, навкарларигаю халљига шундай катта ўлжа келдики, уларни юклашга, олиб кетишга от, хачир, ќўкиз камлик љилди. Ўђуз хољоннинг љўшинида чаљљон, гавдали бир яхши одам бор эди. Унинг оти Бармољлиљ Жусун Биллиг эди. Бу чаљљон одам бир љанђа чопти. Љанђа устига мол-мулкларини юклади, љанђа бошига тирик бойликларни юклади, жўнаб кетдилар. Навкарларнинг, халљнинг ќаммаси буни кўрдилар, шошдилар. Љанђаларни яна чоптилар. Љанђалар юриб бораётиб «љанђа, љанђа» деб сўз айтиб борар эдилар. Шунинг учун уларга љанђа деб от љўйдилар. Ўђуз хољон љанђаларни кўрди, кулди. Яна айтдики, љанђа-љанђа билан бойликни эзгулик тортиб борсин. Љанђалар сенга от бўлганлигини «Љанђа» сўзи билдирсин.

«Ўђузнома» ќозиргача ўзбек тилида китоб ќолида нашр этилмаган. Асарнинг љуйидаги журнал вариантини Насимхон Раќмон таржима љилган.

Шундай бўлсин, дедилар. Бунинг баёни
шундайдир. Яна ундан сўнг севиндилар.
Кунлардан бир кун Ой хољоннинг
кўзи ёриб болалади, ўђил туђди.
Ўша ўђилнинг юзи кўк
эди, ођзи оташдай љизил эди, кўзлари ол, сочлари,

љошлари љора эди. Яхши фаришталардан ќам
чиройлироњ эди. Ўша ўђил онасининг
кўксидан сут эмиб, ундан сўнг бошља ичмади, яхши
гўшт, овљат, ичимлик
сўради, тилга кира бошлади. Љирљ кундан сўнг
улђайди, юрди, ўйнади. Оёђи ќўкиз оёђидек, беллари
бўрининг белларидек, яђрини бургут яђринидай, кўкраги
айиљ кўкрагидай эди. Бутун бадани
љалин тук билан љопланган эди, йилљилар кўтара
олар эди, отларга мина олар эди, кийик
овига ќам борар эди, кўп кунлар, кўп тунлардан
сўнг йигит бўлди. Бу
пайтда ўша ерда катта бир ўрмон бор эди.
Кўп денгизлар, кўп дарёлар бор эди. Бу ерга
кўп кийиклар келар, кўп љушлар учиб келар эдилар.
Ўша ўрмонда баќайбат бир йиртљич бор
эди, отларни, одамларни ер эди. Жуда баќайбат
маќлуљ эди. Бундай катта машаљљат халљни
эзиб келар эди. Ўша йиртљични љўлга туширишга
љасд љилди. Кунлардан бир кун овга чиљмољчи бўлди.
Найза, камону ўљларни, љиличу љалљонларни
олиб йўлга тушди. Бир буђуни ўзи билан
бирга олди. Буђуни толнинг чивиђи билан дарахтга
бођлади, ўзи кетди. Тонг отди. Ўђуз хољон эрта
тонгда келди, кўрдики, йиртљич ќайвон буђуни олиб
кетибди. Эртасига бир айиљни олиб бориб, олтин
камари билан ўша дарахтга бођлади, ўзи кетди.
Тонг отди. Ўђуз хољон эрта тонгда келди. Кўрдики,
йиртљич айиљни ќам олиб кетган эди.
Кейин ўзи ўша дарахтнинг остида турди. Йиртљич
келиб Ўђузнинг љалљонига бошини урди. Ўђуз
найза билан йиртљичнинг бошига урди, уни

ўлдирди. Љиличи билан бошини кесди, олди, кетди, кейин
келиб кўрдики, бир шунљор йиртљичнинг ичак-чавођини
емољда. Камону ўљи билан
шунљорни ўлдирди, бошини кесди. Ундан
сўнг айтдики, шунљорнинг љиёфаси
шундайдир. Буђуни еди, айиљни еди. Менинг ёйим
ўлдирди уни, у темир бўлса. Йиртљични шунљор еди.
Ёйим шунљорни ќам ўлдирди, худди шамол каби, деди,
кетди. Яна йиртљичнинг љиёфаси шундайдир.
Кунлардан бир кун
Ўђуз хољон бир ерда тангрига ёлворар
эди. Љоронђи тушди. Кўкдан
бир кўк нур тушди. Љуёшдан ёруђ,
ойдан ёрљинроњ
эди. Ўђуз хољон у томонга юрди, кўрдики,
ўша нурнинг орасида бир љиз
бор эди. Ёлђиз ўтирар эди.
Яхши, чиройли бир љиз эди. Унинг бошида оташга
ўхшаш ёруђ бир холи бор эди, худди
олтин љозиљ юлдузига ўхшар эди. У љиз шундай
чиройли эдики, кулса, кўм-кўк
осмон кулади, йиђласа кўм-кўк осмон
йиђлайди. Ўђуз хољон
уни кўриб ўзидан кетди, севиб љолди, олди, у
билан ётди, тилагини љондирди. Ќомиладор
бўлди. Кунлар ўтиб, кечалар ўтиб,
кўзи ёриди, уч ўђил туђди. Биринчисига
Кун отин љўйдилар, иккинчисига
Ой отин љўйдилар, учинчисига
Юлдуз отин љўйдилар. Кунлардан бир кун
Ўђуз хољон овга кетди. Бир
кўлнинг ўртасида, ўз љаршисида бир дарахт

кўрди. Бу дарахтнинг остида
бир ьиз бор эди, ёлђиз ўтирар эди.
Чиройли бир ьиз эди. Унинг
кўзи кўм-кўк эди, унинг
сочи дарёнинг оьимидек, унинг
тиши инжу каби эди. Шундай чиройли
эдики, уни ерда яшовчи одамзод кўрганда,
эй, эй, оќ, оќ, ўламан деб, сутни
ьимизга айлантирардилар. Ўђуз хоьон
уни кўрибоь ўзидан кетди, юрагига оташ
тушди, уни севиб ьолди, уйланди, у билан ьовушди,
висолга етди, ьиз ќомиладор бўлди, кунлар
ўтиб, тунлар ўтиб, кўзи
ёриди, учта ўђил туђди. Биринчисига
Кўк отин ьўйдилар, иккинчисига
Тођ отин ьўйдилар, учинчисига
Денгиз отин ьўйдилар.
Ундан сўнг Ўђуз хоьон катта
тўй берди. Эл кун - халььа ёрлиь
жўнатди, Эл кун келди.
Ьирь чорпоя, ьирь курси ясашга буюрди,
турли ошлар, турли
гўштли таомлар едилар, ьимизлар
ичдилар. Тўйдан сўнг Ўђуз
хоьон бекларга, эл кунларга ёрлиь берди.
Яна айтдики, мен сенлар -
га бўлдим хоьон, олайлик ёю
ьалльон, тамђа бизга бўлсин буйан –
фаравонлик, кўк бўри бўлсин белги, темир ёйлар
билан бўл ўрмонда, ов бўладиган ерда юрсин ьулан,
яна денгиз, яна муран (дарё), кун туђ бўлсин,
кўк ьароргоќ деди. Шундан сўнг

Ўђуз хоьон тьрт тарафга ёрлиь
жўнатди. Билдургулик битди, элчиларга
бериб жўнатди. Ушбу билдургуликда битилган
эдики, мен уйђурнинг хоьони бўламан,
ернинг тўрт тарафининг хоьони бўлсам
керак, сенлардан бўйсунишни
истаб ьоламан. Кимки менинг
ођзимга ьараб турса, совђа
келтирса, дўст тутарман, деди. Кимки менинг
фармойишимга ьулоь солмаса, хавф
солиб, ьўшин тортиб, душман ќисоблайман,
ўша заќоти босиб, остириб, йўь бўлсин
деб буйруь ьилурман, деди. Бу пайтда
ўнг томонда Олтин хоьон
деган бир хоьон бор эди. Ўша Олтин
хоьон Ўђуз хоьонга элчи жьнатди.
Кўп миьдорда олтин, кумуш тортиб, кўп миьдорда
камёб ёьут тошлар олиб, кўп миьдорда хазиналар
юбориб, юмшаб, Ўђуз хоьонга ихлос
ьўйди, фармойишига ьулоь тутди. Яхши беги билан
дўст тутинди, у билан муросада
бўлди. Чап тарафда Урум деган
бир хоьон бор эди. Ўша хоьоннинг
ьўшини жуда кўп эди. Ўша
Урум хоьон Ўђуз хоьоннинг
ёрлиђини эътироф этмас эди, ьўшилишга
бормас эди. Унинг сўзини сўз
демасман, деб ёрлиььа эътибор
бермади. Њђуз хоьон хавф
солиб, унга ьарши отланмоьчи бўлди, ьўшини-ла
отланиб, туђларини кўтариб, жўнади. Ьирь
кундан кейин Муз тођнинг

адоѓига етди. Лашкарларини
туширди, чарчаб, тўхтади. Эрталаб бўлганда
Ўѓуз хоьоннинг
ьароргоќига ьушдай бир
нур кирди. У нурдан кўк
тукли, кўк ёлли катта
бир эркак бўри чиьди. Ўша бўри Ўѓуз
хоьонга шундай хабар берди:
Дедики, эй, эй, Ўѓуз, Урум
устига сен жўнамоьчи бўлаяпсан.
Эй, эй, Ўѓуз, хизматингга мен ќам
бораман, деди. Шундан кейин
Ўѓуз хоьон ьароргоќни
турѓазди, жўнади,
кўрдики, ьўшиннинг хизматида
кўк тукли, кўк ёлли
катта бир эркак бўри юриб
бормоьда. У бўрининг ортидан
бутун ьўшин тизилишиб борар эди. Бир
неча кунлардан сўнг кўк тукли, кўк ёлли бу катта
эркак бўри тўхтади. Ўѓуз ќам ьўшини
билан тўхтади. Бу ерда Итил дарёси
оьиб ўтар эди. Итил дарёсининг ьирѓоѓида
бир ьора тоѓ ёнида
урушга киришдилар. Ўь билан ќам, ёй
билан ќам, ьилич билан ќам урушдилар.
Ьўшинларнинг орасида кўп жанглар бўлиб ўтди.
Одамларнинг юрагида
кўп ьайѓулар тошди. Олишувлар, жанглар
шундай ёмон бўлдики, Итил дарёсининг
суви ьип-ьизил ьон сингари бўлди,
Ўѓуз хоьон енгди. Урум хоьон

ьочди. Ўѓуз хоьон Урум хоьоннинг
хоьонлигини (яъни, тасарруфидаги жойларни) олди,
хальни ќам олди. Ўѓуз хоьоннинг ўрдасига кўп,
катта ўлик, кўп тирик
мол-мулк келиб тушди. Урум хоьоннинг
бир иниси бор эди. Урус бек деган
эди. Урус бек ўѓлини тоѓ бошидаги
Тэранг дарёси ўртасидаги
яхши, берк (яъни, мустаќкам) шаќарга жўнатди. Яна
айтдики, шаќарни ќимоя ьилиш керак.
Сен яна жангдан кейин шаќарни
менга саьлаб (бериб, ўзинг ьайтиб) келгин, деди. Ўѓуз
хоьон ўша шаќарга отланди. Урус
бекнинг ўѓли унга кўп олтин
кумуш юборди. Яна айтдики, эй, Ўѓуз, сен
менинг хоьонимсан. Менга отам бу
шаќарни берди. Яна айтдики, шаќарни
ќимоя ьилиш керак. Сен яна
жангдан кейин шаќарни менга
саклаб (бер, ўзинг ьайтиб) келгин, деди. Отам
ѓазабланса менинг эрким бўладими? Сендан
ёрлиь, бойлик, ќукмронлик биламан.
Бизнинг бахтимиз сенинг
бахтинг экан, бизнинг уруѓимиз
сенинг дарахтингнинг
уруѓи бўлган экан. Тангри сенга
катта ер бериб, хоьон бўлсин, деб буюрган.
Мен сенга бошимни, бахтимни бераман.
Солиь бериб, дўстликдан чиьмайман, деди.
Ўѓуз хоьон йигитнинг
сўзини яхши кўрди, севинди, кулди, яна
айтдики, менга кўп олтин жўнатибсан

шаќарни яхши саљлабсан, деди. Шунинг
учун унга Саљлаб отини љўйди, дўст
тутинди, кейин љўшини билан Ўђуз хољон
Итил дарёсига келди. Итил
катта бир дарёдир. Ўђуз хољон уни
кўрди, яна дедики, Итилнинг ољимидан
љандай кечиб ўтамиз. Љўшинда бир
яхши бек бор эди. Унинг оти Улуђ Ўрда
бек эди. Мулоќазали, уљувли бир йигит эди.
Кўрдики, дарё љирђођида кўп толлар, кўп
дарахтлар бор эди. Бек ўша дарахтларни
кесди. Ёђочларни ётљизиб,
кечиб ўтди. Ўђуз хољон хурсанд бўлиб кетди, кулди.
Яна айтдики, эй Улуђ Ўрда, сен, сен бу ерда бек
бўлиб љоласан. Љипчољ бек деган бек бўл.
Яна илгари кетди...
Шундан сњнг Ўђуз хољон, шундан кейин
кўк тукли, кўк ёлли эркак бўрини кўрди.
Ўша кўк бўри Ўђуз хољонга айтди:
энди љўшининг билан бу ердан жўна,
Ўђуз. Отланиб, халљни, бекларни олиб кет.
Мен сенга йўл кўрсатаман, деди.
Тонг отганда Ўђуз хољон кўрди:
эркак бўри љўшиннинг олдида юриб боряпти.
Ўђуз хољон севинди, олдинга кетди.
Ўђуз хољон бир чубир отга минаётган эди.
Ўша айђир отни жуда севар эди.
Йўлда ўша айђир от кўздан йўљолиб љочиб кетди.
Бу ерда катта бир тођ бор эди.
Ўша тођнинг устида музлик бор эди.
Тођнинг боши совуљдан оппољ эди.
Шунинг учун бу тођнинг оти Муз тођ эди.

Ўђуз хољоннинг оти Муз тођ ичига љочиб кетди.
Ўђуз хољон бундан кўп ваљт ђам чекиб юрди.
Љўшинда бир жасур, мард бек бор эди.
Ќеч нарсадан љўрљмас
эди. Жангда ќам, совуљда ќам ќеч нарсадан
љўрљмайдиган мард эди. Ўша бек тођ ичига кирди,
узољ юрди. Тўљљиз кундан сўнг Ўђуз
хољонга айђир отни келтирди. Муз
тођда кўп совуљ еганлигидан у бекнинг усти
љор билан љопланган эди, оппољ эди. Ўђуз
хољон хурсандлик билан кулди, айтдики,
эй йигит, бундай кейин сен бекларга бўлгин бошлиљ,
абадий сенга ном бўлсин Љорлиљ
деди. Кўп совђалар берди, олдинга кетди.
Кейин йўлда катта бир уй кўрди. Бу уйнинг
томи олтиндан эди. Ойналари
кумушдан, эшиклари темирдан эди.
Берк эди. Калити йўљ эди.
Љўшинда бир яхши ажойиб одам бор эди, унинг
оти Тимурду кагул эди. Унга
буюрдики, сен бу ерда љол, (эшикни) оч. Эшикни
очгандан сўнг кел Ўрдага, деди.
Бундан кейин унга Љалач (деб) от љўйди, (ўзи)
илгари кетди.
Кейин бир куни кўк тукли,
кўк ёлли эркак бўри юрмасдан
туриб љолди. Ўђуз хољон (ќам) тўхтади, љўшинни
ќам туширди. Атроф чўлу биёбон,
теп-текис ер эди. Бу жойни Журжит деб атардилар.
Људратли бир давлат эди, кўп халљи бор эди.
Йилљилари
кўп, ќўкиз, бузољлари кўп, олтин, кумушлари кўп,

ьимматбаḱо буюмлари кўп эди. Бу ерда Журжит хоьонининг хальи Ўђуз хоьонга ьарши турдилар. Уруш бошланди, ўьлар билан, ьиличлар билан урушдилар. Ўђуз хоьон ђалаба ьилди. Журжит хоьонни тор-мор ьилди, ўлдирди, бошини олди.
Журжит элини ўзига бўйсундирди. Жангдан сўнг Ўђуз хоьоннинг ьўшинига, навкарларигаю хальига шандай катта ўлжа келдики, уларни юклашга, олиб кетишга от, хачир, ḱўкиз камлик ьилди. Ўђуз хоьоннинг ьўшинида чаььон, гавдали бир яхши одам бор эди. Унинг
оти Бармоьлик Жусун Биллиг эди. Бу чаььон одам бир ьанђа чопти. Ьанђа устига мол-мулкларни юклади, ьанђа бошига тирик бойликларни юклади, жўнаб кетдилар. Навкарларнинг, хальнинг ḱаммаси буни кўрдилар, шошдилар.
Ьанђаларни яна чопдилар. Ьанђалар юриб бораётиб «ьанђа, ьанђа», деб сўз айтиб борар эдилар. Шунинг учун уларга ьанђа деб от ьўйдилар. Ўђуз хоьон ьанђаларни кўрди, кулди. Яна айтдики, ьанђа, ьанђа билан бойликни эзгулик тортиб борсин. Ьанђалуђ сенга от бўлганлигини «ьанђа» сўзи билдирсин, деб ўз йўлига кетди.
Шундан кейин
ўша кўк тукли, кўк ёлли эркак бўри билан Ḱинд, яна Тибет, яна Шађам тарафларга жўнаб кетди.

Кьып жанглардан, кўп олишувлардан кейин у мамлакатларни ьўлга киритди, ўз юртига бирлаштирди,
енгди, босиб олди. Кейин ташьари ьолмасин, маълум бўлсинки, кун юриб (жануб) тарафда Барака деган бир ер бордир. Катта, бойлиги кўп бир юртдир, кўп иссиь бир жойдир. Бу ерда кўп кийиклар, кўп ьушлар бордир, олтини кўп, кумуши кўп, ьимматбаḱо буюмлари кўп, хальининг юзи, кўзи ьоп-ьорадир.
Ўша ернинг хоьони Масар деган бир хоьон эди. Ўђуз хоьон унинг устига отланди. Жуда ёмон жанг бўлди. Ўђуз хоьон енгди, Масар хоьон ьочди.
Ўђуз хоьон босиб олди, юртини олди, кетди. Унинг дўстлари кўп хурсанд эдилар, унинг душманлари кўп ьайђуга ботдилар. Ўђуз хоьон сон-саноьсиз бойликлар, йильилар олди. Ватанига жўнади.
Аммо ёддан кўтарилмасинки, маълум бўлсинки, Ўђуз хоьоннинг ёнида оь соьоллиђ, оь сочлиђ узун бўйлиђ, эпчил бир кекса киши бор эди, уьувли доно бир одам эди, афсунгар эди. Унинг оти Улуђ Турук эди.
Кунлардан бир кун уйьусида бир олтин ёй кўрди, яна уч кумуш ўь кўрди. Бу олтин ёй кун чиьишдан кун ботишгача тортилган эди, яна бу уч кумуш ўь ьоронђилик тарафга кетар эди. Уйьудан сўнг Улуђ Турук тушида кўрганини Ўђуз хоьонга билдирди.

Яна айтдики, эй хоьоним, сенга
давлатинг буюрсин абадий, кўк
тангри берди менга тушимда аён, эзгулик келтирсин,
ьўлга киритилган ерларни уруђига бўлиб берсин,
деди. Ўђуз хоьон Улуђ Турукнинг
сўзини маъьул кўрди, маслаќат
ьилмоьчи бўлди, маслаќатга киришди. Шундан
сўнг эрталаб каттаю кичик
ўђилларини чорлаб келтирди, яна айтдики, эй менинг
ўђилларим, кўнглим ов ьилмоьни истайди, кексайганим
учун ьувватим йўьдир. Кун,
Ой, Юлдуз, тонг сарига сизлар боринглар.
Кўк, Тођ, Денгиз, тун сарига
сизлар боринглар, деди. Шундан кейин
учови тонг сарига кетдилар, яна учови
тун сарига кетдилар. Кун, Ой,
Юлдуз кўп кийиклар, кўп ьушлар
овлаганларидан сўнг, йўлда бир олтин ёйни
топдилар, олдилар, отасига бердилар.
Ўђуз хоьон севинди, кулди, яна уни
учга бўлди, яна айтдики, эй ўђилларим,
ёй бўлсин сизларники ёйдан
ўьларни кўкка отинглар, деди.
Кейин, шундан сўнг овдан кейин Кўк, Тођ,
Денгиз кўп кийиклар, кўп ьушлар овлаганларидан
сўнг, йўлда уч кумуш ўьни топдилар, олдилар, отасига
олиб келдилар. Ўђуз хоьон севинди, кулди, яна ўьларни
учовига бўлиб берди, яна айтдики,
эй ўђилларим, ўьлар бўлсин сизларники,
ёй отди ўьни. Ўьлардай сизлар бўлинг, деди.
Кейин, шундан сўнг Ўђуз хоьон катта ьурултой
чаьирди, навкарларини, хальини

чорлади. Улар келиб кенгашиб ўтирдилар. Ўђуз
хоьон катта ўртада… ўнг ёьда
ьирь ьулоч ёђочни тикка ьилдирди. Унинг
бошига бир олтин товуьни ьўйди, охирига
бир оь ьўйни бођлади. Чап
тарафига ќам ьирь ьулоч ёђочни тикка
ьилдирди. Унинг бошига бир кумуш товуь ьўйди,
охирига бир ьора ьўйни бођлади.
Ўнг тарафда Бузуклар ўтирди.
Чап тарафда Учуклар ўтирди.
Ьирь кун, ьирь кеча едилар,
ичдилар, хурсандчилик ьилдилар. Шундан сўнг Ўђуз
хоьон ўђилларига мамлакатни бўлиб берди. Яна айтдики,
эй ўђилларим, мен кўп яшадим, жангларни кўп кўрдим.
Ёй билан кўп ўь отдим, айђирим билан кўп юрдим,
душманларни йиђлатдим, дўстларимни мен
кўп хурсанд ьилдим. Кўк тангри олдида мен ўз бурчимни
ўтадим, сизларга бераман юртимни, деди.

«Ўђузнома»да хоьоннинг Ќиндистон, Тибет, Сурия каби мамлакатларга юриш ьилиши кўплаб туркий хоьонларнинг жангларини умумлаштиради. Ўђуз хоьон ўзи эгаллаган ќудудларда бекларини ьолдириб, уларга берилган жойларни Ьипчоь, Ьорлиь, Ьалач, Ьанђа каби номлар билан аташи сак (соьо) турклар томонидан яратилган «Шу» достонидаги воьеаларга анча яьин туради.

«ТУРК ХОЬОНИ ШУ ВА ИСКАНДАР» ДОСТОНИ

Маќмуд Кошђарий туркий хальлар ўртасида бўлиб, уларнинг урф-одати, тил ва адабий бойликларини ўрганиб юрар экан, унга Муќаммад Жаьир Тўньахоннинг ўђли Исрофил Тўђантегин отасидан эшитган турк хоьони Шу

ќаљидаги бир ривоятни айтиб беради. Бу ривоятда Искандар туркийлар мамлакатига бостириб келганида Шу исмли хољон унга љарши курашганлиги вољеалари акс этган. Ривоят ёки достон парчалари девоннинг I ва III китобларида ўрин олган. Парчалар мазмунан бир бирига боѓланганида улардан тугал бир сюжетга эга бўлган асар юзага келади. Бу асарни сюжетни ривожлантирувчи љаќрамонлар номи билан шартли тарзда «Турк хољони Шу ва Искандар» достони деб аташ мумкин.

Искандар Зулљарнайн туркийларнинг шаќар ва љишлољларини босиб ола бошлади. У Самарљанддан ўтиб, туркийларнинг бошља шаќарлари томон йўл олган ваљтларда турклар шоќи Шу деган ёш бир йигит эди. Хољон Шу катта ва људратли љўшин эгаси эди. Баласоѓун яљинидаги Шу шаќрини бу шоќ фатќ љилгач, љурдирди. Бу шаќарда ќар куни беклар учун уч юз олтмиш марта довул чалинар эди.

Турклар Искандар бостириб келаётганлигини эшитиб, ваќимага тушиб љолдилар. Шунинг яљинларидан бири журъат этиб, унга шундай деди:

- Искандар яљин келиб љолибди. Бизлар у билан урушамизми? Нима чора буюрасиз?

Шу ёш бўлса-да, тадбиркор, ќарбий сирларни эќтиёт тутувчи, лекин душманни маѓлубиятга учратишнинг жуда кўп усулларини биладиган киши эди. Шу сабабли бўлса керак, Искандарнинг яљин келиб љолганидан ваќимага тушмади. Хољон аллаљачонлар Искандар лашкари яљин љолганлигини эшитган, унинг шаќар атрофидан ўтиб кетишини билиб, хабар бериш учун Хўжанд дарёси љирѓоѓига бир гуруќ айѓољчиларни юборган эди. Лекин айѓољчилар яширинча кетишган эди. Шунинг учун ќам хољоннинг яљин кишиларидан бирортаси айѓољчиларнинг кетганини билмас эди. Хољоннинг кўнгли бу борада тинч эди.

Шу «Искандар билан курашамизми?» деб савол берган кишиларга ўзининг кумуш ќовузини кўрсатиб, шундай деди:

- Ѓоз, ўрдакларга љаранглар, улар сувга љандай шњнѓишади!

Шунинг кумушдан ясалган ќовузи бор эди. У сафарга чиљљанда уни ќам ўзи билан бирга олиб кетарди. Ќовузга сув тўлдирилгач ѓоз, ўрдаклар унга шўнѓишар эди.

«Искандар билан урушамизми, нима буюрасиз?» деган саволга Шунинг берган жавоби одамларни ўйлатиб љўйди. Улар бу гапдан: «Хољон Искандар билан урушмољчи эмас, бирор ёљља чекинмољчи ќам эмас», деб ќайрон љолдилар.

Искандар туркларнинг шаќри ёнидан ўтди. Айѓољчилар унинг ўтиб кетганини Шуга кечаси келиб айтдилар. Турк хољони ўша кечасиёљ довул чалдирди ва Шарљ томонга йўл олди. Шоќ ќеч бир тайёргарликсиз йўлга чиљљанини кўрган халљ орасида «Бирор кўнгилсизлик юз бермаса эди», деган хавотирлик пайдо бўлди. Улов топганлар шошилганча унинг устига ташланиб, хољон орљасидан эргашдилар. Шошганларидан униси бунисининг уловини, буниси унисининг уловини миниб олган эди. Тонг отгунча лашкаргоќ баланд ер шаклига кирди. У ваљтларда Тироз, Исфижоб, Баласоѓун ва бошља шаќарлар бино љилинмаган эди. Халљ чодир-ўтовларда яшарди, яъни улар кўчманчилар эди. Хољон ва унинг љўшинлари билан кетиш учун улов тополмай йигирма икки киши оиласи, бола-чаљалари билан ўша ерларда љолиб кетди.

Шу љўшинларига эргаша олмасдан љолиб кетган оила бошлиљларининг номи шундай: Љиниљ, Љайиѓ,

Байун, Ива, Солђур, Офшор, Бегтили, Буктуз, Боёт, Ёзђир, Эймур, Љорабўлук, Олабўлук, Игдар, Уракир, Тутирља, Улаюндлуђ, Тўгар, Бажанак, Жуволдор, Жапни, Жаруђлуљ.

Ана шу йигирма икки хонадон вакиллари Шу орљасидан «Яёв борамизми ёки шу жойда тураверамизми», деб маслаќат љилаётган эдилар, уларнинг ёнига яна икки киши келиб љўшилди. Бола-чаљаси ќам ўзлари билан бирга эди. Улар юкларини орљаларига ортиб олган ќолда љўшин орљасидан бораётган эдилар. Бечоралар чарчаб љийналган, ођир юк остида љора терга ботган эдилар. Иккала оила љолиб кетган йигирма икки оилага дуч келгач, улар билан гаплашиб љолдилар. Љўшин кетидан боришмаслик тўђрисида кенгашиб олдилар.

Иккала оила уларга:

- Эй одамлар, Искандар йўловчи одамдир. У бир ерда турмайди. Бизнинг ерларда љолиб кетмай, ўтиб кетади. Ўз еримизда ўзимиз љоламиз.

Йигирма икки оила икки оилага айтдилар:

- Љал, ач! Шу ерда турингглар!

Уларнинг бу сўзи «Оч љолинглар» маъносида эди. Ана шу икки оиладан туркийларнинг халач љабиласи юзага келди. Халачлар икки љабиладир.

Йигирма икки оиладан эса турк ўђузларининг 22 љабиласи юзага келди ва љабила оила бошлиљларининг номи билан аталди.

Искандар йигирма икки љабила шоќ Шунинг орљасидан кета олмасдан тўпланиб турган жойга етиб келди. Тўпланган кишилар Искандарга идрокли одамлар бўлиб кўринди. Уларда туркий љабилаларнинг нишонаси бор эди. Искандар бу одамларнинг кимлигини сўрамасдан «туркмонанд» деди. Бу сўз «туркларга ўхшашдир», дегани эди. Шундан сўнг бу ном - «туркман» номи уларга нисбатан

айтиладиган бўлди. Аслида улар йигирма тўрт љабиладир. Лекин халачлардан икки љабила баъзи сабаблардан ўзларини улардан айирадилар. Шунинг учун улар ўђузлардан ќисобланади.

Шу Чин шаќрига етиб келди. У Искандарнинг орљасидан тушган эди. Уйђурларга яљин бир жойда шоќ Шу Искандарга љарши љўшин юборди. Аввал шоќ Шу ёш йигитлардан иборат аскарларни йўллаган эди. Вазир шоќга айтди:

- Сиз бутунлай ёшларни чиљардингиз. Аслида катта ёшли, уруш ишларида тажрибаси бор одамларни юбориш керак эди.

Шу айбини тан олди. Урушга катта ёшли кишиларни йўллади. Искандарга љарши урушга тўрт минг одам жўнатилди. Турк аскарларининг бошларидаги баланд љалпољ парлари худди лочин љанотидай эди. Турк аскарлари ўљни олдиндан љандай моќирлик билан отсалар, орљадан ќам шундай усталик билан отар эдилар. Буларга Искандар ќайрон љолди ва форсий тилда «инан худ хўранд» - булар ўзи топиб егувчилар, бошљаларга муќтож бўлмовчилар, яъни булардан ов љочиб љутилмайди, љачон хохласалар отиб ейдилар, деди. Шундан сўнг бу вилоят Худхўр деб ном олди.

Турк аскарлари кечаси Искандарнинг олдинги љўшинларига ќужум љилди ва уларни енгди. Уруш жуда даќшатли бўлган эди. Хољон Шунинг йигитларидан бири Искандар аскарларидан бирини љилич билан уриб, киндигигача иккига ажратиб юборди. Ўлган аскарнинг белбођида олтин ќамёни бор экан. Ќамёнга љилич тегиб, кесилиб кетди. Ундан љонга бўялган олтинлар сочилиб кетди. Эртаси куни турк аскарлари љонга бўялган олтинларни кўриб, бир-бирларига «бу нима? дейишар ва

«алтун љан»- «љ онли олтин» деб айтишар эди. Бу жойдаги олтин тођ шу ном билан аталадиган бўлди. Уйђурлар яљинидаги бу тођ атрофида кўпгина саќройи турклар яшар эдилар.

Искандар арђулар шаќрига етганда љаттиљ ёмђир ёђиб, ерлар лой, ботљољ бўлди. Искандар лойдан юролмасдан љолди. У хафа бўлиб, форсийда «ин чи гил аст?» - бу љандай лойки, љутулолмаймиз деб ђазабланди. Искандар бу жойда бир бино љуришни буюрди. Кейинги даврда бу жойда Чигил деб аталувчи бир љўрђон ќам љурилди. У ерда яшовчи туркий љабилалар ќам шу ном билан чигил деб аталадиган бўлди. Шундан сўнг бу ном ќар томонга тарљалди. Ўђузлар чигиллар билан ќар ваљт уришар эдилар.

Ођир урушлардан сўнг Искандарнинг аскарлари толиља бошладилар. Уларнинг озиљлари ќам камайиб љолган эди. Аскарлар очликдан љўрљиб, Искандарга «оч љўйма, оч тутма» мазмунида «бизни тутма ач» – љўйиб юбор, юртимизга кетайлик, деди. Искандар билимдонлар билан кенгашди ва улар тўйимли бир овљатни тайёрлашни маслаќат бердилар. Бу овљат ќазм бўлгач, сувидан ќам ичилар эди. Турклар бу овљатни «тутмач» деб атадилар. Аслида,»тутма ач», яъни «оч тутма» демакдир.

Даќшатли урушлар ва аскарлар љийналиб кетганларидан сўнг Искандар турк хољони Шу билан сулќ тузишга мажбур бўлди. Искандар келишувга биноан уйђур шаќарларини бино љилди. Бир неча ваљт шу ерда яшаб турди. Искандар турк хољони билан тузган битимга кўра бешта шаќарни љурди. Улар љуйидагилар: Сўлми, Кўжу, Жанбалиљ, Бешбалиљ, Янги балиљ. Бешта шаќарни бирлаштирган вилоятнинг номи Уйђурдир.

Искандар турклар мамлакатидан ўз юртига љайтиб кетгач, шоќ Шу Баласођунга љадар бўлган жойларни ўзига тобе љилди. Ўзининг номи билан аталадиган Шу шаќрини љурди. У ерда бир тилсим ясашни буюрди. Бу тилсим юртга бостириб келаётган душман љўшинларини љайтарувчи љалљон тимсолида эди. Айтишларича, ќозиргача ќатто учиб келаётган лайлаклар ќам шу тилсимли шаќар тепасига келганида тўхтаб љолишар, ундан ўта олмас экан. Бу тилсим ќозир ќам бор эмиш.

ЭРГУНА КУН

Љадимги туркий љавмларга ном берилиши тўђрисида кўплаб ривоятлар яратилган. Улардан яна бири «Эргуна кун» деб номланади.

...Бошља љабилалар мўђуллар устидан ђолиб келиб, уларни шунчалик љириб ташладиларки, фаљат икки эркак ва аёл тирик љолди, холос. Бу икки оила љочиб, бир жойга бориб љолдилар. Бу жойнинг гир атрофи тођу ўрмонлардан иборат бњлиб, тор, юриш љийин бњлган сўљмољлардан бошља биронта йўл йўљ эди. Бу тођларнинг ўртаси каттакон яйлов, ќавоси мусаффо чўл эди. Бу жойнинг номи Эргуна кун эди. *Кун* - тепа, ёнбађир, *эргуна* - тик деган маънони билдиради, бошљача айтганда, «тик љоя» демакдир. Њша одамлардан бирининг исми Нукуз, иккинчисиники Љиёт эди. Бу иккала оила бу ерда узољ ваљт љолиб кетдилар ва књпайдилар.

- Уларнинг ќар бир тармођи алоќида ном олди ва махсус аймољ бњлди. Аймољ - маълум уруђ ва суякка мансубликни билдиради. Бу аймољлар яна ќам тармољ отдилар. Ќозирги пайтда мўђул љабилаларида шундай љоида ўрнатилган: ўша тармољлардан келиб чиљљанлар аксарият ќолатларда ўзаро љариндошдирлар,

мўђулдурулганлар - буларнинг туб асосидир. *Мўђул* сњзи дастлаб *мунгол,* яъни «заиф» ва «очиљ кўнгил» маъноларини ифодалаган. *Љиён* мўђулчада пастдан љуйига ољиб тушаётган «катта ољим», «жўшљин, шиддатли, кучли» маъносини билдиради. Чунки љиён уруђи жасур,. љўрљмас бњлган эдилар, бу сўз уларнинг номига асос бњлди. *Љиёт-љ*иённинг књплигидир. Љадимда бу уруђнинг ибтидосини љиёт деб атаганлар.

Бу тођ ва ўрмоннинг ўртасида халљ књпайиб, ер торлик љилиб љолди. Энди улар «Љандай љилиб бу дарадан, тор сўљмољдан осонликча чиљиб олсак бњлар экан», деб бир-бирлари билан маслаќат љилдилар. Ниќоят, улар илгари темир кони бњлган жойни топдилар. Илгари бу ерда темир эритилар эди. Ќаммалари тўпланишиб, ўрмонда ўтин ва кўмир йиђдилар, етмишта ќўкиз ва отни сўйиб, териснни шилдилар ва темирчиларнинг босљонини ясадилар. Сўнгра ўтин ва кўмирларни љияликнинг остига љўйиб, етмишта босљон билан оловнн пуфлаб ёндирдилар. Охири љиялик эриб тушди. Натижада у ердан жуда књп темир љазиб олдилар ва шу билан бирга ўтиш жойи ќам очилди. Ќаммалари биргаликда кўчиб, бу тор жойдан кенг чўлга чиљдилар. Айтишларича, босљон босганлар љабиланинг асосий шохобчаси бњлиб, киён уруђига мансуб эдилар. Нукуз деган уруђ ва бу уруђнинг бир тармођи бњлган уруньљут ќам љиён уруђи каби босљон босган эдилар.

Бошља баъзи кабилалар «Босљон босишда биз ќам иштирок этганмиз», деб даъво љиладилар. Лекин юљоридаги љабилалар уларни тан олмайдилар. Бир неча тармољлардан иборат бњлган љўнђирот љабиласи Эргуна кунда Нукуз ва Љиёндан пайдо бњлган бњлсаларда, бошљалардан олдин ќеч љандай маслаќатсиз, бошља

љабилаларнинг ўчољларини босиб, дарадан чиљиб кетдилар. Юљоридаги љабилаларнинг тасдиљлашларича, љўнђирот љабиласи бошљалар билан маслаќатлашмай, ќаммадан олдин дарадан чиљиб, бошљаларнинг олови ва ўчољларини оёљ ости љилганлари учун оёљ ођриђига дучор бњлганлар. Љўнђирот љабиласини эса (бошља љабилалар) хафа љилганлар...

ЉАДИМГИ ЉИРЃИЗЛАР ВА «МАНАС» ДОСТОНИ

Љирђизлар тарихи милоддан аввалги асрлардан бошланади. Фанда VII-III асрларда Љирђизистоннинг шимолида саклар яшаганлиги асосланган. Љадимда Олтой туркларининг бир љавми Бойкњлнинг шарљ тарафига, Энасой дарёсининг бош љисмларига књчиб келиб яшаганлар. Милоддан аввалги (202 й.) хитой манбаларида љирђиз љавми ќаљида маълумотлар берилади. Љирђизлар њзларини њђуз љавмига боѓлаганлар. «Љирђиз» номи «љир-њђиз», яъни љирда, саќрода яшовчи њђузлар деган маъно бериши тахмин љилинади.

«Манас» - љирђиз халљининг жуда љадимий замонларда юзага келган адабий мероси намунасидир. Академик В.В.Радлов ќам бу асарда юнон эпопеяларига хос хусусиятни књрган эди. «Манас» – љирђиз халљи њртасида узољ асрлар давомида айтилган ва шаклланган эпосдир. Ч.Валихонов эътироф этганидек, «Манас» барча љирђиз асотирлари, эртаклари, афсоналарига хос љаќрамонлик белгиларини бир шахс – Манас шахсида умумлаштира олган эпосдир.

Тарихий манбаларда «Манас» XVI асрларда љирђиз халљи њртасида куйланганлиги эътироф этилади. Албатта, бу достоннинг яратилиш даврини белгиламайди. «Манас»да бу эпос сюжети жуда љадимий даврлардан юзага келганлигини књрсатувчи тасвирлар етарли. Манаснинг онаси Чийирди њлган йњлбарснинг юрагини ейиши Манасга йњлбарсга хос жасурлик бахш этади. Бундай тасвир љозољ эпосидаги бњлђуси љаќрамон Шоработирга ќомиладор она образида ќам берилган. Шер ёки арслоннинг юрагини куч-љувватлилик маъносида истеъмол љилиш вољеалари љадимги скандинав ва бошља халљларнинг эпосларида ќам келтирилган. Бундай тасвирларнинг асосида магия – афсунгарлик туради.

Љадимийлик љатламлари саљланган эпосларда љаќрамонлар њз куч-људратини болалигида намоён этадилар. Масалан, Алпомиш биринчи љаќрамонлик жасоратини етти, Нурали њн, Равшан етти, љозољ эпоси «Орак ва Мамай»да эса Љорасой тњљљиз, Љази етти ёшида књрсатадилар. Бундай вољеа Манас таљдирида тњљљиз ёшида содир бњлган. В.М.Жирмунский љаќрамонлар тарбияси чњпонлар оиласида кечиши ќаљидаги тасвирлар ќам љадимги туркий адабиётларга хос ќодиса деб ќисоблайди. Манаснинг болалиги чњпон Ошкур оиласида њтади. «Манас» љадимги эпослар билан муштараклик тасвирларига эга.

«Манас» эпоси образлар ва ђоя йўналиши, сюжетини ривожлантирувчи ўзак вољеаларига кўра туркий халљларнинг бошља эпосларига ќам яљин туради. Таниљли олим В.М.Жирмунский олтойларнинг «Алп Манаш» љаќрамонлик эпоси билан «Алпомиш»нинг сюжетида љариндошлик борлигини таъкидлаб ўтган эди. Демак, Алпомиш ва Алп Манаш сўзлари бир маъноли ва ўзаклидир. Шунингдек, «Манаш» ва «Манас» ќам битта номдир. «Манас» достони ќам «Алпомиш»дек љадимийлик љатламига эга ва бу эпослар яратилишига асос бўлган сюжетнинг манбаи биттадир.

«Манас»нинг яратилиш даври ќаљида турлича љарашлар мавжуд. Эпосни профессор М.О.Авезов, проф. А.Н.Бернштам Урхун-Энасой даври (VII-IX), проф. Б.М.Юнусалиев олтой даври (IX-XI), проф.А.К.Боровков, проф. И.Л.Климович жунђорлар (XVI-XVШ) даврида яратилган деб ќисоблайдилар. Биринчи фаразия тарафдорлари Урхун- Энасой ёзувларида љирђизлар

босљинчилик љилган уйђурларни енгиб, катта давлат љурганлигини асос љилишган. Иккинчи груҝдаги олимлар «Манас»га этнографик, жўђрофий ва тил бойликлари нуљтаи назаридан ёндашадилар. Чунки, Манас Олтойда туђилган. Шунингдек, асарда тилга олинган Тирђовут, Ўрангљой, Ўйрат каби уруђлар ўрта асрларгача Олтой томонда яшаган. Тарихда X асрларда мўђул тилига яљин тилда сўзлаган љора- хитой босљинчилари љирђизлар мамлакатига ҝужум љилгани маълум. Эпосда «љора-хитой» ва «хитой»ликлар љирђизларга душман љилиб кўрсатилгани ҝам бунинг далилидир. Учинчи груҝ манасшунослар эпосда кейинги асрлардаги вољеалар, жумладан, унда жунђор ҝужумлари (XVI-XVIII) акс этганлигини асос љилиб оладилар.

«Манас»ни љадимий эпос сифатида ўрганиш ишига биринчи марта љозољ маърифатпарвари Чўљон Валихонов асос солган эди. У 1856 йилда алоҝида топшириљ билан Синьцзянь вилоятига бора туриб, «Манас» эпосидан парчалар эшитади ва унга «Чўл Илиадаси» деб баҝо беради. «Манас» ҝам барча халљ эпосларига хос хусусият – асрлар ўтиши давомида шаклланиб, сюжети янги вољеалар билан бойиб келган асардир. Хусусан, эпоснинг биринчи бўлими – Манаснинг туђилишидан ўлимигача бўлган вољеалар сюжети милоддан аввалги даврлар маҝсулидир.

Милоддан аввалги Эрон ва Турон урушлари туркий халљлар ођзаки ижодида кўплаб асарлар яратилишига асос бўлган. Туркийлар ўз љаҝрамонлик эпосларида Мидия шоҝларининг золимлигини љоралашар экан, кўп асарларида уларни душманни енгишдаги бир макрли йўли – турк хољонларини зиёфатга чаљириб, заҝарлаши тасвирини берадилар.

Љирђиз уруђлари Манас бошчилигида бирлашиб, енгилмас кучга айланиши љалмољ шоҝи Эсонхонга хавф туђдира бошлайди. У љирљ уруђлик љалмољ, манжуољсољолларини тўплаб, Манасни йўљотиш маслаҝатини олади. Эсенхон топшириђи билан Манасни йўљотишга аслида љирђиз уруђларидан бўлган, лекин асирга тушиб кетган Кўкчакўз, Кўзљаман, Ёлтимас, Чангдиоёљ, Ўразон деган айђољчилар жўнатилади. Улар Манасга ўзларини ота-онаси билан љариндош, аммо Эсенхондан жабр-зулм чеккан жигардош љилиб кўрсатадилар. Љалмољ айђољчилари йиллар ўтиши давомида Манаснинг ишончиниољлайдилар. Љўзљамон уйида Манас шарафига зиёфат уюштиради ва бир коса љалмољ арођига бир љатриси жон олђувчи љирљ йиллик заҝардан љўшиб узатади. Манас беҝуш йиљилади. Достон ижодкори ўз хољонининг ўлимини, золим душманлар љўлида љолиб азоб чекишини истамайди. Вољеадан хабар топган хотини Хоникей уни олиб љочиб, љирљ кун пана жойда даволаб ўзига келтиради.

«Алпомиш» достонида Алпомишни арслон ва йўлбарс сифатлари билан аташ тасвирлари кучли. Ҝатто арслон унинг иккинчи номи сифатида љўлланиладиган ўринлар ҝам бор. «Манас» достонида ҝам бундай тасвирлар саљланиб љолган. Заҝарланган Манас беҝуш ётибди. Љалмољ айђољчилари ва ўђиллари љирђиз элидан « љора кўкёл шер» кетди деб љувонишади. Унинг бошини Эсенхонга тортиљ љилиб, олтин тож ва тахтга эга бўлишни ўйлашади. Лекин ўлим тўшагида ётган баҝодирдан арслон салобатини кўриб, унинг ёнига яљинлашаолмайдилар:

«Шундай хаёлларга бориб, Кўкчакўз билан Кўзљамоннинг ўђиллари Манасни ўрашиб, кўзи юмуљ ётса ҝам ёндашиб келиша олмай, бир нима љилиша олмай туришибди. Манаснинг бир ёнида худди љора

чипор љоплон тургандай, бир ёнида чўлоќ кўкёл арслон тургандай, беќуш ётса ќам яљин келиша олмас, битта Манас кўзларига минг ботирдай кўриниб, кўнгиллари бўлиниб турган кез, Манас кўзини юмса, љўлларига найза, болта олишиб, љуршаб келишади. Манас кўзини очса тумтараљай љочишади».

«Алпомиш» ва «Манас» љиёсий типологик жиќатдан ўрганиладиган бўлса, уларда љуйидагича яљинлик томонлари борлигини кўрамиз:

1. «Алпомиш» ва «Манас» эпослари туркий халљларнинг љадимий љатламлари мавжуд ёдгорлиги бўлиб, ќар икки асарнинг мавзуи битта, халљнинг ва эпос љаќрамонларининг душмани босљинчи љалмољлар.

2. Икки эпоснинг ќам ђоявий йўналиши бир масалага љаратилган: тарљоќ туркий љабила ва уруђларни бирлаштириш, туркийларнинг ягона мамлакатини тузиш, кучни мустаќкамлаб, босљинчиларни юртдан ќайдаб чиљариш.

3. «Алпомиш» ќамда «Манас» эпосида љабила паќлавонларининг таљдирида ќам яљинлик бор. Алпомиш ва Манас ота-онасининг ёлђиз фарзандлари. Уларнинг ќар иккаласи ќам олти етти ёшида баќодир, алп сифатида кўрина бошлайди.

4. Алпомиш ва Манас отга меќр билан љарашади, отни йигитнинг кўрки деб билишади. Улар туђилган куни Манаснинг Ољуласи ва Алпомишнинг Бойчибори зотдор биялардан туђилади. Бу отлар эпос давомида љаќрамонларнинг яљин дўстига, ођир мушкулларни ечишда мададкор кучга айланади.

5. Алпомиш ва Манас аљлли, гўзал, жасоратли аёллар билан оила љуради. Барчин ва Хонекей мардликда йигитлардан љолишмайдиган образлардир.

6. Икки эпосда ќам асар љаќрамонларининг келишмовчилиги манзаралари яратилган. Агар «Алпомиш»да Бойбўри ва Бойсари љалмољлар юртига кўчиб кетса, «Манас»да кўзкамонларнинг љариндошлари Манас билан аразлашиб, љалмољлар юртига кўчиб боради ва унинг душманига айланишади. Туркий љабилалар ўртасидаги бундай ихтилофлар асар сюжетини ривожлантиришга хизмат љилган ќодисалардандир.

Демак, бу икки эпос бадиий образнинг яратилиши битта ўзакка, битта сюжет манбаларига асосланган. Турли хил босљинчилик урушлари бир мамлакат остига уюшган туркий љабилаларни дунёнинг узоќ љитъаларига бўлиб юбориши ќамда уларнинг уруђларга, сўнгра халљларга ажралиб кетишидан љатъий назар бир хил сюжетга эга бўлган эпосларни ўз хотираларида саљлаганлар, иккинчидан бу сюжетни ўз таљдирлари билан бођлаб ривожлантирганлар.

«КЎРЉУТ ОТА КИТОБИ» ВА УНИНГ ТУРКИЙ ХАЛЉЛАР ОЂЗАКИ ИЖОДИДА ТУТГАН ЊРНИ

Адабиётшуносликда «Китоби дада Љўрљут» – «Љўрљут ота китоби» озарбайжон халљ ођзаки ижодига нисбат берилган. Асар 1950 йилда Бакуда нашр этилди. Бу асар озарбайжонлар ўртасида VII-VIII асрларда, ќали озарбайжон тилида ёзма адабиёт унчалик тараљљий этмаган бир шароитда «Китоби дада Љўрљут» номи билан машќур бўлган. Эпосга жаќон адабиётшунослиги катта љизиљиш билан љараб келган. 1815 йилда немис шарљшуноси Диц (1751-1817) ўђузларнинг ўн икки љисмдан иборат «Љўрљут ота китоби» асарини немис тилида нашр эттирди. Бу эпоснинг љўлёзмаси Дрезден шаќрининг кутубхонасидан

топилган эди. Таржима катта шов-шувга сабаб бўлди. Чунки бу эпосда Гумернинг «Одиссей» асаридаги Полифем образига ўхшаш бир кўзли одам образи мавжуд эди.

Хўш, «Љўрљут ота китоби» эпоси љачон яратилган?

Туркийларнинг ўђуз уруђи VI-VIII асрларда Олтой ва Марказий Осиёда, кейинчалик Кичик Осиё, Поволье, Љофљазорти ќудудида яшай бошлашган. «Љўрљут ота китоби»нинг љўлёзмаси XVI асрга мансубдир. Албатта, бу љўлёзма унинг шаклланган, тугал асарга айланган нусхасидир. Эпос сюжетининг туђилиши «Одиссей» сингари милоддан аввалги асрларга тўђри келади. Достон XII љисмдан иборат.

«Љўрљут ота китоби»ни ўрганишда В. В. Бартольд, В. М. Жирмунский, А. Кононов, А.Ю. Якубовский каби туркийшуносларнинг хизмати катта. Бу асарда туркий халљлар достонларида мавжуд љаќрамонлар образи алоќида ўрин эгаллаган. Бу эса «Љўрљут ота китоби» туркий достонлар мажмуасини эслатади. В.М.Жирмунский эпос вариантларидан бирида Аруз (айрим вариантларда Уруз) Афросиёбнинг ўђли деб кўрсатилганлигини таъкидлайди. Турк олими Р.Ўздек тиклаган «Алп Эр Тўнга» достонида эса Алп Ариз Афросиёбнинг укаси, Пешенгнинг иккинчи ўђлидир. Аруз «Љўрљут ота китоби»даги марказий образлардан ќисобланади ва у улкан паќлавон сифатида тасвирланади: **«Тўљсон љўйнинг терисидан тикилган пўстини тўпиђига етмайди, ўнлаб љўйнинг терисидан тикилган телпаги сочини ќам ёпмайди. Тушлигига ўнлаб љўйлар етмайди.»** Алп Аруз бу хусусияти билан афсонавий туркий баќодирларни – Алпомиш ва Манасни эслатади.

Алп Аруз ўђузларнинг асосий паќлавони ва хољони Љозонбек (ёки Салар Љозон)нинг ўђлидир. Демак, В. М.

Жирмунский кўрсатганидек, Аруз Афросиёбнинг ўђли бўлса, у ќолда Љозонбек-Афросиёбнинг муљобил номларидан биридир. Зотан, эпосда унинг «љабила ва уруђлар шери», «љора оломон йўлбарси», «љора тўриљ хўжайини» деб улуђланиши туркий адабиётдаги Алпомиш, Алп Эр Тўнга образини ёдга солади.

Љозонбекнинг хотини Бурла хотун. У ўз эрига садољатли ва мард аёл. У ђайри динларга асир тушган ўђли Арузбекни озод љилишда эри љаторида туриб жанг љилади. Паќлавон ота, она ва ўђил ќаљидаги сюжетлар эпоснинг II, IV, XI, XII љўшиљларида ўрин олган.

Профессор Х. Кўрўђли ќам «Љўрљут ота китоби»да Афросиёб афсоналари билан бођлиљ сюжет тасвирларини кўради. Унинг кузатишича, Фирдавсийнинг «Шоќнома»сидаги Бажан ва Манижи (Афросиёбнинг љизи) образига хос хусусиятлар Бамси ва Бонучечак образларида берилган. Бонучечак ќам ўз хизматкор љизлари билан чўлда овда юрганида бўлђуси эри билан учрашади. Ёки Љўрљутнинг ўлимдан љочиб юриши Афросиёб («Шоќнома»даги тасвирлар билан љиёслаганда) таљдирини эслатади.

«Љўрљут ота китоби» туркийларнинг жуда љадимий асарларидандир. Шу сабабли ќам унда ўђуз љабиласига ќам мансуб бўлмаган туркийларнинг орзу- умидлари, љаќрамонлик фазилатлари, хољонларини улуђлаш руќи сингишиб кетган. Профессор А. Фитрат бу эпосда бошља љаќрамонлик эposларининг ќам сюжетларини кўрган эди: «Алпомиш» достонининг охирги љисми (яъни, Алпомишнинг љалмољ зиндонидан љутулиб элига љайтиши) ќам «Китоби дада Љўрљут» даги учинчи ќикоя: «Бой Бўри ўђли Берек» ќикоясига жуда ўхшашдир». Бу фикрни Т. Мирзаев шундай давом эттиради: «Ёзма манбалар

орљали бизгача етиб келган «Китоби дада Љўрљут»нинг учинчи бўйи (достони) «Бамси Байрак» сюжет вољеалари жиќатидан «Алпомиш» достонига яљин туради. Бу сюжетдаги бир достоннинг бир неча халљларда мавжудлиги уларнинг миллий ўзига хослигини инкор этмайди. Чунки бу достонларнинг љадимий тарихий- ќаётий асослари бир бўлса-да, уларнинг ќар бири кейинги тараљљиётда ўзлари мансуб бўлган халљнинг эпик анъаналари доирасида ривожланди, ођзаки ижро ва ижод шароитларида яшашда давом этди».

Достон љуйидаги сюжетга эга: Бой Бўрибекнинг фарзанди йўљ эди. У ўђил кўради. Унга Бамси деб исм љўядилар. Бижонбек љиз фарзанд кўрса, унинг ўђлига беришга ваъда љилади. Унинг хотини љиз туђади. Унга Бонучечак деб исм љўйишади. Бамси паќлавон йигит бўлиб улђаяди. У бозиргон љабиласини душмандан озод љилганлиги учун Љўрљут ота унга Байрак (бўз айђир) номини беради.

Бамси Байрак овда Бонучечак билан учрашади. У Бонучечакни от чоптириш, ўљ отиш мусобаљасида енгади. Бижонбек аввалги ваъдасини унутиб, љизини Бойбурт љалъасининг бегига атайди. Жосуслар унга бўз отли Байрак Бонучечакка уйланиши ќаљидаги хабарни етказишади. Бойбурт љалъаси бегининг одамлари тунда Байрак ўтовига бостириб киришади ва уни йигитлари билан биргаликда асир олишади. Бамси 16 йил асирликда љолади ва Бек љизининг ёрдамида озод бўлади. Юртига келса укаси Ёлтожиљ акам ўлди, деб Бонучечакка уйланиш тўйини љилаётган эди. Бамси ўзини танитмайди, девона ниљобида тўйга љатнашади. Тўйда камондан ўљ отиш мусобаљаси бўлади. Нишон куёвнинг узугини уриш эди. Девонасифат киши Ёлтожиљнинг ёйи билан нишонни мўлжалга олади.

Аммо у синиб кетади. Сўнгра Бамсининг ёйини келтиришади. Девона ђолиб келади. Куёвнинг узуги парчаланади. Бамси Байрак тирик эканлигига ќамма ишонишади.

БОЙБЊРАБЕК ЊЂЛИ БАМСИ БАЙРАК ЌАЉИДА ЉЊШИЉ

(Парча)

Хоним, ќей! Кам Ган њђли Бойинтурхон њрнидан љњзђалиб, чодирларни тайёрлашни амр этди. Књплаб чодирларни љуришни, ерга минглаб ипак гиламларни тњшашни буюрди. Ички ва ташљи њђуз беклари Бойинтурхоннинг зиёфатига тњпландилар. Бойинтурхоннинг зиёфатига Бойбњрабек ќам келди. Љора Љуюннинг њђли Љора Бњдак камонига суянганича, Бойинтурхонга юзма-юз њтирди. Њнг томондан Љозоннинг њђли Њруз, чап томонда Љазилик Књжи њђли Иекенк жой олди. Уларни књрган Бойбњрабек овоз чиљариб, ођир хњрсинди. Унинг бошидан эс-ќуши йњљолган эди. Шу сабабли љњлига рњмолчасини олар экан, љаттиљ товуш билан ќњнграб йиђлаб юборди. Унинг ќолатини књрган њђуз беклари ќайратга тушдилар. Бойинтурхоннинг куёви Солор Љозон Бойбњрабекнинг юзига тикилар экан, шундай деди:

«Бойбњрабек! Нега йиђлайсан, књз ёши љиласан?»

Бойбњрабек жавоб берди: «Хон, Љозон, нега йиђламайин, нега књз ёши тњкмайин? Менинг њђлим йњљ, тождорим йњљ, ака-укам йњљ, мададкорим йњљ! Улуђ тангрим мени жазолади. Беклар мен њз тождорим учун, њз тахтим учун йиђлайман. Шундай кун келади, мен жонсиз йиљиламан, лекин менинг њрнимга, менинг мол-мулкимга ќеч ким эгалик љилаолмайди».

Љозон айтади: «Сенинг орзуинг шуми?»

Бойбњрабек айтади: «Ќа, шундай? Љани эди, менда њђил фарзанд бњлса, љани эди у Бойинтурхон ёнида бњлиб, унга хизмат љилса, мен эса унга љараб шодлансам, љувонсам, фахрлансам».

Бойтњрабек шу сњзларни айтганидан сњнг бошља њђуз беклари љуёшга љарадилар, љњлларини књтаришиб, дуо љилдилар: «Улуђ тангри, сенга њђил берсин», - дейишди улар. Бу даврларда бекларнинг сидљидилдан айтилган дуолари, љайта-љайта њљилган фотиќаларини тангри эшитарди. Бойбижанбек ќам њрнидан туриб, шундай деди:

«Беклар менинг ќаљљимга ќам дуо љилинглар. Улуђ тангри менга ќам љиз берсин».

Њђузларнинг љолган беклари љњлларини књтаришди, дуо њљишдилар: «Улуђ тангри сенга ќам љиз берсин», - дейишди улар.

Бойбижанбек айтди: «Беклар, агар улуђ тангри менга љиз берса. Сизлар гувоќсизлар! Љизимни бешикда пайтидаёљ Бойбњрабекнинг њђлига келинликка айтиб љњйганим бњлсин!».

Бирмунча ваљтлар њтди. Улуђ тангри Бойбњрабекка њђил, Бойбижанбекка эса љиз берди. Бу ќаљда њђузларнинг барча беклари эшитишиб, хурсанд бњлишди, љувонишди. Бойбњрабек њз савдогарларини чаљириб, уларга топшириљ берди: «Љуллољ солинглар, савдогарлар! Улуђ тангри менга њђил берди. Сизлар юнон мамлакатига боринглар, менинг њђлим улђайгунга љадар унга муносиб совђа келтиринглар!».

Савдогарлар йњлга чиљдилар. Кечасию кундузи йњл босдилар. Улар Стамбулга етиб келишди. Ноёб ва љимматли моллардан харид љилдилар. Бойбњранинг њђли учун бњз айђир, мустаќкам ёй, олти чњљморли гурзи

олдилар. Шундан сњнг яна ватанларига љайтиш учун йњлга отландилар. Бойбњранинг њђли беш ёшга тњлди. Беш ёшдан њнга, њндан њн бешга њтди. У гњзал ва ботир йигит бњлди. Югуришда бургут ва калхатларни љувиб етарди. Бу даврда ёшлар љаќрамонлик књрсатиб, бирор душманнинг бошини кесмаса, љонини тњкмаса, унга исм љњйилмас эди.

Бойбњрибекнинг њђли отга миниб, овга жњнади. У ёввойи љушлар изидан љувиб, отасининг йилљи тњдаларига тњђри келиб љолди. Бош йилљибољар унга пешвоз чиљиб, отдан туширди ва зиёфат љилди. Шу пайтда ватанига љайтаётган савдогарлар уларнинг ёнидаги дарада љњнишганди. Оник љалъасининг ёвуз кишилари уларни кузатдилар. Савдогарлар ухлаганидан сњнг беш юз талончи уларга ќужум љилди ва юкларини талади. Савдогарларнинг катталари асир олинди, ёшлари эса љочиб, њђузлар ёнига келдилар. Улар њђузлар ерида чодир њрнатилгани, унда њзидан нур сочиб турган гњзал йигит њтирганлигини књришди. Унинг њнг ва чап томонида љирљ йигити бор эди. «Бу – њђузларнинг олижаноб йигити. Унинг олдига борамиз, ёрдам сњраймиз» - дейишди ва унга мурожаат этишди:

«Йигит, йигит, бек йигит! Бизнинг арзимизни тингла, сњзларимизга љуллољ сол! Биз њђузлар мамлакатидан чиљиб кетганимизга њн олти йил њтди. Биз њђузларнинг бекига бошља мамлакатдан ноёб ва љимматли моллар келтирдик. Биз Пасенг дарасида жойлашган эдик. Бизга Оник љалъасидаги ђанимлардан беш юз киши ќужум љилди.. Молларимизни талон-тарож љилдилар ва љочиб кетдилар. Бизнинг ођаларимиз асирга тушдилар. Биз сенга бошимизни эгиб келдик. Йигит, бизнинг бошимизни љутљаз, бизга ёрдам бер!».

Базмда њтирган алпљомат йигит май ичишдан тњхтади. Олтин љадаќини ерга улољтирди ва савдогар йигитларга юзланди: «Нима дединг? Мени бошлаб бор! Менинг кийимларимни, тез чопар отимни келтиринглар. Менга сафдош бњлишни хоќлаган йигитлар отларига минишсин!».

Савдогарлар олдинга тушишиб, йњл књрсатиб боришди. Талончилар бир жойга тњхташиб, тортиб олинган пулларни таљсимлашаётган эди. Уларнинг ёнига шер юракли, арслон келбатли ботир йигит яљинлашди. Бир сњз демасдан, йњлтњсарларга љилич солди. Улардан бош књтарганини њлдирди. Адолат учун жасорат књрсатди. Савдогарларга молларини олиб берди.

Савдогарлар шундай дейишди: «Бек йигит, сен мардлик књрсатдинг, бизга ёрдам бердинг, Кел, бизнинг молларимиздан нимани хоќласанг, шуни ол!».

Йигитнинг књзи бњз айђирга, олти чњљмољли гурзига ва осин дарахтидан ясалган камонга тушди. Ана шу уч буюм унга ёљиб љолган эди. Шу сабабли у бундай деди:

«Љулољ солинглар, савдогарлар! Бу бњз айђирни, камонни ва гурзини менга беринглар».

Бу сњзни эшитишиб, улар маъюс тортишди. Йигит айтди: «Савдогарлар, гапиринглар, мен сизлардан књп нарса сњрадимми?»

Савдогарлар жавоб беришди: «Књп нарса эмас! Лекин бизнинг бекимизнинг бир њђли бор. Биз бу уч буюмни унга совђа љилишимиз керак».

Йигит сњради: «Бекларингизнинг њђли ким?».

Улар айтишди: «Бу – Бойбњранинг њђли, унинг исми Бамси».

Савдогарлар шундай жавоб беришди. Лекин Бойбњранинг њђли уларнинг љаршисида турганини

билишмас эди. Йигит бармођини тишлаб, хаёлга чњмди: «Бу ерда ќожатнинг эвазига олгандан књра, яхшиси отамнинг ќузурида илтифотсиз олганим маъљул». У отига эгар-жабдуђини босиб, йњлга тушди. Савдогарлар унинг изидан термулиб љолдилар: «Худо ќаљљи, олижаноб йигит, мард йигит экан», -дейишарди улар.

Ёш баќодир йигит уйига, отаси ќузурига келди ва савдогарлар љайтишганлиги ќаљидаги хабарни айтди. Отаси хурсанд бњлди, савдогарлар шарафига чодир њрнатиш, ипак гиламларни тњшашни айтди. Њз њђлига њнг тарафга њтиришни буюрди. Йигит савдогарлар билан бњлган вољеани, йњлтњсарларнинг мађлубияти тњђрисида бир сњз демади. Савдогарлар келишди, бошларини эгиб, бекка таъзим љилишди, шу пайт књзлари талончиларнинг бошини олган, љонини тњккан йигитга тушди. У Бойбњрабекнинг њнг томонида њтирар эди. Савдогарлар келиб, йигитнинг љњлидан њпдилар, бу илтифотни књрган Бойбњрабек љаќрланди ва савдогарларга шундай деди:

«Ярамаслар! Ярамасдан туђилганлар! Сизнинг љаршингизда отаси турган пайтда њђлининг љњлидан њпадиларми?».

Улар шундай жавоб бердилар: «Хоним, ќей! Бу йигит сенинг њђлингми?!».

«Ќа, бу менинг њђлим бњлади», - деди бек.

Улар айтдилар: «Агар шундай бњлса, биз унинг љњлини аввалрољ њпганимиздан сен љаќрланма, хоним! Агар сенинг њђлинг бњлмаганида, бизнинг молларимиз Гуржистонда йњљоларди. Бизнинг ќаммамиз асирликда љолардик». Бойбњрабек айтди: «Чиндан ќам менинг њђлим ђайридинларнинг бошини олдими, љонини тњкдими?!».

«Ќа, у бошини олди, љонини тњкди, курашда ерга йиљитди», - деди савдогарлар.

«Демак, бу њспиринга ном беришнинг ваљти келибди-да?».

«Ќа, менинг султоним, ваљти жуда келган».

Бойбњрабек њђузларнинг бошља бекларини йиђди, уларни зиёфат љилди, зиёфатга Љњрљут ота ќам келди, йигитга исм љњйди. У айтди:

«Менинг сњзларимни тингла, Бойбњрабек! Улуђ тангри сенга њђил берди, саљлагувчи ќам унинг њзидир. У љора кунларда бизнинг суянчиђимиз бњлади. У бизнинг олдимиздаги љора љайђуларни књтаради. Улуђ тангри унинг юксалишига ёрдам беради, тошљин дарёларни изига солади. Улуђ тангри сенинг њђлинга кофир таловчиларга љарши курашда омад беради, сен њђлингни Басам деб атайсан. Энди унинг исми Бамси Байрак, бњз айђирнинг хњжайини бњлсин. Унинг исмини мен бердим. Узољ умрини унга тангри берсин!». Њђуз беклари љњлларини књтаришиб, дуолар љилдилар: «Бу ном шу йигитга бахт келтирсин», - дейишди улар.

Ќамма беклар овга кетишди. Байрак бњз айђирини келтиришни буюрди ва унга ўтирди. Фављулодда њђузларнинг олдидан эчкилар подаси њтиб љолди. Бамси Байрак улардан бирининг орљасидан љувди. Эчки узољ љочди ва ниќоят бир жойга келиб тњхтади. Бекимиз у ерда нимани књрди, деб њйларсиз? Књм-књк майсалар билан љопланган њтлољља љизил чодир њрнатилганди. «Бу чодир кимники бњлиши мумкин?»- деб њйлади Бамси Байрак ажабланиб. У бу чодирда гњзал љизлар борлигини сира њйламаган эди. Чодирга яљинлашар экан, аввал ќаяжон босди, ниќоят шундай хулосага келди: «Нима бњлса ќам майли, мен њз улушимни оламан». У чодирга кирди, эчкини сњйди ва атрофга љаради. Бу чодир бешикдаёљ Бамси-Байракка аталган Бону Чечакники эди. Бону Чечак Бамси Байрак љилаётган ишни кўрди. «Љаранглар, љизлар! Љандайдир бир ярамас, ярамасдан туђилган бизга баќодирлигини намойиш љилмољда. Боринглар, овдан бизга ќам улуш талаб љилинглар-чи, нима дер экан?!» - деди у.

Аёллардан бири, уни Љисирча чеча деб айтишарди, Бамси Байракнинг олдига борди, улушни талаб љилди: «Бек йигит, бизга ќам эчкининг бир бњлагини бер»,-деди у.

Байрак айтди: «Ќей, љиз! Арзимни эшит, мен овчи эмасман, мен бекнинг њђлиман, ќаммасини олинглар, лекин савол берсам, хафа бњлмайсизлар. Бу чодир кимники?».

Љисирча чеча жавоб берди: «Бек йигит, бу чодир Бойбижанбекнинг љизи Бону Чечакники».

Бу хабарни эшитгач, бегимиз, Байракнинг љони љайнади, лекин одоб билан орљасига љайтди. Љизлар эчкини олиб боришиб, малика Бону Чечакнинг олдига љњйдилар. У эчкига тикилар экан, семиз, шоќона эканлигини књрди. Бону Чечак айтди: «Љизлар, у йигит ким экан?».

Љизлар айтишди: «Маликам, тангри номи билан љасам ичамиз, йигитнинг юзи парда билан тњсилган эди, лекин бу олижаноб йигит, бек экан, бекнинг њђли экан».

Бону Чечак айтди: «Љизлар, гапимга љулољ солинглар, мени Байракка аташганлигини айтишган эди. Мабодо, юзи ёпиљлик йигит њша эмасмикан? Чаљиринглар, мен ундан сњраб књрай».

Байракни чаљирдилар, у келди. Бону Чечак юзига парда солинган ќолда уни сњрољља тутди: «Сен љаердан келмољдасан, йигит?».

Байрак айтди: «Њђузларнинг ички мамлакатиданман».

«Ички њђузлардан кимсан, отанг ким?» -деди Бону Чечак.

«Менинг отим Бамси Байрак, Бойбњрабекнинг њђлиман», - деди у.

Малика айтди: «Йигит, сен љандай орзу билан биз томонларга келдинг?».

Байрак айтди: «Бойбижанбекнинг љизи бор. Мен унинг љизини кьргани келдим».

Љиз айтди: «У шундайки, сенга кьринишни сира хоќламайди. Мен Бону Чечакнинг хизматкори бњламан. Кел, бирга овга чиљамиз. Агар сенинг отинг менинг отимдан њзиб кетса, билгилки, унинг отидан ќам њзади. Камондан ќам ўљ узишамиз. Агар сен мени ютсанг, билгилки, уни ќам ютасан. Кейин курашга тушамиз. Агар сен мени енгсанг, билгилки, уни ќам енгасан!».

Байрак айтди: «Розиман, отингга мин!».

Улар њз отларига њтиришди. От чопарга чиљдилар. Отлар тизгинини љњйиб юборишди. Байракнинг оти љизнинг отидан њзиб кетди. Камондан њљ уздилар. Байрак љиздан ђолиб келди. Њљи бњлакланиб, парчаланди.

Љиз айтди: «Йигит, гапимни эшит, шу пайтгача менинг отимни ќеч ким љувиб њтолмаган, ќеч ким менинг њљимни бњлаклаб ташламаган эди. Энди эса курашга тушамиз».

Байрак отдан тушди. Улар бир-бирларининг белбођимдан ушлашиб, икки баќодирга њхшаб, куч синашга киришдилар. Байрак љизнинг оёђини ердан узиб књтарди, ерга ташлашни њйлади, љиз ќам Байракни юљорига књтарди, лекин ерга уришни њйлади. Байрак бироз чарчади, њзича њйлади: «Агар бу љиз мени йиљитса, бошља њђузлар ичида уятга љоламан, номим кулгига айланади».

Байрак шу сњзларни айтар экан, куч-људратга тњлишди, љизнинг белбођидан ушлаб, књтарганча, аввал, књксига босди ва сњнгра бели билан ерга ташлади.

Љиз айтди: «Йигит, Бойбижаннинг љизи Бону Чечак мен бњламан!»

У шу сњзларни айтганида Байрак љувонганидан, уни уч марта њпиб ва бир марта юзларидан тишлаб олди. «Хон љизи, энди бизга бахт тњйини њтказишнинг ваљти келди!», -деди Байрак ва љњлидаги олтин узукни ечиб, љизнинг љњлига таљди. Яна айтди: «Бу узук танишганимизнинг белгиси бњлади, хон љизи!»

Љиз айтди: «Энди шундай вољеа бњлдими, орзуйимизга етишишимиз керак, бек њђли!».

«Ким билади, тангри бизнинг пешонамизга нималарни ёзган», - жавоб берди Байрак.

* * *

«Љўрљут ота китоби»нинг ќамма достонларида Солор Љозон етакчи образ ќисобланади. Чунки унинг образида юртбошининг љиёфаси гавдаланган. Байрак Бойбурт љалъасида асирликда ётганида ўтаётган карвонлардан ўз юртининг эгаси Солор Љозонни сўрайди. Солор Љозон тўйдаги мусобаљани кузатиб туради, Байракка љойил љолиб, уни ёнига чаљиради. Бойбуртнинг љилмишини эшитиб, уни мађлуб љилади.

Љўрљут отада халљнинг љувончли ва ташвишли кунларида кўринадиган, уларга маслаќат ва мадад берадиган образдир. Шундай хусусияти билан у бизга туркий халљларнинг илоќий маслаќатчиси љиёфасидаги улуђ тимсолни эслатади. Ўрни келганда таъкидлаш керакки, олтой туркийлари осмон худосини «Љўр бўстон» деб аташган. Бизнингча, Љўрљут - яхшилик, барака, бахт улашувчи, деган мазмунни ифодалайди. Асар XV асрда ёзиб олинган. Бу унинг ќужжатлаштирилган давридир. Аслида «Љўрљут ота китоби» Ислом дини туркий халљлар ќаётига сингишиб кетмасдан анча асрлар аввал яратилган.

Достоннинг бошланмасида ЉЎрЉут ота ўђузлар орасидаги энг биринчи одам деб кўрсатилган. Демак, ЉЎрЉут ота ўђузлар учун тарихнинг бошланиши, ўђуз уруђлари ундан таралганлар. Асардаги бундай далил ЉЎрЉут ота ќаЉидаги сюжетлар милоддан аввалги асрларда туђила бошланганлигини кўрсатади. ЉЎрЉут ота ќамма нарсани билувчи, келажакдан хабарлар берувчи улуђ сиймо сифатида тасвирланади. Унинг бундай хусусияти милоддан аввалги III мингинчи йилларда яшаган Билгамиш хоЉон ќаЉидаги адабий сюжетларни ёдга солади. Алишер Навоийнинг «Насойимул муќаббат» асарида ЉЎрЉут ота тўђрисида шундай фикрлар айтилган: «Турк улуси оросида шуќрати андин ортуђроЉдурки, шуќратЉа иќтиёжи бўлђай. Машќур мундоЉдурки, неча йил ўзидан буруНЉини, неча йил сўНЉини келурни дебтур. Кўп мавъиза омиз мађизлиЉ сўзлар орада бор».

«ЉЎрЉут ота китоби»даги воЉеалар ЉофЉазорти ќудудларида кечади. Ўђузларнинг грузинлар билан жанги тасвирларига кенг ўрин берилган. Тарихда милоддан олдинги VIII асрлардаёЉ гуржилар (Гуриана) билан киммерлар (Гамирра) мамлакатлари ўртасида кескин низолар бўлганлиги ќаЉида етарлича маълумотлар мавжуд.

ОЛТОЙ ТУРКИЙЛАРИ АДАБИЁТИ

Олтойлар Љадимий Љаќрамонлик эпосларига бой туркий халЉлардан биридир. Уларнинг яшаш Њрни Жанубий МЊђулистон ва Хитойдан Ђарбий Сибиргача бЊлган кенгликлардадир. Олтойларнинг Љаќрамонлик эпослари, эртак, ЉЊшиЉ, маЉол ва топишмоЉларида хитой ќамда жунђор босЉинчиларига Љарши кураш асосий мавзу ќисобланади. Фанда Олтой кенгликларида одамлар жуда Љадим замонлардан бошлаб яшаганлиги исботланган, палеолитга доир манзилгоќлар топилган. Туркий Љавмлардан хунлар, уйђурлар, Энасой Љирђизлари, Љорахитойлар, мЊђуллар яшаганлар. Милоддан аввалги икки минг йилликларда Љурилган шаќар Љолдиќларидан турли хил амалий санъат намуналари ЉЊлга киритилган. ЯЉин йилларгача (1948) олтойликлар ойротлар номи билан аталган. Љадимги хитой тарихчилари Олтой туркийларини тЊ-кюлар деб номлашган ва уларни «хйун-ну» – хунларининг бир Љабиласи деб билишган. МЊђулистоннинг Урхун дарёси атрофларидан топилган Кул тегин, Билга хоЉон ва бошЉа ёдномалар олтой туркийларидан Љолган ёдгорликдир.

Олтой туркийлари бошЉа, жумладан, Марказий Осиёдаги туркий Љавмлар билан яЉин алоЉада бЊлишган. Шу сабабли ќам уларнинг адабиётида муштараклик томонлари ќам мавжуд. Ќозирги туркий Љавмлар турли ќудудларда яшашидан Љатъий назар, энг Љадимги достонларнинг сюжетлари уларнинг ќар бирининг ижодида маълум даражада саЉланган. Масалан, «Алпомиш» достонининг Марказий Осиёдаги туркийлар (Њзбек, ЉозоЉ, ЉораЉалпоЉ)лардан ташЉари, озарбайжон ва анатолий турклари, бошЉирд ва татар, шунингдек, олтой туркийлари Њртасида айтилиб келиниши шундан далолат беради.

Профессор В.М.Жирмунский олтой туркийларининг «Алип Манаш» Љаќрамонлик эпосини Алпомиш ќаЉида яратилган достонларнинг энг Љадимий версияларидан бири деб ќисоблайди. Ќар икки эпос Љиёсий Њрганилганда, Љаќрамонлар номи (Алпомиш – Алип Манаш, оталари БойбЊри–БойбЊрак) ва сюжетида (достонларнинг иккинчи Љисмида Алпомиш ва Алип-Манаш узоЉ тутЉинликдан сЊнг Њз юртига Љайтади ќамда Њз хотинларининг «тЊй»и устидан чиЉадилар) яЉинликлар бор.

Олтой туркийларнинг љаќрамонлиги улуђланган эпослар њлкаси ќисобланади. Бу асарларнинг књпчилигида љадимги туркийларнинг диний эътиљодлари, ранг-баранг љаќрамонлик курашлари акс этган. «Хан- Пудей»да асар љаќрамони осмон љизи – Тангрихоннинг љизи Тэман – окога уйланади. «Аин –Шаин-Шинширга»да љаќрамон ер ости ёвузлик худоси Эрлик, «Алтай бучай»да осмоний дев Ољтожи билан курашади. «Келар Љуш»да табиатдаги барча жонли ва жонсиз нарсалар љаќрамон Келар Љушга бњйсунади, унинг ђалабаларини олљишлайди. Љуёшли Олтойдаги барча љушлар унинг изидан учади, ќайвонлар љњшиљ айтишиб, унинг орљасидан чопади, тођлар само томон бњй чњзади, бутун Олтой унга љулољ солади.

«Оламнинг яратилиши» ва «Ку тай» афсоналари мазмун-моќияти билан жуда љадимги асарлардир. Уларда шамонлик ва буддизм таълимоти руќи сезилади. Ќар икки афсонада ќам Эрлик образи яратилган. Бу образ Эрлик, Эрлик бий, Эрлик хон, Эрклик хон номи билан Олтой туркийлари ижодида кенг тасвирланган. Эрлик ўлим маъбуди бўлиб. тангрига хасад љилган ва ер яратишга уринган. Эрликнинг бу ќаракатидан тангри ђазабга келади ва уни ер юзига яшашандан маќрум этиб, ер ости ќокимлигига жўнатади. Бу асарларнинг сюжети љадимги санскрит адабиётидан кириб келган дейишга асослар бор. Чунки, «Оламнинг яратилиши»даги Майтура номи санскрит тилида «дўстлик билан алољадор» маъносини беради. Иккинчидан, «Ку тай» афсонаси санскрит адабиётининг намунаси ќисобланган «Олтин ёруљ» асари таркибида берилган. Эрлик ќаљидаги афсоналар Олтой туркийлари ўртасида кенг тарљалган ва буддавийлик таълимоти шаклланишида хизмат љилган. Олтой туркийлари мифологиясида будда љаќрамонлари ќамда ер

ости дунёсининг образлари мавуси рус олими А.М. Сагалаев тадљиљотларида кенг ёритилган. «Ку тай» афсонасидаги љайта туђилиш – вужудни йўљотиш, яъни ќайвоний жасаддан одам, одам жасадидан ќайвон жасадига айланиш анимизм ќамда буддавийлик таълимоти белгисидир. Бу икки афсонани љадимги туркийларнинг диний-мифологик тасаввурларини мужассамлаштирган асар сифатида ўрганиш аќамиятлидир.

ОЛАМНИИГ ЯРАТИЛИШИ

Азалда фаљат сув бор эди. Ер, осмон, ой ва љуёш йўљ эди. Яна Тангри (худо) билан яна бир «одам» бор эди. Улар љора ђоз шаклига кириб, сув устида учиб юрар эдилар. Тангри ќали бирон нарса яратмаган эди. Бирдан «одам» шамол пайдо љилиб, сувни тўлљинлантирди ва Тангрининг юзига сув сачратди. Бу «одам» ўзининг тангридан ођир эканини сезди ва сувга чўкиб, нафаси љайта бошлади. «Тангри, менга ёрдам бер!» деб баљирди. Тангри унга «Юљорига чиљ!» деб буюрди, ўша «одам» сувдан чиљди. Тангри шундан кейин амр берди: «Љаттиљ бир тош бўлсин». Сувнинг тубидан бир тош чиљди. Тангри билан «одам» тошнинг устига ўтирдилар. Тангри «одам»га «Сувга тушиб, тупрољ чиљар!» деб буюрди. «Одам» сувнинг остидан тупрољ чиљариб, Тангрига берди. Тангри бу тупрољни сувнинг устига отиб юборди ва «Ер бўлсин!» деб амр берди. Шундай љилиб, ер яратилди. Шундан сўнг Тангри яна «одам»га «Сувга тушиб, тупрољ чиљар!» деб буюрди. «Одам» сувга тушди ва «Њзим учун ќам тупрољ олайин», деб њйлади. Икки љўлига тупрољ олди, бир љўлидаги тупрољни «Њзимга бошпана љураман» деб уйлаб ођзига солди. У Тангридан яширинча ер яратмољчи бўлди. Бир љўлидаги тупрољни Тангрига берди. Тангри бу тупрољни сочиб юборди. Љаттиљ ер пайдо бўлди. «Одам» ођзига солган тупрољ эса катталаша бошлади. Нафаси тиљилиб, бўђилиб, ўладиган бўлди. Тангридан љоча бошлади. Љаерга борса, фаљат тангрига дуч келаверди. Буђилаётган пайтда: «Эй Тангри, ќаљиљий Тангри, менга ёрдам бер!» деб ёлворди. Тангри унга «Нега тупрољни мендан яширдинг? Ођзингда тупрољ саљлайман, деб њйладингми?» деб сўради. «Одам» жавоб берди: «Ер яратайин деб бу тупрољни ођзимга солган эдим»: дея жавоб

берди. Тангри унга «Ол ођзингдаги тупрољни!» деб буюрди. «Одам» тупрољни отворган эди, бу тупрољдан кичик - кичик тепалар майдонга келди. Кейин Тангри унга шундай деди: «Энди сен гуноќкор бўлдинг, менга љарши ёвузлик ўйлаб топдинг. Сенга итоат љилган халљнинг фикрлари, ниятлари янада ёмон бўлади. Сенга итоат љилган халљнинг нияти тоза, яхши бўлади. Менга итоат љилганлар љуёш кўрадилар, ёруђлик кўрадилар. Мен ќаљиљий Љурбистон номини оламан. Сенинг номинг эса Эрлик бўлсин. Гуноќларини мендан яширганлар сенинг халљинг бўлсин, гуноќларини сендан яширганлар менинг халљим бўлсин».

Шохсиз, бутољсиз бир дарахт ўсган эди. Бу дарахтни тангри кўрди ва «Шохларида мева бўлмаган дарахтга бољмољ яхши эмас, бунга тўљљиз дона шох битсин!» деб амр љилди. Дарахтда тўљљиз дона шох битди. Тангри яна шундай деди: «Тўљљиз шохнинг кўчатидан тўљљиз киши пайдо бўлсин ва бњлардан тўљљизта халљ пайдо бўлсин!»

Шу пайт Эрлик бир туда оломоннинг шовљинини эшитди ва «Нимага шовљин бўляпти?» деди. Тангри «Сен ќам бир хољонсан, мен ќам бир хољонман, бу шовљин љилаётган оломон менинг халљимдир», деб жавоб берди. Эрлик «Бу љавмни менга бер», деб Тангридан илтимос љилди. Тангри унга «Хўп, майли, бераман, сен ўзинг ќам љара», деди. Эрлик «Туриб, љарайин, тангрининг шу улусини бир кўрайин-чи», деди ва оломонга љараб тўђри юрди. Бир ерга келди. Бу ерда инсонлар, ёввойи ќайвонлар, љушлар ва бошља бир љанча жонли мавжудотларни кўрди. Эрлик «Тангри буларни љандай яратган, бњлар нима билан озиљланар экан?» деб њйлади. Бу ердаги одамлар бир дарахтнинг меваси билан овљатланар эдилар. Дарахтнинг бир тарафидаги мевасидан еяр эдилар-у бошља тарафидаги мевадан ођизларига ќам олмас эдилар. Эрлик бунинг

сабабини сўради. Инсонлар унга жавоб бердилар: «Тангри бизга бу тўрт бутољнинг мевасини емољни таъљиљлади. Кун чиљиш тарафдаги беш бутољнинг меваларидан емољни буюрди. Илон билан ит бу дарахтнинг тўрт бутођидаги мевадан емољчи бўлсалар, ижозат берма, деб амр берди. Шундан кейин тангри кўкка чиљиб кетди. Бешта шохнинг мевалари бизнинг овљатимиз бўлди».

Эрлик Кўрмус (шайтон) бу гапларни эшитгандан кейин Турунгей деган бир одамни учратиб љолди ва унга «Тангри ёлђон сўзлаган, сен бу тўртала шохнинг мевасидан ќам еявер», деди. Љоровул илон уйљуга кетди. Эрлик илоннинг ођзига кирди. «Дарахтга чиљ!» деб буюрди. Илон дарахтга чиљди, ман љилинган мевадан еди. Турунгей билан хотини Момо Ќаво бирга юрар эдилар. Эрлик уларга «Бу мевалардан енглар», деди. Турунгей истамади. Лекин хотини еди. Мева жуда ширин эди. Хотини мевадан олиб, эрининг ођзига солди. Њша зоќоти ќар иккисининг туклари тўкила бошлади, уялиб кетдилар. Дарахтларнинг остига яшириндилар. Шу пайт Тангри келди. Бутун халљ Тангридан яширинди. Тангри хайљирди: «Турунгей, Турунгей! Момо Ќаво, Момо Ќаво! Љаердасизлар?» Улар «Дарахт остидамиз, сенинг олдингга бора олмаймиз», деб жавоб љилдилар. Илон, ит, Турунгей, Момо Ќаво айбни бир-бирларига ађдардилар. Тангри илонга деди: «Энди сен Кўрмус бўлдинг. Одамлар сенга душман бўлсин, сени урсин, ўлдирсин». Кейин Момо Ќавога «Таъљиљланган мевани единг, Кўрмуснинг сўзига учдинг, энди сен хомиладор бўласан, ўђил туђасан, туђиш азобини чекасан, сўнгра ўласан», деди. Турунгейга эса шундай деди: «Кўрмуснинг овљатини единг, менга љулољ солмадинг, Кўрмуснинг сўзига кирдинг. Кўрмуснинг сўзига кирганлар унинг ўлкасида яшайдилар, менинг нуримдан маќрум

бњладилар. Љоронђулик дунёсидан жой оладилар. Књрмус менга душман бњлди, сен ќам унга душман бњласан. Менга љулољ солсанг эди, мен каби бњлардинг. Энди сенинг тњљљиз ўђлинг, тњљљиз љизинг бњлсин. Бундан кейин мен одам яратмайман. Одамларни сен яратасан». Тангри Эрликка «Инсонларимни нега алдадинг?» деди. Књрмус деди: «Мен алдадим, сен бермадинг, мен эса ўђринча олмољља љарор љилдим. Мен оладиганим: От билан љочса, тушириб олиб љоламан, арољ ичиб сархуш бњлса, жанг љиламан, сувга тушса, дарахтта чиљса, яна тортиб оламан». Тангри Књрмусга шундай деди: «Уч љават ернинг остида, ой ва љуёш бњлмайдиган љоронђулик бир дунё бордир. Мен сени ўша жойга отиб юбораман». Инсонларга шундай деди: «Бундан сўнг сизларга емиш бермайман. Њз - њзингиз љийинчилик билан меќнат љилиб тирикчилик љилинг. Сизлар билан гаплашмайман. Сизларга Майтўрани жўнатаман».

Майтура келди, инсонларга бир љанча нарсалар њргатди. Арава ясади. Овљат тайёрлагани ўт илдизларини, исингани алангани яратди.

Эрлик Майтўрага ёлворди: «Эй Майтўра, сен мен учун Тангрига ёлвор, ижозат берсин, кейин мен Тангрининг ёнига чиљайин. Майтўра Эрликни љабул љилиши учун Тангрига олтмиш йил ёлворди.

Тангри Књрмусга шундай деди: «Менга душман бўлмассан, инсонларга ёвузлик љилмассан, ёнимга кел». Књрмус књкка Тангрининг ёнига чиљди. Тангрига сажда љилиб, «Мени муборак љил, ижозат бер, кейин њзим учун кўклар яратайин», деди. Тангри ижозат 6ерди. Эрлик књклар яратди. Эрликнинг шериклари (малайлари) књкларга жойлашиб, књп халљ бњлди. Тангрининг одами Мангдашира шундай њйлади: «Бизнинг одамларимиз ер

юзида, Эрликнинг одамлари књкда. Бу књп ёмон бир ишдир». Мангдашира Тангрига ђазаб љилиб, Эрликка љарши уруш очди. Эрлик љарши келди, ўљ билан уриб, Мангдаширани љочирди. Мангдашира Тангри ќузурига келди. Тангри «Љаердан келяпсан?» деб сўради. Мангдашира «Эрликнинг малайлари књкларда, бизнинг одамларимиз эса ерда жойлашганлар. Бу жуда ёмон бир ишдир. Мен Эрликнинг шерикларини ерга туширмољ учун жанг љилдим. Фаљат кучим етмади, туширолмадим». Тангри «Мендан бошља кимса унга љарши келолмайди, Эрликнинг кучи сендан књпдир. Фаљат бир замон келадики, сенга «Бор» (кўпайгин маъносида) дейман. Њша замон сенинг кучинг Эрликнинг кучидан устун бњлади». Бунга Мангдашира бажонидил рози бњлди, кейин ухлади.

Бир куни Мангдашира шундай њйлади: «Тангрининг «бор» дегани шу бугунга њхшайди».

Тангри Мангдаширага деди: «Эй Мангдашира! Бугун бор, Эрликни књкдан љувасан, маљсадингга етасан, ундан жуда кучли бњласан. Менинг кучим, људратим, олљишим сенга етсин». Мангдашира севинди, бир љаќљаќа отди, «Милтиђим йўљ, ёйим, ўљим йўљ, найзам йўљ, ханжарим йўљ... Фаљат ёлђиз билагим, љўлим бор. Љандай љилиб мен Эрликка љарши борайин», деди. Тангри унга найза берди. Мангдашира найзани олиб, Эрликнинг осмонига чиљди. Эрликни енгди, љочирди. Унинг осмонларини љириб, парча - парча љилиб ташлади, Эрликнинг осмони парчалари ерга тўкилди. У замонга љадар ер юзи теп-текис эди. Бу парчалардан тођлар, љоялар пайдо бњлди. Меќрибон Тангрининг чиройли ижоди теп - текис ер бўйилаб эгри - бугри бњлди. Эрликнинг ќамма шериклари ерга тўкилди, кимдир сувга тушди, бўђилди, кимдир дарахтга, кимдир тошга урилди, ўлди, кимдир ќайвонларга урилди, ўлди.

Энди Эрлик тангридан ер истади: «Менинг осмонимни љирдинг. Энди борадиган ерим йўљ», деди. Тангри уни ернинг остига, љоронђулик дунёсига жўнатди. Устига љават - љават љулфлар љўйди. «Юљорингда сўнмас оташ бњлсин, љуёш ва ой ёруђини кўрмагайсан. Яна айтаман: яхши бњлсанг, ёнимга чаљираман, ёмон бњлсанг, яна тубсизликка суриб юбораман. Эрлик «Мен ўлган одамларнинг жонларини оламан», деди. Тангри «Мен уларни сенга бермайман, њзинг ярат», деди. Эрлик љўлига болђа, босљон, сандон олди. Бир урди - љурбаља чиљди, бир урди - илон чиљди, бир урди - айиљ чиљди, бир урди - тўнђиз чиљди, бир урди – илбир (љора љуш) чиљди, бир урди- сулмус чиљди, бир урди - туя чиљди.

Тангри келди. Эрликнинг болђа, босљон ва сандонини олиб ўтга ташлади. Босљон бир хотин, болђа бир эркак бњлди. Тангри бу хотинни ушлаб, юзига тупурди. Хотин бир љуш бњлиб учиб кетди. Бу љушнинг гўшти еб бњлмас, туклари пат бњлмаган «љурдай» деган љуш эди. Тангри эркакни ушлаб, юзига тупурди. У ќам бир љуш бњлди, у «йатбан» деган љуш эди.

Ќамма машаљљатлардан кейин Тангри халљља хитоб љилди:

- Мен сизларга бойлик бердим, овљат бердим, ер юзида яхши, чиройли ва тоза сувлар бердим, сизларга ёрдам бердим. Сизлар яхшилик љилинг. Мен осмонимга жўнаб кетаман, тез келмайман».

Сўнгра ёрдамчи руќларига хитоб љилди:

- Шалйима! Сен арољ ичиб, аљлини йўљотганларни, ёш болаларни, бўталољларни, сигир бузољларини яхши саљла. Яхшилик љилиб, ўлган марќумларнинг жонларини ёнингга ол. Њзини њзи ўлдирганларни олма. Бойларнинг молига кўз тикканларни, ўђриларни, бошљаларга душманлик

љилганларни ќам олма. Мен учун ва хољони учун жанг љилиб ќалок бњлганларни ол, менинг ёнимга чиљар. Инсонлар! Сизларга ёрдам љилдим, сизлардан ёмон руќларни узољлаштирдим, фано руќлар инсонларга яљинлашсалар, уларга овљат берсинлар. Шайтонларнинг овљатини еманг, есангиз, улардай бњласиз. Менинг отимни айтсангиз, ќимоямда бњласиз. Энди мен кетаман, лекин яна келаман. Мени унутманглар, мени, келмайди, десангиз, узољларга кетаман. Љайтиб келганим замон сизларнинг яхшилик ва ёмонликларингизнинг ќисобини љиламан. Ќозирча менинг ўрнимда Япљара, Мангдашира ва Шалйима љоладилар. Улар сизларга ёрдам берадилар.

Япљара! Сен яхши љара. Эрлик сенинг љўлингдан марќумларнинг жонини ўђирламољчи бњлса, Мангдаширага айт, у кучли.

Шалйима! Сен яхши љара! Ёмон руќлар ернинг остидан чиљмасинлар. Агар чиљсалар, дарќол Майтурага хабар бер, у кучли. Уларни љувсин. Найза билан ой ва љуёшни љўриљласин. Мангдаширага айт: у ерни ва осмонни љўриљласин. Майтура яхшилардан ёмонларни узољлаштирсин. Мангдашира, сен ёмон руќлар билан жанг љил. Сенга љийин бњлса, менинг отимни чаљир. Инсонларга яхши нарсаларни, яхши ишларни њргат. Љармољ билан балиљ овлашни, жун тўљишни, чорва бољиш ќунарларини њргат.

Шуларни айтгандан кейин Тангри кетди. Мангдашира љармољ ясади, балиљ овлади, милтиљ, ўљ ижод љилди. Жун тўљиди. Тангри буюрганидай, инсонларга бир љанча нарсаларни њргатди.

Мангдашира бур куни шундай деди: «Бугун мени шамол учиради ва кўтариб кетади». Шамол келди. Мангдаширани олиб, кўтариб кетди. Япљара инсонларга

шундай деди: «Мангдаширани Тангри ёнига олди. Энди уни учратмайсизлар. Мен Тангрининг элчисиман, мен ќам кетаман. Тангри љаерда турђизса, ўша жойда љоламан. Сизлар ўрганганларингизни унутманглар. Тангрининг ќукми шундайдир». Инсонларни ўз ватанларида љолдириб, у ќам кетди.

КУ ТАЙ АФСОНАСИ

Љадим замонда Инчйу номли шаќарда Чанг тоифасидан Ку Тай отлиљ бир бек бор эди. Инчйу ўша шаќарнинг беги бўлиб, жуда улутчи (жаллод) бўлган эди, кейин бир маросимда - тўй бўлганда, ќўкиз, љўй, тўнђиз, ђоз, ўрдак, товуљни, бошља кўп ёввойи ќайвонларни љурбон љилиб мўл овљат ва ичимлик берди. Тўй тугаб, орадан уч кун ўтгандан кейин у бек балингдак (шол) бўлиб, ођир касалга чалинди. Касаллик туфайли фикр, сўздан маќрум бўлиб, имо - ишора билан тушунтирди, ниќоят ўлди. Њлиб бутун вужуди совиди, ёлђиз юрагининг ташљарисидаги бир парчаси бутунлай музламади. Уни кўриб уйидаги одамлар катта йиђи-сиђи љилдилар. Њликни кўмгани элтмай, уч кун ўтказдилар, тўртинчи куни тонгда эрталаб, марќумнинг сезгилари љўзђалаётганини кўрдилар. У бек тирилиб келиб юљорига ўтирди, овљат, ичимлик сўради. Уни кўриб, ќамма љариндош - уруђлари бу маросимга тўпланди, аммо у кишиларнинг ќаммаси љўрљиб, љалтириб љоча бошладилар, узољлашдилар. Уларнинг љочганини кўриб, Ку Тай бек уларни чаљирди ва шундай деди: «Бу ёљља келинглар, эй яхшилар. Мен тирилганимга сизлар нега љочасизлар, љўрљманглар, мен энди сизларга тирилишим сабабини сўзлаб бераман. Бурхонлар нуми (муљаддас китоб, љонун – Н.Р.) нинг улуђ тафсилотларини ќам эшитинглар», деди. Кейин шундай сўзлади: «Мен касал бўлганимда менга тўрт руќ, яљин

келди. Бири катта љамчи тутган, иккинчиси ўрољ тутган, учинчиси омбур тутган, тўртинчиси кўк кийимли бек экан. Бир ваљт бу тўрт руќ, мени бир уй эшигига олиб келди, кейин у кўк бек отдан љуйи тушиб, мени чаљирди. Мен бекка яљинлашганимда, у љўйнидан бир љођоз олиб, менга ўљиб берди. Ћљигач мен билдимки, битиг ўша кунги бизнинг тўйда сўйилган ќўкиз, љўй, тўнђиз каби марќумларнинг сўзи экан. Ћ сўз шундай эди: «Биз, ќамма йилљилар, одамзоднинг ёвуз љилмишлари туфайли бу замонда яна ќайвонот дунёсида яшаётган эдик. Љарз ва тўловларни тўлагулик йил, ой, замонларни тугатиб, ќозирги вужудимизни йўљотиб, одамзод дунёсида туђилмагимиз мумкин эди. Шундай љилиб, бизнинг ќайвонот дунёсидаги озодлик замонимиз, кунимиз яна тугамади.

Инчйу шаќридаги Чанг тоифасидан Ку Тай отли бек бизни ўлдирди. Шунинг учун биз ќаммамиз иккинчи марта яна ќайвонот дунёсида бурчимизни бажаришга мажбурмиз. Шундай азобга дучор бўлган замонда бизнинг оќимизни, азобимизни тушунадиган одам йўљ, сўзлагани кучимиз, љувватимиз йўљ. Учинчи марта ќимоя љиладиган, љарши турадиган кучимиз бўлгайми? Бу оќимизга энди виждон Тангриси етсин, деб ёлвордилар, бошлиђимиз сени тутиб келтиришни буюрди». Бу шундай сўз эди.

Битигдаги бу сўзларни мен тугал ўљиб битирдим. Кейин кўк кийимли бек»: Тутиб, яљинрољ олиб келинглар!» деб љичљирган эди, учта руќ менга яљин келиб, бири арљон билан бўйнимни бођлади, бири азоб бериб нафасини бўђди. Бири љўлимни орљамга бођлаб, пастга ётљизиб, катта љамчи билан урди. Кейин руќлар шундай дедилар»: Эй одам, биз сени олиб келгани борганимизда, улар аввало таљдир китобига љарадилар. Таљдир китобида шундай битилган»: Сенинг ќаётинг муддати ќали тугамаган, сен

љанча - љанча жонли мавжудотларни ўлдиргансан, сенинг ќаётингни ўша ўлганлар олгани келганлар. Буни сен билишинг керак», - дедилар.

Бу сўзни эшитиб, мен уларга: дедим: «Эй яхшиларим, тангриларим кимки, у ваљтда заифларнинг оламида вужуди кўзим билан кўриб-билиб ёвуз иш љилган бўлсам. Яна шундан кейин љанча- љанча кишиларнинг сон - санољсиз вужудларни ўлдирганини кўрдим. Ќеч бир кишининг жазо олганини кўрганим йўљ эди. Менинг устозим шундай љарор љилди, мен азоб - уљубатга дучор бўлдим. Нима љилсам, љайтадан тирилган бўлар эдим? Ћзим ќам билмайман, адашган ёвуз љилмишимга љандай тавба љилайин? - дедим.

Буни айтганимдан сўнг у руќлар менга шундай дедилар:

– Эй одам, ўттизта жонли мавжудотлар љабиласидан Исти љабиласи бошлиђи билан бирга сени Эрклиг хоннинг' саройида кутади. Љачон у ерга борсанг, Эрклиг хоннинг кучли, љаќрли љонуни олдида бундай ођир азоблардан љутула олмайсан», - дедилар. Бу сўзларни эшитиб, менда љўрљинч, азоб кучайди, ќар тарафга љочдим. Мен пастга тушсам, олдинга тортади, кейинга итаради, уради, яна љочаман, яна љувадилар, Кейин мен уларга ёлвориб яна шундай дедилар:

- Эй яхшиларким, мен ўзим айтай, бу азобларимдан љутулмољ йўљдир. Энди мен сизларга ўтинаман, ёлвораман, мен ўлдирганлардан яшириниб Эрклиг хон олдига борганда, нима љилайин, шуни менга айтинглар, десам, улар менга шундай дедилар»:Эй сен, агар ўлган барча мавжудотлар учун љайђуриб, руќингни тоза љилсанг, оламнинг умид ва ишончларини ўзингга ваъда љилиб олсанг, доно тангри тангриси (будда) айтган олтин ёруљлик

билан нур сочиб турган китобни тугал битиришга истак билдирсанг, бу азоблардан озод бўлиб, љутулгай эдинг», дедилар.

Бу сўзни эшитиб, мен аввало руќимни тоза љилиб, у жониворларни ўлдирган ёвуз ўлутчидан пушаймон бўлдим. Кейин остин ёруљлик билан нур сочиб турган, ќамма нарсадан устун турган нумни тоза руќимга келтириб, тўлиљ, тугал битишга ваъда бердим. Яна бу нум хазинани битишга кучли истак туфайли, яхши ишларим куч-људрати туфайли ќайвонот оламидаги мавжудотлар аччиљ ва љийин азоблардан љутљарилдилар. Шундан сўнг тоза руќ билан бахт сўраб, баланд овоз билан љичљирдим: «Ќамма нарсадан устун турган нум хазинани тугал битиб, тангрили дунёда хизматкор бўлгайман, ёвуз ўлитчиларимнинг ёмон ниятлари йўљолсин», деб овозимни жуда кўтариб гапирдим.

Шундай деб югуриб, бир шаќар дарвозасини кўрдим. Мени у шаќар дарвозасига олиб келиб бир љоронђулик ичига киритдилар ва тођ томонга юзлантирдилар. Тођнинг юљорисига љарасам, олдинда Эрклиг хон ўтирибди. Бориб кўрдим. Чўл жойда сон-санољсиз одамларнинг бўйинлари бўђилган, љўл-оёљлари бођланган, ўз сўзларини айтиб, гуноќларини бўлишиб турар эдилар. У чўлнинг ичи яна кучли ёлвориш, тавба, мунгли овозлар билан тўла эди. Руќлар Эрклиг хонга, Ку Тай отли одамни келтирдик, деб айтдилар. Отимни эшитиши биланољ у «Эй хизматкорлар, у одамнинг ёвуз љилмишлари жуда кўп, у катта гуноќкор. Нега уни жуда кеч олиб келдингизлар?! Энди унинг ќомийларини олиб келинглар. Уларнинг сўзларини эшитайлик», деди. Эрклиг хоннинг бу ёрлиђини эшитиб, мени олгани келган хизматкорлар ташљарига чиљдилар, чаљирдилар, љичљирдилар, тилаб, истаб топмаганларидан кейин, љайтиб келиб, топмадик, дедилар. Кейин Эрклиг хон

яна хизматкор руќларни менинг ќомийларимни баг (љабила номи) мавжудотлари орасидан исташга жўнатди. Кейин у хизматко руќлар келиб, истаб, ќаммадан сўраб, яна топмадилар. Эрклиг хон олдига келиб топмадик, дедилар. Эрклиг хон учинчи марта бешта йўлга руќ жўнатди. Руќ бешинчи йўлдан љайтиб келди. У руќнинг хизматкори Эрклиг хонга битиг келтириб берди. Эрклиг хон уни очиб ўљиди, бу битигда шундай - шундай ёзилган эди: «Фалон куни одамзод оламидаги Чанг тоифасидан Ку Тай отлиљ одам жонли мавжудотларни ўлдиргани учун пушаймон бўлиб, олтин рангли ёруђ, ялтирољ, ќаммадан юљори турадиган нум китобни бутунлай ёзиб тугатишга истак туђдириб, бахт сўради. Шунинг кучи сабабли Ку Тай отлиђ жаллод одамнинг жонли мавжудотлари аввал ќайвонот оламида бўлдилар. Кейин ќайвонот оламидан ўтиб, одамлар оламида туђилдилар».

Эрклиг хон бу тавбаномани ўљиб, хурсандлик билан менга деди»:Эй Ку Тай, сен гарчи тирикларни ўлдирган бўлсанг ќам, яна уларни љутљаришга, омон љолдиришга амр эттинг. Сен шундайсанки, энг кучли, љаттиљ ваъда, ќароратли кўнгил билан Шоќ китоб номли бу љимматли китобни битиб, бу замонда хизматкор бўлишга истак билдирдинг. Бахтли руќнинг кучи билан ўзинг ўлдирган мавжудотлар ќайвонот дунёси азобларидан љутулсинлар, деб бахт тиладинг. Шу сабабдан кўп мавжудотлар ќайвонот дунёсидаги азоблардан љутулиб, одамзод дунёсида туђилдилар. Энди эй тириклар, ўлма, олам бахт- саодатлари билан ќам ўзингни асоратга солма, ёмон ишлар љилма, яхши ишнинг кема, кўпригини љилгин, яратгин, деб мени озод љилдилар. Мен озодлик вараљасини олиб, у шаќардан келдим. Бу худди ўйиндай эди..Мен туш кўрдим ва уйђондим, менинг тирилишим шундайдир»,- деди Ку Тай.

Бу сўзларни эшитиб у даврада йиђилган барча кишилар ќайрон бўлдилар, ажабландилар. Мукаммал, доно тангри тангриси Бурхон нумининг улуђ кучига ортиљрољ тоза, ќароратли кўнгил бођлаб, юздан ортиљ киши бу нум хазинани топишга киришмољчи бўлдилар. Аммо шаќар халљи бу нумни истаб топмадилар. Ниќоят Инчйу шаќаридаги Сувасдиљ Су отли санграм (ибодатхона)дан топишиб, кўчиришга олдилар. Ку Тай бекнинг оиласи, яљинлари уйдаги каттаю - кичиклар бу дунёда «ўзлик» (вужуд ўлиши) сўзини бутунлай ташлаб, бу нум хазинани ўргандилар, ижро этдилар, битдилар, кўчириб ёздирдилар, ўљитдилар.

У ер юзида яшашдан маќрум.

«МААДАЙ ЉОРА»

Олтой туркийлари ижодида љаќрамонлик эпослари алоќида ўрин эгаллайди. Маадай љора» шундай достонлардан бири ќисобланади. Бу эпоснинг олтойликлар ўртасида «Кан Пюд», «Кан Тутай», «Ескюс Оол», «Темирбий», «Кан Сару» ва бошља номдаги вариантлари ќам мавжуд. Олтой љаќрамонлик эпосларининг тадљиљотчиси С. Сурузаковнинг таъкидлашча, «Маадай љора» номи билан тарљалган сюжет юљоридаги достонларнинг ќаммасидан мукаммалдир.

Љадимийлиги саљланган олтой эпосларида љаќрамонларга ранг сифатини бериш анъанаси мавжуд. Масалан, «Аљ Бўљу», «Љара Бўљу» номлари учрайди. Олтойликлар тођ атрофида (ољ, љора, жигарранг) ва дарё бўйида (ољ, љора, кўк) яшайдиган кучли овчи ёки жангчиларга шундай лаљаблар љўйишган. Айтиш жоизки, олтойликларнинг Аљ Бўљу (Ољ Буља) ва Љара Бўљу (Љора Буља) деб номланган љаќрамонларининг исмларида кучли

одамларни Буља – Ќўкизга тенглаштириш ќўкиз одам ќаљидаги афсоналарга яљиндир. Демак, Маадайга љора сифатининг берилиши ќам жанговар ва кучлилик рамзидир.

Љаќрамонларни ранг сифатлари билан аташ љадимийлик белгисидир. Шунингдек, Маадай љоранинг ўђли Кўгудей Мергенни руќ-парилар энагаси тарбиялаши ќам унинг љадимий љатламларини очади. Ёки Маадай љора ўђлига яљин љўшнисининг љизига уйланишни маслаќат берганида, у «Осмон ва Ернинг ўртасида яшовчи» Ой хољоннинг љизига уйланишини айтиши, љз маљсади йўлида љаќрамонлик кўрсатиш ќам достон љадимги мифлардан озиљ олганлигини исботлайди.

«Маадай љора» тўрт љўшиљдан ташкил топган достондир. Унинг бош љаќрамони Кўгудей Мерган. Лекин эпос унинг отаси номи билан аталган. Биринчи љўшиљ Маадай љорага бађишланган. Бизга Маадай номи антик давр тарихчиларининг китоблари орљали танишдир. Яъни, VII асрда яшаган турк хољони, кейинги асрлар форс-тожик адабиётида Афросиёб, туркий адабиётда Алп Эр Тўнга номи билан тасвирланган шахснинг номи Мадидир.

Олтойликларнинг љаќрамонлик эпоси яратилишига скифлар хољони Мадининг ќам шахсияти асос бўлган деб айтиш мумкин. Достон љуйидаги сатрлар билан бошланади:

Алип ўзи љизил ўрттий
Ак чирайлу эл – албаты
Алтай тўрбин ўдуп ўскўн.
Йараш чечен тилдў аймак.
Йилдиз чолмон кўсту аймак,
Љўннин кўзин бўктуп чиккан.
Кўрен тайга бўркей берген,
Кўрўреген тўрбай кайтты.

(**Мазмуни**: Алп баќодирнинг юзи ќип-ќизил оловдай. У эл ва уруѓларига эга. У чиройли бўлган бепоён Олтойнинг тупроѓида ўсди. Эли гапга чечан, ўткир сўзли. Кўзлари худди юлдуз, туманни тарќатган порлоќ ќуёшга ўхшайди. Чиройли ўлкада тўс-тўполон ќаёт кечиришади.)

Бу мисраларда Алп Маадай ва у хоќонлик ќилаётган мамлакат халќига хос бўлган хусусиятлар акс этган. Достон муќаддимаси Алп Маадайнинг адолат билан хоќонлик ќилаётгани, унинг халќи, оти ќамда худолар (ер остиники Айбистон ва осмонники Ќўрбустон) шаънига маќтовлар келтирилади. Хоќоннинг оти Кариш Ќулоќќа юксак баќо берилади.

Маадай ќора Олтой ва ќўшни мамлакатларда ўз халќини хавф-хатардан саќлаб келган хоќон сифатида машќур эди. Достонда унга ќарши хоќон Ќора Ќула образи яратилган. У ўзида барча ёмонликларни умумлаштирган ќукмдор тимсолидир. Унинг нафаси шунчалик совуќки, оќаётган дарё ќам музлайди. Ќора Ќула Маадай ќоранинг мамлакатини босиб олиб, халќини мол, хоќонини чўпонга айлантирмоќчи бўлади. Лекин маќсадига эриша олмайди.

Маадай ќора ёши ўтиб, белидан ќуввати кетаётганда ёлѓиз ўѓил кўради. Бола паќлавон бўлиб улѓаяди. Унинг сифатлари шундай: кўкраги олтин, елкаси кумуш рангда. Икки кунда «Она», олти кунда «Ота» сўзларини айтади. У айиќ териси пўстагида ухларди. Арслон териси эса унга болиш эди. Маадай ќора ўѓлини Кўгудек Мерган номи билан атайди. Хоќон ќаётдан яшаш умиди сўна борар экан, ўѓлига васият ќилади: «Олтой халќи осуда, тинч яшади. Бугун куч- ќувватим кетаётган пайтда Ќора Ќула Олтойдаги 70 уруѓни ўзига бўйсундирмоќчи. Халќ ва ота номуси учун ундан ўч олишинг керак».

Кўгудей Мерган паќлавонликда Алпомиш, Манас билан тенг турадиган ќаќрамонлардандир. Унинг айиќ терисининг пўстагида ухлаб, арслон терисини бошига болиш ќилишида паќлавонлик хусусиятлари янада бўртиб кўринган. Мерган унинг номига ќам муносиб белгидир. Унинг исмида ботирлик, душманни хато ќилмасдан уриб йиќитиш сифатлари умумлашган. Кўгудей ўз хизматкори Тастарака (бундай хизматкорлар, яъни паќлавоннинг ёнидаги ќул образи туркийларнинг бошќа эпосларида ќам бор) билан Ќора Ќула мамлакатига келади ва уни ўлдириб, халќни озодликка чиќаради.

«Маадай ќора» достонида олтойларнинг етмиш уруѓи бутун туркий ќавм ва ќабилаларнинг умумлашган белгиси даражасига айланган. Маадай ќора эса ана шу ќавмларнинг отаси, хоќони эди. У хоќонлик даврида Олтойга бирор бир босќинчи оёѓини ќўймаган. У кексайиб ќолгани билан элини босќинчи хоќонларга беришга, халќи мол, ўзи чўпон бўлишга йўл ќўймайди. Кўгудек Мерган одил ва паќлавон турк хоќонларининг янги авлоди сифатида намоён бўлади.

Ќадимги туркий халќлар оѓзаки ижоди бой меросга ва мавзу ранг-баранглигига эга. Ќозоќларнинг «Эр Тарѓин», «Алпамис», «Ќамбар ботир», ќораќалпоќларнинг «Ќирќ ќиз», ќакасларнинг «Олтин ариѓ», Олтой туркийларининг «Ай кучин» ва бошќа асарларида ќам ќадимги туркий халќлар ќаётига хос муштарак хусусиятлар ифодаланган. Масалан, ќораќалпоќларнинг «Ќирќ ќиз» достони ќам ќаќрамонлик эпосларидан биридир. Достон сюжетида массагетлар маликаси Тњмарис, саклар маликаси Зарина ќаќрамонлиги хос тасвирлар саќланган. Эпос ќаќрамони Гулойимдир. У дугоналари (антик давр юнон тарихчиларининг китобларида келтирилган амазонкалар

каби) ва севгилиси Арслон билан биргаликда мамлакат душманлари –эрон шоќи Нодиршоќ ќамда љалмољ хони Суртойшига љарши курашади.

Љадимги туркий адабиётнинг достонлар даври жаќон халљлари маданияти тарихида алоќида њрин тутади. Шу сабабли ќам бу давр адабиёти бой илмий хулосалар яратиш имконини беради:

1.Туркий адабиётлар тарихидаги «Њђузнома», «Љњрљут ота китоби», «Алпомиш», «Манас», «Маадай љора» каби достонлар тасвирланган вољейликнинг хусусиятлари ва эътиљодлар тамойилига књра нз љадимий љатламларига эга. Бу эпосларда туркий љавмларнинг дунёга келиши ва шаклланишидан тортиб, жаќондаги энг људратли халљлар даражасига књтарилишигача бњлган курашли йњли нзининг жонли ифодасини топган. Бу достонлар эпик йњналиши, љаќрамонлик руќи, ђоявий-бадиий љиммати билан антик давр адабиётининг юксак намуналари ќисобланган «Одиссей», «Илиада» каби эпослар љаторидан жой олади.

2.Туркий халљлар адабиётининг љадимги эпослари икки хусусияти билан аќамиятлидир. Биринчиси, бу асарлар туркий адабиёт нз антик даврига эга бњлганлигини асослашга, иккинчиси, љадимги туркийларнинг маънавий-ахлољий љиёфаси, турмуш тарзига оид этнографик маълумотлар ќамда уларнинг аќиллиги, жипслашиши, људратли мамлакатни барпо этишга љаратилган эзгу ниятларини очишга хизмат љилади. Жаќон адабиётшунослиги туркий халљлар адабиётига катта љизиљиш билан љараётганлигининг асосий сабабларидан бир ќам ана шу икки тамойилга бођланади. Њђузхонга хос баќодирлик ва љавмларга меќрибонлик, Љњрљут отадаги донолик, пайђамбарларга хос илоќий фазилатлар, Алпомиш, Манас, Маадай љоранинг мардлиги бу

эпосларнинг бољийлиги, маърифий-эстетик аќамиятини белгиловчи бош хусусиятдир.

ТЊРТИНЧИ ЉИСМ
ЉАДИМГИ ТУРКИЙ ХАЛЉЛАР ОЂЗАКИ ИЖОДИНИНГ ЖАЌОН ХАЛЉЛАРИ АДАБИЁТИ БИЛАН МУШТАРАКЛИК ДАВРИ

Скиф-киммерлар яшаган давр адабиёти ва маданияти шаклланганлиги билан жаќон халљлари тарихида алоќида ўрин эгаллайди. Улар яратган адабий сюжетлар антик даврдаги кўплаб халљларнинг адабиётига кўчиб ўтгани, айрим сюжетларда типологик нхшашликлар мавжудлиги ёки уларнинг ќукмдорлари, љаќрамонлари ќаљида бошља халљлар адабиётида ќам бир неча, ќатто туркум асарлар яратилгани шундан далолат беради.

ШУМЕР АДАБИЁТИ

Туркий халљлар ођзаки ижоди билан милоддан аввалги 2800 йилларда яшаган Билгамишхон ва унинг шарафига сопол лавќаларда битилган достонлар даврининг маълум жиќатдан ўхшашлик томонлари бор. Ўтган асрнинг 40 – йилларида инглиз археологи Лэйард Оссурия пойтахти Ниневия харобаларини ўргана бошлади. Текшириш натижасида Оссурия подшоси Ашшурбанипал саройи љолдиљларидан миххат белгилари билан љопланган 20 минг сопол китобга эга бўлган кутубхона љўлга киритилди.

Ашшурбанипал Оссуриянинг энг илмсевар, маърифатпарвар шоќларидан биридир. Унинг шоќлик даври (милоддан аввалги 669-630 йиллар) жаќонда киммер ќамда скифлар катта мављени эгаллаган ваљтга тўђри келади. Ашшурбанипал давлатни мустаќкамлаш учун ўз мамлакати

атрофидаги Миср, Бобил, Ўрарту, Лидия каби мамлакатлар билан иттифољ тузган. Лекин Шимол томондан киммер ва скиф љавмларининг Кичик Осиё томон юриш љилишлари Ашшурбанипални ташвишга сола бошлайди. Оссурия шоќи Лидия давлатидан ќам хавфсирар эди. Кичик Осиёнинг кенг далаларида ќукмронлигини ўтказиб, Эгей ва Ўрта денгизга чиљишга уринаётган киммерийлар Лидия давлатининг кучи заифлашишига сабаб бўлди. Бу эса бир мунча ваљт Ашшурбанипал ўз мављеини саљлаб туришига ёрдам берди.

Ашшурбанипал подшолигининг сўнгги йилларида Кичик Осиёга киммерийлар орљасидан скифлар бостириб келишди. Улар дастлаб Сурия ва Фаластин мамлакатларини ишђол этишиб, Оссурия ва Миср чегараларига етиб келадилар. Саис давлатининг ќукмдори Псамметик скифларга совђа бериб, жон саљлайди. Барча жабрни Оссурия давлати тортади. 612 йилда Мидия подшоси Кайхисрав ва Бобил ќукмдори Набупаласар келишган ќолда Оссурияга ќужум љилишади. Улар мамлакат пойтахти Ниневияни ишђол љилишиб, шоќ саройига ўт љўядилар. Ашшурбанипал асос солган кутубхона вайрон этилиб, сопол китоблар парчаланади, лекин ёнђиндан зарар кўрмайди. Инглиз археологи Лэйард икки ярим минг йил ер остида ётиб чиримаган сопол китобларни љўлга киритмаганида, эќтимол, биз жаќон маданиятининг нодир хазинасидан балки ќали баќраманд бўлмас эдик.

Мидиялик ва бобиллик жоќиллар томонидан ёндирилган кутубхона хазинасида љадимги аждодларимиз яратган адабий ёдгорликлар борлигини тан олиш ђоят фахрланарлидир. Бу сопол китоблар эрамиздан олдинги 2000 йилларда сўзлашувдан љолган шумер (сумер) тилида битилган деб ќисобланади. Американлик шумершунос

С.Н.Крамернинг исботлашича, шумерийлар яратган адабий сюжетлар ва илмий кашфиётларни бошља халљлар, жумладан, бобилликлар ўзлаштирганлар. Шумерийлар Мессопатамияда – Дажла ва Фрот (туркийлар буни Ўкуз деб аташган) дарёси оралиђида яшашган.

Ашшурбанипал кутубхонасидан топилган сопол китоблар орасидан икки дарё оралиђи - Мессопатамиянинг улуђ тарихий – афсонавий љаќрамони Билгамиш ќаљидаги шеърлар туркуми ќам учрайди. Бу шеърларни кейинчалик аккадлар ўзлаштириб олишган ва ўз тилларида 12 љисмдан иборат тугал достон яратишган. Шумер тилидаги сопол китоблар топилгунга љадар бу достон аккадларнинг адабий мероси сифатида машќур бўлган. Зотан, достон ижодкорлари шумерлардан етиб келган адабий парчаларни маълум бир тизимга солишган, љаќрамонларнинг асл номларини ўз тиллари ва урф-одатларига мослаб ўзлаштиришган, љўшимча вољеалар киритишган. Аккадлар достони «Гилгамиш» деб аталган. Љадимшунослар бу асарнинг мукаммалигини асос љилишиб, кўпрољ аккад шаклларига мурожаат этишган. Чунончи, шумер ва аккадшунос И.М.Дьяконов ќам достонни рус тилига аккадчадан таржима љилган.

Шумер тилидаги сопол ќужжатлар достон љаќрамони тарихий шахс бўлганлигини кўрсатади. И.М.Дьяконов маълумот беришича, милоддан аввалги XXVII аср ёзувларида Билгамес ёки Белгемес шаклидаги шумер худоларининг номлари учрайди. 2800-2700 йилларда эса Унуг шаќрининг љохини ва љўшин бошлиђи Билгамиш (ёки Билгамес) бўлган. Бу шаќарнинг номи љадимги яќудий тилида Эрех, аккадларда Урук, юнонларда Орхой, ќозирда эса Варка номи билан айтилган. Археологлар Унуг шаќри

тарихда бўлган ва љалин деворлар билан кўтарилганлигини исботлашган.

«БИЛГАМИШ» ДОСТОНИ

«Билгамиш» достонининг шумер тилида саљланган сюжети билан аккад нусхаси сюжети ўртасида фарљ бор. Масалан, шумер тилидаги нусхада биринчи љўшиљ «Билгамиш ва Акка» деб номланган. Унда Билгамиш ћукмронлик љилган шаћар Киш шаћрининг ћукмдори Аккага буйсунган. Билгамиш ўз дўсти Энкиду, халљ йиђини ва ољсољоллари маслаћати билан Аккад зулмидан љутилиш учун курашга отланади. Жанг Билгамишнинг ђалабаси билан тугайди. Аккадлар яратган достонда шумерийлар љўшиђида акс этган тасвир берилмаган. Аккад достонининг сюжетида Билгамиш бир мунча зулмкор шоћ сифатида кўрсатилган. Билгамиш эркакларни шаћар деворларини љуришга мажбур этиб, хотин–љизларни ћарамига олиб борадиган ћукмдорга айланган. Билгамиш дўсти Энкиду билан бир љанча љаћрамонликлар кўрсатади. Масалан, Кедр ўрмонида яшовчи паћлавон Хумбабони курашда ћалок этади. Билгамишнинг паћлавонлигига љойил љолган маъбуда Иштар (шумерларда Иннин) унга севги изћор этади. Билгамишдан рад жавобини олади. Иштар бундан ђазабланади ва отасидан ёрдам сўрайди. Отаси худо Ану унга љарши самовий хўкизни юборади. У шунчалик баћайбатли эдики, Фрот дарёсининг сувини бир симиришда ичиб љўяди (М.Кошђарий туркийларнинг ўђуз љабиласи Фрот дарёсини Окўз – Ћўкиз номи билан атаганлигини ёзади. Љаранг: I, 91-бет). Дами билан ерни ёради. Билгамиш Энкиду билан биргаликда самовий хўкизни ўлдиради.

Билгамиш худоларга бас келаолмаслигини англаб етади. Шу сабабли у ўлмаслик – бољий яшаш сирини ахтариб кемада Океандан сузиб ўтади ва Ўтнапиштим яшаётган оролга етиб келади. Унинг маслаћати билан денгиз тубига тушиб, љари одамларни яшартирадиган сећрли ўтни олиб

чиљади. Лекин љаршисида илон пайдо бўлиб, ўтни олиб љочади.

«Билгамиш»нинг мантиљий ќукми кучли паќлавонлар ќам абадий яшай олмайди, худога итоат эт, ќамма иш унинг розилиги билан бўлади, деган ђоя асосида љурилган.

Достоннинг туркийлар билан яљинлик томони. Љадимшунослар «Билгамиш» яратилган шумер тилини бирор тил оиласига киритиш љийин, деб ќисоблайдилар. Шу сабабли ќам бу тилни баъзан туркийлар, баъзан ќиндларнинг љадимги мунд тилига таљљослашлар бўлган. Хўш, «Билгамиш»нинг љадимги туркийларга алољадор томони борми? Кузатишлар достоннинг туркийлар билан алољадор томонлари ќам борлигини кўрсатади.

1. «Билгамиш» яратилган тилни љадимшунослар ўлик тил деб ќисоблашади. Шумер тили милоддан аввалги 4 мингинчи йилликнинг охирларидан биринчи минг йилликларгача амалда бўлган. Тарихий манбаларга кўра, шумерлар милоддан аввалги икки мингинчи йилликнинг биринчи ярмида аккадлар, кейинчалик Бобил давлати таркибига љўшилган. Натижада, уларнинг тили бу халљлар тили билан чатишиб кетган.

Шумер халљининг ижтимоий-сиёсий тарихи нуљтаи назаридан бу фикрлар тўђри. Лекин уч минг йил давомида фан, маданият, адабиёт, дин ва турли хил давлат ќужжатлари яратилган тилнинг тарих саќнасига кириб келиши ва йўљолиб кетишини эртаклардаги вољеалардек тушуниш ажабла-нарлидир. Уч минг йил давомида яратилган маданиятни ќозирги даврда яшаётган аниљ бир халљнинг ота-боболари номи билан бођлаш жаќонда улуђ саналган бирор халљнинг маданиятини камситмайди. Шумер тилининг грамматик ва лексик таркиби туркий тилга мос тушишини айтишга уринган олимларни, иккинчи

гуруќлари фаразия, деб танљид љилишди. Масалан, Ф. Хоммель биринчилардан бўлиб, шумер тилини туркий тилга нисбат берган. Бизнинг замонамизга келиб љозољ шоири Њ. Сулаймонов бу тилни урал-олтой тиллари оиласига киритишга ќаракат килган. Поляк олими Я. Браун тибет, М.Церотелли грузин тиллари оиласига мансуб деб ќисоблайди. Шумершунос И. М. Дьяконов эса бу фикрларни фараз деб тушунади ва уларнинг таљљосларини инкор этади. Ўрни келганда айтиш керакки, бу олим Олмаотадан 50 километр узољликда Иссиљ дарёси бўйидаги љўрђондан топилган ёзувни кўпгина туркийшунослар сак туркларига нисбат берганида ва ўљиб асослашганида ќам тан олишни истамаган эди.

Шумер тилини ќозирги љайси тиллар оиласига киритиш мумкин деб айтишдан кўра, масалага ќозирги љайси тилларни шумер тили оиласига киритиш мумкинлиги нуљтаи-назаридан ёндашиш тўђридир. Чунки, шумер тили 4 минг йил олдин муомалада бўлган. Бу тилда гаплашувчи жамоа минг йиллар давомида жаќоннинг турли љитъаларига кўчган, турли љабилалар билан љўшилиб кетгани, табиий. Зотан, љадимшунослар ќам шундан гувоќлик беришади. Шумер тилини ќозирги бир халљ тили билан грамматик ва лексик жиќатдан љиёсан ўрганиш масалани ёрљин ойдинлаштирмайди. Чунки, баъзи тилларнинг ривожланиб кетиши, тараљљиёти ўзининг љадимийлигини саљлаб љолган эмас. Агар ќозирги туркий тилларнинг келиб чиљиш оиласи шумер тилидан деб олинадиган бўлса, у ќолда барча туркий тиллар тадљиљот доирасига тортилмођи керак.

Масалан, шумер тилида **ама** – она. Маќмуд Кошђарийнинг ёзишича, љайсидир ўлкалардан туркийлар мамлакатига кўчиб келган тубутликлар онани **ума** деб аташади. Туркий љавмларнинг аёллардан ташкил топган

жанговор гуруҳи **Ама – зонкадир. Ада** – отадир. Бу сўз туркийлар учун тушунарли. **Кисикил-** қиз, аёл. Қадимги туркийларда бу маъно **кис, киши** сўзлари орқали ифодаланган. Шумерларга хос «с» ва «ш»нинг алмашинуви эътиборга олинса, унинг туркийча билан яқинлиги бор. Бизнинг тилимиздаги **эгар** сўзи шумерларнинг **эгер** – бел орқани ифодалайдиган сўзига яқин туради. **Куса** – курсидир. Туркийларнинг «р» ҳарфини айтолмайдиган (масалан, **курси** – кусси, **мардон** – маддон, **тўрт** – тўт каби) лаҳжалари мавжуд. Шумерларда **уғ** – халқ, **кен** – кенгаш маъносини беради. **Уғкен** – халқ йиғилиб кенгашадиган жой. Демак, кен – кенгаш, айни пайтда турли жойлардан келадиган халқларнинг тўпланиб, маслаҳат ўтказадиган маркази маъносини ҳам англатади. Бу, албатта, туркийларда **кен** (кент) шаҳар (Тошкент каби) мазмунига ҳам мосдир.

Шумер ва туркий тиллар ўртасидаги яқинликни қиёсан ўрганиш ишига Ў.Сулайманов биринчилардан бўлиб киришган, шумер тилидаги олтмишдан ортиқ сўзнинг ҳозирги туркий тилларда қўлланилиши ҳамда бу тиллардаги сўзлар билан ўзакдош эканлигини исботлаган эди. Олим шумер атамасининг маъноси ҳақида ҳам фикр юритар экан, бу сўзни «**суб – ер**», **«сибир», «йер - суб»** сўзлари билан ўзакдош деб тушунади ҳамда **ер–сув** мазмунини беради, деган фаразга келади. Чиндан ҳам туркийларга хос товуш ўзгариш ҳодисалари («ш» - «с», «м» - «б») шумерни «суб - ер» деб ўқишга имкон беради.

Бадиий асарни маълум бир халқ адабиётига нисбат бериш учун фақат тилни асос қилиб олиш етарли эмас. Бундай муаммоли масалалар туғилганида бадиий асарда акс этган диний эътиқодлар, қабила ёки халқларнинг урф-одатлари, образларнинг характери ва қаҳрамонлиги сўнги асрлардаги қайси халқнинг турмушида сақланганлиги

нуқтаи назаридан ҳам ёндашиш керак. «Билгамиш» достонини туркий халқлар адабий меросига нисбат бериш учун унда кўпгина қадимийлик белгилари сақланиб қолгандир.

Туркий қабилаларнинг энг қадимги қавми гумер ҳисобланади. Бу қавм ўзларини Нуҳ тўфонидан сўнг дунёда пайдо бўлган биринчи халқлардан деб тушунишган. Қадимшунослар туркийларнинг киммер қабиласини гумер қавмининг номи сифатида эътироф этишади. Антик юнон ва оссурий тарихчиларининг китобларида киммерлар ҳақида бой маълумотлар берилган. Тарихий асарларда бу туркий қабиланинг номи гиммер, киммер шаклида, шумер эса баъзан сумер шаклида ҳам ёзилган. Шумер ва киммер номларида мантиқан боғланиш ҳамда оҳангдорлик бор. Қолаверса, гумерлар ҳам шумерлардек дунёдаги энг қадимги қабилалардан биридир.

2. Антик давр юнон ва оссурий тилида яратилган тарихий китобларда киммерийларнинг ватани Шимолда – Қрим атрофларида деб кўрсатилган. Шумерлар эса Месопатамияда яшаганлар. Узоқ Месопотамия билан киммерлар ўртасида яқинлик бўлганми? Шумер ва киммер халқини бир-бирига боғлайдиган асослар нимада?

«Инжил»да кўрсатилган гумернинг ўғилларидан бири Ашканоз. Бу қавм тарихда скифлар номи билан юритилади. Гумернинг яна бир ўғли Тугарма деб аталган. Ундан Месопотамияда яшаган халқлар тарқалишган. Демак, киммер ва скифлар Кичик Осиё мамлакатларига тез-тез ҳужум қилиши ҳамда ўз ҳукмронлигини ўтказишга уринишининг мантиқий замини мавжуд. Ахир, Оссурия шоҳи Ашшурбанипал ўз кутубхонасида шумерийларнинг сопол китобларини бекорга сақламаган. Скиф–киммерлар ҳукмдори Прототейга оссурийлар шоҳи тинчлик

иттифоњини мустаќкамлаш учун ўз њизини хотинликка берган эди. Шу кундан бошлаб Прототей оссурийларнинг шоќи сифатида ќам тан олинган. Ёки И.М.Дьяконов Мидия тарихига багишланган китобида скифлар саркардаси Мади хам Ашшурбанипалнинг куёви бўлганлигини њайд этади. Мидия шоќи Киаксар Мадини ўлдириб, Оссурия кутубхонасини ёњиб юборишга ташкилотчилик њилишида катта мантињ бор. Киаксар Оссурия кутубхонасида киммерий ва скифлар маданияти, тарихи ва адабиёти битилган хазина борлигини сезган бўлиши керак.

Шумер ва њадимги месопотамияликлар туркийлар билан яњинлигини асословчи яна бир неча далилларни келтириш мумкин. Чувашлар туркийларнинг њадимги њавмларидан биридир. Чувашия жумќуриятида Шумерия деб аталувчи шаќар мавжуд. X асрда яшаган араб тарихчиси ибн Ховњал маълумот беришича, Самарњанд атрофида месопотамиялик – ироњликларнинг њишлоњлари бўлган. Улар ўзларини доимий яшайдиган халњ сифатида кўрсатишган. Айтиш керакки, Шумер вилояти ќозир жанубий Месопотамия – Ироњда. Араб тарихчилари ироњликларнинг Жиззах, Тошкент атрофларида ќам њишлоњлари бўлишганини ёзишади. Ироњликларнинг Ургутдаги њишлођи Вазкерд, Жиззахдагиси Винкерд, Тошкент атрофдагиси Бинкент деб аталган. Археолог В.Л. Вяткин месопотамияликларнинг Ургутдаги манзили бўйлаб кузатиш ишлари олиб бориб, улар яшаган жойни Њинђир кишлогида деб кўрсатади. **Њинђир**ни киммер, гиммер, њиммернинг ўзгарган шакли деб ќисоблаш мумкин. 1920 йилда академик В.В.Бартольд Ургут тођларининг Гулбођ сойидаги њоядан Сурия тилидаги ёзувларни ќам кўрган. Ажабмаски, араблargача Марказий Осиё шаќарларида яшай бошлаган ва ўзини

ироњлик деб ќисоблаган халњлар шумерлар авлодидан бўлишса.

Шумерийлар тарихи ќањидаги изланишлар Ургут номининг янгича талњинини ќам беради. Бу эса њадимги месопотамияликларнинг Ургутда яшаганлигидан яна бир далилдир. Милоддан аввалги уч мингинчи йилларнинг ўрталарида аккад ва шумер давлатлари бирлаштирилган. Аккад давлати тахминан 120 йил яшаган. Милоддан аввалги 2200 йилда Шарњ томондан келган тођлик гутийлар деб номланган урушњоњ халњлар аккадлар ќукуматини ађдаришган. Бундай њаќрамонликка шумерларнинг Лагаш шаќри аќолиси катта ёрдам берган. XXII асрга келиб, Ур сулолосидан бўлган њавм улардан ќокимиятни њайтариб олади ва гутийлар билан лагашликлар мамлакатдан њувиб чињарилади.Бу ўринда яна бир фаразияни ќам эслатиб ўтиш керак. Кўпчилик шумершунослар шумерлар Месопотамияга тођлик ўлкалардан, эќтимол Эрон ва Марказий Осиёдан келиб њолишган, деган фикрни ќам олђа суришади.

3. Шумер шаќар-давлатига асос солган хонлардан бири Билгамишдир. Унинг ќокими Билгамиш Киш ќокими устидан ђалаба њозониб, афсонавий њаќрамонга айланади. Билгамиш аккад тилидаги эпосда Гилгамиш деб номланган. Уни Билгамиш деб номлаш тўђридир. Бу туркий тилга яњинлаштириш мањсадида эмас, албатта, «Билгамиш» сўзининг ўзаги туркийча «билмоњ» мањносини ифодалайди. Достоннинг мазмуни ќам асар њаќрамонининг номига «билиш» сўзи асос бўлганлигини исботлайди. Достонда Гилгамиш таърифи шундай:

Эй, дунёдаги ќар нарсани билгувчи,
Эй, денгизларни англовчи, тођлардан ўта олгувчи.
Эй, ёвларни енгувчи дўстлари билан,
Эй, ањл-заковат, билими билан

Сиру асрорларни кўра билгувчи!
Бизга тўфонгача бўлган кунлардан хабарни берди,
Узоъ сафарга чиъди, лекин хориб ъайтди у.
Турмуш машаъъатин ёзди тошларга.
Унугни деворлар билан ўради.
Муъаддас Эннанинг нурли омбори
Девор ъўнђираларин кўр, мисдан ясалган гўё.
Кўтармага ъара тенги йўъ унинг...
...Ќамма инсонлардан буюк инсон у.

Бу таъриф ъаќрамон чиндан билгувчи – Билгамиш эканлигига шубќа туђдирмайди.

4. Достон ъаќрамонининг асл исми Билгадир. **Миш** эса ўша даврдаги бобил, хетт, оссурий халъи ўртасида таниъли кишилар ва афсонавий ъаќрамонларга нисбатан кенг ъўлланилган бир белги. **Миш** кўпроъ турли жангларда ђолиб келган, умуман, баќодир, паќлавон кишиларнинг номидан кейин ишлатилган. **Миш** туркий халъълар ўртасида яратилган айрим ъаќрамонлик эпосларида, масалан, «Алпомиш», «Кунтуђмиш» достонларида ёки Юсуф Хос Ќожибнинг «Ъутадђу билиг» асарида ўз ъадимийлигини тўла саълаган (Ўгдилмиш, Ўзђурмиш). Бизнинг милодимизда ќам турк хоъонлари орасида Билга ва миш номи билан аталганлари бор. Масалан, VII-VIII асрларда яшаган турк хоъонларидан бирининг номи Билгадир. У 732 йилда вафот эттан ва туркийларнинг мамлакатига 20 йил хоъонлик ъилган. Ёки Олтин Ўрда хони Тўхтамиш номида шундай белги мавжуд.

5. Достон ъаќрамонининг номи Билгамиш ќамда Билгамис шаклида ъўлланилган. «с» ва «ш» ќарфларининг алмашинуви туркий халъълар тилида саъланган. Масалан, ъирђизларнинг «Манас» эпоси «Манаш» деб ќам

юритилган. «с» ва «ш» алмашинуви, хусусан, ќозирги ъозоъ тилида кенг ишлатиладиган ќодисадир.

6. «Билгамиш» достонида худолар образи яратилган. Билгамиш мадад сўрайдиган Ъуёш худосининг номи Ўту. Билгамиш ўрмонга жўнаш олдидан осмонга ъўлларини чўзиб, унга илтижо ъилади:

Ўту, мен тоъъа кетяпман, сен менинг ёрдамчим бўл!
Тоъъа кедр кесмоъъа боряпман, сен менинг ёрдамчим бўл!

Достоннинг аккад нусхасида Ъуёш худоси Шамаш номи билан берилган. Ўтунинг туркий тилга яъин томонлари бор. Биринчидан, Ўту маълум маънода ўтни, иссиъликни, ќароратни англатади. Ъуёш шундай хусусиятга эга. Иккинчидан, туркийлар ислом динига ъадар кўкка, осмон жисмларига сиђинишган. Яъни, Кўк тангри туркийларнинг муъаддас динидир ёки массагетларнинг ягона худоси ъуёшдир. Шу сабабли Ъуёш туркийлар учун муъаддасдир. Энг ъадимги даврлардан Юсуф Хос Ќожибнинг «Ъутадђу билиг» асаригача Ъуёш туркий халъларнинг адабиётида (сўнгги давр адабиётларида ќам) яхшилик, эзгуликнинг муъаддас образи сифатида кўринди.

Кўкни улуђлаш, кўкни тангри деб тушуниш барча туркий халъларга хос хусусиятдир. Масалан, ъадимги бурят ва мўђул мифологиясида ќам боъий Кўк осмон – Хухэ Мунхэн тэнгри инсонни ъўриълайдиган куч сифатида тасвирланган. Бу эса шумер мифологиясидаги осмон худоси Ан, Ой худоси Наннар ва бошъа сайёралар тўђрисида берилган тасвирларга муштаракдир.

«Билгамиш» достонида ва шумер мифологиясида Ўтнапиштим образи учрайди. Ривоят ъилишларича, дунёни

тўфон босганида фаљат диёнатли Ўтнапиштимдан бошља одамлар ќалок бўлади. У худо Энкининг маслаќати асосида ќамма жойи бекитилган љути ясаб, оиласи ва хизматкорлари билан омон љолади (бу ривоят туркийлар отаси Нуќнинг кемасини ќам эслатади). Дунёда бир киши ќам соѓ-саломат љолмаган тўфондан жон саљлаш бало-љазолардан тобланиш белгисидир. Бундай одамларга нисбатан ќозирда ќам «ўтта ёнмас», «оловда пишган» иборалари љўлланилади. Њтна пишдим номи ўзбек тилидаги «ўтта пишмољ»нинг маъносига яљин англашиладики, бу љаќрамон ќаракатига мос тушади.

Шумерлар осмон давлатида яшайдиган худоларни сут, нон, кийим–бош билан таъминлаш зарур деб тушунади. Шу сабабли донишмандлик худоси Энки лойдан одам ясайди. Бу шумерлар эди. Билгамиш ќам лойдан ясалган. Одамлар осмондаги ўз раќнамоларига сиѓиниши, уларга зарурий нарсаларни тайёрлаб бериши ва бунинг учун меќнат љилиши керак эди. Шумер халљининг мифологиясидаги бу таълимот Кўк тангри дини ќаљидаги тушунчадан узољ эмас.

Шумерларнинг «Билгамиш» руќидаги яна бир љаќрамонлик эпоси Этана номи билан боѓланади. Этана ќам Билгамиш сингари инсон умрини яшартирадиган мўъжизавий ўтни љидиради. У ўтни ахтариб, бургутнинг бўйнига минади, осмоннинг ўн тўртинчи љаватига кўтарилади. Этана пастга љарайдию, юраги увишиб кетади. Ер сира кўринмас эди. Шунда ваќимага тушиб, љўлини бургутнинг бўйнидан олиб юборади ва ерга љулаганича, ќалок бўлади. Ўзбек тилида «этана полвон», «этанаси чиљиб» каби бирикмалар, кинояли гаплар йўљ эмас. Бу сўзларнинг маъноси шумерийлар љаќрамони Этана полвон ќаракатига яљинлиги билан эътиборни тортади.

Этана ќаљидаги достоннинг асосий вољеаси инсоннинг бургутга миниб учишидир. Љушлар ёрдамида осмонга парвоз этиш вољеалари љадимги туркий эпосларда, жумладан, «Гўрўѓли» туркумидаги достонларда, «Семурѓ» афсонасида ёки Носириддин Рабѓузийнинг «Љиссаи Рабѓузий» асарида тасвирланган.

Шумер халљи жаќон антик адабиётининг биринчи асосчисидир. Бу халљдан бизгача кўплаб лирик шеърлар, масаллар, худолар шаънига битилган љасидалар етиб келган.

Шундай љилиб, шумер адабиёти тилини, асарларида акс этган диний таълимот, урф – одатларни кейинги асрларда яшаган туркий халљларга ўхшашлик томонлар бор деб ќисоблаш мумкин.

ЉАДИМГИ ТУРКИЙЛАР ВА ЮНОН АДАБИЁТИ

«Илиада» ва «Одиссей» достонлари юнон адабиётининг нодир намуналаридир. Бу асарларда юнон ва троя урушлари тасвирланган. Троя Кичик Осиёда жойлашган шаќар. Археологлар унинг ўрнини ќозирги Туркиянинг Хисорлик љишлоѓида эканлигини аниљлашган. Бу шаќарни Ил љурдирган ва отасининг шарафига Троя номини љўйган. Шаќар баъзан иккинчи номда – Ил номи билан Илион деб юритилган. «Илиада» - «Илнома», «Ил љиссаси» деган маънони беради. Ил љадимги туркийлар тилида муомалада бўлганлиги учун ќам бу сўзга янгича талљинда љарашга тўѓри келади. Туркийлар бир љанча давлат ва љавмларни ўз кучлари билан итоат эттириб, улкан давлатга асос солишган. Бундай давлат туркийларнинг атамасида «Ил» ёки «Эл»дир. Бошљача айтганда, «Ил» ёки «Эл» императорлик мављеига эга бўлган давлат маъносини ифодалаган.

Гомер шахсияти ва унинг достонлари таќлили билан жаќондаги юзлаб олимлар љизиљишган. Жумладан, грузин олими Р.В.Гордезиани троя урушларини тахминан милоддан аввалги 1265 йиллар атрофида бўлган, деб ќисоблаб, Троя ТРШ (Тереш ёки Турша) мамлакати эканлигини кўрсатади. Албатта, тур – милоддан аввалги асрларда яшаган туркий љабилаларнинг умумлашган номидир. Достонда троянинг кўплаб паќлавонлари иштирок этади. Уларнинг энг баќодири Ќектордир. Ќектор ўз халљини љаќрамонликка чаљирар экан, «кўкдаги тангрилар», «самовий тангрилар»га сиђинади, улардан мадад сўрайди. Троя паќлавонлари шер ва љоплонга, юнон љаќрамонлари эса ќўкизга ўхшатилади. «Илиада»нинг ўн учинчи љўшиђида шундай сатрлар келтирган:

Зевс Ќекторнинг лашкарини эхейларнинг љароргоќига
Бошлаб келиб, ул мардларга раво кўрди мудќиш азобда,
Заќмат чекиб олишуви, кемаларнинг рўбарўсида.
Ўзи чашми тобонини олисларга –ботирлар эли
Мизияга, суворийлар ќур диёри Фракияга
Ќамда фаљат сут билан кун кечиргувчи энг адолатли,
Аммо љашшољ ќиппомолглар заминига љаратди шу чољ.

Тадљиљотчилар ќиппомолглар – бия сођувчиларни скифлар љабиласидан, деб ќисоблайдилар. «Одессей»да кеммерлар мамлакати тасвири ќам берилган:

Биз тезда Океан суви чуљур ољадиган жойларга етдик,
Бу ер киммерейлар ўлкаси, доим намли туманлар,
Љалин булутлар билан љопланган; одамлари
Гелиоснинг нурларини кўрмайди сира...

«Илиада» достонида Зевс Кўк тангрининг тимсоли даражасига кўтарилади. У юнонларнинг эмас, аксинча урушда трояликларга мададкор бўлади. Уруш шу љадар љизийдики, маъбудлар ќам тарафкашлик йўлига ўтиб оладилар. Ахиллнинг онаси Фетида Зевсга ўђлининг номини ёмон љилганларнинг жазосини беришни сўрайди. Зевс урушда трояликлар енгиб чиљишини ваъда беради. У Ахиллнинг жангга киришидан Троя лашкарлари ва уларнинг шаќари хароб бўлади, деб љўрљиб кетади. Зевс Ахилл Ќектордан устунлик љилиб, уни љувиб бораётганлигини кўриб, бађри эзилганидан оќ чекиб юборади.

Зевс Илион мамлакати ва унинг халљига меќр билан љарайди. Достонда унинг кечинмаси шундай ифодаланган:

Зеро порлољ љуёшу ой ва юлдузлар остидаги бу
Баракатли ер саќнида бандаларим шаќри љанча кўп
Бўлса, мен-чун улар аро энг азизи шу Илиондир,
Унинг шоќи мард Приам ва ул шоќнинг фуљаросидир.

Љаќрамон Ќекторнинг ўлими яљинлашар экан, асар ижодкори юнонларга ђазаб билан љарайди:

Заљљум гиёќ еб, вужуди ђазаб ила аждаќо
Тођдаги бир ђор ођзида гажак бўлиб тўлђонар экан.
Кўзидан ўт сочиб ќар ён алангалайди. Ов ахтаради-
Ќектор ќам дўнг љалљонини тираб љўйиб девор пойига
Худди шундай мардановор турар эди раљибни кутиб.

Бу парчада юнон паќлавони аждаќога, Ќектор уни енгиш учун шай турган баќодирга тенглаштирилган.

Скиф-туркийларнинг кучли ќайвонларни она деб сиђиниши одатлари «Илиада» љаќрамонлари ќаётида ќам ўз ифодасини топган. Достон тасвиригача бўлган сюжетларда Троя шоќи Приамнинг ўђли Парисни бир она айиљ ўз сути

билан боғлиқлиги ҳақидаги ривоят келтирилган. Воқеа бундай бўлган эди:

Париснинг онаси Ҳекуба ҳомиладор эди. Ой-куни яқинлашганда туш кўради. Тушида чўғ туғади, натижада троя даҳшатли ёнғин ичида қолади. Ҳекуба тушини эрига айтади. Таъбирчи коҳинлар Ҳекуба ўғил туғади, лекин бу фарзанд Трояниng ҳалокатига сабабчи бўлади, деб айтишади. Приам чақалоқ дунёга келгач ўз қули Агелейга уни баланд Ида тоғининг ўрмонига ташлаб келишини буюради. Бола ўлмайди. Бир она айиқ ўз сути билан боқади. Орадан йиллар ўтгач Агелей тоққа келиб, тасодифий ҳолатда болани топади. Унга Парис деб ном қўяди ва тарбиялай бошлайди. У чўпонлар орасида улғайиб, гўзал ва жасур йигитга айланади. Скиф-киммерлар ҳукмдори Мадининг форсий адабиётдаги муқобили Афросиёб ҳақидаги адабий сюжетларда ҳам Приам, Парис, Агелей ва чўпонлар образига яқин воқеалар мавжуд. «Шоҳнома»да туш ва унинг ҳаётий ривожи Афросиёб кечинмаси орқали берилган:

Афросиёб қўрқинчли туш кўради ва ваҳимали қичқириш билан ўрнидан туради. Сарой хизматкорлари унинг укаси Герсевазга хабар берадилар. Афросиёб укасига тушида бир биёбон кўрганлиги, унда ғиж-ғиж илонлар, калхатлар борлигини айтади. Атроф қоялар билан ўралган, бутун борлиқ қовоғини солгандек ваҳимали. Афросиёбнинг чодири бир четда турарди. Шу пайтда шиддатли бўрон кўтарилиб, мамлакат байроғини юлиб кетади. Атрофда дарё-дарё бўлиб қонлар оқади. Эрон лашкарининг қўлларида найза, уларга бошлар осилган, қўлтиғида ҳам бош қисилган. эроний суворийлардан бири Афросиёбнинг тахтига ҳужум қилади. Уни асир тушириб, қўлини боғлаб судраб кетишади. У атрофга зор-зор

тикилади, ҳеч ким мадад бермайди. Афросиёбни Кайковус ҳузурига олиб келадилар. Унинг ёнида 14 ёшли чамасидаги бола ўтирарди. У аввал Афросиёбнинг боғлиқлигини кўриб ҳайрон бўлади, сўнгра девдек наъра тортади, тиғ билан унинг жасадини икки бўлак қилади.

Таъбирчилар Афросиёбнинг тушини шундай шарҳлайдилар: Эй подшоҳ, ўнгингда Эрондан бошлиғи аждардек кўп лашкар кўрасан. Унинг бошлиғи ёш шаҳзода бўлади. Ёнида кексалар раҳномолик кўрсатишади. Унинг юлдузи порлоқ. У юртингни чақмоқдек куйдиради. Турклардан бир киши ҳам қолмайди, жаҳонни қип-қизил қон қоплайди. Шоҳимиз уларнинг қўлида ҳалок бўлади, туронийлар дили чок-чок бўлади. Бу жангларнинг сабаби Сиёвуш бўлади.

Афросиёб туш кўрганида ўгай онасининг туҳматига учраган Сиёвуш отаси Кайковус топшириғи билан Турон мамлакатига қарши жанг қилаётган эди. Афросиёб ўз арбоблари билан маслаҳат қилиб, Сиёвуш билан ярашишга келишади. Лекин тушдаги воқеларда Афросиёбнинг ўлими кўринган эди. Тушнинг ҳаётий ривожи шундай кечади: Сиёвуш Афросиёб билан сулҳ тузишга норозилик билдиради. Сиёвуш Эронга қайтиб кетмайди. Туронда қолади ва Афросиёбнинг қизига уйланади. Афросиёб фитначи одамларнинг сўзига ишониб ва ўз тахтининг кетишидан чўчиб, Сиёвушни ўлдиради. Бу пайтда қизи ҳомиладор эди. Афросиёб қизи ва туғиладиган чақалоқ тақдирини вазири Пайронга топширади. Пайрон шоҳнинг кўрсатмаси билан болани чўпонлар ўртасига ташлаб кетади.

Троя шоҳи Приам мамлакат бошига келадиган ғам-андуҳдан қутулиш учун ўғлини йўқотишга уринмасин, Афросиёб Сиёвушни ўлдириб, невараси Кайхисравни чўпонлар ўртасига ташлаб келтирмасин барибир тушдаги

воњеалар ќаётий ифодасини топади. Афросиёбни тушда кўрган шаќзода Кайковус ва ўзининг невараси Кайхисрав ўлдиради. Турон мамлакати бошига бало-офатлар ёђилади. Парис юнон маликаси Еленани олиб љочиб келиши Трояни ўт ичида ёљади.

«Илиада»да Ќекторни дафн этиш маросими тасвирлари «Девону луђотит-турк»да келтирилган «Алп Эр Тўнга» марсиясини ёдга солади. Ќектор ўлими учун шоќ саройида йиђичилар чаљирилиши, жасад бошида аввал хотини, сўнгра онаси, турли кишилар ўз дардини айтиб йиђлашида яљин ўхшашлик бор.

Юнон ва Троя уруши ўн йил давом этади. «Илиада»да ўнинчи йил жанглари тасвирланган. Ќекторнинг ўлими билан уруш тугамайди. Юнонлар ва трояликлар ўртасидаги урушнинг сўнгги воњеалари антик адабиётда ушбу воњеага бађишланган бир неча достонларда акс этган. Ўз љаќрамонларидан ажралган трояликлар юнонлар билан жангга тушишдан чўчиб љоладилар. Шундай пайтда Пенфесилин бошчилигидаги суворий аёллар – амазонкалар ёрдамга келишади. Троя шаќрида амазонкалар пайдо бўлиши бежиз эмас. Амазонкаларнинг ёрдамга келиши трояликлар туркий љавмлар эканлигига яна бир бор ишонч уйђотади. Чунки амазонкалар – скифлар љабиласидандир. Эќтимол, улар ўз љавмлари жангда талафотга учраётганлиги учун ёрдамга келган эдилар. Пенфесилин ўз љизлари билан юнонларни кемалари турган љирђољљача љувади.

Антик юнон мифологияси ва тарихий китобларда амазонкалар тўђрисида бой маълумотлар берилган. Эрамиздан олдинги XIII асрда амазонкалар шоќи Пенфесилия, ундан аввалгиси Антиопа бўлган. Милоддан аввалги IV асрларда эса жасур аёл Фелестрис шоќ ќисобланган. Амазонкалар скиф, баъзан массагет љабилаларига нисбат берилади. Тарихчиларнинг гувоќлик беришича, амазонкаларнинг чап сийнаси кесиб ташланган. Бунинг сабаби камондан ўљ отишда љулай бўлиши эътиборга олинган. Амазонкаларга хос бу одат тасвирий санъат асарларида ќам ўз ифодасини топган. Тарихчи Страбон Томир (Тўмарис)ни Љофљаз амазонкалари маликаси деб кўрсатган. Александр Македонский Сирдарё атрофида амазонка маликаси билан учрашганлиги ќаљида маълумотлар бор. Ёки ўтмишда Љораљалпођистон ќудудида Самирам (Тамирам) номли амазонкалар шаќри бўлган. Хуллас, амазонкалар љадимий туркийлар љавмига мансуб суворий аёллардир.

Геродотнинг «Тарих» китобида ќам амазонкалар ќаётига кенг ўрин берилган ва улар скиф љавмига мансублиги кўрсатилган. Амазонкалар билан бођланган ривоятларда љадимги туркий аёлларнинг алп йигитлардан љолишмас даражадаги боќодирлиги, мардлиги, севгисига вафодорлиги, аљлли ва донологи улуђланади.

ЭОР ПАТА(ЭРЛАРДАН КУЧЛИ)ЛАР ЉИССАСИ. Эллинлар амазонкалар билан жанг љилдилар (скифлар амазонкаларни «эор пата» деб атайдилар. Бу сњз эллин тилида эрлардан кучли, эрларни њлдирувчи деган маънони беради. Эор – эр, пата - њлдирмољ). Эллинлар Фермадонт (ќозирги Терми, Љора денгизга љуйилади) дарёси ёнидаги ђолибона даќшатли жангдан сњнг уч кемага њтириб, уйларига љайтдилар. Њзлари билан асирларни ќам олишган эди, чунки омади келиб, жангда књпгина амазонкаларни тириклайин љњлга туширишган эди. Очиљ денгизда амазонкалар эллинларга ќужум љилдилар ва эркакларни љириб ташладилар. Лекин амазонкалар кемани бошљаришни билишмас эди. Улар кемани тњлљинлар

ќаракати бњйича љњйдилар. Ниќоят, кема шамол йњлига тушиб, Меотида (ќозирги Азов денгизи) кЊлига келиб тЊхтади. Амазонкалар кемалардан тушдилар ва гандираклаганларича атрофга аланг-жаланг бољдилар. Сњнгра йилљилар тњдасини књришди ва уларни тутиб олдилар. Бу жойлар скифларники эди. Амазонкалар отларни миниб олишар экан, скифлар ери бњйлаб њз ќаракатларини давом эттирдилар.

Амазонка љабиласининг тили ва кийиниши скифлар учун нотаниш эди. Шу сабабли, улар амазонкалар кутилмаганда љаердан пайдо бњлишганига ќайрон љолишди. Скифлар нотаниш љавм билан жангга киришдилар. Жангдан сЊнг улардан бир нечтасининг жасади скифлар љњлига тушди. Шундай љилиб, нотаниш љавмлар аёл эканлиги маълум бњлди. Скифлар бу аёлларни њлдирмасликка, сони љанча бњлса, шунча скиф йигитларини уларнинг ќузурига жњнатишга љарор љилдилар. Скиф йигитлари амазонкалар љароргоќидан яљинрољда њзлари учун кулба љурдилар. Скиф ољсољолларининг келишувига књра, агар амазонкалар уларнинг љароргоќига бораётган ёшларни љувса, йигитлар жангга киришмаслиги, љочиши керак эди. Амазонкаларнинг таљљиби тњхтаса, йигитлар яна уларнинг љароргоќига яљинлашиши лозим эди. Скифларнинг маљсади амазонкалардан фарзанд књриш эди.

Скифлар жњнатган йигитлар буйруљни бажаришга киришдилар. Аёллар ќам йигитлар душманлик ниятида келмаганлигини англадилар, бу уларга осойишталик бахш этди. Кундан кун улар бир-бирлари билан дњстлашиб бордилар. Йигитларда ќам амазонкалардай љурол ва отдан ташљари ќеч нарса йњљ эди. Улар бир хил турмуш тарзини кечирдилар. Овчилик ва талончилик билан шуђулландилар.

Бир куни туш пайтида амазонкалар шундай љилишди: атрофга битта ёки иккитадан бњлиб тарљалишди. Уларнинг ќаракатида гњё зарурий бир эќтиёж кутилаётгандек эди. Бундай ќолатни књриб љолган скифлар ќам шундай љилишди. Йигитлардан бири амазонкалардан бирининг олдини тњсиб, хоќиш билдирган эди, у йигитни ќайдамади, аксинча, ўзи билан алоља љилишга рухсат берди. Њзаро гаплашиш уларга љийин эди. Чунки улар бир-бирларининг тилларини тушунишмас эди. Амазонка аёли скиф йигитига љњл ќаракати билан эртага шу жойга дњстини ќам олиб келиш, улар ќам икки киши бњлишини тушунтирди. Йигит дњстларининг ќузурига љайтар экан, вољеани бошљаларга ќам айтди. Эртаси куни белгиланган жойга њртођи билан келди ва у ерда иккита амазонка кутаётганлигини кЊрди. Бу вољеани бошља йигитлар ќам билишди. Љолган амазонкаларни ќам њзларига њргатиб олдилар.

Шундан сњнг љароргоќ бирлаштирилди. Улар бирга яшай бошладилар. Ќар бир йигит њзи биринчи марта алоља љилган аёлни хотинликка олди. Эрлар хотинларининг тилини њрганолмадилар, лекин аёллар эрларининг тилини њзлаштириб олишди. Шундай љилиб, бир-бирларини тушунадиган бЊлишди. Бир куни эркаклар хотинларига шундай деди:

- Бизнинг ота-оналаримиз, мол-давлатимиз бор. Биз бундай ќаётга бошља тољат љилаолмаймиз. Њз юртимизга љайтишни, яна љавмимиз билан бирга яшашни истаймиз, сизларни ќам олиб кетамиз ва аёлларимиз билан бирга яшайсизлар.

- Амазонкалар эрларига шундай жавоб беришди:

- Биз сизларнинг аёлларингиз билан бирга яшай олмаймиз, чунки бизларнинг урф-одатларимиз бошљача. Биз камондан њљ отамиз, найза ирђитамиз, отда сакраймиз,

чавандозлик љиламиз. Афсуски, биз, аёллар љиладиган ишларга њрганмаганмиз. Сизнинг аёлларингиз юљорида эслатилганларнинг бироргаси билан шуђулланишмайди, улар фаљат аёлларнинг ишларини бажарадилар, ов љилмайдилар, умуман, ќеч љаерга чиљмайдилар. Шу сабабли, биз улар билан чиљиша олмаймиз. Агар сизнинг хотинингиз бњлишимизни истасангиз, њзларингизни соф виждонли деб ќисобласангизлар, у ќолда ота-оналарингизнинг ќузурига борингизлар ва тегишли меросларингизни олиб љайтингизлар. Шундан кейин бирга яшаймиз.

Йигитлар хотинларининг сњзларига љулољ солдилар. Ота-оналарининг ќузурига бориб, тегишли меросни олиб, амазонкалар олдига љайтдилар. Бу вољеадан сњнг хотинлари эрларига шундай дейишди:

- Аљл бовар љилмас ќодисадан љњрљаяпмиз. Энди бу њлкада яшаш жуда ођир. Чунки сиз бизнинг бахтимиз учун оталарингдан ажралдиларинг. Биз эса мамлакатингиз учун улкан гуноќга ботдик. Агар сиз бизни хотинликка олмољчи бњлсаларингиз, у ќолда биргаликда шундай љилайлик: бу мамлакатдан књчамиз ва Дон дарёсининг нариги томонларига њтиб яшаймиз.

Йигитлар бу таклифга ќам рози бњлишди. Улар Дондан сузиб њтишиб, шарљља уч кун - Азов денгизидан шимол томонга йњл олдилар ва шу ерда яшаб љолдилар. Савромат аёллари – амазонкалар њзларининг љадимий одатларини саљладилар: њз эрлари билан, баъзан уларсиз ќам ёлђиз овга чиљдилар, саёќат љилдилар, эркакларга хос кийимларни кийдилар.

Савроматлар скифча гапирадилар. Уларнинг никоќдан њтиш одатлари мана шундай: љизлар душманларини

њлдирмагунларича эрга чиљмайдилар. Айримлари кампир бЊлиб, њлиб кетсалар-да, бу одатларини тарк этмайдилар.

* * *

«Илиада»да тасвирланган яна бир муќим далил туркийларнинг маиший турмуш тарзи билан бођлиљ. Скиф, массагет љабилалари, Геродот ёзганидек, чорвачилик билан шуђулланиб, сутли овљатлар билан турмуш кечиришган. Юнон мифологиясига кўра, Троя шаќрини Зевснинг ўђли Дарданнинг эвараси Ил љурдирганлиги ќаљида шундай афсона мавжуд:

«Кунлардан бир куни Ил Фригияда паќлавонлар мусобаљасига љатнашиб, ќамма љаќрамонларни бирма-бир енгади. Ушбу муваффаљияти эвазига Фригия шоќи Илга эллик нафар йигит ва эллик нафар навниќол љиз тортиљ килади. Бундан ташљари, шоќ унга бир тарђил сигир ќам беради-да, Илга шу сигир кетидан эргашиб кетаверишни ва у тўхтаган ерда шаќар тиклашни амр этади. Фригия шоќининг айтишича, соќибкаромат коќин, ўшал шаќар улкан шон-шавкатга муяссар бўлђай, деб башорат љилганмиш. Ил шоќ буюрганидек, иш кўрди. У сигир кетидан кетаверди. Ил ќам мана шу тепаликни манзил айлаб, у ерда шаќар тиклай бошлади. Шу шаќарга, шоќ Ил шаънига Илион (Троя) деб от љўйдилар».

Троя-юнон урушидаги юнон баќодирларидан бири Итака шоќи Одессейдир. Мана уч минг йилдирки, Одессей юнонларнинг севимли љаќрамони. Лекин «Илиада»да асар ижодкорининг бутун меќри трояликлар томонида бўлганидек. «Одиссей»да бу руќ янада бўртиб кўринади. «Одиссей»нинг туркийларнинг антик љатламга мансуб асарлари билан жуда ўхшаш томонлари бор. Бундай яљинликни «Алпомиш» ва «Љњрљут ота китоби» эпослари мисолида кўрамиз.

«Одиссей» ва «Алпомиш» достонлари сюжетида яљинлик кўринса-да, лекин асардаги љаќрамонлик идеаллари бир-бирларидан фарљ љилади. Љадимшунос А.Алимуќаммедов шундай ёзган эди: «Гомер асарларини «Алпомиш» асарларига муљояса љилиш, Ўрта Осиё халљларининг машќур љаќрамонномаси «Илиада» ва «Одиссей» поэмаларининг бевосита таъсири остида майдонга келгандир, деган фикрни билдирмайди. Бу асарлар ўртасидаги яљинликни фаљатгина Юнон ва Ўрта Осиёдаги ижтимоий ќаётнинг маълум тарихий шароитларда бир-бирига яљин бўлганлиги билан изоќлаш мумкин, холос».

«Алпомиш» ва «Одиссей» достонлари ўртасидаги яљинлик сюжет ќамда бадиий тасвир воситаларида кўринади.

«Одиссей» 24 љўшиљдан иборат. Асарнинг тенг ярми – 13 дан 24 гача бўлган љўшиљлар сюжети, ќатто љаќрамонлар таљдири «Алпомиш»га ќамоќангдир. Жангга кетган Одиссей ва Алпомиш узољ ваљт ватанига љайтиб келмайди. Алпомиш етти йил Љалмољ элида зиндонда ётади, Одиссей урушдан сўнг яна ўн йил денгиз тўфони натижасида сарсон-саргардонликда юради. Ќар икки достондаги яљинликнинг бош ўзаги кўп йиллар юртидан узољда яшаган љаќрамонларнинг ўз хотинлари тўйига етиб келишидир.

Йигит уйланганидан сўнг жанг, саёќат ва бошља тасодифий вољеалар сабабли ёш хотинини ташлаб кетиб љолиши, хотини эри ўлганлиги тўђрисида ёлђон хабарни эшитиб, хушторига тегишга рози бўлиши, тўй белгиланган куни эрнинг етиб келиши вољеаси жаќон халљларининг кўпгина эпос ва эртакларида ўз аксини топган. Чунончи, ўрта асрлар жаќон халљ ођзаки ижодида яратилган французларнинг Улуђ Карл ќаљидаги эпопеясида,

инглизларнинг «Шоќ Горн» достонида, русларнинг «Добриня ва Алёша», «Чурила ва Давид Попович» блинасида йигитларнинг ўз хотинлари тўйига етиб келиши тасвирлари мавжуд. В.М.Жирмунскийнинг «Алпомиш» тадљиљига бађишланган маљоласида бу мавзу кенг ўрганилган. Шунингдек, «Алпомиш» ва «Одиссей»да љаќрамонларнинг кекса отаси (Бойбўри ва Лаэрт), балођатга етмаган ўђиллари (Ёдгор ва Телемах), содиљ љул чўпонлари (Љултой ва Эвмий)лар ќам асар сюжетидаги яљинликларни кўрсатувчи омиллардандир. Лекин улар ўзларини бирданига таништирмайдилар. Љаќрамонлар таљдиридаги яљинликларни солиштириб кўрайлик.

«АЛПОМИШ» ДОСТОНИДА. Алпомиш карвонлар билан љўшилиб, ўз юртининг яйловига етиб келади. Йилљи бољиб юрган чўпонлардан бу йилљилар кимники, деб сўрайди. Улар йилљилар Ќаким (Алпомиш) деган бекники эканлиги, лекин у љалмољ элида зиндонда ўлиб кетганлигини, ќозир ќамма давлат Ултонтоз љўлига ўтганлигини айтишади. Алпомиш кўрган танишларининг ќеч бирига ўзини танитмайди. Синглиси Љалдирђоч ойим туя бољиб юрганини кўради. Синглиси ва бошља чўпонлар ќам бољиб юрган љўй ќамда молларини Ултонники деб айтишади. Бир мўйсафид чўпон «Армон билан фарзандимдан айрилдим», деб йиђлаб турганини кўради. Бу чол ўзининг содиљ љули Љултой эди. Алпомиш фаљат унга ўзини таништиради. Љултой Алпомишга Ултонтоз ўттиз кундан бери Барчинойни хотинликка олмољчи бўлиб, тўй бераётганлигини айтади. Алпомиш Љултойнинг кийимларини кийиб, Ултонтозникига жўнайди. Алпомиш тўйга йилљибољар љиёфасида кириб келади. Йўлда онаси, ўђли, тўйхонада отаси ва хотинини кўради, лекин ќеч бирига ўзини танитмайди. Тўйхонада ёй отиш мусобаљаси

бўлади. Ёйларнинг ќаммаси Љултой љиёфасидаги кишининг љўлида синади. Алпомишнинг ўн тўрт ботмонлик ёйини олиб келишни таклиф этади. Барчиной отасининг ёйини ўђли Ёдгор олиб келишини айтади. Балођатга етмаган Ёдгор Арпали кўлида ажриљ босиб ётган ёйни олиб келиши љийин эди. Љултой љиёфасидаги Алпомиш унга кўнгилдан мадад истаб туради. Алпомиш ёй отишда ђолиб келади. У отган ўљ зарбидан чинор шохи синиб кетади. Одамлар Љултой ниљобидаги кишини Алпомиш гумон љиладилар. Лекин сир очилмайди. Алпомиш базмда Барчинойни айтишувда енгиб чиљљандан сўнг ўзини таништиради.

«ОДИССЕЙ» ДОСТОНИДА. Одиссей ўзи шоќлик љилган Итака оролига азоб-уљубат билан етиб келади. Лекин у љаерга келганини билмас эди. Яна ваќший ёввойи одамлар љўлига тушиб љолишдан љўрљиб, кўз ёши ќам љилади. Шундай пайтда маъбуда Афина пайдо бўлиб, унга ўзини љандай тутишни ўргатади ва љари гадой љиёфасига солиб, содиљ љули Эвмейнинг чайласига йўлиљтиради («Ўн учинчи љўшиљ»). Ўзи эса Телемах (Телемах ќам отасини излаб, сарсонликда юрган эди) томон учиб кетади. Одиссей Эвмейнинг чайласига етиб келади. Кечљурун барча чўпонлар тўпланадилар. «Гадой» Эвмейга ўз саргузаштлари ќаљида ќар хил љизиљарли вољеаларни ќикоя љилади. Одиссейни кўрганлиги ва у љайтиб келишини айтади («Њн тўртинчи» љўшиљ»). Телемахнинг тушига Афина киради ва унга тезрољ Эвмейнинг чайласига етиб келишини айтади. Одиссейда шаќарга, шоќ саройига хизматга бориш нияти туђилади. Эвмей бегона юртда љийналиши, ўзлари билан шу ерда љолишини маслаќат беради («Ўн бешинчи љўшиљ»). Телемах Эвмей яшайдиган жойга етиб келади. Эвмейни шаќарга, онаси Пенелопа ќузурига ўђли етиб келганлигини айтиш учун жўнатади. Одиссей ўђлига ўзини

таништиради. Улар Пенелопага хуштор бўлганлар ва тўй тараддудини кўраётганлардан ўч олиш йўлини излайдилар («Ўн олтинчи љўшиљ»). Телемах шаќарга жўнайди ва Эвмейни меќмон ќузурига љайтариб юборади. Телемах онаси ва љариндошлари билан кўришади. Шу пайтда Эвмей Одиссей билан шаќарга жўнайди. Одиссей уйига келади, йигирма йил аввал кўрган ити уни танийди. Одиссей Пенелопанинг хушторлари базм љилиб ўтирган саройга киради. Улардан садаља сўрайди. Хушторлар уни масхара љилишади. Пенелопанинг хуштори Антиной уни љувиб юбориш учун унга љарши ўриндиљни улољтиради. Бу вољеани кузатиб турган Пенелопанинг ђаши келади. Хонадонида бегона киши хафа бўлганидан ранжийди, жулдур кийимли гадой билан суќбатлашишни истайди. Гўё ундан Одиссейнинг хабарини сезгандек бўлади («Ўн еттинчи љўшиљ»). Хушторларнинг базми давом этади. Хушторлардан Евримах Одиссейни ќаљоратлайди ва унга ўриндиљни улољтирди. Хушторлар уйларига тарљалиб кетишади («Ўн саккизинчи љўшиљ»). Одиссей Пенелопага ўз таљдирини сўзлаб беради. Одиссей яљин кунларда ўз уйига љайтиб келади, деб айтади. Шоќ саройидаги тарбиячи Евреклей Одиссейни оёђидаги белгидан таниб љолади. Лекин сир фош этилмайди. Пенелопа љаландар ниљобидаги Одиссейга агар жазманларидан љайси бири Одиссейнинг камонидан ўљ узиб, ўн икки халљадан ўтказа олса, шунга турмушга чиљишга розилик беришини айтади («Ўн тўљљизинчи љўшиљ»). Пенелопа Одиссейнинг ўљ ва ёйини келтиради. Хушторларнинг бирортаси ќатто камоннинг ўљини тортолмайди. Шундай пайтда Одиссей содиљ љули Эвмей ва бошљаларга ўзининг кимлигини таништиради. Хушторлардан камондан ўљ отиш учун рухсат сўрайди. Улар љаршилик кўрсатадилар. Телемах камонни отасининг

љўлига беради. Одиссей Пенелопа љўйган шартларни бажаради («Йигирма биринчи љўшиљ»). Сўнгра ўљларни севгилисининг хушторларига љаратади. Аввал Антинойни, сўнгра Евримахни љулатади. Хушторларни жазолашда ўђли Телемах, сўнгра љули Эвмей ёрдам беради. Одиссей хушторларга кўмаклашган љул ва чўриларини ќам жазолайди. («Йигирма иккинчи љўшиљ»). Халљ ва Пенелопа Одиссейнинг тириклигига, у љайтиб келганига ишонади. Одиссей ва Пенелопа топишиб, ўзларининг бошидан ўтганларини бир-бирларига айтиб беришади («Йигирма учинчи љўшиљ»). Одиссей эрта тонг туриб, љариб љолган отаси Лаэрт ќузурига боради («Йигирма тўртинчи љўшиљ»).

«Одиссей» ва «Алпомиш»да љаќрамонлар таљдирининг яљинлигига Барчиной ва Пенелопанинг ўз севгисига садољати асосий вазифани бажаради. Эътибор берсак, ќар иккала асарда ќам уларнинг эрлари ўлган деб ќисобланади. Лекин хотинлар эрларининг келишига ишонишади, шу сабабли хушторларига шартлар љўйишиб, висол дањиљаларини кечиктира бошлайдилар. Ќар икки асарда ќам шарт камондан ўљ отиш билан бажарилади, мусобаљада эса уларнинг ўлди деб ќисобланган, бошља бир љиёфадаги эрлари ђолиб келишади ва сўнгра ўзларини таништиради. Камондан ўљ отиш вољеаси љаќрамонлар таљдирида ќал љилувчи деталлардир. Айни пайтда бу детал икки достондаги сюжет яљинлигининг асл сабабини очиб берувчи восита ќам ќисобланади. В.М.Жирмунский «Алпомиш» ва «Одиссей»да камондан ўљ отиш вољеаси яљинлигини Геродот асарларида берилган скифлар афсонасига бођлайди.

Геродот келтирган афсонада скиф ва юнонлар љариндошлиги жиќатидан тарихий ќаљиљатга яљиндир.

Камон мажозий мазмунга эга. «Алпомиш»да камон љабиланинг љадимги ота-боболардан љолган ва сўнгги авлодларга ќам мерос бўлиб келаётган бир белгиси сифатида кўринади. Камон Алпомишнинг бобоси Алпинбийники, Ќаким етти ёшида камондан ўљ узиб, одамларни љойил љолдириб, Алпомиш номини олган эди. Бу камон унга бутун умр бўйи ќамроќлик љилади, таљдиридаги ќаљиљатни тиклаш - Барчинойга етишишида кўмаклашади. Алпомиш ќам камонни ўђли Ёдгорга мерос љилиб љолдиради. Етти ёшли Ёдгор ўн тўрт ботмонлик ёйни кўтаришда Алпомиш унга илоќий кучдан мадад сўраб туришида бу мазмун акс этган. Демак, камон – тўђрилик, босљинчиларга шафљатсизлик, ќаљиљат љошида эгилмаслик рамзидир. Бундай рамзий маънони «Одиссей»даги камон вољеасида ќам кўрамиз.

Камон вољеаси дастлаб туркийлар мифологиясидаги Скиф образи билан бођланадиган бўлса, «Алпомиш» ќам жаќон адабиётида тамали жуда эрта љўйилган асарлар љаторига киради. Достонда ўн тўрт ботмонлик камон эгаси Алпинбий скифлар – љадимги туркий љабилаларининг бобоси, Алпомиш шу бобонинг љаќрамонлигини давом эттириб, ўз љабиласи учун курашиб келган хољонлари, Ёдгор љавмнинг орзу этилган сўнгги љаќрамонидир.

Одиссейнинг таљдирида ќам минглаб жангчиларнинг ќаёти умумлаштирилган, деб айтиш мумкин. Одиссей ўз хотини ва ёлђиз фарзандини 20 йил кўра олмайди. Уруш ва љийинчиликлар туфайли ватанидан узољда юради. Скиф шоќлари Протофей ва унинг ўђли Мади 28 йил Кичик Осиёга ќукмдорлик љилар экан, улар билан жангу жадал йўлларини босиб ўтган скиф йигитлар ќам шунча йил давомида ўз хотинларидан узољда яшайдилар. Геродот «Тарих» китобида бир вољеани келтиради (албатта, бунга

ишониш љийин): узољ йиллар давомида эрларини кўрмаган скиф аёллари ўз љулларига эрга чиљиб кетадилар. Љуллар эса скиф жангчилари юртига љайтиб келиши, хотини ва болаларининг олдига яљинлашишига љурол олиб љаршилик кўрсатишади. Барчиной ва Пенелопа узољ йиллар жангда айрилиљда юрган жангчи йигитларнинг хотинларидаги садољатни умумлаштирувчи образлардир.

ЮНОН ВА ТУРКИЙЛАР ОЂЗАКИ ИЖОДИДА ТЕПАКЊЗЛАР ОБРАЗИ

Юнон ва љадимги туркий халљлар ођаки ижодидаги яна бир яљинлик бир кўзли одамлар ќаљидаги сюжетлардир. Академик В.М.Жирмунский кузатишича, Марказий Осиё халљлари ођзаки ижодида бир кўзли махлуљлар ќаљидаги афсоналарнинг 12 хили учрайди. «Одиссей» («Тўљљизинчи љўшиљ»)да бир кўзли одамхўр образи яратилган. Туркийларнинг љадимийлик љатлами саљланган «Љњрљут ота китоби»да бундай образ Тепа кўз номи билан берилади. Савол туђилади: бир кўзли одамсимон махлуљлар дастлаб љайси халљлар адабиётида пайдо бўлган. Ф.Сулаймонованинг фикрича, «Љадимий юнон асарлари билан бођлиљ бўлган афсоналар Ўрта Осиё халљлари ўртасида тарљалиши узољ тарихга эга». Ођзаки ижоднинг маќсули бўлган миф ва афсоналар Марказий Осиё халљларига ќам етиб келганига, шубќа йўљ. Лекин бир кўзлилар ќаљидаги афсоналарниннг туђилиш замини љадимги скиф туркийларнинг эпосларига бођланади. VII асрда яшаган Аристей Марказий Осиёга саёќат љилиб, исседонлардан бир кўзли одамлар ќаљида эшитади ва «Аримаспе» достонини яратади. Геродот бу достонни скифлар ќаёти билан бођлайди. Унинг ёзишича «арифа» скифларда «бир», «спу» «кўз» деган маънони беради.

«Одиссей»да бир кўзли одамлар ќаљидаги ќикоят љуйидаги мазмунга эга:

Одиссей Троя урушидан љайтар экан, уларнинг кемаси бир кўзли одамсимон девлар-циклоплар юртига тушиб љолади. Одиссей ќамроќларидан ўн икки кишини олиб, оролни айлангани кетади ва бир ђорга тўђри келади. Ђорда сават-сават пишлољлар, хумчаларда љатиљ-љаймољлар турар эди. Бир маќал ђорга љўй ва эчкилар подаси кириб келади. Унинг орљасидан манглайида катта бир кўз битилган баќайбат Полифем пайдо бўлади. Одиссей ва унинг шериклари љўрљиб кетишади. Полифем уларга баљирганича иккитасини баќайбат љўлларида кўтаради ва ерга уриб ўлдиради. Сўнгра уларни тилка-пора љилиб, љозонга солади. Овљатлангач, ђорнинг ођзига тош љўйиб, уйљуга кетади.

Бу тош шунчалик катта эдики, уни йигирма тўрт ђилдиракли арава ќам кўтаролмас эди. Одиссей бир кўзли махлуљни ўлдиришни чўтлайди, лекин тошни љўзђата олмаслигига ишонади. Эртаси куни Полифем яна иккита одамни ўлдириб, нонушта љилади ва ђорнинг ођзига тош љўйиб, молларини бољљани олиб кетади. Одиссей ва унинг шериклари ђорда ётган ходаларнинг учини куйдиришиб, найза љилишади ва уни яшириб љўйишади. Полифем кечљурун яна иккита одамни ўлдириб, овљат тайёрлайди. Шунда Одиссей ўзи тайёрлаган шаробдан унга узатади. Шароб Полифемга маљљул тушади ва љайта-љайта ичади ќамда кайфи ошиб, уйљуга кетади. Шунда Одиссейнинг ишораси билан шериклари ходанинг учини ўтга тутишиб, циклопни кўзига суљишади. Одиссей шароб тутганида Полифемга ўзининг исмини Ќеч ким деб таништирган эди. Кўзига кирган ођриљдан фарёд чекади, бир кўзли махлуљлар ђор ођзига тўпланадилар, ким хафа

ҳилганлигини сўрашганда «Ќеч ким!» деб жавоб беради. Одиссей ва ҳолган шериклари ҳўй-эчкиларнинг ҳорнига осилишиб, ђордан чиҳиб кетадилар. Одиссей кемага жойлашиб олганидан сўнг ўзини таништиради. Полифемнинг отаси Посейдон эса ўђлининг ҳасди учун унинг душманига айланади.

Бир кўзли махлуҳ скиф ёки юнон халҳлари ўртасида яратилган бўлмасин унинг ҳиёфасида одамлар ќаётига чанг солувчи ёвуз кишиларнинг образи умумлаштирилган. Юнон шоири Аристей Ҳофҳаз тођларидан олтойгача саёќатда бўлиб, бир кўзли одамлар – аримаспларни скифлар мамлакати билан бођлайди. Профессор Х.Г.Књрњђли халҳ ођзаки ижодида бир кўзли одамсимон махлуҳлар образ тадҳиҳига бађишланган маҳоласида Урал ва Ҳофҳаз тођлари, Сибир ва Ҳозођистон чўлларида яшайдиган туркий халҳлар ўртасида бир кўзли баќайбат махлуҳлар ќаҳида катта материал тўплаганлигини баён этади. Туркий ҳабилалар ўртасида Тепа кўз – кўзи манглайида битганлар ќаҳида афсоналар кўплигининг адабий манбалари мавжуд. Тепа кўз ҳаќрамонлар образи ҳадимги ўђуз ҳабилалари ўртасида яратилгандир. Юнон шоири Аристей скифлар мамлакатида саёќатда бўлганида ажабмаски, ўђузлар ўртасида мавжуд ана шундай сюжетларни эшитган бўлса. Одиссей бир кўзлилар оролига тушиб ҳолган жой ќам Аристей босиб ўтган йўл – Ҳора денгиз атрофида бўлиши, табиий.

Ўђузларнинг Тепа кўзлар ќаҳидаги ќикоятлари «Ҳўрҳут ота китоби»да ўрин олган. Унинг асар сифатида туђилиши милоддан аввалги VII асрга тўђри келади. Бу эпосда Аруз (Афросиёбнинг ўђли деб аталган)нинг ўђли Бисот Тепа кўзни ўлдиради. Х.Г.Књрњђли кўрсатишича, «Ҳўрҳут ота китоби»дан ташҳари ўђузлар баќайбат бир кўзлилар ќаҳида яна иккита афсонавий асар яратишган. «Ҳўрҳут ота китоби»нинг VIII ҳўшиђи «Бисот Тепа кўзни ҳандай ҳилиб ўлдиргани ќаҳида» деб номланади.

Аруз душман билан ҳаттиҳ жанг ҳилган пайтда ўзи турадиган юртдан бутун ҳариндошлари билан кўчиб кетади. Шундай тўс-тўполон пайтда ўђлини йўҳотиб ҳўяди. Ваҳтлар ўтиши билан Аруз яна ўз юртига ҳайтиб, кўчиб келади. Арузнинг хизматкорлари бир куни ҳамишлар орасида шер бир болани эмизаётганлигини кўриб ҳолишади. Бу хоҳоннинг ўђли эди.

Тепа кўзни эса Арузнинг чўпонлари ҳўйлар орасидан топишади. Унинг кўриниши одамга ўхшар, лекин бир кўзли ўђил бола эди. Аруз бир кўзли болани ўзи билан уйига олиб кетади, Бисот билан биргаликда тарбиялайди. Тепа кўз инсон боласи нимани еса, шу билан озиҳлантирилади. Бисот ҳандай тарбия кўрса, шундай тарбиялайди. Тепа кўз улђайгани сари болаларнинг бурнини ҳонатади, халҳнинг тинчлигини буза бошлайди. Ўђузлар ундан зорланади. Аруз Тепа кўзни уйдан ҳувиб юборади. Тепа кўз ўђузлар орасидан чиҳиб кетар экан, катта тођда макон ҳуради ва ўтган одамнинг йўлини тўсиб, ҳароҳчига айланади. Далада бирорта чўпон ҳолмайди. Тепа кўз ќаммасини бир бошидан еб тамом ҳилади. У ўђузларнинг бошлиђидан ќар куни 60 та одамни ейиш учун талаб ҳилади. Ҳўрҳут ота у билан музокарага бориб, унга одамлар ўртасида тарбияланганини эслатиб, иккита одам ва беш ҳўй келтиришга келишади. Тепа кўзга ҳарши курашга келган паќлавонларнинг ќаммаси ем бўлишганди. Бу орада Бисот узоҳ саёќатдан ҳайтиб келади. Жангда ќалок бўлишини сезган Тепа кўз Бисотга ялинади. Бисот шер боласига хос куч-ҳудрат билан унинг бошини олади ва ўђузларни яхшиликни билмай ҳонхўрлик ҳилган Тепа кўз зулмидан ҳутҳазади.

«Одиссей» ва «Љњрљут ота китоби»да берилган баќайбат бир кўзли махлуљ ќикояти ўзига хос ђоявий-эстетик вазифани бажарган. Лекин Тепа кўз Полифемга нисбатан анча мукаммал чиљљан. Тепа кўзнинг ёшлигидан ўлимигача бўлган ќаётида маълум бир шахснинг – яхшиликни ёмонлик билан љайтарган, сут берган ота-онага љарши љонхўрлик љилган, она юрти ва халљи бошига зулм ўтказган ёвуз кучларнинг образи умумлашган. Тепа кўз образи ўђузларни, айни пайтда љадимги туркий халљларни љони љўшилмаган бошља юрт кишисини ўз љабиласи ичкарисига олиб кирмасликдан сабољ берган, унинг љиёфаси одамга ўхшаганлиги, меќр-муќаббат кўрсатишга урингани билан душманлик йўлидан љайтмаслиги бадиий манзара орљали кўрсатилган.

Академик жуђрофшунос Л.С.Берг ќам «Кўчувчи этнограф сюжетлар» маљоласида љозољ халљ ођзаки ижодидаги бир кўзли одамсимонлар афсонасини келтиради. Унда ифодаланишича, љадим замонларда Ўтим ботир олтита шериги билан ќозирги Орскдан ўтиб борар экан, чўлда баќайбат одам љўй бољиб юрганини кўришади. Ўтим шериклари билан унинг олдига яљинлашади. Чўпон бир кўзли дев бўлиб, улардан биттасини тутиб ейди ва љолганларини ђорга љамаб, чиљиш жойини катта тош билан беркитади. Бир кўзли дев ухлаб љолганида Ўтим ботир унинг кўзига љиздирилган найза билан санчади ва ђордан шериклари билан љўй терисини ёпиниб чиљиб кетади.

Бу афсонада Њтимботир образи Одиссейнинг таљдирига айнан монанддир.

Юнон тарихчилари барча туркий љавмлар тўђрисида тўла тасаввурга эга бўлмаганлар, фаљат Љора денгиз ва Каспий денгизи атрофида яшаган скифлар ќамда уларнинг

љавмларини яхши билишган. Марказий Осиёда яшайдиган (уларни форслар сак деб аташади) ёки узољ Шимолдаги скифларнинг жойларига бормаганликлари сабабли улар тўђрисида ќам етарли маълумотлар беришмайди. Масалан, Геродот Хорасмий (хоразмлик)ларни тилга олгани ќолда улар ќаљида бошља љавмлар (масалан, массагетлар)дек аниљ маълумот келтирмайди. Юнонлар учун скиф љавмлари афсонавий, антиља одамлар бўлиб кўринадилар. Гўё бу ўлкаларда ранг-баранг хусусиятли: бир кўзли, љишда бўрига айланадиган, эчки туёљли, товуљ тусли, бургут љанотли, тилла таљинчољли, бошида сочи бўлмайдиган одамлар, ќатто олтин жунли љўчљорлар ќам бор деб эшитадилар.

Эндиликда бир кўзли баќайбат одамлар ќаљидаги афсоналар Кавказ ва Урал тођлари, Сибирь кенгликлари ва Љозођистон чўлларида яшаган туркий љавмлар ўртасида кўплаб учраши аниљланди. Љозољ этнографи ва тарихчиси Ч.Валихонов (1835-1865) Тепакўзлар ќаљидаги афсонанинг љуйидаги вариантини ёзиб олган.

Љўйлибой бакс љавмининг шуќратли кишиларидан бири эди. У барча баксларга хўжайинлик љиларди. Бир куни Нодир Чўлољ исмли башоратчи, парилар бошлиђи Љўйлибойга яљин кунларда бир хотин фарзанд кўриши, у албастиларнинг подшоси бўлиши, у томонга бориш хавфли эканлигидан хабар беради. Љўйлибой ќам ўз одамларига яљинда љўрљинчли бир туђилиш бўлишини маълум љилади. Чиндан ќам икки кундан кейин Љўйлибойга љайси бир бойдан ёрдам сўраб, отлиљ келди. Ќамма љирђизлар Љўйлибой бор экан, ўлимдан бошља барча хавфлардан у ќимоя љилишидан кўнгли тўљ эди. Љўйлибой йўлга чиљди. У ёрдам сўраганлар юртига етиб келди. Шамширини ўйнатиб, албасти билан жангга шайланди. Шу пайт

шамширига нимадир келиб урилди. Љўйлибой кучли овоз билан љичљирдию отидан йиљилди, нафаси ичига тушди, љўрљинчдан томирлари тортишди. Ођзи ва љулођидан љора љон келди. Ођриљ зўридан ќушидан кетди. Љўйлибой ўзига келгач, албастилар шоќига кўзи тушди. У љора отда, љора кийимда, оёђидан бошигача темир ниљобда, лекин бир кўзли эди. Унинг кўзи пешонасига битган бўлиб, шу љадар катта эдики, гўё љимиз соладиган таволђдек келар эди.

Бу афсонадаги албасти образи ќам ўз љиёфаси билан Полифемни эслатади. Албасти – Алп босди ўз маъноси билан баќодирларни енгувчи, љаќрамонларга љарши курашувчи куч сифатида яратилган образдир. Рус этнографи Н.В.Остроумов ќам XIX асрда Љозођистон чўлларида юриб, бир кўзли одамлар ќаљидаги икки афсонани ёзиб олади.

Биринчи афсона:

Чибинди тођида љирђиз овчиси яшаб ўтган эди. Уни Бўронботир деб аташган экан. У ќар йили баќор бошланиши билан љурол-ярођини олиб, тођнинг жуда сокин жойларига овга кетар ва хотинининг ќузурига кеч кузда, совуљ бошлангандан кейин љайтар эди. Бир кун Бўронботир тођда она буђуни кўради ва уни отади. Ћлган буђунинг ёнида ќозиргина туђилган боласи бор экан. У оёљља туради-ю, ўрмонга кириб кетади. Бўронботир ўз ўлжасининг терисини шилиб олади, гўштини бурдалайди ва ўт ёљиб, кабоб љилади. Кутилмаганда тођ чўљљисида гўзал ёш аёл пайдо бўлади ва «сигир ўлди», деб баљиради. Бўронботир шу пайтгача бундай хилват жойга овга келиб, аёл кишининг овозини биринчи марта эшитиши эди. Гўшт љовурилиб, Бўронботир уни танаввул љила бошлаганида кеч тушиб љолган эди. Шу пайт гўзал аёл гулхан ёнига келди ва овчининг рўпарасида ўтирди. Бўронботир аёлдан, аёл эса овчидан кўзини узмас эди. Овчи пичођининг учига гўштнинг парчасини илинтирар экан, нотаниш аёлга узатди. Аёл гўшт парчасини љўли ёпилган енги билан ушлади. Бўронботир суякни камираётган эди, аёл хитоб љилди: «Оќ, олмос, ўткир тиђли олмос». Бўронботир суякни камириб, љўлини ўтлар билан арта бошлади. Аёл бу ќолатни кўриб, ажабланди ва шундай деди: «Мойни мой билан артадилар». Шундан сўнг гулхан ёнидан орљаси билан тисарилганча узољлашди ва бир зумда овчининг кўз ўнгидан йўљолди. Бўронботир бу оддий аёл эмас деб ўйлади. Дарахтнинг шохларидан кесиб жой тайёрлади, ўтлардан тўшак ќозирлади, унинг устига кийим-кечакларини љўйди ва ўзи љурол-ярођини олиб, дарахтнинг устига чиљди-ю, тонггача кузатди. Тонг отиш пайтида ўша аёл келди. Овчининг тўшаги устига уч саржин ўтин, сўнг катта бир ђўлани

ташлади. Бу вољеани кузатиб турган Бўронботир аёлга ўљ узди. Яраланган аёл шундай деди: «Бўрон, сен бизнинг љўлимиздан љочиб љутула олмайсан. Отам, онам ёки опам, љайсиларидан бири сени албатта. ўлдиради». Аёл жон берди. Бўрон љўрљљанидан дарахтнинг устидан љуёш чиљљанида тушар экан, аёлнинг жасади олдига келди. Маълум бўлишича, унинг панжалари мисдан экан. Бўронботир аёл «жез тирнољ» эканлигини гумон љилган эди. Овчи аёлнинг икки љўлидаги панжаларини ќам кесиб, чўнтагига солди ва йўлида давом этди. Бўронботир бошља жойда ўша аёлнинг акасини ўлдирди. Кузда уйига љайтди, хотини билан љишни бирга ўтказди ва баќорда яна овга жўнайдиган бўлди. Кесилган мис панжаларни эса хотинига билдирмаган ќолда сандиљља солди ва уни љулфлаб љўйди. У бу сафар овга дўсти билан кетди. Улар тођ бўйлаб кезиб юришар экан, бир тўда молларни ва љўлига таёљ ушлаган кекса чўпонни кўришди. Бўрон чолга яљинлашди. Чўпоннинг боши энгашган ќолда эди. Овчи чолга салом бергач, у бошини кўтарди. Чолнинг кўзи битта бўлиб, у манглайига битган эди. Бир кўзли чол овчидан ким эканлигини суриштирди. Унинг Бўронботир эканлигини билгач, чол шундай деди: «Мен сени љачонлардан бери кутаётган эдим. Кетдик, бизникига борамиз». Чол овчи ва унинг дўстини тођдаги кулбаси – ђорига олиб келди. Подасини ђорга љамар экан, унинг ођзига катта бир тошни љўйди. Чолнинг љатъий топшириђига кўра, меќмонлар љурол-ярођларини ђорнинг ташљарисига љолдирдилар. Ђорнинг ичкарисида чол ва моллар ётадиган жой чий билан ажратилган эди. Чол ўрнига жойлашиб олар экан, меќмонларга шундай деди: «Энди, ќеч бирларингиз мендан љочиб-љутула олмайсизлар. Мен ухлайман, сизлар эса ўзларингиз келишган ќолда битталарингни ўлдиринглар ва

гўштларингни мана бу љозонга солиб љайнатинглар». Бўронботир ўз дўстини сўйиб, унинг гўштини љозонга солган эди, бир кўзли чол унга ўткир тиђли темир наштар бериб, шундай деди: «Сен љозоннинг остига оловни ёљ, бу ўткир тиђ билан гўштни текшириб тур, агар темир љизил тусга кирса, шундан кейин мени уйђотасан». Гўшт пиша бошлади. Чол эса уйљуга кетди. Бўрон ўткир тиђли темир наштарни оловга toблади, у чўђ бўлгач, чолнинг манглайига битган ягона кўзга суљди. Њзи эса чийдан ошиб, молларнинг орасига яширинди. Бир кўзли чол ођриљнинг зўридан уйђонди ва дод-фарёд солди: «Бўрон, барибир мендан љочиб љутула олмайсан. Эрталаб, молларимни ђордан ќайдаб чиљар эканман, сени, албатта, топаман». Бўрон энг катта эчкини танлаб, унинг томођини кесди, лекин боши ва оёђини љолдирди, гўштини ажратиб, терининг ичига кирди ва ўз љиёфасини яширди. Эрталаб бир кўзли чол ђорнинг ођзидан тошни олди, ќар бир молни путининг орасидан ўтказди.Бўрон эчки терисида бир кўзли чолнинг икки оёђи орасидан эсон-омон ўтиб олди. Молларининг ќаммасини ђордан чиљариб бўлгач, чол љичљирди: «Љаердасан, Бўрон! Чиљ!». Бўрон эса ђорнинг ташљарисида жавоб берди: «Мен бу ердаман». Шундан сўнг бир кўзли чол жаќл билан хитоб љилди: «Энди мен ўлишим керак, мени ўлдир ва молларимни ўзингга ол!». Шу сўзларни айтар экан, чол кўкрагини Бўроннинг ўљи нишонига љўйди. Бўрон ўљ узди, чол ўлди, лекин унинг молларини олмади. Чунки бу моллар ёввойи, ўргатилмаган эди. Бир кўзли чолнинг ўлимидан сўнг Бўрон уйига љайтди.

Афсона икки љисмдан иборат. Унинг иккинчи љисми Полифем ќаљидаги сюжетга ўхшайди. Бу ўхшашлик бир кўзли чолнинг ђорда яшаши, моллар тўдасининг бўлиши, љаќрамон унинг бир кўзини ќам кўр љилиши ва ќайвон

терисини ёпиниб чиљиб кетиши вољеаларида кўринади. Љаќрамон бир кўзли махлуљни ўлдириб, эчки териси билан жон саљлаши осетин афсоналарида ќам акс этган. Н.В.Остроумов ёзиб олган иккинчи афсонада ќам љозољ халљи орасида бир кўзли махлуљлар образи ранг-баранг сюжетларда яратилганлигини кўрсатади.

Иккинчи афсона:

Хон ўзининг љирљ суворийси билан овга чиљди.Овда бир эчкининг орљасидан љувишиб, ђорга келиб љолишди. Ћорда баќайбат бир махлуљ яшар эди. Овчиларнинг љорни оч эди. Махлуљља ќам эътибор бермасдан љозонда пишиб турган гўштларни ейишга киришдилар. Катта љозонда сут ќам љайнаб турар эди. Овчилар сутдан ќам тўйганларича ичишди. Љоринлари тўйиб, кўнгиллари тинч бўлгач, атрофга назар солдилар. Њзларини улкан бир уй ичида кўрдилар. Уйнинг бир томонида бир кўзли, худди кичик бир тођдай келадиган махлуљ, иккинчи томонида эса унинг љўйлари турар эди. Бир кўзли махлуљ бир ўтиришда љирљта љўйни ер эди. Овчилар ђорга келишганда у ухлаб ётган эди. Бир кўзли махлуљ уйљудан турар экан, љозонда ќеч нарса љолмаганлигини кўрди ва љаќрланди. У кўзини очар экан, чаљирилмаган меќмонларга назари тушди. Бир кўзли махлуљ овчилар ђорга љувиб келишган олтин шохли эчкининг оёђидан тутди ва бир тош билан уриб ўлдирди. Сўнгра уни очофатдай ейишга киришди. Шундан сўнг овчиларга љирљта љўйни сўйиш, љозонда љайнатишни буюрди. Шу билан бирга овчилардан ќам биттасини ейишга аќд љилди. У овчиларни унинг олтин шохли эчкисини анча ваљтдан бери отиб олишга љасд љилиб юрганликда айблайди. Овчилар махлуљнинг буйруђидан љўрљиб кетдилар ва саросимага тушдилар. Дастлаб љирљљта љўйни сўйдилар ва гўштини љозонга солиб, пиширишга

киришдилар. Бир кўзли махлуљ яна ухлашга киришди. У овчилар ќеч љаерга љочолмаслигига ишонган эди. У љаттиљ уйљуга кетиб, хурракни ота бошлагач, Хон йигитларини маслаќатга чаљирди. Љирљ суворийнинг ќеч љайсиси бир кўзли махлуљнинг ђоридан љутулиб чиљиб кетиш йўлини айта олмади. Шунда Хон йигитларига бундай деди: «Сизларга нима бўлди? Сизнинг ќар бирингиз бир давлатни бошљариш куч-људратига эгасизлар-ку! Ёлђиз бир кўзли махлуљдан љутулиш йўлини, наќотки, билмайсизлар. Дўстлар, аввало, љандай бўлмасин уни ўлдириш йўлини топишимиз керак. Мен бу ердан чиљиб кетиш учун ќар биримиз сўйилган љўйларнинг терисини ёпинишимиз, махлуљнинг ягона кўзини кўр љилишимиз керак, деб ўйлайман». Хоннинг фикрини йигитлар љуватлашди ва омадларини синаб кўрмољчи бўлдилар. Бир кўзли махлуљ ќали ухлаб ётарди. Хон темир сихларни оловга љўйди. Сихлар чўљђа айлангач, хон уларни махлуљнинг кўзига суљди. Махлуљ ођриљнинг зўридан љичљира бошлади. Љўлини чўзиб, овчиларни излашга уринди. Лекин улардан ќеч бирини топа олмади. Овчилар хоннинг маслаќати билан љўйларнинг орасига яширинишган эди. Бир кўзли махлуљ ќар љанча љидирса-да, уларни топа олмаганидан сўнг шундай деди: «Барибир, мендан љочиб љутула олмайсанлар, бугун бўлмаса, эртага, албатта, љўлимга тушасанлар». Шундан сўнг у яна уйљуга кетди. Овчилар эса гавдаларининг катта-кичиклигига љараб љўй танладилар, уларни сўйиб, териси ичига кирдилар. Эртаси куни улар љўйлар билан бирга оёљђа туришди. Бир кўзли махлуљ ќам уйђонди. Љўйларни яйловга чиљариш учун ђор эшигини очди, ўзи эса эшик олдига турди. Овчилар чиљиб кетмаслиги учун љўйларнинг ќар бирини пайпаслаб турди. Унинг ќисобидаги ќамма љўйлар яйловга чиљиб бўлган эди.

Шундан сўнг бир кўзли махлуљ хитоб этди: «Овчилар, љаердасизлар? Бу ёђђа келинглар!» Овчилар ђордан ташљарида жавоб бердилар: «Эй, ахмољ! Аблаќ! Биз бу ердамиз!». Овчиларнинг тадбиркорлигидан лол љолган бир кўзли махлуљ дод-фарёд солди ва бошини ђор деворларига уриб, алам билан жон берди.Овчилар бир кўзли махлуљнинг бутун бойлигини олдилар ва уйларига љайтиб, мурод-маљсадларига етдилар.

Бир кўзлилар ќаљидаги афсоналар туркий халљлар ођзаки ижодида катта туркумни ташкил этади. Рус этнографи Г.Н.Потанин ќам бу мавзудаги афсоналардан бир нечтасини ёзиб олган ва нашр эттирган. Бир кўзлилар афсонаси туркийларда кўпрољ учраши, юнон тарихчилари ќам љадимги туркийлар яшаган ќудудларда Полифемлар борлигига ишонч билан љараши, эќтимол, бу мавзу љадимги Грецияга Шарљдан борган бўлса керак, деган фикр уйђотади.

ПРОМЕТЕЙ ОБРАЗИ ЯРАТИЛИШИНИНГ ТУРКИЙ МАНБАЛАРИ

Прометейнинг номи жаќон адабиётида зулм ва адолатсизликка љарши курашган љаќрамонларнинг умулашма бољий образига айланган. Инсонпарварлик ва ќаљиљат енгилмаслигининг мажози бўлган бу образ милодимиздан олдинги асрларда юнон адабиётида яратилган эди.

Гомернинг «Илиада» ва «Одиссей» каби асарлари сўнгги асрларда яшаган юнон шоирлари учун анъана мактаби ќисобланган. Гомердан кейин юнон адабиётида ушбу мавзуда яратилган эпик достонлар «Троя туркуми» деб аталган. Гесиод ва Эсхилнинг Прометей ќаљида яратган асарларини ќам ушбу туркумга киритиш мумкин. Чунончи,

Эсхил ўз асарларини «Гомер базмгоќида тўкилиб љолган ушољлар», деб атаган.

«Троя туркуми» юнон адабиётидаги бошља достонлардан муќим бир хусусияти билан ажралиб туради. Унда юнонларнинг Трояга юришларидан ташљари, туркийларнинг љадимги љавмлари ќисобланган скифлар, киммерлар, шунингдек уларнинг жанговар аёллар гуруќи – амазонкаларнинг яшаш тарзи, мамлакати ќаљида ќам тасвирлар берилган.

Жаќон адабиётшунослари Гесиод ва Эсхил Прометейнинг образини яратишда юнон мифологиясида мавжуд афсоналардан фойдаланганини љайд этишади. Прометей ќаљидаги ривоят ва афсоналар, хусусан «Занжирбанд Прометей»даги тасвирлар скифлар мамлакати билан бођланганлиги нуљтаи назаридан бу образ бадииятини љадимги туркийлар ќаёти билан љиёсий ўрганиш маљсадга мувофиљдир. Зотан, муаммо ечимининг ижтимоий ва адабий манбалари мавжуд.

Эсхил трагедиясидаги тасвирга кўра Прометей Зевснинг љаќрли амри билан скифлар мамлакатидаги осмонўпар љояга занжирбанд этилади. Юнонлар скифлар мамлакати дейилганда ер љитъасининг катта љисми – ќозирги давр назари билан љарайдиган бўлсак, Љора денгиздан Руссия томон чўзилган шимолий-шарљий кенглик, Љофљаз ва Марказий Осиёдаги ќудудларни тушунганлар. Зотан, Эсхил яратган Прометей скифлар мамлакатини ана шундай кенгликлар билан тасаввур этади. Прометейнинг занжирбанд этилиши ќамда љийноќ-азобларга солиниши унга эътиљод љўйган кучлар љалбида раќм-шафљат уйђотади. Баќр маъбуди Океан учар отда етиб келар экан, Прометей унга шундай мурожаат љилади:

Ва ниќоят сен ќам келдинг, бу нима, демак,

Азобимга томошабин бўлганими ё,
Сенга номдош бўлган оќим – улуђ Океан
Ќам љоявор ђор љаърининг илк баргоќини
Тарк айлабон темир-маъдан иљлими сари
Келмоќликка љандай журъат љила олдинг- а?

Бу парчадаги «темир маъдан иљлими» скифлар мамлакатини англатади. Љадимда юнонлар скифлар мамлакатини шундай номда аташган. Сабаби бу ќудудда темир-маъдан бойликларининг кўплиги ќамда скиф љабилалари темирчилик ишлари билан машќур бўлганлигидир. Геродот скифларнинг массагет љабиласи яшайдиган жойда олтин ва мис бойликлари беќисоблигини алоќида таъкидлайди. Эсхил яратган драмада Прометей скифларнинг ана шундай бойликларини очувчи ва халљља етказувчи љаќрамон сифатида кўринади. Бу ќаљда унинг ўзи шундай дейди:

Бинобарин...Ким айтишга журъат этади,
Менга љадар ер остида яширин ётган
Темир, олтин, кумушларни, рангин мисларни
Одамларнинг фойдасига етказганини,
У кимдирки, мађрурлансин, албатта, ќеч ким.

Бу мисраларда баён этилган фикрлар Прометей таљдирини «темир-маъдан иљлими» - скифлар мамлакати билан янада яљинроќ бођлайди. Айни пайтда бу образ скифлар жаќонда ер ости бойликларини топиш ва уни ишлатишда машќур бўлишининг асоси сифатида ќам кўринади.

Прометейнинг љийноќ-азобларга солиниши амазонкаларни ёрдамга отлантиради. Драмада шундай сатрлар келтирилган:

Ачинмоќда сенга ќатто
Шер юракли амазонкалар;

Меотида кьрфазининг чеккасида
Асрлар оша яшаб келган
Скиф љавми-жангарилар ќам.

Демак, амазонкалар скифлар љабиласи. Уларнинг яшаш жойи Меотида (ќозирги Азов денгизи) соќилларида бўлган.

Прометей драмада скифлар мамлакатининг табиати, бойликлари, дарёлари, бу ќудудда яшайдиган љавмлар, уларнинг яшаш тарзи, урф-одатлари ќамда ўзларига хос руќий кечинмалари ќаљида тўла тасаввурга эга бўлган љаќрамон сифатида кўринади. Хусусан, бу тасвир малика Иога љилган мурожаатида ўз ифодасини топган. Хўш, Прометей бу љадар скифлар турмуши билан бођланишига асос нима? Нега юнон мифологиясида Прометей образи кенг ўрин олган бўлса-да, у скифлар мамлакатида занжирбанд этилади?

Скифлар ќаёти акс этган тарихий манбалар, улар асос солган мамлакат ќудудида яшаётган љавмлар ўртасида саљланиб љолган адабий сюжетлар Прометей аслан скифларнинг љаќрамони бўлганига ишонч уйђотади. Геродот шундай афсонани келтиради:

Прометей скифларнинг шоќи эди. Бургут номидаги дарё тошиб, экинзорларни босгач, Прометей халљини озиљ-овљат ва бошља зарурий нарсалар билан таъминлай олмади. Шундан сўнг скифлар ўз шоќларини кишанлаб ташладилар. Геракл дарё билан денгизни љўша олди. Шунинг учун ќам халљ ўртасида гўё Геракл бургутни ўлдиргани ќамда Прометейни занжирдан озод љилгани тўђрисида олљишлар тарљалган.

Грузин олими М.Я.Чиковани маълумот беришича, Э.Кенфлер (XVII-XVIII) љадимги юнон манбалари асосида Прометей ќаљидаги афсоналарни батафсил ўрганар экан, унинг шахсиятини скиф шоќи Протофей номи билан

бођлайди. Э.Кенфлер тадљиљотларига кўра, Протофей Магўг авлодидан бўлиб, Ёфаснинг ўђлидир. У скиф халљининг отаси деб тан олинган. Унинг осмондан ерга олов олиб келишининг мазмуни шундаки, у Љофљаз тођларидан металл бойликларини топиш, љазиш ва оловда тоблай олиш љобилиятига эга бўлган.

Юљоридаги далиллар тарихда Прометейнинг ўз муљобили бўлганлигини кўрсатади. Демак, Прометей образи яратилишига скифлар шоќи Протофейнинг шахсияти асос бўлган.

Жаќон адабиётшунослиги ќозиргача Прометей ќаљидаги афсоналар юнон мифологияси маќсули деб тушунади. Аслида бу афсоналар туркийларнинг љадимги авлоди скифлар ођзаки ижодида пайдо бўлган ќамда юнон ёзма адабиётига кўчган, деб ќисоблаш ќаљиљатга яљиндир. Скифлар мамлакатининг марказий љисми ќисобланган Љофљаз ва Љофљаз орти республикалари, Каспий ва Љора денгиз атрофларида яшайдиган халљлар ођзаки ижодида Прометей љаќрамонлигини эслатувчи ривоят ќамда афсоналарнинг намуналари кўплаб саљланган.

Љофљазда яшайдиган халљларнинг ођзаки ижодида «Амиран» эпоси кенг тарљилган. Ўрни келганда таъкидлаш лозимки, туркийларнинг нодир эпосларидан бири «Љўрљут ота китоби»да Амиран ќаљида алоќида достон берилган (IX љўшиљ). Љофљаз халљлари ўртасидаги ривоятларга кўра, Амиран Элбурс тођида занжирбанд љилинган. Абхазларнинг Абрскил, имеретларнинг Рокапи, ажарларнинг Ромпапи, сванларнинг Рокан, адигейларнинг Насренжак каби љаќрамонлари ќам Прометейнинг муљобил образи сифатида ўз љиёфасига эга. Прометей ќаљидаги афсоналар мазмуни Алишер Навоий шеърларида ќам ифодаланган. Шоир бир рубоийсида шундай ёзади:

Зоҳеки, чљљуб ољузди љон књнглумдин,
Тирноҳ ила узди нотавон књнглумдин.
Аъзосида књр асар дамин дудуни
Минљор ила чангига нишон књнглумдин.

Академик Б.Валихњжаев бу рубоийни таќлил љилар экан, аввало, уни катта бир асотир мазмунини ифодалаган масал –рубоий, мњъжаз ќажмли мажозий шеър деб ќисоблайди. Иккинчидан, олим бу рубоийда занжирбанд Прометейнинг књксини чњљиган бургутлар тасвирига ќамоќангликни књради, учинчидан, бундай њхшашликни Алишер Навоий юнон асотирлари билан таниш бњлганми ёки таворуд (икки шоирнинг бир-биридан хабарсиз ќолда бир мавзуда асар яратиш) ќодисасими деб ќисоблайди ва масалага аниљлик киритишни адабиётшуносликнинг муќим вазифаси деб љарайди.

ФОРС–ТОЖИК АДАБИЁТИ ВА АФРОСИЁБ ЌАЉИДАГИ АФСОНАЛАР ТУРКУМИ

Милоддан аввалги VII асрларда скиф-киммерлар хољони Мади Кичик Осиё мамлакатларига, жумладан, Мидия (Эрон)га љўшин тортиши ќамда аќмонийлар шоќи Кайхисрав билан жанг љилиши форс-тожик адабиётида алоќида мавзу ќисобланади. Лекин бу мавзудаги асарларда тарихийлик тамойили асос љилиб олинган эмас. Фаљат тарихий ќаљиљатнинг умумий йўналиши - тарихда туркий ва эроний шоќлар ўртасида уруш ќамда низолар тез-тез бўлиб турганлиги вољеаси бадиий сюжетга айланди. Бу туркумдаги асарларнинг љаќрамони Афросиёбдир. Афросиёб скифлар љаќрамони Мадининг тўла даражадаги тарихий образи бўлмай, балки туркий халљлар ољҳзаки ижодидаги Алп Эр Тўнганинг муљобилидир. Љадимги китобларда Афросиёбнинг номи ва насл-насаби шундай

таърифланган: «Франќрасян» («Авесто»), «Фрасяк» («Бундаќишн»), «Фрасияб Фашан ўҳли, Рустам ўҳли, Турк ўҳли» (ат-Табарий), «Фрасияб Башанг ўҳли, Инат ўҳли, Ришман ўҳли, Турк ўҳли» (ал-Беруний), «Афрасияб Ашк ўҳли, Рустам ўҳли, Турк ўҳли» (ибн Халдун).

Афросиёбни Турон мамлакатининг паќлавони, хољони сифатида тасвирлаган биринчи ёзма ёдгорлик «Авесто»дир. Шундан сўнг унинг образи форс-тожик адабиётидаги ўнлаб оҳзаки ва ёзма асарларда кўрина бошлади. Афсуски, Маќмуд Кошҳарийнинг «Девону луҳотит турк» асаридаги марсияни эътиборга олмаганда, у ќаљда туркий адабиётда йирик адабий сюжет мавжуд эмас эди. Форс-тожик адабиёти Афросиёб ќаљидаги адабий сюжетларни саљлаши билан туркий халљлар ижодига хос ёдгорликни ќам бизнинг даврларгача етказиб бера олди. Иккинчидан, љадимги дарий, форс- тожик, араб тилларида битилган Афросиёб ќаљидаги ривоят ва љиссалар Марказий Осиёда яшаётган халљларнинг бадиий тафаккури маќсулидир. Шу жиќатдан љараганда, љадимги туркий адабиётнинг йирик вакили Юсуф Хос Ќожиб љуйидаги мисраларни битганида ќаљ эди:

Тажиклар айур ани Афрасийаб,
Бу Афрасийаб тутти эллар талаб...
Тажиклар битигда битимиш муни,
Битигда йўљ эрса ким ўљҳай ани...

Мазмуни:

Тожиклар уни Афросиёб деб атайдилар,
Бу Афросиёб элларни ўз тасарруфига олиб тутди.
Тожиклар уни китобида ёзиб љолдирганлар,
Китобда бўлмаса, уни ким ќам биларди ...

Форс-тожик адабиётида Афросиёб образи ранг-баранг хусусиятлар билан гавдалантирилган.Унинг бадиий образини мукаммал тасаввур этиш учун ривоят ва

афсоналарнинг матнини тиклаш туркий адабиётнинг ќам љадимги даврларини ўрганишда амалий аќамиятга эга.

Биринчи афсона:

Эрон ва Турон чегарасининг белгиланиши. Афросиёб Эрон шоќи Манучеќрга бир неча марта зарба берди. Манучеќр Золни Афросиёбни Жайќуннинг нариги томонларига љувиб юбориш учун жангга юборди. Лекин Афросиёб кўп сонли љўшини билан Табаристонга келиб, Манучеќрни тиз чўктирди. Сом ва Зол жангда љатнашмаган эди. Ниќоят, улар сулќ тузишга аќд љилдилар. Орш Амул љалъасидан туриб камонда ўљ узди. Унинг ўљи Акаб-Маздававран (Серахс ва Мервнинг ўртаси)га келиб тушади. Эрон ва Туроннинг чегараси шу жойдан белгиланади («Мужмил ат -таварих ал-љасас», Теќрон, 1335-1956).

Иккинчи афсона:

Афросиёб ва Хисравнинг људрат маъбуди Ардвисура- Анаќитага љурбонлик келтириши. Эрон ва Турон мамлакатидаги таниљли паќлавонлар људрат ќамда шафљатпеша маъбуди Ардвисура - Анаќита шарафига юзта от, мингта наввос, ўн мингта љўй љурбонлик келтирадилар ва уларнинг истак-ниятларини айтиб, ундан омад сўрайдилар. Яратгувчи Аќура Мазда, илк афсонавий љонуншунос шоќ Хуш-шийанка-Парадата, сув тошљини љаќрамони Йима, машќур баќодир Трэтона, паќлавон Герсаспларнинг илтижоларини Ардвисура - Анаќита љабул љилади ва уларнинг иши ривожланишига омад тилайди. Шунда Турон шоќи Франќрасян ќам юзта от, мингта наввос, ўн минг љўйни љурбонликка келтириб, ундан мадад сўрайди:

«Бахшида љил менга шундайин омад,
О, људратли, шафљатпеша Ардвисура.
Ким Ќуварно салтанатин соќиби бўлай,

Боруљашнинг орасида порлаган мудом,
Ќозирда ва келажакда
Љўшилгандин орийларнинг мамлакатига
Ва эртага эътиљодли Спитам- Зардњшт
Унга ќамроќдир.

Ардвисура-Анаќита унга омад бермайди. Шундан сўнг љавий уруђининг ќукмдорларидан бири Љаван-Усан, љавий шоќи Хисрав шунча миљдордаги љурбонлик келтиради. Уларнинг илтижолари љабул љилинади. Хисравнинг маљсади шундай эди:

«Бахшида љил шундайин омад,
О, људратли, шафљатпеша Ардвисура.
Ким мен ќоким бўлайин мутлаљ,
Барча кишвар-иљлимларга.
Барча девлар ва инсонлар,
Жодугарлар, афсунгарлар.
Љавийлик ва љоропонлик
Ќукмдорлар устидан ќам,
Ва жанговар аравани
Бошљарайин барчадан аввал,
Жанг арсасида.
Ќам хоинлар тузођидан омон љолайин,
Суворалар курашида ђолиб келса
Ёвузлар ќам» *(«Авесто», 5-яшт).*

Учинчи афсона:

Маъбуда Оша Афросиёбни асирга олишга мадад беради. Тур шоќи Франќрасян (Афросиёб) Сиёваршан (Сиёвуш)ни ёвузларча ўлдирган эди. Шунингдек, нарава уруђидан бўлган эрон сипоќи Аќрарат (суђдларнинг љадимги « Бундахишн» китобида бу образ Афросиёбнинг укаси деб берилган) ќам ўлдирилганди. Љавийлар сулоласидан бўлган Хисрав отасининг хунини олиш учун

Афросиёбга љарши интиљом курашига отланади. Хисрав Митранинг синглиси маъбуда Ошага Сиёваршан ва Аќрарат учун туронлик ботир Франќрасяндан ўч олишга мадад сўрайди. Маъбуда Оша Хисравнинг илтижоларини љабул љилади. Љавийларнинг паќлавони ва сипоќийлари ќам Ошага келиб, Турон баќодири азобидан љутљаришни илтижо љиладилар. Ќамма Франќрасянни асир љилиш, љўл оёђини бойлаб, Хисрав љошига келтириш учун курашда омад сўрайди. Маъбуда Оша уларнинг илтижоларини љабул љилади ва курашда омад тилайди. («Авесто», 17-яшт).

Тўртинчи афсона:

Афросиёб ўз укаси Агрераспни ўлдиришининг боиси. Афросиёб жангда Эрон шоќи Маношчиќра (Манучеќр)ни асирга олади. Афросиёбнинг укаси Агрерасп уни озод љилади. Бундан жаќли чиљљан Афросиёб ўз укасини ўлдиради (« Бундаќшин»).

Бешинчи афсона:

Сиёвушнинг Афросиёбдан паноќ сўраб келиши. Ажамнинг Шарљидаги Туркистон ери Афросиёб ихтиёрида эди. Ажам, унинг ђарбидаги Хижоз, Яман Кайковусга љарашли бўлган. Эрон ва Турон ўртасидаги чегара Амударё (Жайхун) орљали ўтар эди.

Кайковус бир ўђил кўрди. Унинг номини Сиёвуш љўйдилар. Бутун дунёда бундан чиройлирољ ўђил йўљ эди. Бола машќур саркарда Рустам љўлида тарбия топди. 20 ёшга тўлгач, Сиёвушни отаси љошига олиб келдилар. Кайковус унинг яхши ишларга ва одобга ўрганганидан љувонди. Кайковуснинг бир хотини бор эди. У Мозандарон шоќининг љизи эди. Бу хотин жуда кўзи шўх, чиройли бўлган. У Сиёвушни кўриб, унга ошиљ бўлиб љолган. Сиёвуш ўгай онасининг сўзига љулољ солмади. У мен отамга бевафолик љила олмайман деб жавоб берди. Бундан ђазабланган аёл

кўп ќийлалар ишлатди, ёлђон гапириб, Сиёвушга туќмат љилди. Натижада ота ўђлини ўлимга буюрмољчи бўлди. Аммо Сиёвушни Афросиёбга љарши урушга отланган љўшинга бошлиљ љилиб юборди.

Сиёвуш Туронга келиб уруш љилди, ёвнинг кўп аскарларини ўлдирди. Шундан сўнг Афросиёб икки кишини юбориб, сулќ сўради. Сиёвуш сулќ тузди ва бу ќаљда отасига хабар љилди. Отаси, мен сулќни истамайман, деб жавоб берди. Сиёвуш, мен бевафолик љилмайман, ўз аќдимдан љайтмайман, деди. У энди отасининг олдига бора олмас, ё у ёљља, ё бу ёљља ўтиши керак эди. У Афросиёб олдига борди. Афросиёб уни яхши љарши олди ва Сиёвушга ўз љизини берди. Љўшин Эронга љайтди. Афросиёб Сиёвушнинг одоби, мардлиги, суворийлигидан хавотирлана бошлади ва бу ќаљда ўз одамлари билан маслаќатлашди. Ниќоят, Сиёвушни ўлдирдилар. Сиёвушнинг хотини (Афросиёбнинг љизи) ќомиладор эди. Унга дори бериб боласини туширмољчи бўлдилар. Афросиёбнинг Пийрон деган бир вазири бор эди. У Сиёвуш билан Афросиёб ўртасида тузилган сулќнинг ташаббускори бўлган эди. Пийрон Афросиёбнинг ќузурига келди, унинг љилган ишини љоралади. У, маликзода сенинг ёнингга келди, сенга хизмат љилди, у нима гуноќ љилган эдики, сен уни љатл эттирдинг. Энди Кайковус ва Рустам сендан унинг хунини талаб љиладилар, сен улардан саломат љутилиб кетолмайсан. Улар Туронни вайрон љиладилар. Модомики, сен Сиёвушни ўлдирдинг, энди љизингни менга топшир, агар у ўђил туђса, ўша ўђилни Кайковус ва Рустамга юбораман, шу билан уларнинг ђазабини камайтираман, деди.

Афросиёб љизини Пийронга топширди. Аммо агар ўђил туљљан бўлса, ўша болани ўлдиришни буюрди. Пийрон шоќ

 љизини уйига олиб кетиб саљлади. Бир ой ўтмасдан Сиёвушнинг хотини ўђил кўрди. У худди отасининг ўзи эди. Пийроннинг болани ўлдиришга кўнгли бўлмади. Унга Кайхисрав деб ном љўйишди ва яширинча тарбиялади. Афросиёбга, љизинг фарзанд кўрди, деб хабар љилди. Аммо ўђил эканини билдирмади. Бир љанча ваљт ўтгач, Афросиёб љизим нима бола туђди, деб сўради. Ўђил, деб жавоб берди Пийрон, аммо уни ўлдиришга кўнглим бўлмади, деди у.

Келтир, деди Афросиёб, уни кўрайин. Пийрон тоза кийимлар кийгизиб Кайхисравни Афросиёб љошига келтирди. Афросиёб уни кўрган заќоти йиђлаб юборди ва Сиёвушни ўлдирганига пушаймон еди. Кайхисравни ўз ёнига ўлтирђизди ва унинг юзидан ўпди. Пийронга бу бола чўпонлар орасида бўлсин, улђайганда, кимнинг зотидан эканини билмасин, деб буюрди. Болани чўпонлар љўлига тарбиялаш учун топширдилар. Орадан етти йил ўтгач, бир куни Афросиёб Пийронни ўз ќузурига чаљирди ва унга бундай деди:

Бугун ќеч уйљум келмаяпти. Ќамон ўша гўдакнинг андишасини љилмољдаман. Љандай љилиб подшоќзода чўпонлар љўлида бўлиши мумкин, нима раво бўлса, ўша раво бўлсин, боргин, уни келтиргин.

Пийрон кетди. У чўпонлар ёнига келди ва болани кўрди. Кайхисрав чавгон ўйнар эди. Пийрон отдан тушиб, пиёда унинг ёнига келди. Ључољлаб бађрига босди. Љаттиљ ўпа бошлади ва йиђлаб юборди. Кайхисрав ундан ўзини олиб љочар эди. У Пийронга, эй отлиљ, сенда уят йўљми, нега чўпон боласини бађрингга босиб ључољлайсан, деди.

Пийрон тангдил бўлди. У айтди: «Сен чўпон боласи эмассан, подшоќзодасан». У болани отга ўлтирђизиб, яширинча Афросиёб љошига келтирди. Йўлда унга, Афросиёб олдига кетаётганлигини айтди, ундан бобонг

нимани сўраса шундай жавоб бериш керакки, у сендан љўрљадиган бўлмасин, деб тушунтирди. Афросиёб љошига етиб келишди. Афросиёб боланинг комиллигидан ќайратда љолди. Афросиёб Пийронга, буни олиб бориб онасига топширгинки, ундан ќеч ажралмасин, мен унинг бошини сўрайман, деб ўйлаб хавотир бўлмасин, деди. Пийрон уни олиб бориб, онасига топширди.

Бир љанча ваљт ўтгач, Сиёвушнинг ўлдирилганлиги хабари Кайковусга бориб етди. У ниќоятда ђазабланди, йиђлаб нола љилди. Барча љора кийди. Бир неча йил ўтди. Лашкарбошилар ичида Гударз деган одам бор эди. Бир куни у тушида шундай ќолни кўрди: бир одам унга ўђлинг Гевни Туронга юбор. У бориб Кайхисравни олиб келсин, деди. Гударз бу тушдан Кайковусни хабардор љилди. Кайковус Гевга буйруљ бериб, уни Туронга жўнатди. Гев етти йил Туронда бўлди ва Кайхисравни излаб топди. У Кайхисравни ва унинг онасини љўлга киритиб, Эрон сари йўл олди.

Афросиёб бўлган ишлардан хабар топиб, уч юз мард ва жасур йигитларини Пийронга берди ва уларни љочољлар ортидан жўнатди. Гев улар билан жанг љилди. Баъзиларини ўлдирди, баъзиларини љочишга мажбур этди. У Пийронни тутиб олди ва ўлдиришга љасд этди. Кайхисрав Пийроннинг унга кўп яхшиликлар љилганлигини айтди ва ўлдирмасликни сўради.

Гев, мен унинг љонини тўкаман, деб љасам ичганман, ўлдирмасам бўлмайди, деди. Кайхисрав ундай бўлса сал љулођини кесгин, шунда љасаминг ќам бузилмайди, Пийрон ќам омон љолади, деб маслаќат берди. Гев Пийроннинг љулођини сал кесди ва уни отига бођлаб љўйди. Гев ва Кайхисрав Эронга Кайковус ќузурига етиб келишди. Кайковуснинг буйруђига кўра, Рустам катта љўшинга бош бўлиб Туронга юриш љилди. Афросиёбни енгиб љочирди,

кўп элларни ђорат љилди, асир ва ўлжаларни љўлга киритди. Кайковус бир юз эллик йил яшаб, сўнг вафот этди.

Кайковус вафотидан сўнг тахтга Кайхисрав бин Сиёвуш ўтирди. У тожни кийган заќоти одамларини йиђди ва Афросиёбнинг устига юриш љилажаги ва отасининг љасдини олажагини билдирди. Лашкарлари орасидан юз минг кишини ажратиб олди ва уларни Туси Навдарга топширди. Улар Туронга йўл олдилар.

Афросиёб бу ишлардан хабар топгач, у ќам лашкар тортди. Пийронни љўшинга бошлиљ этиб тайинлади. Љўшинлар бир-бири билан учрашгач, љаттиљ уруш бошланди. Урушда Турон аскари енгиб чиљди. Фирибарз бошчилигидаги Эрон љўшини енгилиб, байрољни орљага ўгириб љочишга юз тутди. Сўнг Кайхисрав яна бутун Эрон лашкарларини йиђиб, Афросиёбдан ўч олишдан бошља чора йўљ, деб эълон љилди, сипоќлар унинг атрофида жипслашдилар.

Афросиёб ќам барча турк љўшинини жам љилган эди. Кайхисрав Эрон ва Турон ўртасидаги чегарага келди. У љўшинни тўрт љисмга бўлиб, Туронга кириш ва ђаним лашкарларини ўраб олишдан иборат режасини эълон љилди. Гударзга Ахтари ковиён деб аталган катта байрољни топширди, унга љўшиб амакиси Фирибарзни ќам юборди. Яна бир љўшинни Гиргин милод номли бошлиљ љўл остида бошља томонга жўнатди. Љолган лашкарларни Рустамга берди, яна Гуштаќи номли лашкарбошини ќам у билан жўнатди. Ўзи ўз манзилгоќида љарор топди. Агар бирор лашкар енгилса унга мадад юборар, енгса уларни яна руќлантирар эди. Бу хабарлар Афросиёбга бориб етди. Унинг Гаршиюз номли бир биродари бор эди. Сиёвушни ўлдирган шу эди. Кайхисрав шуни беришни талаб љилар

эди. Афросиёб ўша биродарига сонсиз-санољсиз лашкар бериб, жангга жўнатди.

Кайхисрав Туронга сипоќ тортиб келган бўлса ќам, уларнинг энг кўпи Гударз љўл остидаги љўшин эди. Ковиён туђи ќам ўшанда, сен ўша томонга йўл тут, деб Афросиёб унга топшириљ берди.

Кайхисрав Турон љўшинининг яљинлашганини, унинг бошлиђи Пийрон ўзининг тарбиячиси эканини билиб, уни ўлдиришни истамади. Кайхисрав вакиллар юбориб, Пийронга бундай хабар љилди:

Сенинг менда ќаљинг бор. Сен мени отам ва онам ўрнида тарбия этдинг, менга кўп яхшиликлар љилдинг, сен љайтгин, менинг љўшиним билан уруш љилмагин,токим ђалаба љозонсам сенинг ќаљингни ољлайман. Пийрон унинг элчилари ва номасини саљлади. Афросиёб Пийронни ўз биродарлари ва фарзандларидан ќам ортиљ љадрлар эди. Уни ўзидан кейин бошлиљ этишга мўлжал љилган эди. Пийрон ўз лашкарлари билан олђа юрди ва Гударз љўшини билан уруш бошлади. Гударз Пийрон љўшинига зарба берди. Пийрон шу урушда ўлдирилди. Унинг ќамма биродарлари, Афросиёбнинг яљинлари, шулар љатори Сиёвушнинг љотили Гаршиюз ќам асир љилинди.

Гаршиюзнинг љулођини кесиб, кўзини ўйиб олдилар. У Сиёвушга нима љилган бўлса, унга ќам шуни љилдилар ва љатл этдилар. Келгуси куни Кайхисрав тахтга ўлтирди, амакиси Намфирам ўнг љўл томонга ўлтирганди, унга Кирмон ва Макрон ќокимлигини топширди. Сўнгра Кайхисрав Гударзга миннатдорчилик изќор этди, кўп совђалар берди ва уни Исфаќон ќамда Гургон ќокимлигига тайин љилди. Бошља лашкарлардан ќам хабар келди. Улар Турон ерида Афросиёбни ўраб олган эдилар. Жаќон Афросиёбга тор бўлган эди. Афросиёб ќам ўз

лашкарларининг мађлуб бўлгани, Пийроннинг ўлдирилгани, Гаршиюзнинг ќамма аъзолари, бадани пора-пора љилинганини эшитган эди. Афросиёбнинг ќали кўп аскари бор эди.

Афросиёб ўђли Шайдага кўп љўшин бериб, Кайхисравга љарши курашга жўнатди. Шайда жоду ќунарига уста эди. Кайхисрав унинг жодусидан љўрљиб, љўшинини олиб чиљиб кетди. Майдонда фаљат Љуруљ ибн Ќархон номли кар лашкарбоши љўл остидаги бир љисм аскарни љолдирди. У лашкар љўшини билан чоршанба куни бутун кун бЊйи жанг љилди. Ниќоят, турк љўшини чекинди ва Кайхисрав лашкарбошиси уларни таъљиб этиб борди. Улар етиб боришиб, Шайдани отдан љулатдилар ва ўлдирдилар. Турк љўшини енгилиб љочди. Кайхисрав лашкарлари кўп асир ва ўлжалар олиб љайтди.

Афросиёб бу хабарни эшитиб, лашкарбошиликни энди кимга топширишни билмай љолди. Ниќоят катта љўшин йиђиб, ўзи бош бўлган ќолда жангга отланди.

Кайхисрав ќам љўшинини йиђди. Уч лашкарбошиси олдинга чиљдилар. Ќукмронлар ва маликзодалар Кайхисравнинг атрофига жам бўлдилар, уруш бошланди. Бундай урушни ќали жаќонда ќеч ким кўрмаган. Афросиёб мађлуб бўлиб чекинди. Кайхисрав уни таъљиб этиб, шаќарма- шаќар љувиб юрди. Аммо Афросиёб ќеч бир жойда тўхтамади. Ниќоят, у Турондан чиљиб, Румга ўтиб кетди. Афросиёбнинг ёнида лашкарларидан ќеч ким љолмади.

У бир марђзорга келиб љолди. У ерда бир кўл бор эди. Афросиёб ўша кўлда сув ичида яширинди. Уни ахтариб топдилар ва тутиб Кайхисрав олдига келтирдилар. Кайхисрав уни банди љилишни, љайтариб олиб кетишни ва уч кун тинчликда саљлашни буюрди. Тўртинчи куни у

Афросиёбни ўз ќузурига чаљирди ва унга деди: «Сиёвушни нега ўлдирдинг, сабабини менга айт». Афросиёбнинг ќеч ќужжати йўљ эди. Кайхисрав уни ўлимга буюрди. Гударазга буюрдики, бир тођора олиб келсинлар. Афросиёбни ётљиздилар, оёђи ва љўлини кесдилар, бўђзини љўйга ўхшатиб, ўша тођора устида уздилар. Сиёвушнинг бўђзини ќам у худди шундай узган эди.

Сўнгра Кайхисрав љўшинни љайтарди ва ўз юртига келди. У барча халљ ва аскарини йиђиб бундай деди: «Мен жаќондан ниманики лозим бўлса, топдим. Энди жаќон ишини тарк љиламан, мамлакатдан чиљиб кетаман. Мамлакат ва ќукуматни бошљаришни кимни хохласангиз ўшанга беринг». Улар ќаммалари ђамгин бўлдилар. Љанча ёлбордилар, фойда љилмади. У яна деди: «Менга ўлим келмоњда, ўлганимдан сўнг нимани љилмоњчи бўлсаларингиз, ќозир шуни љилинглар».

Халойиљ билдики, ќеч нарса фойда бермайди. Улар, бизга номзодингни тайин љил, токим ќокимиятни ўшанга топширайлик, дедилар. У ерда Луќрасп ўлтирган эди. У подшоќзодалардан эди. Кайхисрав љўлини ўша томонга узатди ва жим бўлди. Ўша кеча Кайхисрав ђойиб бўлди. Кейин уни ќеч ким кўрмади. Дейдиларки, Кайхисрав тођларга чиљиб кетган ва ўша ерда вафот этган. («Тарихи Табарий», академик А.Љаюмов таржимаси).

Олтинчи афсона:

Афросиёбнинг Ромитон шаќрини љуриши. Ромтин (Ромитон) бир кўќандизга эга ва мустаќкам бир љишлољ бўлиб, Бухородан љадимийрољдир. Бу љишлољни Афросиёб бино љилган. Афросиёб ќар валљт бу вилоятга келганида шу љишлољдан бошља жойга турмаган. Форсийларнинг китобида айтилишича, Афросиёб икки минг йил яшаган. У жодугар бўлиб, Нуќ подшоќнинг

болаларидандир. У ўзининг Сиёвуш номли куёвини ўлдирган. Сиёвушнинг Кайхисрав номли ўђли бўлиб, у отасининг љонини талаб љилиб, кўп лашкарлар билан бу вилоятга келганида Афросиёб шу Ромтин љишлођини ќисор љилиб турган. Кайхисрав ўз лашкарлари билан икки йил шу ќисор атрофини ўраб турди ва унинг рўбарўсига бир љишлољ бино љилиб, бу љишлољни Ромуш деб атади. Уни яхшилигидан Ромуш деганлар. Бу љишлољ ќозиргача ободондир. Кайхисрав Ромуш љишлођида оташпарастлар ибодатхонасини љурди: оташпарастларнинг айтишларича, бу ибодатхона Бухородаги оташпарастлар ибодатхоналарининг энг љадимийсидир. Кайхисрав икки йилдан кейин Афросиёбни тутиб ўлдирди. Афросиёбнинг гўри Бухорода Маъбад дарвозасида раќматли Хўжа Имом Абу Ќафс Кабир тепалигига туташган катта тепалик устидадир.

Бухоро аќолиси Сиёвушнинг ўлдирилиши тўђрисида ажойиб ашулалар тўљиган: куйчилар бу љўшиљларни «Кини Сиёвуш»- «Сиёвуш жанги» деб атайдилар.

Муќаммад ибн Жаъфар (ан-Наршахий) ўша ваљтдан буён уч минг йил ўтган дейди. (Наршахий. «Бухоро тарихи»).

Еттинчи афсона:

Афросиёб томонидан Сиёвушнинг ўлдирилиши. Бухоро арки ќисорининг бино этилишига мана шу вољеа сабаб бўлган: Сиёвуш ибн Кайковус ўз отасидан љочиб, Жайхун дарёсидан ўтиб, Афросиёбнинг олдига келди. Афросиёб уни яхши љабул этди ва ўз љизини унга хотинликка бериб, айтишларича, барча мулкини ќам унга топширди. Бу вилоят ўзига ваљтинча бериб љўйилган жой эканлиги туфайли, Сиёвуш бу ерда ўзидан бир ёдгорлик љолдиришни истади. Шундай љилиб, у Бухоро ќисорини

бино љилди ва кўпрољ ваљт ўша жойда турар эди. (кимлардир) у билан Афросиёб ўртасида ёмон гап юргизганди ва (натижада) Афросиёб уни ўлдирди ќамда шу ќисорда шарљий дарвозадан кираверишдаги «Дарвозаи ђуриён» деб аталган сомонфурушлар дарвозасининг ичкарисига дафн этдилар. Шу сабабли Бухоро оташпарастлари ўша жойни азиз тутадилар ва унга атаб ќар бир эркак киши ќар йили Наврўз куни љуёш чиљишидан олдин ўша жойда биттадан хўроз сўяди. Бухоро аќолисининг Сиёвушнинг ўлдирилишига бађишлаб айтган марсиялари бўлиб, у барча вилоятларга машќурдир. Куйчилар уни «оташпарастлар йиђиси» дейдилар. Бу гаплар бўлганига ќозир уч минг йилдан ортиљрољ ваљт ўтди.

Шундай љилиб, мана шу ривоятга кўра бу ќисорни Сиёвуш бино љилган, баъзилар эса Афросиёб бино љилган деганлар. Сўнг бу ќисор бузилиб кетиб, кўп йиллар вайронлигича љолди (Наршахий. «Бухоро тарихи»).

Саккизинчи афсона:

Афросиёб - меќрибон ота. Айтадиларки, Афросиёбнинг бир љизи бўлиб, унинг доимо боши ођрир эди. Ромтинга келиб туриб љолганидан кейин бу ернинг ќавоси мувофиљ келиб, дарддан халос бўлди ва бу жойга «ороми тан»- «тан ороми» деб ном љўйди. Оддий халљ эса буни «Ромитин» дейдилар (Наршахий. Бухоро тарихи).

Тўљљизинчи афсона:

Афросиёбнинг љатл этилиши. Кайљубоддан сўнг Кайковус подшоќ бўлди.

Кайковуснинг бир фарзанди бор эди. Уни тарбияси учун Рустами шадид бин Зол бин Паришон бин Жузанг бин Гершаспга топширди. Рустам Сиистон ва унга тобе вилоятларга волий эрди. Рустам болага жуда яхши таълим ва тарбия бериб, сўнг отаси Кайковус ќузурига юборди.

Афросиёб жуда мамнун бўлди. У Афросиёб ќизи ёки Яман вилояти подшоќининг ќизига уйланган эди. У Жамила бону Сиёваќшнинг ќусни жамоли ва фазлу камолини кўриб, унга гирифтор бўлиб, ани муддаоси ќусули учун ўзига тарђиб ва кўнгил хоќиши бўлган амрга таклиф этди.

У хотин Сийваќш билан отаси Кайковус ўртасига совуќлик туширди. Сиёваќш бундан хабар топгач, Рустами шадиддан илтимос ќилиб, отасидан унга Туркистонга, Афросиёб билан урушга кетишга рухсат олиб беришини сўради. Рухсат бўлгач, Сиёвуш Турон билан урушга кетди.

Ќаттиќ урушлардан сўнг Сиёваќш Афросиёб билан сулќ тузишга келди. Отаси унга ќаршилик ќилди. Аммо шаќзода ўз ваъдасидан ќайтмади. У ўзининг Афросиёб хизматига ўтажагини билдирди. Сўнг шуни ќилди. Афросиёб Сафо Фарид деган паричеќра ќизини Сиёваќшга эрга берди. Сиёваќш билан ќамсуќбат бўлган жамоанинг унга мойил бўлиб ќолишидан, шаќзоданинг фазли камолидан хавотир бўлган Афросиёб ўз тахтига ворис чиќиб ќолишидан ќўрќди. Унинг икки ўђли ва биродари ќасад юзасидан бу таќликани кучайтирдилар, натижада, Афросиёб Сиёваќшни ўлдиришга амр ќилди ва уни ќатл эттирди.

Сиёваќшнинг рафиќаси Кайхисравга ќомиладор эди. Сипоќлардан Ќийрон бин Касъон уни саќлаб ќолди. Бола туђилди. Уни Ќийрон балођатга етказди. Сиёваќш ўлимидан хабар топгач, Шодвас бир ќора кийим кийиб, мотам тутди. Афросиёб Шодвасдан бу кийимнинг одатга хилоф эканини айтса, Шодвас бугун бизга зулмат ва ќоронђулик кунидир деди. Мусибат ќангомида ќора либос кийиш шундан одат бўлган.

Кайковус вафотидан сўнг Эронда Кайхисрав тахтга ўлтирди. Унинг онаси Афросиёбнинг ќизи Фарид эди. Шу туфайли Кайхисрав Афросиёб тахтига ворис эди. Кайхисрав тўрт томондан турк ерига ќужум бошлади. Урушда беш юз олтмиш минг одам ўлди, ўттиз минг асир ќилинди. Форс лашкарбошиси Гударз эди. Унга Исфаќон ва Журжон ќокимлигини берди. Афросиёб Шайдо деган ўђлини Кайхисрав жангига юборди. Аммо у енгилиб ќатл этилди. Сўнг Афросиёб ўзи аскар йиђиб борди. Аммо енгилиб, Озарбайжонга кетди.

Кайхисрав уни таъќиб ќилиб бориб тутди ва ќатл этди. Сўнгра Озарбайжондан ќайтиб келди. Афросиёбнинг ўрнига Кайбавосиф деган кишини тайинлади.

Кайхисрав отаси Сиёваќш ўчини олгач, ўрнига Луќраспни тайин этиб, ўзи зоќидлик ихтиёр этди ва аќли аъёни билан ђойиб бўлди.

Подшолик муддати олтмиш йил бўлди. (Ибн ал-Асир. «Тарихи комил»).

Ўнинчи афсона:

Сиёвушнинг туќматга учраши ва Афросиёб томонидан ўлдирилиши. Сиёвушни Кайковус аскарлари Турон чегарасидаги ўрмонлардан топиб олган гўзал бир ќиздан туђилган (афтидан, бу ќиз ќадимги юнон афсоналаридаги ўрмон маъбудасининг дастлабки образи бўлса керак). Сиёвуш дунёга келиши биланоќ (онаси уни туђиши пайтида ўлади) ќаммани ўзининг беќиёс гўзаллиги билан мафтун этади. Ўгай онасининг шаќвоний ќирсини рад этгани учун ноќаќ айбланган Сиёвуш ўт синовидан ўтиши, яъни олтин дубулђа кийиб, ќора отда катта аланга устидан сакраб ўтиши керак эди. У ўтни енгиб, ўз номусини ќайтадан тиклаб олади ќамда Туронга юриш ќилади. Уруш тамом бўлгандан кейин Сиёвуш Турон подшоси Афросиёб ќузурига боради ќамда унинг ќизига уйланади. Ќайнотасидан совђа сифатида Турон ерларининг бир

љисмини олиб, бу жойда Кангдиз ёки Канги Сиёваќш номли ќашаматли љаср шаќар љуради. Лекин яна туќматга учраб, Афросиёб юборган љотиллар томонидан ўлдирилади. Унинг ўђли («Авесто» бўйича набираси - љизининг Афросиёбнинг укаси Агрератдан бўлган ўђли; афтидан бу вариант анча эски, матриархат босљичига оид бўлса керак) Кайхисрав хиёнатчи бобосини тор-мор келтириб, арийларнинг ерларини бирлаштиради ва Хоразм ривоятларига кўра, биринчи Хоразм сулоласига асос солган (С.Толстов. «Љадимги Хоразм маданиятини излаб»).

Ўн биринчи афсона:

Афросиёб љўрђони устида байрам. Турон шоќи Афросиёб Рустам ва Кайхисравнинг ќужумидан љочиб, ўзини саљлаш учун жуда катта љўрђон љурдиради. Љўрђон љоронђу, унга нур тушмас эди. Кайхисрав Гершаспнинг љабридан ёндириб олган олов билан љўрђонни вайрон љилади. Афросиёб яна љочади. Сўнгра љўрђон ўрнида катта гулхан ёљилади. Одамлар тўпланишиб, Кайхисравни мадќ этувчи љўшиљлар айтишади. Ушбу љўшиљлардан бирининг 10 мисралик парчаси етиб келган.

Фурухт бодо рўш,
Хунида Гершасп ќуш,
Ќаме пур аст аз нўш,
Нўш кун, май нўш.
Дўст, бидор гўш,
Б-офарин ниќода гўш!
Ќамеша неки љўш,
Де гузашту дўш!
Шоќо худойгоно,
Б-офарин шоќ-о! («Тарихи Сиистон»).

Таржимаси:

Нурафшон кун бошланди,
Гершасп руќи шодланди,
Љалблар тўла ќаяжон,
Шароб кўтар, жўражон.
Љулољ солгин databinding бародар,
Таъзим эт ерга љадар.
Ўтган кунинг мисли туш,
Ќаёт келди яхши, хуш.
Эй,жаќонгир, шаќоншоќ,
Сенга шараф, сенга шон!

Ўн иккинчи афсона:

Афросиёб љалъаси ва ўлим маъбуди. Афросиёб ўлим маъбуди Эстуххатдан љочиб, катта љалъа љурдиради. Љалъага кирадиган бирорта йўл йўљ эди. Усталар жон саљлайдиган бу љўрђонни эртаклардагидай љуришган эди. У «Афросиёб љалъаси» деб аталди. љалъа деворларининг баландлиги 1000 футга (бир фут 30,479 см га тенг - А.А.) эди. Лекин љўрђон ичкариси мутлољ љоронђу бўлган. Афросиёб љалъанинг деворларига биллур, тилла, кумуш ва марваридлардан сунъий љуёш, ой ва юлдузлар ўрнатиб чиљишни буюрган. Натижада, љалъа жуда ёруђ бўлган. Гўзаллик ва куч - људрат маъбудаси Ардвисурнахид Афросиёбнинг бу хизматини кўриб, унга бољий умр бериши мумкин эди. Афросиёб маъбуда шарафига энг яхши отлардан 100 та, бољилган буљалардан 1000 та, семиз љўйлардан 10.000 та сўйишни буюрди. Афросиёб ўзининг кўнглига таскин топди, ўлим маъбудаси энди келолмаслигига ишонди. Йиллар ўтди. Афросиёб ўзининг сунъий бођида айланиб юрган эди. Дарахтлар орљасида одам шарпасини кўрди, у жуда ориљ ва љаќрли эди. Афросиёб дарров пайљади, у ўлим маъбудаси эди. Унга љарши бормољчи ќам бўлди, лекин беќуда эканлигини

англади. Афросиёб жонсиз йиљилди **(Профессор Х.Кўр-ўђли тиклаган).**

Ўн учинчи афсона:

Афросиёб шоќликдан воз кечади. Эрон шоќларидан Кайковус ёки Жом (Сом) Шарљдаги узољ денгиз ортида Љанђдиз деган шаќар љурдирган. Шаќар кейинчалик Турон шоќи Афросиёб љўлига ўтган. Афросиёб подшоликдан воз кечиб, таркидунё љилиб, Кангдиз шаќар-љўрђонини ўзига љароргоќ љилиб олади. Кайхисрав Афросиёбни љўлга тушириш учун унинг изидан борар экан, Љанђдиз шаќрига љўшин тортади.

Абу Райќон Беруний «Ќиндистон» китобида бу афсонани љуйидагича баён этади: «Ќинд астраномлари обод жойлар географик узунлигини Ланка воситасида белгилайдилар. Бу жой Ер экваторида ўрталикда бўлиб, Шарљида Жамакути, Ђарбида Румака бор. Аммо Жамакути эса Яљубнинг ва ал-Фозорийнинг айтишича, денгиз ичидаги мавзудадир. Унда Тора шаќри бор. Ќиндларнинг китоблари ичида бундай номни сира топа олмадим. Коте эса бир љалъа номи, Жома - ажал фариштаси (демак)дир; ундан Кангдиз ќидлари тарљалиб туради. Форсларнинг ёзишларига кўра, Кайхисрав турк Афросиёб изидан боришда бу денгизни кезган. У мавзуга борганда зоќидлар йўлига ўтиб, у мулкдан чиљиб кетишликни љарор љилган». **Диз** форсчада - љалъа демакдир (Беруний. «Ќиндистон»).

Ўн тўртинчи афсона:

Эроний халљлар байрамларининг Афросиёб шахсияти билан бођланиши. Абу Райќон Беруний «Љонуни Масъудий» китобининг иккинчи маљоласи «Эронийларнинг мажусийлик-даги байрам кунлари»да эронликларнинг учта байрамини Афросиёб шахсияти билан бођлайди.

Ќурдод. Ќурдод моќнинг олтинчи куни - икки исм (ой ва кун исми) бир-бирига мувофиљ келгани учун байрам бўлган. Тир моќнинг ўн учинчи куни ќам шундай. Оришнинг Манучеќр билан Афросиёб орасида сулќ љилиш учун ўљ отиши ќам шу кунга тўђри келган. Бу сулќга кўра ўљ бориб етган жой Манучеќрники бўлар эмиш. Айтишларича, у Рўё тођидан отган, узољдан отилган шу ўљ Фарђона ва Табаристон орасига тушган.

Эронликлар, ундан кейинги кунда ќам ўљнинг бориб етган хабари шу куни эшитилган, деб байрам љиладилар.

Тиргон. «Улар (эронийлар-А.А.) Тиргон куни чўмиладилар, ошхоналар ва ўчољларни супурадилар. Аммо ўчољларни бузишларига сабаб шуки, одамлар шу куни Афросиёб љамалидан халос бўлиб, ќар киши ўз ишига кетган. Шунингдек, аввалгилар йўлидан юриб (етилмаган) буђдойни етилмаган мевалар билан љўшиб љайнатадилар, чунки уларнинг буђдой янчишга људратлари етмаган эди.

Чўмилиш маросимининг сабабига келганда, Кайхисрав Афросиёб жангидан љайтишида лашкарлардан ташљари ёлђиз ўзи бир булољ тепасига тушган. Шунда у чарчаганлиги сабабли ўзидан кетган, Гударз ўђли Вайжон етиб келиб, унга сув сепган ва у ўзига келган. Ўша ваљтдан бери чўмилиш табаррук расм бўлиб келади».

Обогон. «Обогонда Зав ибн Таќмосп Афросиёб бекитиб ташлагандан кейин љазилган анќорларга сув љуйган ќамда шу куни кишварларга, булар иљлимлар каби, Беворасп давлатининг завол топган хабари каби тарљалган, шундан кейин ќар бир киши ўз уйи ва оиласиги эга бўлган. Бундан олдин эса, устларига келган саркашларнинг зўравонлиги сабабли у нарсаларга эга бўла олмаганлар» (Беруний. «Љонуни Масъудий»).

Юљорида матни келтирилган афсоналарнинг сюжет ўзаги битта:Турон шоќи Афросиёб Эрон мамлакати билан бўлган жангда ђолиб келиши, Эрон халљига зулм ўтказиши, эронийлардан бўлган куёви Сиёвушни иђвогарларнинг сўзига кириб ўлдириши, натижада Эрон шоќи ва паќлавонлари Сиёвуш хунини ундан талаб љилиш вољеалари асосида љурилган. Лекин афсоналарнинг ќаммасида ќам Афросиёб ёвуз, меќр ва инсонийликдан бегона шоќ сифатида кўринмайди. Афросиёб тарихдаги жуда кўплаб, айтиш мумкинки, ќамма шоќларга хос хусусиятни ўзида мужассамлаштирган. Жаќон тарихига назар ташланадиган бўлса, ќар бир шоќ маълум бир мамлакат билан уришганда ђалабани љўлга киритиш учун шафљатсиз бўлган. Зотан, Кайхисравнинг ўзи ќам тарихий ва афсонавий шахс сифатида Афросиёбга нисбатан шафљатсиз эди.

Афсоналарда Афросиёб образи љандай хусусиятлар билан тасвирланганлигини назардан ўтказайлик: Афросиёб паќлавон, айни пайтда ўз раљиби билан сулќ тузиб, тинчликни истовчи шоќ (I афсона), оллоќдан ўз маљсадига эришиш учун нажот сўровчи, лекин омади чопмаган жабрдийда (II); Ўз маљсади йўлида љаршилик љилган, раљибига ён босганларни шафљатсиз жазоловчи (III, IX); урушда тинчлик истовчи, паќлавонларни љадрловчи, лекин ўз тахти ўзгалар љўлига ўтиб кетишидан љўрљувчи ва ўз салтанатини мустаќкамлаш учун љотилликдан ќам љайтмайдиган шоќ (V); шаќарлар љуришга эътибор берган, одамларнинг иђвосига ишонувчи(VI, VII); меќрибон ота (VIII); ўз раљиби эканлигини билса-да, паќлавонлигини љадрловчи, ќатто љизини ќам беришга тайёр меќрибон љайнота, лекин ўз тахтини севувчи шоќ (IX, X); душмандан ўз жонини эќтиёт љилиш чорасини изловчи, шаќар ва

љўрђонлар љурган, лекин дунёга устун бўлолмаслигини, инсон умри абадий эмаслигини тушунган, ќар љандай шоќ ќам ўлим олдида ожизлигини билган шоќ (XI, XII); шоќлик азобидан зоќидликни афзал билган таркидунё эгаси (XIII) сифатидаги ўз љиёфасига эга.

ТУРКИЙЛАР ОБРАЗИ ЉАДИМГИ ГРУЗИН, ГЕРМАН, РУС ВА СЛАВЯН ХАЛЉЛАРИ АДАБИЁТЛАРИДА

ГРУЗИН АДАБИЁТИ. Оссурия тарихий ќужжатларида Урарту (ќозирги Арманистон ва Туркиянинг бир неча шарљий вилоятлари ўрнига тўђри келади) ва Гамирра мамлакатлари ўртасида милоддан олдинги VIII асрларда Гуриани (ќозирги Гуржистон) мамлакати жойлашганлиги ќаљида маълумотлар келтирилган. Гамирра – гўмирлар, яъни киммерлар давлатидир. Гуржистон, Арманистон, Абхазиядаги љадимги шаќарлар ўрнида археологик љазишмалар ваљтида топилган ашёлар Љофљаз ва Љофљаз орти мамлакатларида скиф-киммерлар ќам яшаганлигидан гувоќлик беради. Грузин олими Г.А. Меликишвилининг таъкидлашича, киммерлар жанубий Грузия ва унинг тођларини ўзларининг трер уруђлари номи билан Триалэт (љадимги арман манбаларида трел) деб атаганлар. Шарљий Грузияда Квемо-Картли шаќрини Гугарк («Инжил»даги скифлар аждоди «Гог» ва «Магог» номи билан) аташган. Страбоннинг маълумотига кўра, Шимолий Арманистонда скифларнинг сак уруђлари яшайдиган Сакашен шаќри бўлган. Љофљаз республикаларидаги кўпчилик халљлар ўзларининг тарихини скифлар билан бођлайдилар. Дођистоннинг Арљаз (Эрљаз) љишлођидан топилган археологик ёдгорликлар скиф-ќайвонот услубида эканлиги эътироф этилган. Академик Н.Я.Марр скиф ва сак тилини Шимолий Љофљаз ва Абхазия тиллари билан жуда яљин деб ќисоблайди.

Демак, грузин халљ ођзаки ва љадимги ёзма адабиётида скиф-киммерлар бадиий ижодининг ёдгорликлари саљланиб љолишининг тарихий асослари мавжуд. «Амиран» љаќрамонлик эпоси сван, мегрел, абхаз, арман, осетин, черкас, лак ва кабардин тилларида

оммалашган. Лекин марказлашган ўрни грузинлардадир. Хусусан, «Амиран» месхетилар ўртасида оммавий тарзда тарљалган ва ашуглар (бахшилар) уни куйга солиб айтишган. Месхетилар скиф-киммерларнинг милоддан аввалги VIII-VII асрларда ривожланган љабилаларидан биридир. Улар осмон жисмларига, хусусан Ойга сиђинишган. Туркий халљларнинг нодир ёдгорлиги «Љўрљут ота китоби»да Амиран туркий халљларнинг баќодир йигитларидан бири сифатида улуђланади. Бу образ гуржилар ва ўђузлар ўртасидаги жанглар тасвирига бађишланган «Багилнинг ўђли Амиран ќаљида љўшиљ» фаслида яратилган Амиран ђайри динлар – гуржилар бошлиђи Такурага љарши жангга тушиб, уни енгади. Шу сабабли Љофљаз тођларидаги кўплаб ерлар унга инъом этилади, баќодир Аруз (Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам» китобида ёзишича, Албурз (Эльбрус) тођи унинг номига љўйилган) ёнидан жой кўрсатилади.

Грузин халљ ођзаки ижоди Шарљ халљлари адабиётининг кучли таъсири остида ривожланган. Грузин фольклоршунос-лиги «Амираниани», «Тариэлиани», «Ростоммиани» достон-ларини љаќрамонлик эпосларининг энг яхши намуналаридан деб ќисоблайди. Бу эпосларнинг љаќрамонлари Амиран, Тариэл, Рустамдир. Тариэл скиф-киммерларнинг тарихий ёки афсонавий љаќрамонидир. Шу сабабли ќам жанубий Грузия ва унинг тођлари ушбу ном билан аталган. «Амиран»нинг 150 дан ортиљ вариантлари ёзиб олинган. Унинг бир вариантида Рустам Амираннинг отаси деб кўрсатилган. «Тариэлиани» достонида эса Тариэл ва Рустам Амираннинг укасидир. Форс-тожик ва туркий ођзаки адабиётдаги Бежан ва Манижа (Афросиёбнинг љизи) ќаљидаги достон сюжетлари ќам грузин халљлари ўртасида кенг тарљалган, унинг бир неча вариантлари ёзиб олинган.

Г.Н.Потанин Шарљ адабиётининг Европа эпосларига таъсирига бађишланган асарида Шимолий Кавказ халљлари ўртасида Амиран ќаљида саљланган сюжетларнинг бир неча версияларини келтиради. В.Ф.Миллернинг ќам «Осетин этюдлари» тадљиљотида Амиран ќаљидаги ођзаки ќикоялар таќлил этилган. Грузин адабиётида ушбу љаќрамон ќаљида роман ќам яратилган. Г.Н.Потанин бу роман ќозиргача (1899) нашр этилмаган деб таъкидлайди. Амиран ќаљидаги афсоналарда тасвирланган вољеалар ўзининг љадимий љатламларига эга.

АМИРАННИНГ ТУЃИЛИШИ. Ишав версиясига кўра, Амиран Сулкаймаха ва унинг хотини Дарижоннинг кенжа ўђлидир. Унинг Бадра ва Усип исмли икки акаси бўлган. Картамин версиясига кўра, Амиран Усип ёки Усупнинг ўђлидир. Уч ака-ука Сулкалмах, Бадри ва Усип яшадилар. Уларни Дарижанашвили дейишар эди. Усуп овга чиљиб, чўљљидаги љалъада ўтирар экан, гўзал, љуёш нуридан ќам устун бир љизни учратди. У ўша гўзал билан уч кун бўлди ва унга љимматбаќо тош олмосни љолдирар экан, шарт љўйди: «Агар љиз туђсанг, унга шу олмосни берасан, агар ўђил туђсанг, у ўзи учун ўзи курашсин». Усуп вафот этди. Гўзал аёл ўђил туђди. Унга худонинг назари тушди ва Амиран исмини берди. Сван версиясида отасининг исми кўрсатилмайди. У оддий овчи. У бир чўљљининг ёнидан ўтаётганида аёл кишининг овозини эшитади. Овчи чўљљидан љайтиб тушар экан, ўша аёлни топади ва у билан уч кун бирга бўлади. Овчи аёлнинг љистови билан унинг љорнини ёради ва ўђил болани олиб, уни булољља ташлайди. Пари келиб, чаљалољни поклайди ва уни Амиран деб атайди. Сванларнинг бошља версиясига кўра, чўљљида кучли товуш эшитилади. У ердан тўлђољ тутаётган аёл кишининг инграган нидоси келарди. Одамлар дастлаб

љўрљишади, сўнгра хурсанд бўлишади. Темирчи Даржехан (Дарижан) доялик љилиш учун унинг ќузурига боради. Аёлнинг љорнини ёришга тўђри келади. Аёл ўлими олдидан ўтиниб сўрайди: «Агар љиз туђсам, сувга ташланглар, агар ўђил туђсам, уч томонга кетувчи йўл бошига љўйинглар». Бола ўђил туђилди. Йўлга ташланган чаљалољни маъбудлар олдилар, покладилар ва яна ўз жойига љўйдилар. Уни бир овчи топиб олди ва хотинига келтириб берди. Аёлнинг Висибир ва Бадр исмли икки ўђли ќам бор эди. Осетин версиясига кўра, Амиран Рустамнинг ўђлидир. Рустам чўљљида ов љилиб юрган эди, љозиљ тишли бир аёл унга ўз муќаббатини изќор этди. Рустам унинг таклифини љабул љилди ва шу ерда жон берди. У ўлими олдидан туђиладиган фарзанд ўђил бўлса, унга Амиран исмини љўйишни васият љилди.

Амиран ќаљидаги сюжет асосида грузин ёзувчиси Мосе Хонели (XII) љисса ёзган. Баъзи грузин адабиётшунослари «Амиран»нинг ођзаки ижодда саљланиб љолган вариантини жуда љадимга олиб бориб таљайдилар. Масалан, грузин олими Ш.Нупубидзе «Амиран»ни жаќон эпоси тараљљиётига ќисса љњшган «Билгамиш»дан сњнги асар деб ќисоблайди. Амиран Элбурс тођида занжирбанд љилинганлиги тњђрисида ќам ривоятлар бор. Шу сабабли ќам уни Прометейнинг муљобили деб аташган.

Гуржи халљ ођзаки ижодида Алп Эр Тўнга ва Кайхисрав муносабатлари билан бођланган ривоятлар ќам мавжуд. Бирољ бу номлар грузин халљи ќаёти билан бођлаб кўрсатилади. Грузин шоќи Эрекле Арагви ќукмдори Кайхусру (Кайхисрав)ни татар хонига љарши урушга чаљиради. Эрекли – Алп Эрнинг љаќрамонлиги тимсолидир.

«Тариэллиани» достони Месхетида ёзиб олинган. Тариэл – Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паќлавон» достонининг ќам етакчи љаќрамони ќисобланади. Достон XII асрда яратилган бњлиб, грузин маликаси Тамара ва унинг эри Давидга баѓишланган. Асардаги вољеа љадимги шарљ эртаклари сюжети асосида љурилган. Достон љаќрамони Тариэл – паќлавон, беллашишда арслонни йиљитадиган баќодир йигит. Бу достонда Тариэл ќиндистонлик ошиљ тарзида књрсатилган. Ќинд шоќи њз љизи Нестон Дарижонни Хоразм шоќининг њѓлига узатиши вољеаси орљали Тариэлнинг ишљий саргузаштлари ривожланади, араб паќлавони Автандил, турк шоќи Фаридунлар билан учрашади. Тариэл Нестоннинг висолига етишишида Фаридин унга ёрдам беради. Шота – месхети уруѓидан. Китобни малика Тамарага совѓа этиш учун яратган. Шота Шарљ турмуш тарзи ва адабиётини яхши билган. Шу сабабли ќам Н.Я.Марр Руставелини мусулмон шоири деб атаган. Туркий халљлар ўртасида Алп Эр Тўнга – йўлбарсдан ќам кучли баќодир хољон тўѓрисида ривоят ќамда афсоналар саљланган. Тариэл – шундай хусусиятли паќлавондир. Достонда йњлбарс терисига мажозий маъно берилган. Тариэлнингг йњлбарс терисини ёпиниши ундаги йњлбарсга хос довюраклик, баќодирлик, жасурликни бњрттириб књрсатади. Шота достонида уч асосий љаќрамон – Тариэл, Автандил, Фаридунни арслондек кучли сифатлар билан улуѓлайди. Лекин Тариэлнинг њзига хослиги шундаки, унинг эгнида йњлбарс терисидан либоси, пњстини бор.

Тариэлнинг йўлбарс терисини ёпиниб юриши тимсолида туркий хољонларни кўриш учун асослар бор. Фирдавсий «Шоќнома» достонида шундай ёзади:

Каюмарсга жаќон шоќлик буюрди,

Илк бора манзилни тоѓ ичра љурди.

Тахту бахтни топиб тоѓдан фаровон,
Йўлбарс терисидан љиларди чопон.

Алишер Навоий «Тарихи мулуку Ажам» китобида Афросиёб ќаљида шундай таъриф келтиради: «**Афросиёб.** Ани дебтурларким, Пушанг бинни Тур бинни Фаридин ўѓлидур. Ва баъзи анинг нисбатин Каюмарсга еткурубдурлар». Афросиёб – Алп Эр Тўнгани Каюмарсга нисбатан бериш унинг йўлбарс терисини ёпиниб юришига ишорадир. Мирзо Улуѓбекнинг «Тўрт улус тарихи» асарида чорва ва ваќший ќайвонлар терисидан либослар кийиш Тунг ибн Турк ибн Ёфас давридан бошланган деб ќисобланилади. «Тарихи мулуку Ажам»да Фаридун Афросиёбнинг отасидир. «Йўлбарс терисини ёпган паќлавон» достонида Фаридун Тариэлга оталиљ ёрдамини кўрсатган туркий мамлакатнинг ќукмдори ќисобланади.

«Йњлбарс терисини ёпинган паќлавон» асарининг асосий вољеалари Хоразм ва унинг яљинидаги денгиз љирѓољларида бњлиб њтади. Маълумки, асар яратилган даврда Хоразм давлатининг чегараси Эрон књрфазидан тортиб, Волга дарёсигача етган эди. Хоразм давлатини худди шу даврларда туркийлар сулоласидан бњлган љорахонийлар идора этардилар. Шота достонида љора от устида тасвирланган ва шу љора отни Тариэлга инъом этган одил шоќ Фаридун образида турк хољонларининг сиймоси умумлашади. Умуман, «Амиран» ва «Йњлбарс терисини ёпинган паќлавон» достонларини љадимги туркий љаќрамонлик эпослари билан љиёсий њрганиш адабий алољалар тарихида янги саќифалар очади.

ГЕРМАН АДАБИЁТИ. Хунлар Олтой тоѓларидан бошлаб, Тибетгача, Хитой, Мўѓулистон, Туркистон ва

Љирђиз саќролари, Урал тођларигача бўлган кенгликларда яшадилар. Улар Хитой манбаларида «Хйун-йу» ёки «Хйун-ну» деб ёзилган. «Хйун» ёки «Хун» Урхун дарёсига от љўйилганидек, сув номи билан бођланган бўлиши мумкин. Катта ќудудда улкан давлатни тиклаган хунлар секин-аста уч тоифага бўлиндилар. «Жануб хунлари» ёки «ољ хунлар» Амударёдан тортиб Эрон ва Озарбайжонгача тарљалдилар. Шимол хунлари Мўђулистон атрофида, Ђарб хунлари эса Бухородан љирђиз саќролари, Урал тођлари кенгликларида яшадилар. Сўнгра уларнинг бир љисми Ђарб томонга юриш љилди ва Европада хун турклари салтанатини ўрнатишди.

Тарихий ќужжатларга кўра Аттила 434–453 йилларда Ђарбий Хун императорлигига хољонлик љилган ќукмдордир. У 39–40 ёшларида тахтга ўтирган. Аттила 45 та љавмни, улар орасида герман, славян, форс, фин – уђур, турк љавмларини хун хољонлигига бирлаштира олган ќукмдордир. Хољонликнинг Шарљдаги асосий жойлари Днепр, ђарбдаги асосий жойлари Туна (Дунай) соќиллари эди. У шу љадар љаттиљљўл, душманларига нисбатан бераќм эдики, ђарбликлар уни жазо учун юборилган «Тангрининг љамчиси» деб айтганлар.

Аттила 453 йилда, Италия юришидан сўнг, Илдека исмли маликага уйланган. Лекин тўй кечаси ођзи–бурнидан љон кетиб, оламдан ўтган. Аттиланинг жасадини кўрган ком (шомон)лар шундай деган: суиљасд юз бергани йўљ, катта акаси Буда ќам шундай дарддан ўлган эди. Хунлар Аттилага љайђурдилар. Марсиялар битилди:

Кўздан љуйилади ёш мисоли булут,
Мунгли нурга бурканиб љуёш ботадир.
Олтин, кумуш, пўлатдан ясалмиш тобут,
Унда хунлар љуёши Атли ётадир.

Ривоятларга кўра, Аттиланинг дафн љилиш маросими шундай бўлган: унинг жасадини бир-бирининг ичига кийгизилган учта тобутга жойлаштиришган. Биринчи тобут олтиндан ясалган ва шу сабабли у љуёшдек ялтирарди. Бунинг сабаби Аттила хунларнинг љуёши эди. Хун номи ќам кун, љуёш демакдир. Иккинчи тобут думли юлдуздек порловчи кумушдан љилинганди. Аттила нодирликда думли юлдузга ўхшарди. Учинчи тобут икки бор тобланган темирдан ясалганди. Чунки Аттила темир иродали, пўлатдай букилмас ќукмдор эди.

Љимматбаќо уч љаватли тобут Аттилага тегишли љурол-аслаќа ва буюмлар билан Тисса дарёсининг оролчаларидан бирига дафн этилган. Сўнгра дарёнинг ўзани ўзгартирилиб, љабрнинг устидан ўтказилган. Бундан маљсад љабрни ђанимлар очолмаслиги ва Аттила билан кўмилган љимматбаќо буюмларни талаб, олиб кетолмаслигига љаратилганди.

Рейн, Дунай, Висла бўйлари ва Скандинавиянинг жанубидаги ерларда герман љабилалари яшаган. XII–XIII асрлардан бошлаб герман љаќрамонлик эпослари ёзиб олишга киришилди. Бу эртак ва љиссаларда герман љабилаларининг туркийларнинг хун љабиласи билан олиб борган жанглари тасвирланади. Уларда Атли, Этсель, Аттила номли хун ќукмдорининг образи яратилган. Мазкур ривоят афсоналарда, шунингдек, XII–XIII асрларда немис тилида яратилган «Нибелунглар ќаљида љњшиљ» достонида Аттила золим ќукмдор сифатида кўрсатилади. Аттила Нибелунглар хазинасини эгаллаш учун бургундлар љироли Гунтер ва унинг сипоќларини меќмондорчиликка таклиф этиб, уларни ќалок этади. Бошља бир ривоятда эса герман асираси Ильдика акалари учун љасос олиб, Аттилани ўлдиради. Мутахассислар «Нибелунглар ќаљида љўшиљ»

билан њзбек халљ достони «Алпомиш», хусусан бу достонларнинг образлари Брюнхильд билан Барчин ўртасида яљин ўхшашлик мавжудлигини кўрсатишади. Немисларнинг шу даврда яратилган «Дитрих Берский ќаљида љисса» асарида ќам Дитрих хунлар љироли Этцель саройида хизмат љилиб, ўз душманларига љарши курашгани акс этган. Исланладнинг «Вельсунглар ќаљида сага», норвегларнинг «Тидреклар ќаљида сага», исландларнинг «Атли ќаљида љўшиљ» (IX аср), «Атли афсонаси» (XII аср) асарларида ќам Аттила образи яратилган.

Гредландларнинг «Атли ќаљида љњшиљ» асарининг яратилиш даври «Нибелунглар ќаљида љњшиљ»дан анча љадимийрољдир. Љњшиљдаги тасвирга књра, Гудрун (тарихий ќаљиљатга књра, Илдика) акалари Гуннар ва Хёгнини њлдиргани учун њз эри Атлидан њч олади. Аввал, унинг бошља хотинларидан бњлган њђиллари Эйтил ва Эрпни, сњнгра Атлини фожиали ќалок этади. Љњшиљда шундай сатрлар келтирилган:

Љадаќлар жарангларди
Майдан ођир оќангда,
Шоп мњйловли хунларнинг
Базми, шњх даврасида.
Чодирда тњпланганди
Жасур жангчилар.
Секин кирди май билан
Ойдин юзли малика.
Ранги сархуш Атлига
Емаклик берди.
Ва ќаљоратли сњзларни
Айтди њшљириб:
«Сен асалга љњшиб единг

Њђилларинг юрагин-
Љонли гњштларини
Љиличбоз полвонларинг.
Энди пиширсанг бњлар
Танидан турли овљат.
Пиво билан тотиб књр-да,
Майли сњнг бњл бешафљат.
Пиводан кайфинг ошса,
Энди чаљираолмайсан,
Тиззангда эркалаолмайсан
Эйтил билан Эрпни.
Энди ќеч књролмайсан
Найзалар дастада туришини
Тойчољларнинг ёлларин
Юксакда њйнашини».
Чодирдаги одамлар
Ђазаб билан ичдилар.
Ќийланинг зњрлигидан
Хунлар књзи ёш бњлди.
Фаљат ёлђиз Гудрун
Ва ака-укалари,
Атлидан туђилган
Њђиллар, аљлсиз ёшлар,
Йиђламади – раќмсиз.
Олтинларни сочдилар-
Ољљуш паридек тњзиди.
Ољсоч –малайларга
Червонларни бердилар,
Малика жуда сахий
Ќар кимнинг књнглини
Топишни истар.
Атли сархуш,

Пиводан маст эди.
Ћњлга љилич тутмади,
Гудрунга љаршилик љилмади.
Бу гњё улар учун оддий
Учрашувларнинг бири эди.
Атли ќамманинг ќузурида
Уни суйди, бађрига босди.
Тњшак маликанинг
Њткир тиђи бирла
Љонга тњлди.
Атли љароргоќининг
Эшиклари ёпилди.
Итлар љувилди,
Хизматкор чиљарилди.
Акалар њчи учун
Уй њтли њљља тутилди.
Атроф аланга ичра ёнди…

Аттила саройидаги Византия элчиси Прискнинг маълумотларига кўра, хунлар хољонининг катта хотини Крека юнон аёли бўлган. Венгер тарихчиси Симон Кез ёзиб љолдиришича, Атилла вафотидан сўнг унинг мероси учун Крекка ва немис љизи Ильдека ўртасида кураш кетади.

Хитой олими Ян Сян-ининг кузатишича, хунлар мавзусида яратилган эпослардаги Агжуэра ва Ашин образларида Атилла љаќрамонлиги умумлашган. Рус этнографи Г.Н.Потанин ўз тадљиљотларида (Восточные мотивы в Средневековом Европейском эпосе, М., 1899) Атилла образи яратилишига махсус фасл бађишланган. Љадимги Италия тасвирий санъатида Атилла ит љулољли, баъзан шохли ќукмдор мисолида кўрсатилган. А.Н.Веселовский (XIX аср)нинг талљинига кўра, бу тасвирдаги маъно Италияда туђилган эмас, балки хун

афсоналари таъсирида юзага келгандир. Чунки туркийлар ўз келиб чиљишларини ит, бўри, тулки, айиљ ва бошља жониворлар билан бођлайдилар. Италянча тасвирда эса уларнинг биттаси акс этган, холос.

РУС ВА СЛАВЯН ХАЛЉЛАРИ АДАБИЁТИ. Љадимги рус ва славян ќалљлари эпосларида, ривоят, афсоналарида туркий халљлар адабий ёдгорликлари сингишиб кетганлигининг тарихий илдизлари мавжуд. Љадимги туркий халљлар Њтмишда ќозирги Россиянинг чексиз ќудудларида яшаганлар. Ќатто улкан турк хољонлиги - Тњхтамиш салтанати ќам XIV асрларгача Россия заминида эди. Асрлар давомида бу ќудудда яшаган туркийларнинг књпчилик љисми рус - славян миллатига љњшилиб кетди. Эндиликда љадимги туркийлар яшаган ќудудлардан ривоят ва афсоналарни ёзиб олган фольклоршунослар уларни рус ва славян халљлари адабиётига нисбат бермољдалар. Љадимги рус ќалљининг ижтимоий-сиёсий, иљтисодий турмушини њрганишда рус тарихчиси С.М.Соловьевнинг (1820-1879) 15 китобдан ташкил топган «Россия тарихи» асари алоќида љимматга эга. Китобда Гумер эпослари ќамда Геродот асарларида скиф-киммерийлар тњђрисида келтирилган маълумотлар рус халљи тарихининг дастлабки манбалари сифатида таљдим этилган.

Скиф-киммерлар ќукмдорининг ођзаки адабиётдаги бадиий образи Алп Эр Тњнгадир. Бу образ тасвирига оид бадиий асарлар рус халљи ижодида ќам алоќида саќифани ташкил этади. Инглиз олими К.Г.Менгес, рус тилшунослари В.В.Радлов ва Н.А.Баскаков љадимги рус йилномаларида учрайдиган «Ольбир Шерошевич» номини Алп Эрга нисбат берганлар. Ольбир–Алп Эр Шерошевич – арслон, Тњнга номига нисбатан олинган ќурмат белгиси ќисобланади.

Ѓрта аср рус манбаларида Алп Эр Тѓнга номи шундай аталган. Рус фольклоршуноси К.Данилов тЃплаган «Алибер хонлиги» эпосининг ѓаќрамони Алп Эрдир. Эпос ѓаќрамони Саул Леванидович бѓлиб, унинг мамлакати Алибер – Алп Эр деб номланади. «Леванидович» - «Шерошевич»нинг рус тилидаги таржимасидир.

Эпосдаги воѓеалар ва жой номлари туркийларники бѓлиб, фаѓат унинг мазмуни рус тилида баён этилган, деб ќисоблаш мумкин. Достоннинг ѓисѓача мазмуни шундай:

«АЛП ЭР ХОНЛИГИ». Алибер мамлакатининг хони Саул Леванидович узоѓдаги Ѓрда – денгиз ортидаги ѓипчоѓлар ерига солиѓ ундиришга жѓнайди. Кетиш олдидан ќомиладор хотинига шундай дейди:

«Мен ѓн икки йилга кетмоѓдаман. Агар ѓѓил кѓрсанг вояга етгач уни орѓамдан жѓнат. Агар ѓиз туѓсанг ќам уни эрга бериб, севимли куёвимни юборасан».

Малика ѓѓил кѓрди. Ѓѓил соат сайин улѓайиб, баќодир йигит бѓлди. Ѓѓлига гурзи, ѓалѓон олиб, отга миниб, отасининг орѓасидан ѓипчоѓлар юртига жѓнади. Унинг ѓаршисидан учта йѓл чиѓди. Йѓл бошига шундай сѓзлар ёзилган эди:

«Ѓнг йѓл билан кетган кишининг оти тѓѓ бѓлади, Ѓзи ѓлади. Чап йѓл билан кетганнинг ѓзи тѓѓ, оти оч бѓлади. Ѓрта йѓлдан кетган кишини беќуда ѓлим кутади».

Шаќзода ѓрта йѓлни танлади. У йѓлда Ѓѓнѓирхон ва унинг татарларига дуч келади. Шаќзода татарларни мардларча енгиб, йѓлида давом этди. Йѓл юриб, Углиг шаќрига етиб келади. Бу жойдаги кишилар айёр эди. Улар шаќзодани ушлаб, ертѓлага ташлайдилар.

Шоќ Саул солиѓларни йиѓиб, Алибер мамлакатига ѓайтиб келади. Малика ўѓил кўрганидан ќурсанд бўлади. Шаќзода отасини излаб ѓипчоѓлар ерига кетганини, лекин

хабари йўѓлигидан ѓайѓуга тушади. Саул ўѓлини ахтариб йўлга чиѓади. Сўраб-суриштириб, унинг хабарини Углич шаќридан топади. Шаќзодани озод ѓилади ва банди этганларни эса топиб, ўлим жазосини беради. Саул ўѓли билан Алибер мамлакатига ѓайтиб келгач, бир неча кун тѓй-томоша ѓилади.

«Игорь жангномаси» достонида ѓадимги туркий халѓларнинг урф-одатлари, яшаш жойлари, уларнинг исмлари билан боѓланган кѓплаб сѓзлар мавжуд. Жумладан, **ольбер, татрон, шеѓлбер, ревр** каби. Н.А.Баскаков бу мавзуга оид махсус тадѓиѓот яратган («Тюрская лексика в «слове о полку Игореве»). «Игорь жангномаси»да рус ва туркийларнинг ѓипчоѓ уруѓи ѓртасидаги жанглар акс этган. Жаќон адабиётшунослигида бу асарнинг яратувчиси ѓайси халѓ эканлиги тѓѓрисида баќс-мунозаралар мавжуд. Жумладан, ѓозоѓ ёзувчиси Ѓ.Сулаймонов «Игорь жангномаси» туркий халѓлар адабий мероси эканлигини асословчи кѓплаб далиллар келтиради. Ќар бир халѓ ѓаќрамонлик эпосларини яратганида ѓз орзу-маѓсадларидан келиб чиѓиб, ѓз баќодирларини улуѓлайди. Унинг муваффаѓиятларини мадќ этади. «Игорь жангномаси»да князь Игорь Святославович жангда маѓлубиятга учрайди. Достонда туркийларнинг *бургут, бѓри, ќѓкиз, ѓоз, булбул, ѓалдирѓоч, ѓарѓа* каби севимли образлари алоќида ѓрин тутади. Маѓлумки, бургут туркий адабиётдаги кѓпгина эпосларда, жумладан, «Алпомиш» достони сюжетида ѓаќрамоннинг руќиятини очувчи образдир. Алпомиш ёввойи ѓрдакни тутиш учун ѓзини бургут чоѓлайди. Бѓри барча туркий ѓавмларнинг тотемидир. Ќѓкиз ѓѓуз, ѓоз эса ѓипчоѓ ѓавмларининг тотеми саналган.

Достоннинг муаллифи тњђрисида ќам њндан ортиљ фаразлар мавжуд. С.Тарасов тадљиљотида (1954) бу асар Лњчљор исмли киши томонидан яратилганлиги ќам тахмин љилинади.

Туркийлар њртасида мавжуд сюжетлар рус тилига таржима љилинганлиги баќсли масаладир. Лекин «Игорь жангномаси»га љадимги туркийлар њртасидаги бадиий сюжетлар ќам сингишиб кетганлиги ќаљиљатдир.

Љадимги рус ва жанубий славян халљлари мифологиясида Арапин, Тњгарин, Идолиш образлари яратилган. Бу уч љаќрамон ќам туркий баќодирлардир. Тњгарин љипчољларнинг Тугархон, Идолиш татар баќодири тарзида књрсатилади. Арапин образи љайси миллатга мансублигига муносабат билдирилган. Рус фольклоршуноси Б.Н.Путилов ёзишича, баъзи тадљиљотчилар Арапин образини жанубий славянларнинг Арабистон чњлида љадимда яшаган сарацин халљига љарши кураши билан бођлиљ деб ќисоблайдилар. Лекин Арапин образи орљали асосан жанубий славян халљларининг турклар билан уруши тасвирланади. Арапин образи књп жиќатдан форс-тожик адабиётидаги Афросиёб образини эслатади.

Арапин - **Ар** (Эр), **апин** - баќодир эр сњзининг жанубий славян ођзаки тилига мослаштирилган шакли бњлиши мумкин. Арапин номига баъзан «љора» лаљаби ќам љњшиб айтилган. Љора туркийларда кучлилик белгисидир.

Арапин ќаљидаги ривоятлар жанубий славянлар њртасида пайдо бњлишининг тарихий илдизлари мавжуд. Љадимги славян халљи Элба дарёсидан Одер дарёсигача бњлган ерларда, Висла ќавзаси, Днестр ва Днепрнинг Љора денгизга љуйилиши жойларида яшаган. Милодимизнинг V асрига келиб, хунларнинг кучсизланиши натижасида славянлар жануб томон юриш љилганлар. Шундан сњнг

хунлар эгаллаб турган Дунай дарёси, Љора денгизнинг ђарбий соќиллари. Византиянинг Болљон ярим оролидаги жойларни эгаллаб оладилар. Шундай љилиб, жанубий славянлар давлати юзага келади.

Демак, славянлар љадимги скиф-киммерлар, уларнинг њзларидан кейинги авлоди хунлар мамлакатига њрнашганлар, айни пайтда улар биргаликда яшаган. Бу эса туркий афсоналар славян халљлари њртасига тарљалиши, турк шоќлари ва паќлавонлари салбий куч сифатида яратилган ривоят ќамда афсоналар юзага келишига асос бњлди.

Рус эпослари ўртасида Илья Мурамец ќаљидаги адабий сюжетлар кенг тарљалган. Бу эпоснинг турли версиялари Самара, Смоленск, Могилев губернияларида яшовчилар орасидан ёзиб олинган. Г.Н.Потанин Илья Мурамец ќаљидаги ривоятлар Борман, Бурман, Барман каби љаќрамонлар билан бођланган сюжетларга алољадорлигини таъкидлайди. Ќатто, мўђул-шомон, тангут-шомон афсоналарида шундай љаќрамонлар борлигини асослайди. Борма ёки Бурма номи афсоналарни ёзиб олиш пайтида Муром, Мурам, Мурин, Муров, Мурав шаклига ўтган. Рус эпосларида тасвирланган бу љаќрамонни Маќмуд Кошђарийнинг «Девону луђотит турк» китобида келтирилган Борман номи билан ќам бођлаш мумкин. У Афросиёбнинг ўђли эди.

ТУРКИЙ АДАБИЁТДА БАДИИЙ ТАРЖИМА

«**Олтин ёруљ**» љадимги санскрит тилида яратилган асар бўлиб, Х асрда Бешбалиљда яшаган Сингљу Сели Тутунг уни хитойча вариантидан туркий тилга таржима љилган. Китобнинг санскритча номи «Суварнанрабќаса» (олтин жило)дир. Туркийча таржимада эса тўлиљ номи

«Алтун ўнглуђ йаруљ йалтриклыђ љонда кўтрулмуш ном элиги» – олтин рангли нур тобланадиган ќаммадан буюк бўлган китоб тождори)дир. «Олтин ёруљ» будда динига оид сутра – муљаддас китоблардан бири ќисобланади.

«Олтин ёруљ»нинг бир неча љўлёзма нусхалари маълум. Унинг 1687 йилда кўчирилган нусхаси бошљаларига нисбатан мукаммал бўлиб, у ќозирда Петербургдаги Шарљшунослик институти љўлёзмалар бўлимида саљланади. Љўлёзмани рус олими С.Е.Малов 1909 –1911 йилларда Шарљий Туркистон ва Хансу (Гань-Су)да сафарда бўлганида уйђурлар яшайдиган Вунгшигу љишлођидан љўлга киритган. «Олтин ёруљ»ни С.Е. Малов 1913-1917 йилларда В.В.Радлов билан ќамкорликда нашр эттирда. В.В.Радлов китобнинг бир љисмини немис тилига таржима љилди. Таржима 1930 йилда С.Е.Малов сўз бошиси билан чоп этилган. С.Е.Малов «Памятники древнетюркской письменности» (М.-Л., 1951) китобида «Олтин ёруљ»дан икки парча – «Ќукмдор Кю-Тов ќаљида афсона» ќамда «Тегин ва Барс ќаљида афсона»нинг транскрипция ва русча таржимасини беради. «Тегин ва Барс ќаљида афсона» «Олтин ёруљ»нинг 604-627 саќифаларида берилган. Њзбек олимлари Ђ.Абдураќмонов ва А.Рустамовларнинг «Љадимги туркий тил» (1982) љўлланмасида китобнинг 607-617 саќифаларидаги афсона мазмуни баён этилган.

«Олтин ёруљ» уйђур ёзувида битилган йирик таржима асаридир. V-X асрларда туркий тилда уйђур ёзуви билан яна бир неча йирик адабий ёдгорликлар яратилган. Ђ.Абдураќмонов ва А.Рустамовлар «Љадимги туркий тил» китобида «Хуастуанифт» («Монавийларнинг тавбаномаси»), «Шаќзодалар Љалйанамљара ва Папамљара ќаљида љисса»; «Секиз юкмак», «Атавака деви ќаљида афсона», «Будда

афсоналаридан парчалар» ёдгорликлари ќаљида ќам маълумотлар беришади.

Синљу Сели Тутунг таржимасидаги **«Тегин ва барс ќаљида афсона»** нинг ќозирги ўзбек тилидаги тўлиљ мазмуни шундай:

Ундан сўнг Тангри тангриси Бурќон шундай деб ёрлаљади:

- Эй, Ананта! Љадим ўтган замонда Чамбуди вин улусида Мађаради исмли давлатманд элиг бор эди. У беќад улуђ, бой – бадавлат, омборлари, хазиналари дон-дун, мол-матога тўла эди. Љаќрамон, мерган лашкарларининг људрати мукаммал даражада бўлиб, тўрт тарафдаги мамлакатларни босиб олган, ўзига љаратган эди. Шу сабабли уни барча ќурмат љилар ва эъзозларди. У мамлакатни ва халљларини ота-боболаридан љолган тўђри аљида ва сиёсат бўйича бошљарарди. Унга тобе бўлган халљ ва одамлар сони ошиб борарди. Унинг мамлакати душман ва ёвуз кучлардан хавф-хатарсиз эди. Тадбиркор, нуроний, оташин, људратли, шавкатли, давлатманд хоннинг катта севикли хотинидан кўркам юзли уч ўђли бор эди. Энг биринчи, катта ўђлининг оти Мађабали эди, иккинчиси, ўртанчи ўђлининг оти Мађадиви эди, учинчи, энг кичик ўђлининг оти Мађастви эди.

Бир куни ўша элигхон уч ўђли билан мамлакат четидаги тољља, дарё бњйига сайр љилишга борди. Элиг ва унинг ўђиллари сайр этишиб, дам олганларидан сўнг. Уч шаќзода оталаридан гул, мева-чева теришга рухсат сўрадилар. Элиг рухсат берди. Тегинлар у ёљ-бу ёљља, нари-бери юришиб, бир катта љамишзор орасидаги берк ариљља кириб, ўша ерда дам олишга ўтирдилар. Кутилмаганда катта тегин икки инисига шундай деди:

- Эй иниларим! Негадир мени љўрљинч ва ваќима босяпти. Бу ариљ чакалак ичида экан. Унда йиртљич ќайвонлар бўлиши мумкин. Тађин, биз бир-биримиздан айрилиб љолмайлик.

Иккинчи тегин шундай дебди:

- Кўнглимдаги гапни айтдингиз, эй, акам! Мен бу жисмимни сира асрагим келмайди-я, лекин ёрлардин айрилишдек ташвиш бўлмаса эди, деб љўрљаман. Бу гапни эшитиб, учинчиси, Мађаствы тегин икки акасига шундай далда берди:

- Бу жой азизлар турадиган ердир. Менинг сира љўрљинчим, хавфим йўљ. Њзга айрилмољлик ташвишим ќам йўљ. Ќар ќолда жисмимда шодлик тўлиб, севинч туђилаётир. Шекилли, яхши бир неъматни топгаймиз.

Уч тегин ўз дилу кўнгилларида ўйлаган гапларини айтишиб, сўнгра дадиллик билан ариљ ичига кирдилар. Анча юришгач, яљинда болалаган бир она барсни кўрдилар. Барс болалаганига бир ќафта ўтган бўлиб, у оч эди. Барс еттита боласини бађрига босиб, ўраб олган, лекин очлик, сувсизлик азобидан љийналиб, заифлашган, ќолдан тойган, жасадлари бўшашиб, куч-љуввати кетиб, ўлим арафасида ётар эди.

Ођа-иниларнинг каттаси Мађабали барснинг аќволини кўриб, шундай деди:

Эй, бечора, она барс болалаганига етти кун бўлибди. Юмшољ луљмани истайди. Лекин насиба љаёљда?! Очиљиш, сувсаш азобида љийналиб, ќатто ўз болаларини ейишга ќаракат љилаяпти. Бундан ќам ортиљ бечора жонивор бўлгайми?

Бу гапни эшитиб, Мађаствы тегин акасидан «Бу барс нима ейди, маъљул овљати нимадир», деб сўради.

Акаси тегин шундай жавоб берди:

- Барснинг, илвирс (мушуксимонлар оиласига мансуб ќайвон)нинг, манул (ёввойи мушук)нинг, арслоннинг, бўрининг, тулкининг овљати доим иссиљ гўшт, љон эрур. Бундан бошља овљату ичимлик йўљки, ќолдан тойган оч барсни тирилтирса.

Бу гапни эшитиб, иниси Мађадиви тегин беихтиёр шундай деди:

- Туђиб, кучсизланган, ќолдан тойган оч барс, ђоятда љийналиб, ўлим чангалида турибди. Биздан бошља ким борки, бунга ярољли овљат ва ичимлик топиб беради, бечора жонивор учун жасадини љурбон љилиб, иссиљ жон кирита олади.

Катта тегин бу гапни эшитиб, яна ўртанча инисига юзланди.

- Эй, иним! Мардона улашиладиган мол – мардона иш! Лекин иссиљ жондан кечиб бўлмайди.

Бу сўзни эшитган Мађаствы тегин шундай деди:

- Эй, жигарларим! Биз ќаммамиз иссиљ жонимизга, жасадимизга ђоятда бођланганмиз, ёпишганмиз. Бошљача фойда, манфаат етказгали доно, илмли, ёруђ кўзимиздан ажралсак нима бўпти? Холбуки, баъзи бир улуђ, меќрибон, кўнгли тоза одамлар љадим замонлардан бери ўз жасадларини љурбон љилишиб, жониворларга фойда, манфаат етказиб келадилар.

У акаларига шу гапларни айтар экан, сўнгра кўнглидан љуйидаги фикрлар кечди: Ахир, бу менинг жасадим юз минг замонлардан бери ќаётга кераксиз ќолда неча марталаб чириди, бузилди. Сира этли бўлмай, фойдага, манфаатга ярамади. Бу хилдаги чиркин, кераксиз жасадим нега керакли, ишлатадиган, фойдаланадиган ўрнини топмас эканман. Нега кераксиз жасадимни манља тупукдай ташлаб,

фидо ва љурбон љилиб, бу бечора, ночор, оч барсга халоскор ва паноќ бўлолмайман!

Мађастви кўнглида бир жасорат, бир љўрљинч уйђониб, ўзгача меќрибонлик пайдо бўлиб, ўша барснинг тепасига келди, афсусланди ва ачинди. Мађастви тегин барсга яљинлашар экан, очлигини, озђинлигини, машаљљатини, азобини аниљ кўрди ва киприкларида ёш љалљиди, кўзларини ундан ќеч узолмасдан анчагача тикилиб, љараб турди. Сўнгра ака-укалар бошља томонга љараб юрдилар. Њша пайтда Мађастви – будисатв (буддизм тариљатчиси-А.А) яна ўйлади: Айнан ќозир жасадимни иссиљ жонимни љурбон љиладиган ваљт менга юзланди, дуч келди. Нега деганда, мен алмисољдан бери бу чирик, сассиљ љонли, йирингли, меќрсиз, мардуд, жирканч жасадга шунчалик меќр љўйдим. Ош-сув, кийим-кечак, ўрин-тўшак, оту фил, араваю улов, жавоќиру дур, молу мулкка сажда љилдим. Љадимдан айнимољ, бузилмољ љонуни бор экан, менинг жасадим ќам айниди, бузилди. Бу жасадни асраб, аяб, саљлаб, айнитмаслик иложини љила олмадим. Ќар љанча љаттиљ тарбияласам ќам, у ёвуз душман одатини саљлаб љолди. Аксинча, у мени тарк этиб, ђам ва кулфатга шерик этди. Менинг умримни у билан шундай деб билиш керак: жасад бељарору фоний, титилади. Жонга бефойдалиги устига яна ёвуз душмандай ваќимачидир. Жирканч, ифлослиги етмагандай, нопоклик ва ахлат ќосиласини ќам ажратади. Шунинг учун мен бугунги кунда бу жасадимни фидо љилиб, ажойиб, улуђ иш-амални бажариб, ќаёт дарёси ичида сол, кема топайин. Туђилиш, ўлмаклик таљдиридан ташљарига тортиб чиљарайин.

Мађастви яна шундай ўйлади: Агар биргина бу жасадимни љурбон љилсам, кейин бељиёс, сонсиз журм ва гуноќларни, шишинию безни, йирингию љонни, дардинию

ођриљни, љўрљинчни, хавфни – барчасини љурбон љилган, тарк этган бўламан. Яна бу жасад ќаљида гапирадиган бўлсак, у ўттиз олти хил нопокликлар билан тўла, сув юзидаги кўпикдай бељарору омонат. У барча љуртларнинг, љўнђизларнинг тўпланадиган жойи: љоннинг, йирингнинг ўрнашадиган ери; у пай билан, томир билан чирмалган суяклар, бўђин орљали туташган, ђоятда палиду жирканчдир. Энди менга тегишли бу жасадимни фидо, љурбон љилиб, нуљсонсиз, олий эзгу Абаму (буддалардан бирининг номи-А.А.)га абадий нирвони (санскритча сўз бўлиб, сансар – дунёга моддий равишда љайта-љайта келишдан љутулгандан кейинги мутлољ осойишталик)ни тилаш, меќнату ташвишни бир йўла тарљатишлик; туђилиш ва ўлиш љисматини таъсирсизлантиришлик, нафсоний алољани узишлик; руќиятнинг доно билимдон кучини кучайтиришлик; тўлиљ, тугал, пухта бўлмољлик, эзгуликни нуљсонсиз адо этишлик; юз ёруђлик ќаракатини љилишлик, тўлиљ, тугал, доно илмнинг тубига етишлик; ќамма бурхонлар љошида мадќ этилган, муљаддас шарљий жасадни шоќид љилишлик; бутун беш олам махлуљларининг авлодини, шариат закоти емишини едиришлик.

Сўнгра Мађастви тегин ўткир, кучли ќаяжонланиб, буюк орзуга чўмиб, улуђ меќрибон кўнгилни уйђотиб, кўнгли ва кўкси билан равшан тортиб, икки акасининг кўнглига ќам шу туйђуларни солиб, ќар ќолда улар ќам англаса, деб ўйлади. Сўнгра ўз ўй-ќаётидан љўрљиб, хавфсираб, монеьлик, љаршилик љилиб, тилаган орзуимни љондирмайди, деган ќаёлга борди. Мађастви икки акасига чарчаганини айтди, улардан бироз тин олишга рухсат сўради. У акаларини жўнатиб, ўзи ўша ариљља кирди. Оч

барс олдига етиб, кийимларини шошилганича эгилган љамиш бутођига осиб, баланд овозда шундай сўзлади:

- Мен энди сансардаги жониворлар учун, олий эзгу бурхон руќи талабини иккиланмасдан, паришон бўлмасдан, улуђ меќрибон кўнгилни уйђотиб, бу менинг севар маќбуб жасадимни фидо љиламан, љурбон этаман. Бузилмас, бекаму кўст бурхон саодатини тилайманки, барча доноларга маќбубу маљбул уч навъ дунёдаги, эмгак денгизидаги жониворларни юљорига тортиб, љутљариб, осойиштаю шодмон љилайин.

Тегин шу гапни айтиб, ўша фурсатда оч барс олдига узала тушиб ётди. Улуђ меќрибон кўнглининг нури алангаси порлаб турган пайтда у оч барс тегинни егали ташланмади. Будисатв буни кўриб, гўё баланд тољља кўтарилиб, жасадини пастга отди. Жасад ерга тушдию, будисатв яна шундай ўйлади: демак, барс арриљлиги учун заиф, мадорсиздир. Шу сабабли мени ея олмади. Сўнгра будисатв тик туриб, у ёљ - бу ёљља љараб, кесадиган нарса љидириб, уни тополмади. Шундан сўнг љуриган љаттиљ љамиш олиб, уни ўзининг умган томирига санчиб, љон чиљариб оќиста барснинг ёнига борди. У барс олдига етганидиёљ, бу ођир, улуђ кул ранг ер олти марта турлича тебранди, силкинди. Сўнгра кучли шамол келиб, кўл сувини уриб, тўлљинлантиргандек, ариљ суви юљори-љуйи чайљалди. Кўк осмон юзидаги љуёш тангри Рађуга от солгандек, нурсиз, ёђдусиз, рангсиз хира бўлди. Ён атроф бутунлай љорайди, љора туман билан љопланди. Кўк осмондан илоќий ќид, ифор, гул чечаклар тушди, ёђди. Њша ариљ сой ичи гул чечаклар билан тўлди.

Шу пайт оч барс будисатвнинг бўйнидан љон ољаётганини кўрди. Шунда у љонни сўриш учун ўрнидан турди ва унинг жасадини еди. Фаљат тегиннинг љуриљ

суяклари љолди. Тегин-бадисатвнинг катта акаси ер љимирлаётганини кўриб, укасига шундай деди:

- Љўнђир ер дарёлар ва тођлар билан биргаликда силкиняпти. Љуёш тангри ќам љорайиб, атрофни љаронђулик љоплади. Осмондан уввос солиб гул чечаклар ёђилмољда. Бунинг ќаммаси кичик укамиз ўз танини љурбон љилганлигининг белгисидир.

Бу сўзни эшитиб, кичик иниси шундай деди:

- Мен Мађаствининг сезгирлик билан айтган тўђри гапларини эшитдим. Бу шу ќаљда эдики, у арриљ, кучсиз, очликдан ўлим чангалига яљинлашиб, ўз болаларини ќам ейиш даражасига етган барсни кўрди. Шу сабабли, мен шубќа љиляпманки, кичик укамиз барс бахти учун ўз танини љурбон љилгани ростга ўхшайди.

Икки тегин шундай суќбатлашар экан, аччиљланиб, хафа бўлдилар ва йиђладилар. Шундан сўнг улар тезда орљасига љайтишди, кўзларида ёш билан оч барс ётган жой томон юрдилар. Улар бу ерга келишар экан, укалари Мађаствининг љамиш шохчасига осилган кийимларини, тан суяклари сочларига ўралиб турганини, љони ерга ёйилиб кетганлигини кўрдилар. Сўнгра нима бўлди денг? Улар бу фожеани кўришиб, жасадларини укаларининг суяклари устига ташладилар, љўрљинч ва йиљлотиш туйђуларидан карахт ќолга тушдилар. Улар бироз ўзларига келгач, љўлларини осмонга кўтаришиб, илтижоли овозда йиђладилар:

- О, љандай гўзал, кўркам ва келишган йигит эдинг сен – бизнинг кичик укамиз! Сен онамиз ва отамиз учун севикли эдинг, о, жигаримиз! Сен яна бу ерга љандай љайтадан келиб љолдинг- а? Љандай кўргуликки, сен ўз ќаётингдан кечдинг, биз билан бирга бормадинг! Онамиз ва отамиз бизни кўргали пешвоз чиљишса, сен ќаљингда

сўрашса, биз иккимиз нима деб жавоб берамиз. Биз иккимиз учун ќам сенинг ёнингда ўлиш яхши эмасми? Биз учун тириклик нимага керак? Бизнинг жасадимиз сођ љолиши-я!

Шундай љилиб, икки тегин кучли алам билан йиђладилар, ќаяжонли ва оромсиз бир ќолатда орљасига љайтдилар. Бу пайтда тегин Мађаствининг хизматчилари кенгашдилар, «бизнинг тегинимиз яширинди ёки йўљолди. Љаерга, љачон кетди? Номаълум. Љаерда у ? Излайликми?!»- деб айтдилар.

Њша пайтда шаќзодаларнинг онаси шаќарда саройнинг кўшкида ухлаётган эди. У фављулодда љўрљинчи туш кўрди. Унинг кўкси мутлаљ кесиб ташланган эди. Маликанинг озиљ тишлари ођзида љимирлади ва тушди. Уч каптарга лочин чангал солди. Улардан бири ўлжага айланди, иккитаси эса кучли љўрљинч билан љутулиб љолди.

Малика ер љимирлашидан жуда љўрљиб уйђонди. У љўрљув ва безовталаниш билан шундай деди:

- Бу тушнинг асосида љандай ќодисалар турибди. Љўнђир ер даќшат билан силкинди, дарёлар, кўллар љирђољдан тошаяпти. Њсимлик ва дарахтлар солланаяпти. Яратганнинг ёритђучиси – љуёш нурлари рангсиз тусга кирди. Гуё бир нарса билан љоплангандай. Кўзим тинди ва юрагим айниди. Улар аввал тинч ва осойишта эди. Ажаб, юрагимни ўљ тешгандай, азобли ђамга ботдим. Бутун таним титрайди, ќаловатим йўљолди. Кўрган тушларимнинг белгилари ёмонликдан хабар бераётганга ўхшайди. Агар тушларим ќаљиљат бўлса, у мен учун љимматли одам ќаљида хабар бермољда. Буларнинг ќаммаси фожиадан нишонадир.

У ўзини йўљотган ќолатда сийналарини уљалади, ундан сут ољиб, томди. Нима бўлди денг. Бу ќолатни кўриб,

малика янада баттар карахтланди, тошдай љотди. Бу ваљтда маликанингољсочи саройдан ташљарида эди. У кўчадан ушбу шум хабарни эшитди: тегинни излаяптилар, лекин топиша олмаяптилар.

Шундан сўнг нима бўлди денг? Бу вољени эшитиб,ољсоч љўрљиб ва титраб кетибди. Сўнгра у саройга кириб, ўзининг бекасига љуйидагиларни айтибди:

- Бекам, эшитдингизми, ташљарида љандай миш-мишлар юрганлигини? Тегинни љидираётган эмишлар, аммо ќали топиша олмапти. Бу љандай гап?

Бу сўзларни эшитиб, малика аччиљ алам, изтироб, кўзида ёш билан улуђ хољон олдига борди.

- Эй, улуђ элиг! Мен хар хил миш-мишлар эшитдим. Бу љандай гаплар-а? Балки булар љадрли болажонимиз, энг кенжамиз Мађаствидан айрилганлигимиз белгисидир.

Улуђ элиг бу сўзларни эшитиб, љўрљув ва васваса исканжасида, кўзида ёш билан шундай деди:

- Изтиробдаман! Жуда љаттиљ изтиробдаман! Бугун севикли ва љадрдон ўђлимдан ажралдимми? Йўљ, ишониб бўлмайди.

У кўз ёшларини артиб, маликани тинчлантиришга уринар экан, яна шундай деди:

- О, садољатли ёрим! Сен ўксима ва ташвишланма. Мен севимли болаларимни љандай бўлмасин топаман. Унинг тирик ёки ўлимини аниљлайман.

У шу сўзларни айта туриб, тезда вазиру уламолари билан шаќар ташљарисига чиљди ва тегинларни излаб, турли томонга жўнаб кетдилар.

Тегин ќаљидаги миш-мишлар ќали мамлакат бўйлаб кенг тарљалмаган пайтда аёнлардан бири улуђ элиг ќузурига келиб, шундай деди:

- Улуђ хољон! Бир љошиљ љонимдан кечинг. Икки тегин эсон-омон љайтмољда. Лекин кенжа ўђлингизз Мађаствии тегиндан дарак йњљ. Уни излашаяпти, албатта топишади.

Бу сўзларни эшитиб, улуђ элиг чуљур хўрсинди ва шундай деди:

- Љандай кўргулик! Љандай азоб! Мен севимли ва љимматли боламни йўљотдим. Њђлим дунёга келганида хурсандчилигим кўп эди, йњљотганда эса љайђумнинг чеки йўљ. Њђлим тирик бўлса љани эди? У ќозир бизнинг ёнимиз-да бўлса борми? Мен жудолик кунларини кўрмаган, йиђламаган бўлур эдим.

Малика бу сўзларни эшитиб, аччиљ љайђу ва фарёд чекиб, љалби ва кўкси ёниб, шундай деди:

- Уч ўђлим ўз аъёнлари билан дарё бўйига ваљтичођлик учун борган эди. Кенжаси, севимли ва азиз ўђлим љайтмаган экан, демак, айрилиљдан хабар бор.

Малика шундай сўзларни айтиб, кўзларида ёш љалљиб турганида, сарой аъёнларидан бири улуђ элиг ќузурига келиб, тиз чўкди.

- Ќой, аъён! Севимли ўђлим Мађаствии љаерда? - деди элиг.

Элигнинг талабини эшитган аъённинг кўзларидан ќалља-ќалља ёш келди, тили сўз айтишга айланмай, томођига нафаси тиљилди. У элиг љаршисида гунгдек турар эди. Аъённинг ќолатини кўрган элиг малика билан биргаликда уни жон ќолига љўймай тергадилар.

- Тезрољ гапир, эй аъён, менинг кенжа ўђлим љаерда? Менинг вужудим, ўй- хаёлларим олов ичра ёнмољда, аљлим ва ўзлигимни йўљотиб, ќушсиз одамга айланмољдаман. Бађримни эзиб, бунча мажаљламасанг-чи?

Шунда иккинчи аъён бор гапни ољизмай-томизмай гапирди, тегин – бадисатв ўз танасини љурбон љилганлигини сўзлаб берди.

Бу мудќиш хабарни эшитган улуђ элиг ва малика жойларида тошдек љотдилар, фаљат инградилар, йиђладилар. Зурриётларининг љурбон бўлган жойини кўриш истагида тез чопар отлар љўшилган араваларга минишиб, дарё буйига, љалин љамишзорлар орасига жўнаб кетдилар. Улар бадисатв ўз танини љурбон љилган ер ва жойни топдилар, бадисатвнинг суяклари хар томонда сочилиб ётганини кўришиб, ќушсиз йиљилдилар, уларнинг аљлу ќуши кирарли ва чиљарли ќолатга тушган эди. Улар гўё кучли ва бўронли шамолдан љулаган дарахтга ўхшарди. Шундан сўнг, ўша аъён совуљ сув олиб, улуђ элиг ва малика юзига сепди. Улар секин-аста ўзларига кела бошлашди. Ќушини йиђиб олгач, љўлларини осмонга кўтаришиб, йиђлашди ва дод-фарёд кўтаришди, марсия ўљишди.

- Љандай бахтсизлик юз берди, болажонимиз, гўзал кенжамиз?! Љандай љилиб, ажал сени ўз домига тортди. Фаљат, у сени эмас ќаммамизни ўлдирди. Ажал сендан олдин мени топиши керак эди-ку! Мен учун бундан ортиљ ђам ва йўљотиш бўлмайди,- деди улуђ элиг.

Шундан сўнг улуђ элигнинг хотини бошини чангаллаб, сочларини юлиб, икки љўли билан кўкрагига уриб, сувдан чиљљан балиљдек, ер узра типирчилаб марсия айтди:

- Суяклари турли томонларга сочилиб ётган болагинамнинг танини нимталашга кимнинг људрати ета олди?! Мен ўз бойлигимдан, севимли ва азиз ўђлимдан ажралдим. Њђилгинам, сени ўлдиришга кимнинг ќадди сиђди! Менинг юрагим билан нега ўйнашди? У ёрилди, урушдан тўхтади. Бу кўргуликлардан сўнг менга яшашнинг

кераги борми? Мен тушимда бу аянчли воњеаларни кўрган эдим-а! Мен бу белгиларни аниљ кўрган эдим-а! Менинг икки кўксим чуљур кесилганлигини тушимда кўрган эдим-а! Озиљ тишларим љимирлади ва тушди. Мен буни ќам тушимда кўрдим-а! Янгидан ўша уйљу домига тушдим. Бу ерда эса бошљача тушдир. Учта ёљимли каптарнинг учаласига ќам лочин хужум љилди. Улардан бирига чанг солди, олиб љочди. Мана менинг тушим ўнгидан келди. Мен энг кенжа, севимли ва љимматли ўђилчамдан ажралдим. Љани эди, буларнинг ќаммаси ёлђон бўлса!

Малика шу аламли сўзларни айта туриб, йиђлади. Сўнг улуђ элига ўзининг икки ўђли билан кўзларида ёш ва юзларида мотам изтироби, бадисатвнинг суякларини бир жойга тўпладилар. Улар шу билан тегин шарафига улуђ урф-одат ва маросимларни ўтказишди. Маљбара љуришиб, унинг ичига ќурмат ва иззат билан дафн љилишди.

«Олтин ёруљ» туркий адабиёт тарихидаги нодир таржима асаридир. У туркий адабиётда бадиий таржима тарихи жуда љадим даврлардан бошланганлигини кўрсатади. «Олтин ёруљ» асли санскрит тилида яратилган. Маълумки, санскрит љадимги ќинд адабий тили ќисобланади. У милоддан аввалги биринчи асрда Шимолий Ќиндистонда тарљалган. Санскрит тилида кўплаб диний, фалсафий, бадиий ва илмий асарлар яратилган.

Санскрит адабиёти љадимги ќинд адабиётининг таркибий љисми ќисобланади. Жаќон адабиётнинг «Махабхарата», «Рамаяна», «Панчатандра» («Калила ва Димна»), «Тўтининг етмиш ќикояси» каби нодир асарлари санскрит тилида яратилган. Санскрит адабиётининг намуналари X асрдаёљ Марказий Осиёда севиб ўљилган ва таржима љилинган. Абу Райќон Беруний «Калила ва Димна»нинг таржималари ќаљида фикр юритган. «Олтин

ёруљ» туркий тилга ўгирилишининг икки асоси мавжуд. Биринчиси, адабий ќаёт талаб-таљозоси ќисобланса, иккинчидан бу асарда будда динининг таълимоти ўз мантиљий ифодасини топганлигидир. Чунки, «Олтин ёруљ» туркий тилга таржима љилинганга љадар будда таълимоти туркий халљлар ўртасига ќам етиб келган ва унга амал љилувчилар мавжуд эди.

«Олтин ёруљ» таржима асар бўлса-да, кучли ќис-ќаяжон, эќтирос билан ўљилади. Ундаги лиризм руќининг баландлиги асар асли шеърий йўлда яратилганидан далолат беради. «Олтин ёруљ» диний асар ќисоблансада, унда реал ќаёт манзаралари инсон вужудини ларзага соларли даражада яратилган. Њз фарзандидан жудо бўлган ота – улуђ элиг ва она – малика кечинмалари асарнинг эстетик кучини оширишга хизмат љилган.

«Олтин ёруљ» йиђи ва жудолик руќининг кучлиги билан тош битиклардаги айрилиљ тасвирларига жуда ќам оќанг туради.

Хуллас, љадимги туркий халљларга хос адабий сюжетларнинг жаќондаги турли халљлар адабиётига яљинлиги, бадиий ђоя ва образларни яратишдаги муштаракликнинг ўзига хос асослари мавжуд.

1.Бундай адабий ќодиса љадимги туркийлар узољ асрлар давомида юнон, форс, араб, грузин, рус – славян ва бошља халљлар билан турли ижтимоий–сиёсий алољада бўлганлиги натижасидир. Шунингдек, уруш ва низолар туфайли туркийлар бу мамлакатларда ќукмронлигини ўрнатиши, туб аќоли билан чатишиб, љўшилиб кетиши ќам уларнинг адабий љаќрамонлари бошља халљлар адабиётига сингишувига сабаб бњлган. Бошља халљлар њз дунёљараши асосида туркий адабий сюжетларни ривожлантириши ва љайта ишлаши катта илмий-маърифий аќамиятга эга. Улар

бу билан љадимги туркий халљлар ођзаки ижодини саљлаш ва уни яратишга маълум даражада ќисса љњшдилар.

2.Исломгача бњлган туркий адабиётни жаќон халљлари адабиёти билан љиёсий њрганишнинг жуда муќим илмий-амалий аќамияти шундаки, аввало, туркий адабиёт њз салмољдорлиги билан антик даврига эга бњлган халљлар адабиётидан љолишмайди. «Одиссей» ва «Алпомиш» достонларининг ђоявий мазмуни, композициясидаги њхшашликлар, Тепакњзлар образининг юнон ва љадимги туркийлар адабиётида мавжудлиги адабий таъсир ёки ижодий фикрлашнинг бир хиллиги, муштараклиги натижасими? Адабиётшуносликда бу муаммоларнинг ќозиргача ечими йњљ.

3.Лекин антик давр тарихчилари, ёзувчилари, хусусан, Геродот скифлар тарихи, адабиёти, халљ ођзаки ижоди, ижтимоий турмушига катта љизиљиш билан љараши Скифияда юнонлар учун њрганадиган жиќатлар йњљ эмаслигини асослайди. Геродот скифлар мамлакатида бир књзли одамлар борлигига ишонч билдиради. Демак, скифлар њртасида яратилган адабий сюжетлар юнон адабиётига књчиб њтганлигига ќеч шубќа йњљ. Прометей образи яратилиши ќаљида ќам шундай хулосаларни баён этиш мумкин.

4.Исломгача бњлган туркий адабиётга хос адабий сюжетларни тиклаш, уларни њрганишда љадимги туркийлар яшаган ќудудлардаги ођзаки ижод намуналарига ќам назар ташлаш илмий-амалий аќамиятга эга. Шу тамойил нуљтаи назаридан ёндошиладиган бњлса, герман, грузин, рус-славян халљлари ођзаки ижодида љадимги туркийлар яратган ривоят ва афсоналарни ќам кузатиш мумкин. Бу асарларда туркий љаќрамонлар улуђланиши, мадќ этилиши ёки таљдиридаги фожиаларга раќм- шафљат туйђуси

ифодаланиши, энг муќими, этнографик белгилар саљланишига књра уларни туркий адабий ёдгорликлар намунаси деб ќисоблаш мумкин.

БЕШИНЧИ ЉИСМ

ТУРКИЙ АДАБИЁТ ТАРИХИДА ЯНГИ ДАВР ЁКИ ЉАБР ТОШЛАРИ ДАВРИ АДАБИЁТИ

ТОШ БИТИКЛАРНИНГ ЊРГАНИЛИШ ТАРИХИ

Тош ва ёзма бадиий битигларнинг топилиши туркий адабиёт тарихида янги даврни бошлаб берди. Марказий Осиёга арабларнинг келишига љадар яратилган ёзма адабиётни ўрганишда Ўрхун ва Энасой дарёлари ёљасидан топилган тош битиглар алоќида аќамиятга эга. Туркий ќалљларнинг бу адабий-тарихий ёдгорликлари VI-VIII асрларга оид бўлиб, улар турк руний ёзувлари деб юритилади. Туркийларда тош битиглар тарихи узољ тарихга эга. 1970 йилда Олмаотадан 50 километр узољликдаги Эсик шаќарчасидан топилган љабрдан Урхун алифбосидаги ќарфлар битилган руний ёзувдаги тош битиг љўлга киритилган эди. Ёзув љадимги турк тамѓаларида учрайдиган шаклларга асосланган бўлиб, унда љуйидаги сўзлар битилган. **«Хоннинг ўѓли 23 ёшида ўлди. Иссиљ элининг боши омон бўлсин!»** Љабр љайси хонга тегишли эканлиги аниљланмаган бўлса-да, ёзув бундан 2500 йил муљаддам яратилгани исботланган. Демак, руний ёзувларнинг тарихи узољ, бу ёзувда яратилган ёзма адабиёт ќам шундай љадимийликка эгадир. Лекин мукаммал даражадаги тош битиглар љўлга киритилмаганлиги сабабли ёзма даврни милоддан олдинги даврлардан бошлашга ќали ваљт эрта.

Руний ёзувда битилган адабий тарихий битиклар Сибир, Мўѓулистоннинг турли жойларидан, Шарљий Туркистон, Марказий Осиё, Љофљаз, Волга бўйи, шунингдек, Европадан топилса-да, у тарихда Ўрхун-Энасой ёдгорлиги номи билан юритилади. Бу ёдгорликларнинг топилиш тарихи, битикларнинг адабий-тарихий љиммати дарслик ва љўлланмаларда, бир неча илмий тадљиљотларда ўрганилган. Жумладан, Н. Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (олий ўљув юртларининг тил ва адабиёт факультетлари учун дарслик), Б. Тўхлиевнинг «Ўзбек адабиёти» (9-синф учун дарслик), «Ўзбек адабиёти тарихи» (Беш томлик. 1-том), А. Љаюмовнинг «Љадимият обидалари», муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган «Љадимий ќикматлар» ва бошља асарларда ёритилган. Ўрхун ва Энасой битиглари жаќон туркийшунослари эътибори љаратилган нодир ёдгорликлардандир. Љадимги туркий ёзувларни ўљиган биринчи киши даниялик профессор В. Томсондир. Шундан сўнг Р.Радлов, С.Е. Малов, С.Г.Кляшторний, И.В.Стеблева, Ќ. Ўрхун, Т.Текин, Нажиб Осим, Г.Айдаров, ўзбек олимларидан А.Рустамов, Ѓ. Абдураќмонов, Н. Раќмоновлар ўрганишган. Битиглар љадимги туркий тилдан ќозирги ўзбек тилига ќам ўгирилган. Бу жиќатдан А.П.Љаюмов, Ѓ. Абдураќмонов, А. Рустамовларнинг хизмати салмољлидир.

Рун ёзувлари љоѓозга, шунингдек, бошља буюмларга ќам битилган. «Ирљ битиги» («Таъбирнома») љоѓозда ёзилгандир. Рун ёзуви ќозирги Авлиё ота ва Тароз шаќри яљинидаги љояда, Сибир ўлкасида кумуш кўзачаларда битилгани кузатилган. Шунингдек, љадимшунослар ойна, љайиш тўљаси, идиш-товољ, ёѓочга битилган руний ёзувларни љўлга киритишган.

Тош битиклар туркий халљлар тарихида фављулоддаги ёзма адабиёт эмас. Улар љадимги туркий халљлар оѓзаки ижодининг мантиљан давоми, ўзидан аввалги адабиётнинг

мазмуни, руҳи, ғоясини ривожлантирган янги шаклидир. Тош битиклардаги архаик тасвирлар шундан далолат беради. И.В.Стеблева, Н.Раҳмонов ва бошқа олимлар тош битикларнинг бундай хусусиятларини асослаб берганлар. Ёдномаларда баён қилиш усули ва бу усулнинг уч қатъий унсурлари–асарда бошланма, воқеа ривожи, тугалланманинг мавжудлиги туркий, умуман, барча халқлар оғзаки ижодига хос архаик хусусиятлардир. Тош битиклар қадимги туркий халқлар оғзаки ижодининг давоми сифатида юзага келганлигининг асослари мавжуд. Унгин ёдномаси шундай бошланади:

Ачумиз, апамиз Йамы қаған
Торт булунгуғ қисмиш,йиғмиш, йамыш, басмиш,
Ол қан йоқ болтуқта касра
Ал йитмиш, ычхинмиш
(Ачамиз, отамиз Бумин хоқон
Тўрт бўлакни қисмиш, йиғмиш, ёймиш, босмиш
Ул хон йўқ бўлгандан сўнгра
Эл йўқ бўлмиш, қочишмиш).

Бўмин дастлабки турк хоқонларидан ҳисобланади. Унинг ҳаёти тўғрисида ривоят ёки афсоналар яратилган бўлиши керак, чунки Кул тегин ва Билга хоқон ёдномаларида ҳам Бўмин ҳақида эслатилиши шундан далолат беради.

Бўри қадимдан барча туркий халқларнинг тотемидир. Ашин уруғи ўзларини бўридан тарқалган деб ҳисоблашлари тўғрисида афсоналар мавжуд. «Алпомиш»да Бойбўри, «Қўрқут ота китоби»да Бойбўрак образларининг яратилиши, «Ўғузнома»да бўри туркий қавмларни бошловчи асосий қаҳрамон даражасига кўтарилиши қадимий эътиқодлар ифодасидир. Энасой ёдномаларидаги Чучук Бўри Сангун исми ҳам тотемлик белгиси бўлиб, у қадимги туркий достонлар билан ёдномалар ўртасидаги яқинликни кўрсатади. Ёки туркий достонларда, масалан, «Алпомиш», «Манас», «Қўрқут ота китоби»да от яхшилик белгиси, қаҳрамоннинг энг яқин сафдоши ва дўсти сифатида шаклланган. Урхун ёдномасидаги Кул тегиннинг Бўз оти ҳам шундай белгилардан ҳисобланади.

Тош битикларнинг ҳар бири ўзига хос мустақил адабий-тарихий асардир. У шеърий йўлда битилган. Ўз даврининг руҳи сингдирилган. Шу сабабли ҳам И.В. Стеблева уларни «тарихий қаҳрамонлик поэмалари» деб атайди. Урхун ва Энасой тош битиклари барча туркий халқларнинг адабий ёдгорлигидир. Қадимги туркий адабиётнинг вориси ҳисобланган бугунги кўплаб миллий адабиётлар унда ўз тарихини, шаклланиш жараёнини, катта ҳажмли нодир асарларнинг туғилиш илдизларини кўради. XX аср қозоқ ёзувчиси М.Авезов шундай ёзади: «Ҳар қандай тадқиқотчи ёдномаларни ўқиб, «Манас»даги Манас, Алмамбет, Кубак, сирноқларнинг қаҳрамонлиги билан ёдномалардаги ҳарбий юришлар, жанглар, олишувлар ўртасидаги параллелликни кўриши мумкин».

УРХУН БИТИГЛАРИ

Урхун Мўғулистоннинг Комо-Сайдам водийсидаги дарё. Бу гуруҳга ҳозиргача маълум бўлган Тўнюқуқ, Кул тегин, Билга хоқон, Унгин, Моюн Чур каби битиклар киритилади.

Тўнюқуқ битиги. Битик иккинчи турк хоқонлигига асос солган Элтариш хоқоннинг маслаҳатчиси ва саркардаси Тўнюқуққа бағишланган. Тўнюқуқ Қапоғон ва Билга хоқонларнинг ҳам маслаҳатчиси бўлган. Тош битик 712-716 йилларда Тўнюқуқ тириклиги пайтида ёзилган. Ёдгорликни 1897 йилда Елизавета Клеменц эри

Дмитрий Клеменц билан биргаликда Шимолий Мўђулистоннинг Баин-Цокто манзилидан топишган. Ёдгорлик ќозирда ўша жойда саљланади. Тўнюљуљ битиги – љаќрамонлик руќидаги асардир. Тўнюљуљ туркийларнинг душман љабилаларига љарши курашган, донолиги, тадбиркорлиги, жасурлиги билан књп ђалабаларни љўлга киритган саркададир. Битикда унинг хизматлари улуђланади, турк халљига содиљлиги мадќ этилади. Асардаги вољеалар Тўнюљуљ тилидан ќикоя љилинади. Турк халљи бошбошдољлик, ўзибўларчилик, бепарволикка берилиб, ўз ќукмдори атрофида бирлашмасдан эркини љўлдан бергани љаќрамоннинг руќий кечинмалари орљали берилади.

Билка Тўнюљуљмен ўзим
Табђач элида ўсдим.
Турк будун Табђачга љарар эди,

Турк будун хони бўлмайин
Табђачдан ажралди, хонланди.
Хонин љолдириб яна Табђачга бўйсунди,
Тангри анча демиш: хон бердим.
Хонинга љолдириб (бошљага) бўйсундинг
Бўйсунганинг учун тангри ўлдирмиш экан.
Турк будун ўлди, бўшашди, йўљ бўлди
Турк сир будун еринда куч љолмади.

Њтда, тошда љолмиши
Бирлашиб етти юз бўлди
Икки бўлаги отли эрди
Бир бўлаги пиёда эди.
Етти юз кишини бошлаган
Улуђи шад эди.

Йиђил, деди
Йиђилиши ман эрдим-
Билка Тўнюљуљ.
Љођон тусайинму, дедим.

Њйладим, ариљ буљали (дир у)
Семиз буљали орљада бўлса
Семиз буљами, ариљ буљами, дейин
Билмас эрмиш, дейин.

Анча ўйладим.
Унда тангри билик бердиги учун
Њзим ўљ љођон (љилмољни) истадим.
Билка Тўнюљуљ Буйла Бага Тарљан бирла
Илтариш љођон бўлайин.

Њнгда Табђачни тўђрида љўтанни,
Сўлда ўђузни тўкис ўлдирди.
Биликда, дангда (унга) бўйинсундим.
Чугай куз ва љора љумда бўлган эдимиз.

Кийик еб, љуён еб яшар эдимиз
Будун бўђзи тўљ эрди.
Ёђимиз теграда љушлардек (кўп) эрди,
Биз емдек эдимиз.
Шундай эди тирикчилик
Њђуздан кўрик келди.

Кўрикнинг сўзи мундођ:
Тўљуз ўђуз будун уза љођон бўлди, дер
Табђачга Љуну Сангуни юбормиш,
Љўтанга Тўнгра Самни юбормиш.

Анча сўз айтди,
Озгина турк будун юрар эрмиш.
Љођони алп эрмиш
Айтђучиси билка эрмиш.
Ул икки киши бор эрса
Сени табђач ўлдирар, дерман.
Олдинда љўтан ўлдирар, дерман
Мени-ўђузни (ќам) улар ўлдирар, дерман.

Улар йўљ љилсам, дерман
Табђач, ўнгдан ёпишинг,
Љўтан, тўђридан ёпишинг,
Ман сўлдан ёнишайин.
Турк сир будун ерида эди, юрмасин.
Уларни йўљ љилсам, дерман.
Ул сўзни эшитиб
Тун ухлагум келмади,
Кундуз ўлтургим келмади.

Унда љођоним љаршисида ўтиндим
Бундай ўтиндим: Табђач, ўђуз љўтан,
Бу учави љовушса, биз озмиз
Њз ичи-тошин тушмасдекмиз.
Юпља, арриљлик тўплагали осон эрмиш
Ингичка арриљлик узгали осон.
Юпља, љалин бўлса тўплађали алп (керак) эрмиш.
Ингичка юђан бўлса узгали алп (керак) эрмиш.

Тўђрида љўжанда, ўнгда табђачда
Ортда љирданда, сўлда ўђузда

Ики уч минг љўшнимиз ќар бирига юриши керак
Шунда ўйладим.

Љођоним ман ўзим – билка Тўнюљуљ
Њйлаган ўтинчимни эшита борди.
Кўнглингга келганини љил, деди.
Кўнг ўнгук юљориси, Њтукан юши сари (аскар) торттим.

Тођлада шахли молда ўђуз келди
Љўшини уч минг эрмиш.
Биз ики минг эрдимиз,
Уруш љилдимиз.

Тангри ярлаљади – ёйиб ташладимиз.
Дарёга тушди, йўлда ёйдик, яна ўлди, эќтимол
Унда ўђуз љаршига бўйсуниб келди
Турк будунни Њтукан ерга келтирдим ўљ.

Ман ўзим билка Тўнюљуљ
Њтукан ерга љўнмиш деб эшитиб
Жанубий халљлар, ђарбий, шимолий,
Шарљий халљлар келиб (бўйин эгди)
Икки минг эрдимиз
Икки љўшин бўлди.
Турк будун бўлсин деб,
Турк љођон бўлсин деб.
Шантунг шаќари, дарё, денгиз
(Ќали) теграан эмас эди.

Љођонимга ўтиниб йўл олдим
Шантунг шаќарига дарё денгизга тегиб етдим.
Йигирма уч шаќар олинди
Њсин Бинтату юртда (кишиларим) ётиб љолур эди.

Табђач љођон ёђиймиз эрди,
Њн ўљ љођон ёђиймиз эрди.
Ортиљи љирђиз кучлик љођон ёђиймиз бўлди.
Ул уч љођон бирлашиб
Олтин юш уза борамиз, демиш
Шундай (деб) бирлашмиш.
Тўђрида турк љођонига љарши сурамиз, дермиш
Агар сурмасак,

Бўлмаса бизни (сурар)
Љођони алп эрмиш
Айтђучиси билка эрмиш.
Бўлмаса бизни ўлдирар,
Уччави љовушиб сурамиз,
Уни йўљ љиламиз, демиш.
Тургеш љођон бундай демиш:
Менинг будуним унда борур демиш,
Турк будун яна бузилган ул демиш,
Њђузи яна тўзиган, ўл демиш,
Ул сўзни эшитиб,
Тун яна ухлагум келмас эрди.
Кундуз ўлтиргим келмас эрди…
Унда ўйладим.

Урушамиз… дедим
Кўчман йўли бир эрмиш.

Љор кўчмиш деб эшитиб,
Бу йўлдан юриш ярамас дедим.

Йўлчи тиладим.
Оз чўлийларидан бир эрни топдим.

Њзим оз ерим,
Уни бил… эрмиш.

Бир турар жой эрмиш.
Ан (дарёси) бўйлаб бормиш.
Унда ётиб
Бир отлиђ йўл (бормиш), дейин.

У йўлда юрулса,
Мумкин, деб ўйладим,
Љођонимдан ўтикдим, аскар юритдим.
Отлан, дедим.

Оњ Тармални кечиб тўхтатдим.
От уза миндириб љорни кечтирдим.
Отнинг жиловини тутиб пиёда тођ
ошдим,
Ёђочларни ушлаб ўтдим.

Тўђридаги эрлар йўл љурдилар.
Њсимликлар тўла баландликни ошиб
ўтдимиз.
Љийналиб тушдимиз.
Њн кунда тођ ён бађрига бордимиз.

Йўлчи йўл йўљотиб,

Бўђизланди.
Љођон љийинчиликларни кўриб,
Тезрољ босинг, демиш.

Ани бўйлаб борайлик
Ул сувдан љуйи бордимиз.
Санађали тушурдимиз.
Отни ёђочга бођлар эрдимиз.

Кун демай, тун демай тез бордимиз.
Љирђизни уйљусида босдимиз.
…….Суягини очдимиз
Хони, љўшини йиђилди.
Урушдимиз, санчдимиз,
Хонини ўлдирдимиз.
Љођонга љирђиз будуни
Бўйсунди, эгилди, љайтдимиз.
Кўчмен юшини айланиб келдимиз.
Љирђиздан љайтдимиз.
Тургеш љођондан элчи келди.
Унинг сўзи: «ўнгда љођонга
Љўшин тортамиз», демиш.
Юрмасак бизни,
Љођони алп эрмиш.
Маслаќатчиси билка эрмиш.
Љандай бўлмасин
Бизни ўлдирувчи кўк, демиш.

Тургеш љођони ошиљмиш, деди
Њн ўљ будуни ќеч љолмай ошиљмишдир.
Табљач љўшини бор эрмиш
Ул сўзни эшитиб,

Љођоним ман уй сари тушайин, деди,
Хоин йўљ бўлган эрди.
Уни кўмайин, деди.

Љўшин билан сен боргин, деди.
Олтин юшда ўлтиринг, деди.
Љўшин боши Ипал љођон.
Тардуш шоди борсин, деди.

Билка Тўнюљуљ манга айтди,
Бу љўшинни элт, деди.
Кўнглинг тилагини буюр,
Ман санга на айтардим, деди.

Келур эрса эр кўпаяр,
Келмас эрса.
Сўз, гап йиђгин, деди.
Олтин юшда бўламиз
Ул элчи киши келди.
Сўзи бир: љођони љўшин тортди
Њн ўљ љўшини ќеч љолмай ошиљмољдадир.
Ёрус чўлида териламиз.
Ул сўзни эшитиб
Љођонга ул сўзини еткирдим.
Љандай љилай
Яна сўз келди.

Њлтиринглар деган эмиш
Елма, яхши љарагин, тургин.
Босдирма, демиш.
Бођу љођон менга шуни айтмиш.

Ана тарљан ички сўз этмиш:
Билка Тўнюљуљ
Ёвуз ул, ўзи билормон ул
Љўшин тортайлик… унаманг.

Ул сўзни эшитиб љўшин юриттим.
Олтин юшни йўлсиз ошдим,
Эртиш сувини кечиксиз кечдимиз.
Тун љотдимиз, Болчугка тонг отарда
еттимиз.
Асир келтирди, сўзи бундай:
Ёруз чўлида ўн туман љўшин терилгандир.

Ул сўзни эшитиб
Беклар љўниб, љайтамиз,
Тозанинг номуси яхши, деди (лар),
Ман бундай дедим:

Ман билка Тўнюљуљ
Олтин юшни оша келди.
Иртиш сувин кеча келдимиз.
Келганлар алпдир, дедим
Туймади.
Тангри, Умай, удуљ ер-сув
Жазолайди экан.
Неча тўзармиз, кўп дейин.
Нега љўрљарбиз, оз дейин,
Нега енгиламиз, босамиз, дедим.
Босдик, ейиб ташладимиз.
Иккинчи кун (улар) келди.
Њтдек љизиб келди.

Урушдимиз
Биздан икки љаноти ярим ќисса ортиљ
эди.
Тангри ярлиљагани учун кўп, дейин,
Биз љўрљмадимиз, урушдимиз,
Тардуш шоди.

Ейдимиз, љођоним тутдимиз,
Ябђусин, шодин унда ўлдирди.
Элликча ер тутдимиз.
Њша туннинг ўзидаёљ будунга (элчилар)
юбордимиз.

Ул сўзни эшитиб,
Њн ўљ беклари, будуни
Кўп келди, бўйсунди.
Келган бекларни, будунни йиђиб, жойладик.

Озча будун љочмиш эди…
Њн ўљ љўшинини юришга отлантирдим.
Биз яна юрдимиз,
Уни љувдимиз,
Инжу сувини кеча
Тинаси ўђли ётођида
Банглачак тођининг…
Темур љопуђга љувдимиз.
Анда љайтардимиз.
Инел љођонга тожик тољрусин,
Унда яраку Суљ бошлиљ
Суђдољ будун кўп келди.

Ул кунда тагди.

Турк будун темир љопуђга
Тийнаси ўђли тођља етди.
Эгаси йўљ эрмиш.

Ул ерга мен билка Тўнюљуљ (учун)
Сариљ олтин тердилар
Ярљирољ кумуш, љиз, хотин,
Гиламлар, сўнгсиз љимматбаќо нарсалар келтирилди.
Илтариш љођон билимлиги учун, олимлиги учун
Табђачга ўн етти марта урушди.
Љитанља етти урушди
Њђузга беш урушди
Унда маслаќатчи яна мен ўзим эрдим.
Йўлдошчиси яна мен эрдим.

Илтариш љођонга,
Турк Боху љођонга,
Турк билка
Љопођон љођон
Тун ухламади
Кундуз ўлтурмади,
Љизил љонин тўкди…
Љора терин ољизди…
Ишимни, кучимни бердим, албат,
Мен ўзим узун юришлар яна этдим, албат.
Арљуђ љарођин улђайтдим.
Бўйсунган ёђийни келтурар эрдим.
Љођоним билан бирга урушдимиз
Тангри ярлаљасин.

Бу турк будунља
Яраљлиљ ёђийни келтирмади.
Тугунлик отлиђин югуртмадим.
Илтариш љођон љозонмаса
Сўнгра ўзим љозонмасам
Эл ќам, будун ќам

Йўљ бўлар эрдим.
Љозонгани учун
Изидан ўзим љозонганим учун
Эл яна эл бўлди.

Њзим љари бўлдим, улуђ бўлдим.
Бирор ердаги љођонлик будунга
Бекорчи бор эрса
На бахтсизлик бўлар эрди эрмиш.

Турк билка љођон элингга биттирдим.
Ман билка Тўнюљуљ
Илтариш љођон љозонмаса
Йўљ эрди эрса
Ман ўзим билка Тўнюљуљ
Ман йўљ эрдим эсам,

Љопођон љођон Турк сир будун ерида
Бирлик бўлмай, будун бўлмай,
Киши йўљ эди,
Эгаси йўљ эди.

Илтариш љођон билка Тўнюљуљ
Љозонгани учун
Љопођон љођон

Турк сир будун бор бўлди

Турк билка ьоѓон
Турк сир будунни
Ьѓуз будунни улуѓлаб ўлтурур

Тўнюьуь битиги хотира-мемуар шаклидаги достондир. Унда асосан ќаётий воьеалар ќамда мифологик тасаввурлар ифодаланган. Тўнюьуь тарихий шахс бўлиб, Элтариш хоьоннинг маслаќатчиси эди. Унинг ёшлиги Табѓач- Хитойда ўтган. Бу пайтда турк хальи Табѓачга бўйсунган. Чунки турк хальи бош-бошдоьликка йўл ьўйиб, ўзини идора этолмаган. Ана шундай тарьоь хальни Тўнюьуь бирлаштирди, икки бўлаги отли ва бир бўлаги пиёда бўлган 700 кишилик ьўшини билан турк мамлакатини тиклади ќамда шад (турк хоьонлигининг олий унвонларидан бири) унвонига эга бўлди.

Тўнюьуь Бўйла Бага Тархон ќамда Элтариш хоьонлар билан мамлакат фаровонлиги учун курашди. Натижада, халь тўь бўлди. Турклар мамлакатига яна уруш хавфи туѓилди. Табѓач, ўѓуз, ьутан ьавмлари бирлашиб, ќужум ьилишга тайёргарлик кўрди. Тўнюьуь Элтариш хоьонга маслаќат солганида хоьон унинг кучига, тадбиркорлигига, донолигига ишонди ва «кўнглингга келганини ьил» деб буюрди. Тўнюьуь ўѓузларнинг уч минг кишилик ьўшинига ьарши жангга кирди, уларни енгди, йигирма уч шаќарни ишѓол ьилди. Жанг ьишда, ьор-изѓиринли кунларда давом этарди. Ьаттиь совуь бўлса-да, Иртиш дарёсидан ўтиш ва урушишга тўѓри келди. Жангда Тўнюьуь ѓалаба ьозонди, душман шадини ќам ўлдирди, душманнинг оз ьисми ьочди, улар Темур ьопуѓгача ьувиб борилди ва ьўлга олинди. Тўнюьуь Элтариш хоьонга маслаќатчи бўлган даврда юрт

душманлари билан тез-тез жанг бўлиб турди. Жумладан, Элтариш хоьон табѓачга 17, ьутанга 7, ўѓузларга 5 марта юриш ьилди.

Тош битигда ифодаланган бундай тасвирлар хотира-мемуар бўлиб, улар асарда эпик баённи, сюжетни ќосил ьилади. Тўнюьуь битигининг бошьа тошбитиглардан ўзига хос томони шундаки, унда йиѓи-йўьлов руќи сезилмйди, аксинча, асарнинг бутун мазмуни ьаќрамонлик тасвири асосида ьурилган. Тўнюьуь – жасоратли, ўз хоьони ва мамлакти шарафи учун курашган доно саркардадир.

Битигда реал ќаётий воьеалар билан мифологик тасаввурлар уйѓун ќолатда тасвирланади. Мифологик тасаввур ќаётий воьеаларни ривожлантиришга хизмат ьилади. Тангри хоьонликка хон бериши, лекин халь унга итоат этмай, бош-бошдоь бўлиши, шу сабабли тангри уларни ьарѓаши, ниќоят Тўнюьуь тангрининг ѓазабини англаши, тангри билим ва мадад бергани учун хальни бирлаштириб, улкан давлатни ьайта тиклаши мифологик тасаввур натижаси ќисобланади.

Тўнюьуь битигини туркий ёзма адабиётдаги дастлабки ьаќрамонлик достонлари намунаси деб ќисоблашга асослар бор. Унда мавзу, сюжет, образлар тизими, тасвирий воситалар маќорат билан яратилган. Шунингдек, асар ўзига хос композицион ьурилишга эга.

Кул тегин битиги. Битик турк хоьони Элтариш хоьоннинг кичик ўѓли Кул тегин ьабрига ьўйилган. Кул тегин 731 йилда вафот этган бўлиб, тош 732 йилда ўрнатилган. Битиктошдаги воьеалар Кул тегиннинг акаси Билга хоьон (асли исми Мўѓилиён) тилидан ќикоя ьилинган. Асар Кул тегиннинг жияни Йўллуѓ тегин ьаламига мансуб. Асар икки ьисмдан иборат, биринчи

кичик ёзув – 110, иккинчи катта ёзув 428 мисрадан иборат. Кичик ёзувнинг дастлабки љисмида Кул тегиннинг ўз авлодларига, беклар ва халљља мурожаати берилади. Турк давлатининг чегаралари кўрсатилган. Кул тегин љўшини «Шантунг текислигигача» (шимолий-шарљий Хитой), «Тўљуз арслон» - Тибетгача етганлиги айтилади. Кул тегин љўшинлари Инжу (Сирдарё)ни кечиб, Темир Љопуђгача (Бўзђала ўтами), сўлда эса Байирљу (Шарљий Забайкал)гача боргани мадќ этилади. Кул тегин туркий халљларни Ўтекен ерида муљим љолса, мунг бўлмаслигини уљтиради. Асарнинг иккинчи љисмида эса Билга хољон аждодларининг тарихи битилади. Кул тегиннинг ќарбий юришлари, шахсий баќодирлиги, вафоти, матом маросими ва марсиялар келтирилади. Асарнинг ќар икки љисми ќам Књк тангрига эътиљод руќи билан бошланади. Туркийлар билан ёнма-ён яшаган табђачларнинг босљинчилиги, ќийлакорлиги кескин љораланади.

Турк Кул тегин ёдгорлигида кичик ёзув

Тангри тољ. Тангридан бўлган
Турк билка љођон бу ерга ўлтурдим.
Сўзимни тугал эшитгил.

Ођаю инимлар, ўђлоним.
Бирлашган улусим, будуним
Њндаги шад апа беглар,
Сўлдаги тарљат буйрућ беглар,
Њтуз

Тўљуз ўђуз беклари, будуни
Бу сўзимни яхшилаб эшит,

Љаттиљла тингла.

Илгари то кун чиљишгача,
Њнгда то кун ўртасигача,
Орљада кун ботишљача,
Сўлдан тун ўртасигача.
Унинг ичидаги будун манга бўйсунур
Анча будун кўп эттим,
Ул бузуђи йўљ турк љођон
Њтукан чўлида бўлурса элга бунг йўљ

Илгари Шантунг текислигига аскар торттим,
Денгизга кичик тегмадим.

Њнгда «Тўљуз арслан»га аскар торттим,
Тупутга кичик тегмадим.

Орљага Инжу дарёсин кеча,
Темур љопуђља аскар тортдим
Сўлда Ер Бийирљу ерина аскар торттим.
Бунча ерга аскар юриттим.
Њтукан ерида яхши бошлиљ йўљ эрмиш.
Эл тутсак Њтукан ери соз эрмиш.
Бу ерда ўлтуруб,
Табђач будди бирла туз тоттим.
Олтин, кумуш, ђалла, ипак
Љайђуланмай анча берур.
Табђач будун сўзи чучук,
Ођизи юмшољ эрмиш.

Сучук сўзи, юмшољ љилиљ (ла)авраб,

Йирољ будунни анча яљинлатар эрмиш.
Яљинида љўнгандан сўнг, улар
Ёмон билик унда ўрганар эрмиш

Эзгу, билка кишини,
Эзгу, алп кишини юрутмас эрмиш.
Бир киши янглишса, барча будунни
Энг яљинларигача љувмас эрмиш.

Сучук сўзига, юмшољ љилиђига алданиб
Кўп, турк будуни, ўлдинг.
Турк будуни бир бўлагинг
Њнгдаги Чиђай юши эмас.
Тюн текислигига љўнайин, деди,
Турк, будун, бир бўлагинг.
Унда ёмон киши бошљарув эрмиш, (у)
Йирољ эсанг ёмонрољ совђа берур,
Яљин эсанг яхши совђа берур, деб,
Анча бошљарур эрмиш.

Билик билмас киши у сабаљни олиб,
Яљин бориб, кўп киши, ўлдинг
У ерга борсанг,
Турк будун, ўлажаксан!

Њтукан еринг бўлса,
Карвон жўнатиб турсанг
Љайђу, мунгинг бўлмас,
Њтукан юшин бўлса,

Мангу йўл тута яшажаксан!
Турк будун, тўљми, очмисан,

Очликда, тўљликда эмассан
Бир тўйсанг оч бўлмайсан.

Шундайлигинг учун эшитмадинг,
Љођонингнинг сўзин олмадинг.
Ер сари бординг
Унда кўп урундинг, ариљладинг,
Унда љолђанлар ер сари
Кўп туруб, ўлиб юрурлар
Тангри ярлаљадиги учун,
Ўзим (нинг) љутим бор учун,
Љођон бўлдим.

Љођон бўлиб йўљ, жиђай будунни
Кўп, кўпайтдим.
Жиђай будунни бой љилдим,
Оз будунни тўкис љилдим.

Бу сўзимда ёлђон борму?
Турк беклари, будуни буни эшитинг

Турк будунини бириктириб,
Эл тутушмољингизни бунда урдим.
Янглишиб, парчаланишингизни,
Яна бунда урдим.

Не-не сўзим эса
Мангу тошга урдим.
Уни кўра билинг
Эндиги Турк будуни, беклар.

Бутка ишонган беклар,

Янглишар сизлар.
Мен мангу тош тикладим.
Табђач љођонидан тошђа ёзувчи келтириб
ёздирдим.
Манинг сўзимни бузмади.
Табђач љођони ичра ўткан ёзувчи.

Унга атаб барљ (љаср яраттирдим).
Ичин ташин
Атаб ёзув урдурдим
Тош ўрнаттим.
Кўнгулдаги сўзимни…
(Њн ўљ) ва тот ўђилларига (айттим).
Буни кўра билинг,
Мангу тош ўрнаттим.

Агар йўллар ўтадиган ерда бўлса,
Анча ўтиш ерда
Мангу тош ўрнатиб биттим.

Уни кўриб анча билинг
Ул тошни… ман
Бу битики биткан
Оти Улуђ Тегин.

Љул тегин ёдгорлигидаги катта ёзув

Юзада књк тангри!
Остда љора ер љилинди
Иккиси аро киши њђли љилинди.

Киши њђиллари узра менинг боболарим

Бумун љођон, Истами љођон бњлдилар,

Њлтириб, турк будуни элининг тњђриларин
Тутабердилар, этабердилар.

Тњрт ёни књп ёђи эрмиш,
Уруш љилиб

Тњрт ёндаги будунни
Књп олмиш, бњйин эгдирмиш.

Бошлиђин бњйсундирмиш,
Тизлигин чњккалатмиш
Илгарида Љодирљон юшгача
Кирувда Темир љопуђља љадар књндирмиш.

Иккисин орасида эрди њксуз књк турк
Энди њлтирар эрмиш.

Билка љођон эрмиш
Алп љођон эрмиш.

Буйрућчилар ќам билка (бњлган бњлса)
эрмиш,
Алп бњлга бњлса эрмиш.

Беклари яна будуни яна тњђри эрмиш
Шунинг учун анча љњл тутган бњлса эрмиш,
Љњл тутиб тњђрилиљ этмиш.
Њзича (сњнгра) њлдилар.

Йиђичилар, сиђтавчилар

Њнгдаги кун чиљишда
Чњллиђ Бекли эли, Табђач, Тунут,
Авар, Рум, љирђиз, уч љириљан
Њђуз, татар, хитой, татиби
Бунча будун келибон
Сиђтамиш, йиђламиш,
Шундай књќлик љођон эди!
Шунда кичик иниси љођон бњлмиш,
Кичик њђлида љођон бњлмиш экан.
Шунда кичик иниси каттасидек,
Љилмади экан.
Њђли отасидек
Љилмади экан.

Биликсиз љођон бњлганмиш экан,
Тушунчасиз љођон бњлганмиш экан.
Буйруљчилари ќам биликсиз экан,
Тушунчасиз эрмиш экан,
Беклари, будуни тњђри бњлмагани учун,
Тобђон будун љинђирлиги учун.
Инилари, ођолари (њзаро) урушганлари учун,
Беклари, будунлари урушганлари учун,
Турк будун эллашган элни бузђун этмиш.
Љођонланган љођонни тубан этмиш.
Табђач будунга љаттиљ њђиллари љул бњлди
Сулу љизлари чњри бњлди.
Турк беклар турк отини йњљотти.
Табђач бекларининг табђач отини тутубди.
Табђач љођонга бњйин эгмиш.
Эллик йил (унга) иши, кучини бермиш.
Илгари кунтуђишда
Бекли љођонђо љадар уруш љилармиш

Ортда Темир љопуђга љадар уруш љилармиш
(Энди) Табђач љођонга элининг тњрини бериб
љњймиш
Турк љора љомуђ будун бундай демиш:
Элли будун эрдим.

Элим энди љани?
Кимда эл љозонаман, дер эрмиш.
Љођонлиђ будун эрдим,
Љођоним љани?
Не љођонга ишимни, кучимни берурман, дер
эмиш.
Шундай деб Табђач љођонга ёђий бњлмиш.

Ёђий бњлиб,
(Ќеч нарса) эта ва ярата олмай
Яна бњйин эгмиш.
(Аммо) Бунча ишини, кучини
Беришни истамади
Турк будун: «Њлайин (бундан књра).
Уруђимни љуритайин», дер эрмиш,
Йњљолиб борур эрмиш
Юљоридаги турк тангриси,
Турк идиљ (муљаддас) ери, суви бундай дермиш:
Турк будун йњљ бњлмасин, дейди
Будун бњлсин, дейди.
Отам Илтариш йњљ бЊлмасин, дейин
Онам Ибилђа хотунни
Тенгри тепасида тутиб
Юљори књтармиш, экан
Отам љођон њн етти йигит билан чиљмиш
Тошда юрур деган гапни эшитиб

Пастдаги тоѓља чиљмиш, тоѓдан тушмиш
Терилиб етмиш йигит бњлмиш.

Тангри куч бергани учун
Отам љоѓон кучли бЊридек бњлмиш.
Ёѓиси љњйдек бњлмиш
Илгари, ортга босиб турмиш (элин)
књтармиш.
Бариси етти юз бњлмиш,
Етти юз эр бњлиб,
Элсираган, љоѓонсираган будунни,
Љул бњлган, чњри бњлган будуннинг,

Турк тњѓрисининг йњљотган будунни,
Ачам, бобом тњѓрисига яратмиш, њљитмиш.
Тњлиш, тардуш
Ёбуѓ ва шодини анда бермиш.

Њнгда Табѓач будун ёѓий эрмиш.
Сњлда Боз љоѓон, Тњљуз њѓуз будун

Ёѓий эрмиш.
Љирѓиз, љњриљан, њѓуз, татар

Књтан, тотабу, књп ёѓий эрмиш,
Отам љоѓон бунча
Љирљ етти марта юриш љилмиш
Йигирма уруш уришмиш.

Тангри ёрлаљагани учун,
Эллини элсиз этмиш.
Љоѓонлигини љоѓонсиз этмиш.

Ёѓини енгмиш,
Тизлигин чњктирмиш,
Бошлиѓин бњйин эгдирмиш.
Отам љоѓон шунча эл ва юрт љозониб.
Уча кетмиш, (яъни, њлмиш. А.Љ.)

Отам љоѓонга бошига Боз љоѓонни.
Балбал тикмиш, (яъни, тош њрнатмиш. А.Љ.)
Ул тњрда эса
Тоѓам љоѓон бњлипти

Тоѓам љоѓон бњлиб-он,
Турк будуннинг йигитини йиѓиб књтарди:
Жиѓайини бой љилди,
Озини тњкис љилди.

Тоѓам љоѓон бњлдиљда
Њзим Тардуш будун узра шад эрдим.

Тоѓам љоѓон бирла илгари Яшил њчюз
Шавтунг чњлигача уруш љилдимиз.
Ортда Темир Љовутљача уруш љилдимиз,
Књчман оша љирѓиз еригача уруш љилдимиз.

Бариси беш њтуз (яъни йигирма беш,
бештакам њттиз
А. Љ.) юруш љилдимиз.
Њн уч марта урушдимиз.
Эллигини элсиз љилдимиз.
Љоѓонлигини бњйин эгдирдимиз.

Гизлигини чњкдирдимиз,

Бошлиђини бњйин эгдирдимиз.
Туркеш љођон туркимиз,
Будиним эрди.
Билмадиги учун,
Биздан енгилгани учун љођони њлди.
Буйрућчи беклари яна њлди.
Њн њљ будун љийнов књрди.

Ачамиз, бобомиз тушмиш,
Ер-сув эгасиз бњлмасин дейин,
Оз будуни этиб яратган
Барсбек эрди.

Љођон от бунда биз бердимиз,
Кичик синглимни бердимиз,
Њзи енгилди, љођони њлди.
Будуни чњри, љул бњлди.

Књчман ер-сув эгасиз љолмасин дейин,
Оз љирђиз будунин яратиб,
Келдимиз, урушдимиз,
Элни яна бердимиз.
Илгари Љодирљон юшун она халљини
Анча љњндирдимиз, анча этдимиз.
Ортда Кангу Тарманга љадар турк будунни
Анча књндирдимиз, анча этдимиз.

Њшанда љул љуллиђ бњлмиш эрди,
Чњри чњрили љилмиш эрди.
Иниси ођасин билмас эрди,
Њђли отасин билмас эрди.

Анча љозонмиш, этмиш
Элимиз, тњрамиз эди,
Турк њђуз беклари, будун, эшитинг,
Устдан тангри босмаса,
Остда ер тилинмаса,
Турк будун, элингнинг тњрини ким буза
олади?

Турк будун, њкин
КЊргулигинг учун, билка љођонингга
Юљорилаган эвгу элингга (ёмонлигинг учун)
Енгилдинг ва тубанлашдинг.

Яраљлиђ љайдан келиб
Ёвга отди (сени)?
Найзалиђ љайдан келибон
Сураолди (сени)?

Улуљ Њтукан юш будун бординг
Илгари бормаган бординг.
Ортга бормаган бординг,
Борган ерда эзгу бул экан:
Љонинг сувдек югурди
Сњнгакинг тођдек ётди,
Љаттиљ њђил боланг љул бњлди,
Сулу љиз боланг чњри бњлди.
Билмаганинг учун, тубанлигинг учун,
Тођам љођон уча кетди.
Бошига љирђиз љођоннинг балбалин тиктим.

Турк будуннинг оти, данги
Йњљ бњлмасин, дейин

Отам љођонни, онам хотунни
Тангри књтармиш (эди).
Эл берадиган тангри
Турк будуннинг оти, данги
Йњљ бњлмасин, дейин,
Љођон этган экан.
Мен бой будунља бош бњлмадим,

Ичи ошсиз, таши тњнсиз,
Ёвуз, аянч будун узра њлтирдим.

Иним Љул Тегин бирла сњзлашдимиз,
Отамиз, тођамиз љозонмиш.
Будуннинг оти, данги йњљ бњлмасин, дейин
Турк будун учун тун ухламадим,
Кундуз њлтурмадим.

Иним Кул Тегин бирла
Ики шад бирла њлиб-ётиб љозондим.
Анча љозониб,
Бириккан будунни њт-сув љилмадим.

Мен њзим љођон бњлганимда
Ер сари бормиш будун њлиб етиб
Пиёда, яланг (оёљ) (йиђилиб) келди.
Будунни књтарайин, дейин
Сњлга њђуз будун сари
Илгари љутан, татабу будун сари
Њнгда табђач сари
Улуђ љњшин (бирла) њн икки марта урушдим.

Њшандан сњнг тангри ярлаљагани учун,

Љутим бор учун, улуђим бор учун,
Њлаётган будунни тирикликка књтардим.

Яланђоч будунни тњнли,
Жиђой будунни бой љилдим,
Оз будунни тњкис љилдим,
Тњђри элга яхшилик љилдим.

Тњрт бњлимдаги будунни
Тинч љилдим,
Ёђийсиз љилдим.
Улар менга бЊйсунди.

Ишини, кучини берур
Бунча тњрни љозониб,
Иним Љул Тегин

Њзича њлди.
Отам љођон учганда
Иним Љул Тегин етти ёшда љолди.
Њн ёшда Умайдек онам хотун љутига.
Иним Љул Тегин эр от олди.

Њн олти ёшида
Тођам љођон элининг тњрини
Шундай љозонди.

Олти Суђд њлкасига љарши
Юриш љилдимиз, буздимиз.
Табђач њнг Тутуљ беш туман аскар тортди
Урушдимиз.

Љул Тегин пиёда ќолда душманга ташланди
Њнг Тутуљнинг яраљли зирќли љњлини тутди.
Яраљлиг зирќликда љођонга дуч келтирди,
У љњшинни њша ерда йњљ љилдик биз.

Йигирма бир ёшинда
Жажо сангунга уруш љилдимиз.

Биринчи бор Тодиљон Чурунинг
Бњз отига миниб (ёвга) ташланди.
Ул от унда њлди.
Иккинчи бор Ишбара ямтарнинг
Бњз отига миниб (ёвга) ташланди,
Ул от унда њлди.
Учинчи бор Йаган Силиг бекнинг
Љадимлиђ тњриђ отига миниб (ёвга) ташланди.
Ул от анда њлди.

Яраљига, зирќига
Юздан ортиљ њљ урилди.
Зирљ љалпаљли бошига бирин тођдирмади.

Текканини турк беклар књп билурсиз,
У љњшинни унда йњљ љилдингиз.

Шундан сњнг Йир Байирљи
Улуђ Иркин ёђий бњлди.
Уни енгиб Турк йарђун љњлда буздимиз.
Улуђ Иркин озгина йигити билан тњзиб
љочти.

Љул Тегин йигирма олти ёшида

Љирђизларга юруш љилдимиз.

Љилич ботар (љадар) љорни кечиб
Књчман йњшуг жођига юриб
Љирђиз будунни уйљисида босдимиз.
Љођони бирла сњнга юшда урушдимиз.

Љул Тегин Байиркунинг
Ољ айђирига миниб (ёвга) ташланди.
Бир эрга њљин урди
Икки эрга найза санчди.
Ул олишувда Байирљунинг
Оќ айђирининг бели синди.
Љирђиз љођонини њлдирдимиз.
Элин олдимиз.

Ул йилда тургешларга љарши
Олтин юш тођига
Иртишни кеча юрдимиз.

Тургеш будунини унда босдимиз,
Тургеш љођон љњшини БЊлчида
Њтдек, бњрондек келди
Урушдимиз.

Љул Тегин Бошђу бњз от миниб урушди
Бошђу бЊз…
……………………
Иккисин њзи олдирди.

Унда яна кириб

Тургеш љођон, буйруљчиси
Оз тутукини љњлидан тутди.

Љођонини унда њлдирдимиз.
Элин олдимиз.
Љора тургеш будун тњла бњйин эгди.
Ул будунни (Табарда љњндирдимиз).

(Яна юриб). Суђд будунини этайин, дейин
Инжу дарёсин кеча,
Темир љопуђља љадар юрдимиз.

У ерда љора тургеш будун
Ёђий бњлмиш.
Кангарасга љарши борди.

Бизнинг љњшин оти арриљ,
Озуљи йњљ эрди
Ёмон киши, эр…

Алп эр, бизга ташланди.
Ундай ишга њкиниб,
Љул Тегинни оз эрлар билан жњнатдимиз.
Улуђ уруш љилмиш.

Алп Салжи ољ отни миниб урушмиш,
Љора тургеш будунини
Унда њлдирмиш, олмиш.

Яна юриб… бирла
Љушу тутуљ бирла урушмиш.
Эрларни књп њлдирмиш,

Нарсаларини љолдирмай књп келтирди.
Љул Тегин йигирма етти ёшида
Љарлуљ будун эркинлиги учун
Ёђий бњлди.
Томог удуљ бошида урушдимиз.

Љул Тегин ул урушда
Њттиз яшар эди.
Алп Салжу ољ отин миниб
(ёвга) ташланди.

Икки эрга найза санчди,
Љарлуљни њлдирдимиз, олдимиз.
Оз будун ёђий бЊлди.
Љора књлда урушдимиз.

Љул Тегин њттиз бир яшар эди,
Алп Салжу отин миниб (ёвга) ташланди.
Оз Алтабарни тутди.
Оз будун йњљ бњлди.
Тођам љођон эли бњшанган бњлганда
Будун элида љарама-љаршилик юз берганда
Изгил будун бирла урушдимиз.

Љул Тегин алп Салжу отин миниб
(Ёвга) ташлади.

Ул от унда йиљилди
Изчил будун њлди.

ТЊљуз њђиз будун
Њз будуним эрди.

Тангри, ер булђангани учун
Ёђий бњлди.

Бир йилда беш йла урушдимиз,
Энг олдин Тогу шаќарида урушдимиз.
Љул Тегин оњ Азманга миниб
(Ёвга) ташланди
Олти эрни санчди.
Урушда еттинчи эрни љиличлади.
Иккинчи Љишлођакда
Эдиз бирла урушдимиз.

Љул Тегин Оз љора отин миниб
(Ёвга) ташланиб бир эрни санчди.
Тњљиз эрни чекинтириб йиљитди,
Эдиз будун унда њлди.
Учинчи Бњл… ди њђуз урушдимиз
Љул Тегин Азман Љора отни миниб (ёвга)
ташланди,
санчди.

Љњшинни санчдимиз, элини олдимиз.
ТЊртинчи Чуш бошида урушдимиз.
Турк будун аёђи титради,
Ёмонлик, љњрљољлиљђа тайёр эди.

Олдин келган љњшинни Љул Тегин ођдириб,
Тњнга алпларидан њн эрни,
Тњнга Тегинни књмишда њгириб њлдирдимиз.

Бешинчи Азгапти Кадазда

Њђуз бирла урушдимиз.
Љул Тегин Оз љора отини миниб (ёвга) ташланди.
Икки эрни санчди.
Шаќарга бормади.
Ул љњшин у ерда њлди.
Анги љњрђонда љишлаб, ёзда
Њђузга љњшин ташладимиз.

Љул Тегин бекларни бошлади.
Њђуз ёђий урдуни босди.

Љул Тегин очсиз оњ отини миниб
Тњљиз эрни санчди.
Урдуни бермади,
Онам хотин, бошља оналарим,
Акаларим, сингилларим, аёлларим
Бунча тирик эдилар, љул бњлдилар.
Њлиги юртда, йњлда ётиб љолувди эрдингиз.

Љул Тегин йњљ эса
Књп њлган бњлар эдингиз.
Иним Љул Тегин њлди,
Њзим љайђирдим.
Књрар књзим књрмасдек,
Билур билигим билмасдек бњлди.
Њзим љайђирдим.
Фаљат танрги яшар
Киши њђли њлгали туђилмиш.

Анча љайђирдим,
Књзга ёш келади.

Атаганда къънгулдан ќънграш келади.
Янада љайђирдим.
Љаттиљ љайђирдим
Ики шад, инигинам,
Њђлонларим, бекларим, будуним
Къзи, љоши ёмон, асов деб љайђирдим.

Йиђловчи, сиђтовчи
Љътан, татабини бошловчи
Удир сангун келди
Табђач љођондан Ишйи Ликанг келди.

Бир туман ађи, олтин
Беќисоб кумуш келтирди.
Тупут љођондан Болон келди,

Ортда кун ботишдаги
Суђд барчакар Буљараљ улус будундан
Нанг Сангун њђил тарљан келди.
Њн њљ њђлим Туркеш љођандан
Маљрач тамђали
Њђуз Билга тамђачи келди
Љирђиз љођондан Тарђуш Уначи жњр келди,

Барљ **(сођона, љабр ќайкали – А.Љ.)** *этгувчи*
Ёзувли тошни ишлаб, њганувчи
Табгач љођоннинг тош устаси
Жанг Сангун келди.

Љул Тегин љњй йилига
Њн еттинчи куни учди.

Тњљљузинчи ой йигирма еттига
Ерга къмдимиз.

Барљини, наљшларини, ёзувда тошини
Маймун йили, етинчи ой,
Йигирма еттинчи кунга
Алљадимиз.

Љул Тегин њлганда
Љирљ етти ёшда эди.
Таш… …бунча наљшчи
Туйђун Элтабар келтирди.

Кул тегин ёдгорлигидаги кичик ва катта битиг жанр хусусиятига кўра мемуар-хотирани эслатади. Лекин бу асарларнинг Тўнюљуљ битигидан фарљли томонлари мавжуд. Кичик ва катта битиг тангрининг оламни яратиш ќаљидаги тасаввурлар тасвири билан бошланган. Албатта, бундай тасвирлар эпик йўналишли катта сюжетли асарларнинг жанр хусусияти талаби натижасидир. Достонлар аввалида тангри ва оламнинг яратилиши ќаљидаги тасвирни бериш, сўнгра асосий вољеага ўтиш љадимий адабий анъана ќисобланади.

Кичик битиг маълум маънода катта битиг учун муљаддима ќисобланади. Катта битигда вољеалар ќикоячиси – билга хољон, аввало, ўзининг кимлигини таништиради, ќаётий тажрибалари, сабољларини баён этади, Кул тегин шарафига ўрнатилган ёдгорликнинг сабаби ва тафсилотини келтиради.

«Сўзимни тугал эшит!» Билга хољоннинг ођа-иниларига, фарзандларига, халљига, бекларига мурожаати ана шундай. «Сўз» - эпик вољеа уч љисмдан ташкил топган: 1. Билга хољон љаерда ва кимлар билан жанг љилгани

тасвири. 2. Турли љавмлар билан урушиш, мулољотда бўлиш, ярашиш жараёнинида тўплаган ќаётий тажрибалар ва уларни «сўз»ни эшитувчиларга баён этиш. Бу љисмдаги ђоявий хулосани халљни бирлашишга, ўз хољони атрофида жипслашишга даъват ташкил этади. Билга хољон халљ ана шу маљсадга эришишса, у оч бўлмайди, фаровон яшайди, деб уљтиради. 3. Табђач хољонидан тош йўнувчи ва тошга ёзувчи уста келтириб, мангу ёдгорлик тиклагани тасвирланган.

Билга хољон бутпарастлар бу ёдгорликни сиђиниш белгиси деб тушунишса, янглишадилар, деб таъкидлайди. У будда санами эмас, балки туркийлар тарихи битилган бољий ёдгорлик эканлигини уљтиради. Кичик ва катта битикдаги эпик вољелик бир-бири билан мантиљан бођланади. Кичик ёзувдаги «не-не сўзим эса мангу тошга урдим» каби сатрлардаги «сўз»нинг жавоби катта ёзувда ўз ифодасини топади.

Кул тегин катта битигида ифодаланган мазмун йирик эпослар даражасидадир. Кул тегин образи љаќрамонлик руќияти билан Алпомиш ва Манас каби образларни эсга солади. Асар муаллифи Йўллуђ Тегин Кул тегинга хос баќодирлик хусусиятларини кўрсатиш учун унинг тарихий илдизларини очади, ота-боболари жасоратларини кўрсатиб ўтади.

Катта ёзув мълум маънода туркий алп хољонлар шажараси, жасорати мадќ этилган љўшиљдир.Асарда дастлабки турк хољонлари Бумун хољон, Истами хољонлар таърифланади. Улар шу љадар шуќрат топишган эдики, улар вафот этганларидан сўнг йиђисига табђач, тунут, авар, рум, љирђиз, ўђуз, татар, хитой ва бошља мамлакатлардан одамлар келиб йиђлашган. Шундан сўнг битикда Элтариш хољон мадќияси келтирилади. Унинг вафотидан сўнг

хољонликни ўђли-асардаги вољеалар ќикоятчиси эгаллайди. Алп хољонларга хос жасорат, туркий љавмларни бирлаштириш ва уларнинг турмушини яхшилаш учун кураш Билга хољон томонидан давом эттирилади.

Катта битикда кўплаб тарихий шахслар образи яратилган. Асарнинг бош љаќрамони Кул тегиндир. У Билга хољоннинг укаси, отаси вафот этганида етти ёшда эди.Љирљ етти ёшида ўзи ќам оламдан ўтади. Асарнинг кичик битиги ќамда иккинчи битикнинг дастлабки љисмлари хотира-мемуар усулида битилган бўлса-да, Кул тегин љаќрамонлигига оид тасвирлар унинг тарихий љаќрамоник достони жанри намунаси эканлигини ойдинлаштиради. Битикда Кул тегиннинг бўз, тўруљ, ољ љора отларни миниб, ёвга ташланиши тасвирлари бу асар билан туркий халљлар ођзаки ижодидаги љаќрамонлик эпослари ўртасида ђоявий яљинлик борлигини кўрсатади. Алпомиш, Манас, Маадай љора каби образлар юзага келишига Кул тегин каби тарихий шахслар љаќрамонлиги асос бўлган деб ќисоблаш мумкин.

Билга хољон битиги. Билга хољон туркий хољонлардан биридир. У йигирма йиллик хукмронлик даврида турк элини босљинчилар хуружидан озод љилди. Билга хољон Элтариш хољоннинг катта ўђли – Љул тегиннинг ођасидир. У 734 йилда, эллик ёшида ўз яљинларидан бири томонидан заќарлаб ўлдирилган. Битиг Йўллуђ тегин томонидан ёзилган. Ваљт ўтиши билан битиг тош ађдарилиб, ёзувларнинг маълум бир љисми етиб келган.

Билга хољон ќаљидаги таърифлар Љул тегин ёзувларида ќам берилган. Билга хољон ёзувида эса унинг халљларни бирлаштириш, мамлакатни иљтисодий жиќатдан мустаќкамлаш учун љилган ишлари баён этилади. Билга хољон ўн етти ёшида Тибет (Тупут), сўнгра Тангутга, ўн

саккиз ёшдан йигирма ёшгача сўђд, табђач, ўнг тутуљ, басмил, идиљут юртларига йигирма икки ёшида яна Табђачга, йигирма олти, йигирма етти ёшида љирђиз, тургаш юртларига юриш љилганлиги ифодаланади. Битигда кўзига фаљат мол-мулк кўринган давлат бошлиљлари љораланади, улар гумроќлар деб айтилади.

Билка љођон отига ёзилган битикдан парча

Тангрининг турки узра љођон бњлдим,
Њлтирдим, њлмагидан љайђириб.
Турк беклар, будун љараб севиниб,
Тинчланиб књзлари юљорига бољди.

Тњрга њзни њлтириб,
Бунча ођир тњрда,
Тњрт ёндаги будунни бошљардим.
Књк тангри остида њн етти ёшимда,
Тупут сар юриш љилдим.
Тангут будунни буздим,
Њђлин, љизин, барисин анда олдим.

Њн саккиз ёшимда
Суђднинг олти њлкасига юриш љилдим,
Будунини унда буздим,
Табђач, њнг тутуљ, беш туман љњшин
билан келди.

Удуљ бошда урушдим,
У љњшинни унда йњљ љилдим.

Йигирма ёшимда басмил, идиљут
(љњшилиб)
Њђузим будуним ортти.

Солиљ юбормас дейин юриш љилдим.
……бњйсундирдим,
Књп њлжа келтирдим,
Йигирма икки ёшимда Табђачља юруш
љилдим.

Чача сенгуннинг саккиз туман љњшини
билан урушдим.
Љњшинини унда њлдирдим.
Йигирма олти ёшимда
Чин будуни љирђиз бирла ёђий бњлди.
……………………………………
Йигирма ёшимда љирђиз сари юруш љилдим,
Найза ботар даражадаги (чуљур) љорни
кечиб,
Књчман юшга юриб,
Љирђиз будунни уйљусида босдим.

Љођони бирла Сунга юшда урушдим,
Љођонини њлдирдим, элини унда олдим.
Њша йили Тургеш сари Олтин юшин оша,
Иртиш сувини кеча юрдим.

Тургеш будунини уйљусида босдим,
Тургеш љођон љњшини њтга бњронча келди.
Бњлчада уруш љилдимиз.

Унгин битиги. Битиг Мўђулистондаги Унгин дарёси бўйидан топилган. Элтариш хољоннинг яљинларидан бири Элетмиш ябђу ва унинг ўђли Чўрйўђа шарафига љўйилган деб тахмин љилинади. Битигда Элтариш хољоннинг турк халљини оёљља турђизиб, мамлакатни љайта тиклаши ќикоя љилинади. Битиг сўнгида хољоннинг тарихий хизмати ќаљида ќам фикр юритилади.

Ачамиз,отамиз Бњмун љођон
Тњрт бњлакни љисмиш, йиђмиш, ёймиш, босмиш.
Ул хон йњљ бњлгандан сњнгра
Эл йњљ бњлмиш, љочишмиш…
Љођонлаган љођонни ќайдамиш,
Турк будун олдинга кун чиљишга
Ортга кун ботишга љадар
Њнгга табђачга, сњлга юшга (чекинмиш)

Алп эрини балбал љисди,
Турк будун оти йњљ бњлмасин, дейин,
Турк будун йњљ бњлмасин, дейин,
Емиш бњлмасин дейин, юљорида тангри дер эмиш.
Љопођон Илтариш љођон љњлида етилдим
Эл этмиш Ябђу њђли Сабра Тамђан тархан
Олтмиш беш катта – кичик уруђим

Бу табђачдан сњлда
Њђуз беклари орасида етти эр ёђий бњлмиш.
Отамни тангри бођи, дейин,
Унда юрмиш, иши кучин бермиш,

Тангрига ишинг бердинг, дейин
Ярлаљамиш, шад отин анда бермиш.
Шундан сњнг тњљуз њђуз бек ёђий эрмиш
Књтарилмиш тангрикан ери…
Ёлђиз, кучсиз биз
Озни, књпни књрдик эрди,
Юриш љиламиз, дер эрмиш.
Эндиги бекларимга, дер эрмиш,
Биз озмиз, дейин љњрљмиш,
Отам шад анча њтинмиш,
Тангримникин олмасин, дейин,
Будун анда бермасликка ташланмиш.
Књп шаќарга бордим, босиб олдим.
Љњшини келди, љорасини енгдим, беги љочти.
……………………………………………
……………………………………….эрди.
Табђач будуни…………………….
…………….енгдим, йиђдим, босдим, ёйдим.
……………………………………
……………...бузиб келар эрдимиз.
Иккиси орасида бек ёђий бњлмиш.
Тегмасмен деб њйладим.
Тангри билка љођонни њйлаб,
Ишини, кучини бериш истагим бор эрмиш, экан.
Тегдиги учун…………..
………………………енгдим.
Уйига тегиб, уруш љилиб тегиб,
Инимга, њђлимга бундай сњзладим:
Илтариш љођондан аччиђланиб,

Айрилмадик, четланмадик.
Тангри билан ьоѓонда
Айрилмаймиз, узилмаймиз, дейин.
Анча сњзладим.
Ортга борди,
Билка ьоѓоннинг будуни борди.
Њлигин отига иши кучини берди.
Уза Тангри хон Луй (аждаќо) йили етганда ой
Кучлуѓ алп ьоѓонимдан айрилиб бордингиз.

Билка Тажам сени књмиб,
Молингни ьозондим.

Моюн Чур битиги. Битигни 1909 йилда фин олими Г.И.Рамстедг Шимолий Мўѓулистоннинг Селенга дарёси бўйидан топган. Моюн Чур – уйѓур хоьони бўлиб, битиг тош 759 йилда ўрнатилган. Ёзувда туркий ьавмлар ўртасидаги жангавор юришларнинг тафсилотлари Моюн Чур тилидан ќткоя ьилинади. Воьеалар Селенга дарёси атрофида бўлиб ўтади. Уйѓурлар давлати обод эди. Унга аввал Билга хоьон, кейин Бўйла Баѓан Тархан (ќукмдор, ьњмондон) хоьонлик ьилишган. Бўйла Баѓан Тархан шад (туркий хоьонлар сазовор бўлган энг олий ќарбий унвон)га эга эди. Бу пайтда Моюн Чур 26 ёшда эди, отасининг ьўшинида мингбоши вазифасини бажарарди. Ьарлуьларга ьарши жангда иштирок этарди. Битикда Бўйла Баѓа Тархан вафот этиши, хоьонлик Мойин Чур ьўлига ўтиши, лекин хальнинг бир ьисми Тай Билга Тутуьни хоьон деб эълон ьилиши, Моюн Чур эса ќокимиятни ьўлга киритиш учун унга ьарши курашиши воьеалари акс этган. Моюн Чур битиги кўпроь тарихий ьимматга эга. Жанг йиллари, жой

номлари, ьаќрамонларнинг исми ва унвонлари аниь кўрсатилади. Битикда халь маьолларидан ќам унумли фойдаланилган. Масалан, «Ѓам ўз уйингда» маьоли бир ьавмдан њз ьавмига ьарши чиььанлар тасвирини умумлаштиради. Моюн Чур ьўрьмас, адолатли, туркий ќальларни аќилликка чаьирувчи, бўйсунмаганларга нисбатан шафьатсиз хоьон эканлиги кўрсатилган. Унинг ободончиликка, хусусан ьўрѓонлар, шаќарлар ьурилишига раќнамолиги аниь далиллар билан тасвирланган.

*   *   *

Тангридан бњлган, давлатни барпо ьилган Билга хоьон Тулис, тардуш хальини ушлаб турди. Њтукан атрофидаги халь бу икки тоѓ оралиѓида эди. Суви Селенга дарёси эди. У ерда давлат гуллаб-яшнаган. Ьњшини, у ерда ьолган хальи, њн уйѓур ва тњььиз њѓуз хальини юз йил бошьарган. Турк ьипчоьлар бизнинг устимиздан эллик йил ќукмронлик ьилди. Мен йигирма олти ёшда эдим. Йигирма олти ёшимда отамга шад унвонини берди. У ерда Бњйла баѓа тархан менинг отам эди. У туркларни бњйсундириб ьайтди. Тњььиз њѓуз хальимни бирлаштирдим. Отам Кул билга хоьон њз ьњшини билан кетди. Мени эса мингбоши ьилиб жњнатди. Мен Ьайрадан њнгга бурилишим керак эди. Туркларни бњйсундириб, яна олдинга юрдим. Ьайра дарёси бошида уч Биркуда хоьоннинг ьњшини билан тњьнашдим. У ерда уларни ьувдим. Ьора ьум (ќозирги Гоби)ни ошиб њтдик. Књгурда, Књмир тоѓида Яр дарёси бњйида байроьли турк хальига Њзмиш тегин хон бњлган экан. Ьњй йилида унга юриш ьилдим. Турқларга ьарши иккинчи жанг биринчи ойнинг

олтинчи куни бњлиб њтди. Жангда Њзмиш тегинни асир љилдим, хотинини ќам у ерда асирга олдим. Турк халљининг давлати у ерда тугади. Ундан сњнг келгуси йилда яна ќужум љилдим.

Уч љарлуљ халљи ёмон њйга бориб љочиб кетди ва ђарбда Њн Њљ халљи билан бирлашди. Тњнђиз йилида уларни тор-мор љилдим.

Улар Тай билга тутуљља йабђу унвонини берганлар. Шундан кейин отам хољон вафот этди. Љора халљ менинг ќокимиятимга њтди. Аммо баъзилари Тай билга тутуљ томонидан туриб уни хољон деб эълон љилдилар. Мен љњшинни тњпладим ва уларга љарши жангга отландим. Улар устидан ђалаба љилдим ва босиб олдим. Букагуга етиб бориб кечаси – љуёш ботганда, жангга кирдим. Њша ернинг њзида тор-мор љилдим. Ёруђ бњлганда љочадилар, љоронђи тушиши билан яна йиђиладилар. Букагуда бирорта ќам саккиз њђуз, тњљљиз татар љолмади. Иккинчи числода кун чиљљанда жангга киришдим. Љулларим, чњриларим, халљимни осмон ва ер љњллади. Уларни њша ерда санчдим. Айбдор, номдор йњлбошчиларни тангри менинг љњлимга берди. Љора, оддий халљни йњљ љилмадим, уйини, биноларини, йилљисини тортиб олмадим. Номдор бошлиљларини жазоладим ва илгаригидай яшайверсин, дедим. Сиз менинг халљимсиз, дедим. Менинг орљамдан юринг дедим. Уларни љњйиб, Њзим кетдим, улар келмади. Мен яна уларни таъљиб љилдим. Бурђу деган жойда етиб олдим. Тњртинчи ойнинг тњљљизинчи кунида жанг љилдим, санчдим. Йилљисини, молларини, љиз ва хотинларини олиб келдим. Бешинчи ойда улар менинг орљамдан келди; саккиз њђуз, тњљљиз татар ќам битта љолмай

келди. Селенгадан ђарб томонга, Йилун књлдан жанубга, Шип бошигача љњшин тортдим.

Каргун, Сакишин, Шип бошидан душман бизга юриб келдилар, Селенгага љадар љњшин тортди. Бешинчи ойнинг йигирма тњљљизинчисида жанг љилдим. Њша ернинг њзида санчдим. Селенга дарёсигача сиљиб бориб, улар устидан ђалаба љилдим. Уларнинг књпчилиги Селенга дарёсини тарк этиб, менинг орљамдан борди. Мен Селенгани кечиб њтиб, уларнинг орљасидан кузатиб бордим. Жангда њн йигитни асир олиб, уларга љуйидаги топшириљни юклаб жњнатдим.

Тай билга тутуљ ёмон бњлгани учун, бир-икки номдор кишилари ёмон бњлгани учун, љора халљим, њлдинг, ётиб љолдинг, яна менинг давлатимга љњшил, њлмайсан, ётиб љолмайсан, дедим. Бор меќнатингни, кучингни бергин менга, дедим, икки ой кутдим, келмади. Саккизинчи ойнинг биринчи куни љњшин тортайин, дедим. Байрољ йњлга чиљљанда, отлиљ одамлар келдилар: душман келаётир, - дедилар. Душманнинг љњмондони келди. Саккизинчи ойнинг иккинчи куни Аччиљ Алтир љњлида Касуйни кечиб њтиб, улар билан тњљнашдим. Њша ернинг њзида тор-мор љилдим ва уларни таъљиб љилиб бордим. Њша ойнинг њн бешинчисида Љайра боши ва уч Бирку дарёси бњйида татарлар билан тњљнашдим. Ярим халљ бизга љњшилди, ярим халљ эса љитанларга њтиб кетди. Мен уйга љайтиб келиб, Њтуканда љишни Њтказдим. Душмандан хавф-хатарсиз эдим, икки њђлимга Йабђу, Шад унвонини бердим, тардуш, тулис халљининг бошчилигини бердим. Шундан кейин барс йилида чик халљи томонга юриш љилдим. Иккинчи ойнинг Њн

тњртинчисида Кам дарёси бњйида чиклар билан жанг љилдим. Шу йили чикларни бњйсундирдим.

Сип бошида ољиш Њрда љуришга буйруљ бердим. Љалъа деворларини љурдирдим. Ёзни њша ерда њтказдим, маросим њтказдим. Ёзувимни шу ерда яратдим. Шундай љилиб, њша йилнинг кузида шарљља юрдим, татарлардан жавоб кутдим, љуён йилининг бешинчи ойида уларга ќужум љилдим…

Њтукан йишнинг боши у ерда, лашкарингизнинг боши ќам у ерда. Идуљ башнинг орљасида – мен Йабаш тукуш дарёсининг љуйилишида ёзни Њтказдим. Саройни њша ерга љуришга буйруљ бердим, деворини ќам барпо љилдирдим, минг йиллик, туман кунлик ёзувимни, биномни њша ерда ясаб, тошга њйиб ёздирдим. Тњљуз њђуз беклари келди, айтдиларки, љабила бошлиђи бизларга душман экан. Аљлли бекларини ва Љора Булукни њша ерга њтљазибди, љирђизларга одам жњнатибди. «Сиз љњзђолон књтаринг, чикларни ќам љњзђолон књтартиринг, - дебди.- Мен ќам љњзђолон љилайин, - дебди. Љаранг, мустаљил бњлиб љолинг. Њрмонда сиз билан љњшиламиз», - деди у.

Тўљуз ўђуз тарафга љўшин тортдим. Тутуљ бош раќбарлигида чик тарафга мингта љисмни жўнатдим, унинг иттифољчилари тарафга озгина одам жўнатдим. Ќушёр бўлинг, љирђиз хољони кўчман ичида, дедим.

Ђам њз уйингда, дейдилар. У њзининг отлиљларини иттифољчилари томонга жњнатди, унинг иттифољчиларига эса менинг одамларим ќужум љилдилар, тил тутдилар. Уларнинг иттифољчиларига одамлар келди. Љарлуљлар эса иттифољчиларига келмадилар, асирлар шундай деб айтдилар. Мен Кам

дарёсини кечиб њтиб, олдинга юрдим. Њн биринчи ойнинг њн сакккизинчисида уларни Бњлчу дарёси бњйида учратдим. Уч љорлуљларни њша ерда тор-мор љилдим. Кейин орљага бурилдим ва њша жойнинг њзида љолдим. Чикларни эса менинг мингта отрядим љувиб етди. Њша жойда ёзни њтказиб, маросим њтказдим. Чик халљига тутуљ бердим (яъни бошлиљ тайинладим). Ишбар ва тархонларни ќам њша пайтда тайинладим. Кейин басмил одамлари келди. Љазлук књлида уларни књрди, душманлар оз деб улар њн бешинчи числода Тайђан књли бњйида љњшинни тЊпладим, у ердан отрядни уларни љайтариш учун жњнатдим. Одамларим Љора йњталиљ дарёсини кечиб њтиб келдилар. Мен уларни кутиб олишга чиљдим. Бу пайтда басмиллар лашкарбошиси љарлуљларга душман бњлиб љолди.

Менга душман бњлиб љолган басмиллар менинг уйимга келди. Мен уларни њзимга љњшмадим.

Ташљи душманлардан уч љарлуљ, уч идуљ татар, тургашларга љарши Њтукан њрмонларида ќужум љилдим. Бешинчи ойнинг йигирма олтинчисида улар билан урушдим. Мен ђалаба љилдим. Сњнгра тургашлар ва љарлуљларни тор-мор љилиб, уларнинг мол-мулкини, уйини талаб уйимга олиб келдим…

Љарлуљларнинг тирик љолгани ќаммаси тургаш хољонига келди… Хитой хољонининг љизини ва саккиз њђлини асирга олдим. Кейин хољон келди, менга ќурмат књрсатиб, икки љизини берди. «Сенинг сњзингга учмайин, яна янглишмайин», - деди ва љайтиб кетди. Шундан кейин суђд ва табђачларга Селенга дарёси бњйида Бай балиљ шаќрини љуришга буйруљ бердим.

ЭНАСОЙ БИТИКЛАРИ

Энасой битиглари деб номланган ёзувлар Энасой дарёси бњйларидан, яъни Тува ва Ќакас автоном республикаси худудидан топилган. Д.Г.Мессершмидт 1720-1727 йилларда Сибирга келиб, бир неча битигларни топган эди. Шундан бери турли йилларда 250 га яљин битигтошлар љўлга киритилди. Бу битиглар ќам Урхун битиглари сингари ќукмдор табаљага мансуб кишиларнинг љабртошларига ўрнатилган. Битигтошда дафн этилган шахснинг ќаётига оид маълумотлар берилган. Ёзувлардаги кечинмалар оламдан ўтган кишининг тилидан ифодаланиб, у яљин љариндош ва уруђларига мурожаатнома тарзида битилган. Ватанни севиш ва душманлардан ќимоя љилиш Энасой битигларига хос муќим хусусиятдир.

Элетмиш Билга хољон битиги. Ёзув љаќрамонлик жангномаси руќидаги ёдномадир. Унда ўз халљидан куч олиб, душманни эгаллаган жойидан љувган Билга хољоннинг кечинмаси берилган. У ўз эли ва давлатини мустаќкамлашнинг сабабини юљорида Кўк осмон – Кўк тангри, пастда љўнђир ер тарбиялагани ва мадад бергани, деб тушунади.

Тангридан бњлган, эл этган Билга хољон, эл Билга хотун хољон деб ном олиб ва хотун деган ном билан аталдилар. Њтуканнинг чеккасида, Тез дарёсининг юљориољимида њз љаргоќини њрнатди. Йњлбарс йилида ва илон йилида бу ерда ёзни њтказдим. Аждар йилида Њтуканнинг њртасида Сунгуз башљан муљаддас тепалагининг ђарбида ёзни њтказдим. Љароргоќни шу ерда њрнатдим, тошни ќам шу ерда тњљитдим. Минг йиллик, туман кунлик ёзувимни ва белгимни бу ерда ёзиб, тошга њйдирдим, љалин тошга ёздирдим. Юљорида књк осмон ёрлаљагани учун, остда љњнђир ер тарбиялангани учун элимни ва давлатимни вужудга келтирдим. Шарљда – кунчиљардаги халљ, ђарбда – ой ботардаги халљ, тњрт тарафдаги халљ менга куч берар, душманим эса њзи эгаллаган жойни љњлдан берди. Саккиз дарё оралиђида менинг ерим ва йилљим бор. Саккиз дарё – Селенга, Урхун, Тњла мени хурсанд љилади. Љарђа ва Бурђа дарёси бњйларида, икки дарё оралиђида мен њзим њрнашаяпман.

Уюљ Тарлаљ битиги. Битиг Олти бођ халљига бег бўлган Эл Туђан Тутуљ тилидан ќикоя љилинади. У олтмиш ёшида оламдан ўтади ва халљидан ажралади.

Сиз -элимдан, маликаларимдан,
Њђлонларимдан,халљимдан,
Сизлардан олтмиш ёшимда айрилдим.
Отам Эл Туђан тутуљ. Мен тангри давлатимнинг
элчиси эдим, олти бођ халљига бек эдим.

Уюљ Туран битиги. Учун Љулуг Тириг номли ќукмдорнинг ўз љариндош уруђлари ва халљидан ажралганлигининг марсияси. У 63 ёшида оламдан ўтган. Ватандан ажралганлигини жудолик деб билади. Олтин камарини белга бођлаб, баќодирлик намунасини кўрсатганлигини эслайди. Ёднома тошида кўрсатилишича, у ќукмдорлик љилган ќудуд Агун Љатун деб аталган.

Уйдаги хотинларим, сиздан, њђлим, айрилиб,
сизларнинг ќаммангизни йњљотиб, айрилдим.
Љариндош-уруђларимни йњљотиб, улардан
айрилдим.

Олтинлик элликта камаримни белимга боғладим.
Тангрили давлатимдан қониқмадим.
Сизларни йўқотдим.
Мен Учун Кулуг Тиригман.
Тангрили давлатимдан четдаман.
Олтмиш уч ёшимда сизлардан айрилдим.
Менга қарайдиган Агук Қатун еримдан айрилдим.
Тангрили давлатимдан, ўғилларимдан,
қизларимдан,
олти минг йилқимдан айрилдим.
Хоқонимнинг тулпори, қора халқи, машҳур
қаҳрамонларим,
сизлардан, йигитларимдан, ўғлонларим,
куёвларим, қудаларим,
қиз – келинларим, айрилдим.

Элегешдан топилган битиг ***(Битигтош кимнинг кечинмаси эканлиги номаълум).*** У халқи, қариндош ўруғлари, давлати ва хоқонидан айрилган. Ёдномада ўз марсиясини айтаётган қаҳрамон Тук Буғу мамлакатининг жангчиси бўлган. Унда юзта душманга тенг келадиган куч ва ирода бор эди. Улар жанубга қўшин тортади, саккиз киши қаҳрамонлик кўрсатади ва йўлбарс йилида қаҳрамонларча ҳалок бўлади.

Уйдаги хотинларим, маликаларим,
Сизларни йўқотиб,
Ўзимнинг ўғилларим,
Сизлардан жудо бўлдим.
Мен юзта қаҳрамон жангчининг кучига эга
бўлганим учун,
Душманнинг юзта жангчиси билан дарё бўйида
урушганим учун,

Сизлардан айрилдим.
Кўк осмондаги қуёш ва ойни ёрита олмадим,
Ватанимни йўқотиб, сизлардан айрилдим.
Хоқонимни, давлатимни, сизларни йўқотиб,
Сизларга эгалик қила олмадим…
Хоқонимни, давлатимни йўқотиб,
Сизлардан айрилдим.
Давлатнинг чиройли қизил байроғини
Мен белимдаги олтин камаримга боғладим.
Машҳур Тук Буғу байроғи остида,
Унинг ихтиёри билан, отаси бекнинг шон-
шавкати учун,
Мен жангчи бўлдим.
Қора халқим, маҳкам бўлинг,
Давлати, қонун-қоидаларини қўлдан берманг,
Йўқотманг сиз давлатимни, хоқонимни.
Давлатим ҳаётида, жанглар пайтида,
Йигитларимдан қаҳрамонлар топилмади.
Жангда ҳаммаси бўлиб биз саккиз киши эдик.
Жанубга қўшин тортиб, ўлиб-йитиб,
Йўлбарс йилида қаҳрамонлик кўрсатдим.
Тўрт оёқли йилқим, саккиз оёқли молим бор эди,
Ҳеч ғам-ташвишим йўқ эди.
Ғам, ташвиш менга тез келди,
Кучдан қолдим.
Ғам чекканимда сизлар билан учрашгим келади.
Қариндош-уруғларимдан, кўзу қошларимдан
(яъни энг
яқинларимдан),
Учар отларимдан айрилиб,
Қора халқимни йўқотдим, йўқолиб кетдим мен.

Бегра битиги. Тур исмли сарой хизматчисининг йиђиси. У ўн беш ёшида хитойлар тарбисида бўлади. Ўн беш ёшида Табђач хоњони хизматига киради. Ќаётида кўп азобларни кўради. Уч ўђлидан ажралади. Ўз элидан Хитойга љимматбаќо буюмларни олиб боради. Етти бўри, бир неча йўлбарс ва кийикларни ўлдиради. 67 ёшида вафот этади. У ўз халљини бардошли бўлишга чаљиради.

Мен Тур – апаман,
Сарой хизматичисиман,
Њн беш ёшимда хитойлар тарбиясига олди.
Маликаларим, хонзодаларимдан ђам билан айрилдим,
Кун ва Ойни ёрита олмадим-а.
Уч њђлонимдан айрилдим,
Йњљотиб, уларга эгалик љила олмадим-а.
Бардам бњл!
Саккиз оёљли молим бор,
Мен отимда саёќат љилдим.
Кейин уларни йњљотиб эга бњлолмадим.
Мен азобдаман,
Еримни йњљотиб, сувимдан айрилдим,
Ђамдан сизни йњљотиб,
Халљимга, љуёшимга, авлодимга эгалик љилолмадим,
Улардан айрилиб љолдим.
Давлатимга, хоњонимга боњмадим.
Ёшим олтмиш етти.
Мангу тош њрнатдим.
Мен ќамма учун йњљман.
Сонсиз дњстларимдан айрилдим,
Љалби кенг дњстларимдан айрилдим.
Њн беш ёшимда Табђач хоњонига бордим,

Йигитлик шарафим учун бордим,
Олтин, кумушни, љимматбаќо матоларни
Хитой элининг одамларига олиб бордим-а.
Етти бњрини њлдирдим,
Йњлбарс ва кийикларни њлдирмадим.

Чакўл битиги. Хоњон Билга Чикшан хизматида бўлган Чиксин йиђиси. У ўз эли, хоњони, мамлакати учун фидойи инсон. Лекин ќаётдан фаљат ђам-алам кўради. Тириклигида саккиз ўђлидан ажралади. Шу сабабли ўз номини «аламли Чиксин» деб атайди. Лекин халљи, хоњони, дўстларига љилган хизматини шараф деб тушунади.

Авлодларим, сизлардан айрилдим.
Оќ, уйдаги хонзодаларимдан айрилдим.
Саккиз њђлимдан айрилдим-эй.
Хоњоним, элим хизматида бњлдим.
Доно ќукмдоримга хизмат љилдим,
Дњстларимга хизмат љилдим.
Бу мен учун шарафдир.
Хоњоним учун, Билга Чиљшан хоњонига хизмат љилдим,
Эй халљим,
Йигитлик шарафим учун давлатимга хизмат љилдим.
Тангрига хизмат љилдим.
Энди ажойиб дњстларимдан айрилдим.
Бу мангу тошимдир.
Мен аламли Чиксинман.

Означенная љишлођидан топилган битиг. Ќукмдор Ал Инанчуга хизмат љилган баќодир йиђиси. У душман билан халљи ва дўстлари учун жанг љилади. Шаќзода Куч

Кул тутуљ жангда ќалоЉ бўлганидан азият чекади. Ўттиз беш ёшида љаќрамон номини олади.

Маликалар, дњстларимдан айрилдим.
Алам чекиб душман орасига кирдим.
Куч Кул тутуљ, сиздан айрилдим.
Давлатим, хољоним, сиздан айрилдим.
Мен њттиз беш ёшимда љаќрамон бњлдим.
Ал Инанчу давлатини – бил уни,
Хољонингиз йњљларди,
Дњстларингиз, баќодирлар, овозингиз љасамёд љилар.
Душманим књп эди, сизлардан айрилдим.

Ачур љишлођидаги битиг. Ури бек хољонга эл марсияси. Ури ўз элининг ќукмдори. У эл ођаси Инанчу билганинг ўђлидир. Унинг ќаљиљий исми Куч, љаќрамонлик лаљаби Уридир. Унинг мамлакати бой бўлиб, «пули кўп эди, љора сочидек». Етти минг сонли љўшини бор эди.

Эл ођаси Инанчу билга марќумлар аро,
Њђли оти Куч, њђлон туђилди.
Сизни отингиз Њри бек.
Элингиз учун љозониб, њз аёлингизни йњљотиб,
Сиз айрилдингиз.
Шавкатли њн етти ёшида шуќрати њлди.
Ердаги тамђали йилљи сонсиз эди.
Пули књп эди љора сочидек.
Душманга етган љњшини етти
Минг њђлон эди.
Юз эрнинг юзи, бекларнинг назари, беклик љоши,

Олтмиш эр дњстларингиз, эллик эр яхши дњстларингиз,
Њзингизнинг ођа-инингиз, саккиз мис књзгунгиз,
Њнта љора књзгунгиз,
Њкинмадингиз, књрмадингиз, бутламадингиз.
Сизнинг љаќрамонона исмингиз Ури, элингиз Њз.

Олтинкўлдаги биринчи битиг. Ватани ва эли озодлиги учун жангда ќалок бўлган Умай бек йиђиси. У ўз элининг ўкинчи учун туђилганидан ђурурланади. Улар тўрт ака-ука эдилар. Уларни жангдаги ўлим ажратди.

Ердаги бор нарсаларимга, шуќратимга бољмадим.
Отувчи алп эдингиз, катта бой эдингиз,
Инили бњри учолмай, барс ажралолмай љолди.
Бу отимиз – Умай бекдир.
Биз меросхњр эрлармиз, њзингни љийнамадинг.
Њзингнинг отинг, њзингнинг уч йигитингни олмадинг,
Ажралма одатларимдан, истакларимдан, халљимдан.
шон-шуќратимдан.
Йигитлик шарафим учун, ака-укаларим људрати учун,
Мангу тошни тикиб борди.
Биз тњрт ука эдик,
Бизни њлим ажратди, йњљотди.
Олтин њрдак, ёш кийикни йњљот, йиђлат, љичљиртир.
Људратидан барсим йњљолиб борди.
Њн ой элтди онама-а,
Туђди элимга шуќрат учун.
Мен яшадим.

Элим њкинчига, љалин ёвига.
Љаршилашиб ќалок бњлдим, йњљолдим.
Инингиз њлиб, љатъиятсизликда
Ќаётингизни барбод љилдингиз.

Олтинкўлдаги иккинчи битиг. Жасоратли љаќрамон Эран Улуђ йиђиси. У ўттиз саккиз ёшида вафот этади. Инанчу алплари орасида курашади. Тибет хољонига элчи жўнатиб, ундан совђа олади.

Жасоратли халљни, кучли халљни ушлаб турибман.
Жанговар отим Эран Улуђ.
Жасоратли љаќрамонман.
Љаќрамон йигитларим, шарафли давлатим бор учун
Халљ ќаяжонда юрмади.
Маликаларимдан, дњстларимдан, хотинларимдан айрилиб бордим.
Мен њђлимга, халљимга љарай олмадим.
Њттиз саккиз ёшимда вафот этдик.
Њн ой элтди онам, њђил бњлиб туђилдим,
Љаќрамон бњлиб улђайдим.
Элимда тњрт марта саёќат љилдим.
Шавкатим учун Инанчу алплари орасида курашдим.
Шону шавкат бњлса, шундай бњлар экан.
Асинман. Олтин тњплашга бордим.
Шараф учун Тибет хољонига элчи жњнатдим.
Ундан совђа келтирдим.

Убайт битиги. Љаќрамон жангчи Тархон Сангун йиђиси. У олти ёшида отасидан ажралган. У Эл Чур элида баќодирлиги билан шуќрат љозонади. Ўттиз жангчи билан душман пистирмасига дуч келади ва ќалок бўлади.

Љаќрамонлик жасоратидан акамни йњљотиб,
Халљ ђам чекди. Љули таклиф љилди
Маросимни кучли учта акамга.
Бек эрлардайдир Сабик босар акамиз.
Жангда књп халљнинг кучини билар эди.
Юљорида тангри ёрлаљади.
Љора халљимга, уч њђлимга эгалик љилолмадим.
Мен Тархон Сангунман,
Эл чур элида шуќрат топдим.
Эр љаќрамонлигим учун йиђлади. Биз йиђламаймиз…
Эга бњлолмадим элда љолган олти доно бек њђлига.
Турк хонининг балбали учун безакни эл аро тњљљиз эр бирин-кетин эр њђиллари
Љњйиб, сайлаб олди у шавкатли бегимга.
Тњљљиз марта айланиб, отни тњхтатдим.
Њттиз эрни бошлаб бориб, пистирмага дуч келдим.
Шунда уч акамдан айрилдим. Тачамдан айрилдим.

тњљљиз бек эрдан айрилдим. Байрољдор эдим, ишончли эдим. Олти ёшимда отамдан айрилдим, англаб етмадим.
Уч акамдан айрилдим, онам, уч акамга мен шараф отасиман.
Элимга, хољонимга бољмадим.
Њђлонимга, ођа-инимга бошчилик љила олмадим.

* * *

Ўрхун ва Энасой тош битиклари адабий жанрлар талабларига кўра марсия ва мадќиядир. Шахснинг вафот этганлигига ачиниш ќисси билан битилган сатрлар марсия жанрининг хусусиятини белгиласа, унинг тириклик пайтидаги љаќрамонлик, баќодирлик, ватанпарварлик фазилатлари улуѓланган сатрлар мадќия жанри талаби асосида юзага келган. Энасой битигларида бу руќ янада кучли.

Уйдаги хотинларим, маликаларим,
Сизларни йўљотиб,
Ўзимнинг ўѓилларим,
Сизлардан жудо бўлдим.
Мен юзта љаќрамон жангчини
кучига эга бўлганим учун,
Душманнинг юзта жангчиси
билан дарё бўйида урушганим учун,
Сизлардан айрилдим.
Кўк осмондаги љуёш ва ойни ёрита олмадим,
Ватанимни йўљотиб, сизлардан айрилдим.
Хољонимни, давлатимни, сизларни йўљотиб,
Сизларга эгалик љила олмадим...

Тош битиклар асосан эркак кишилар вафотига баѓишланган. Марсия ќам асосан вафот этган кишининг тилидан берилган. Марсия туркий ёзма ва оѓзаки адабиётда алоќида жанрдир. Маќмуд Кошѓарийнинг «Девону луѓотит турк» китобида саљланган Алп Эр Тўнгра марсияси ќам шундай жанр намунасидир. У халљ оѓзаки ижоди маќсули ќисобланади. Лекин марсиянинг Урхун–Энасой битигларидаги марсиялардан фарљи шундаки, у вафот этган шахс тилидан баён этилмайди, балки халљ йиѓиси ќисобланади.

Урхун-Энасой тош битиглари тарихийлик хусусиятига эга. Улар ќаётдаги аниљ шахсларга баѓишланган. Шу билан бирга мифологик тасаввурлар ќам ифодаланган. Љадимги туркийлар мифологиясига кўра тангри ер ва осмонни яратувчи, у ягонадир. Тангри туркийлар учун – ота, ер эса онадир. Кул тегин кичик ёзуви шундай бошланади:

Тэнгри тэг. Тэнгридэ болмыш
Турк Билга љаѓан бу
Њтга њлуртум.
Сабынын тукати эсидгил.

Мазмуни:

Тангри тољ. Тангридан бўлган
Турк Билга љоѓон бу ерга ўлтурдим.
Сўзимни тугал эшитгил.

Кул тегин ёдгорлигининг катта ёзуви эса љуйидагича бошланади:

Уза Књк тэнгри
Асра йаѓиз йэр љылынтуљда,
Икин ара киси оѓлы љылынмыс.

Мазмуни:

Юзада Кўк тенгри.
Остда љора ер љилинди
Иккиси аро киши ўѓли яратилди.

Урхун битиглари Энасой битигларидан эпик тасвирнинг кенглиги билан ажралиб туради. Бу ёдгорликларда ќам марсия ва мадќия руќи етакчилик љилади. Лекин вољеликнинг ифодаланиш хусусиятига кўра бошља жанрларнинг ќам белгиси мавжуд. Кул тегин ва Билга хољон ёдгорлиги бадиий тасвирнинг етакчилиги ќамда эпиклик хусусияти билан љаќрамонлик достонларини

эслатади. Тунюљуљ ёдгорлигида эса вољеаларнинг бадиий тасвири етарли даражада эмас.

Демак, тош битигларда адабий жанр талабларига кўра марсия, мадќия, достон ва мемуар шакллари мавжуд. Тош битикларда бадиий тасвир воситалари, халљ тили бойлигидан унумли фойдаланилган. Кул тегин асарида турк халљининг табђачлар томонидан эзилиши, зулм ўтказилиши шундай тасвирланади:

Турк будун илладук илин ичљину идмис,
Љађанладук љађанин житуру идмис.
Табђач будунка барилик ўри ођлин кул болти,
Силик љиз ођлин кўнг болти.

Мазмуни:

Турк будун эллашган элни бузђун этмиш,
Љођонланган љођонни тубан этмиш.
Табђач будунђа љаттиљ ўђиллари љул бўлди,
Сулув љизлари чўри бўлди.

Парчадаги «Эллашган эл бузђун», «Љођонланган љођон тубан», «Љаттиљ ўђуллар љул», «Сулу љизлар чўри» каби тасвирий ифодалар зиддиятни янада таъсирчан кўрсатади. Љуйидаги парчада эса ўхшатиш орљали туркий боболаримизнинг куч-људрати, душманларининг ожизлиги тасвирланади:

Тенгри куч биртук учун
Кангим љађан сўси бўри таг эрмис.
Йађиси кой тэг эрмис.

Мазмуни:

Тангри куч бергани учун
Отам љођон кучли бўридек бўлмиш.
Ёђиси љўйдек бўлмиш.

Сифатлашлар ќам табђач халљининг ўзига хос хусусиятларини очишга хизмат љилади:

Табђач будун саби сучук,
Ађиси йим шак эрмис.
Сўчик сабин йим шак ађин арин,
Ирак бўдуниђ анча йађу тир эрмис.

Мазмуни:

Табђач будун сўзи чучук,
Ођизи юмшољ эрмиш.
Сучук сўзи, юмшољ љилиљ (ла) авраб,
Йирољ будунни анча яљинлатар эрмиш.

Тунюљуљ битиг тошидан олинган мисраларда образли тасвир янада ќаётий чиљљан:

Йађумуз тэгра ичуљ тэг эрти,
Биз шад эртимиз.

Мазмуни:

Ёђимиз теграда љушлардек (кўп) эрди,
Биз емдек эдимиз.

Љуш ва ем курашадиган икки љавмнинг имконият даражасини образли тарзда ифодалай олган ўхшатишдир. Ёки шу битиг тошда туркий халљларнинг маљол ва маталларидан ўринли фойдаланилган.

Йупља ариклид топлађалу учуз эрмис,
Йинља эриклид издали учуз,
Йипља љалин болсар, топлађалуљ алп эрмис,
Йинчга йођон болсач, издулук алп эрмис.

Мазмуни:

Юпља арриљлик тўплагали осон эрмиш,
Ингичка орриљлик узгали осон.

Юпља љалин бўлса тўплагали алп (керак) эрмиш,
Ингичка йўђон бўлса узгали алп (керак) эрмиш.

Демак, тош битиклар ўзининг таъсирчан бадиий љимматига эга. Љадимги туркийлар тилининг жозибаси тош битикларда аниљ ифодасини топган. Бундан ташљари, тош битиклар бир неча фанларнинг ќам љимматли манбаи ќисобланади. Аввало, улар адабий ёдгорликдир. Ифода усули ва жанр (достон, љасида, марсия ва бошљалар) хусусияти билан бадиий адабиётнинг намунасидир. Тош битиклар љадимги туркий тилни њрганишда чексиз илмий-амалий аќамиятга эга. Уларда туркий љавмларнинг тарихига оид вољеа-ќодисалар, жуђрофий номлар, љавмларнинг номи ва урф-одатига доир этнографик маълумотлар, тотемизм, књк тангри, монийлик каби диний эътиљодлар ќам њз ифодасини топган. Хуллас, тош ёдномалар туркий халљларнинг адабиёти, тили, тарихи, дини, жњђрофияси, урф-одатларини њрганишда ђоят љимматли ёдгорликдир. Бу масаланинг бирламчи томонидир. Иккинчидан, ёдномалар љадимги туркий халљлар ођзаки ижодининг изчил давоми, жанр ва ђоявий белгиларини њзида мужассамлаштирган адабий меросдир.

Бадиий асарларни њтда ёнмас, тупрољда чириб, йњљолмас жисмларга битиб яратиш дунё халљлари маданияти тарихида синалган анъанадир. Жаќон адабиётининг дурдонаси саналган «Билгамиш» достони ќам сопол лавќаларда битилган эди. Туркий тош битиклар ќам ана шундай анъаналар натижаси бњлиб, уларда ранг-баранг жанрлардаги асарлар яратилган. Тош битиклардаги достонларнинг ђояси, љаќрамонлик руќи туркий халљлар ођзаки адабиётдаги эпослар билан мантиљан бођланади. Бундай бођланиш љабр тошлари достонларини яратган

ижодкорлар халљ достонлари билан жуда яљин таниш бњлганлиги, ундаги ђоявий мазмун ќамда љаќрамонлик руќини чуљур англаганлигида књринади.

ОЛТИНЧИ ЉИСМ
ЉАДИМГИ ТУРКИЙ ХАЛЉЛАР АДАБИЁТИНИНГ ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ

Сњз санъатининг дастлабки жанрлари инсоннинг нутљ маданияти ривожланиши билан туђилган. Демак, туркий халљлар адабиётининг тарихи жуда љадимий бњлганидек, адабий жанрларининг туђилиши ва шаклланиш жараёни ќам узољ тарихга эга. Бадиий адабиётнинг ќар бир шакли маълум бир жанр асосида юзага келиши љонуниятдир. Бас, шундай экан, туркий халљларнинг исломгача бњлган даврдаги адабиётида ќам ранг-баранг жанр ва вазн хусусиятлари мавжуд. Туркий халљлар ођзаки ижодига исломдан сњнгги ёки ќозирги даврда адабиётшуносликда мавжуд атамалар билан ёндашиш маљсадга мувофиљ эмас. Чунки бугунги адабиётшуносликдаги мавжуд жанр, шакл ќамда вазнни љадимги туркий адабиётдан излаш ёки ќозирги давр атамалари билан номлаш масаланинг моќиятини мураккаблаштиради.

Њзбек адабиёти тарихининг љадимги даврлари ёки энг љадимги адабий ёдгорликларини њрганишга бађишланган дарслик ва љњлланмаларда, шунингдек, бошља тадљиљотларда ќам «маљол», «марсия», «мунозара», «афсона», «асотир», «ривоят» каби жанрлар тњђрисида сњз юритилади. Аслида бу адабий атамалар араб тили маќсули бњлиб, бу тушунчалар туркий халљларнинг адабий-маданий ќаётида исломдан сњнгги даврларда юзага келган. Лекин љадимги туркий адабиётда юљоридаги атамаларни ифодалайдиган туркий тилдаги сњз, иборалар мавжуд эди. Демак, ќар бир даврнинг адабиётидаги жанрлар ёки

вазнлари њрганилганда шу даврга хос атамалардан фойдаланиш илмий – амалий аќамиятга эга.

Љадимги туркий халљлар ођзаки ижодининг жанр ва вазн хусусиятларини аниљлаш ќамда адабий атама сифатида номлашга асос бњладиган манбалар мавжуддир., Маќмуд Кошђарийнинг «Девону луђотит турк» китобидаги адабий атамалар ќамда айрим адабий жанрларнинг номини ифодалаши мумкин бњлган сњзлар, љадимги тош ва ёзма битиклар, шунингдек, љадимги туркий халљлар ођзаки ижодидаги мазмун, ђоя ќамда образларнинг тадрижий такомили натижаси: Юсуф Хос Ќожибнинг «Љутадђу билик» достонидаги айрим тасвир ва атамалар мавзуни ёритишга хизмат љилади.

Љадимги туркий халљлар ођзаки ижодининг жанр хусусиятларини њрганиш мавзуси адабиётшунослигимизда љисман бњлса-да ёритилган. Бу соќанинг илк тадљиљотчиси ќам Маќмуд Кошђорийдир. Бизнинг замонамизда бу масалада академик Б.Валихњжаев, профессор Б.Тњхлиев, Н.Раќмонов ва бошљаларнинг эътиборига лойиљ љарашлари мавжуд. Љуйидаги изланишлар ќам бу мавзуни ёритишга књмаклашади, деб њйлаймиз.

БИЛИГ

«Девону луђотит турк»**да билик** сњзига «билим», «ќикмат» ва «аљл» деб изоќ берилган (1., 367-бет). **Билга** ќикмат айтувчи, ќикматшунос, ољил, доно, аљлли, олим кишига нисбатан љњлланади. Демак, билик – ќикмат маълум маънода ќозирги њзбек тили луђат бойлигидаги **маљол** жанрининг мазмунини ифодалайди. Маљолда халљнинг, ижтимоий табаља ёки гуруќнинг дунёљараши, ќаётда тњплаган тажрибалари, кузатишлари ифодаланади.

Ъадимги туркийларнинг билгалари айтган биликлар ќам шундай хусусиятга эгадир.

«Девону луђотит турк»да биликлардан књплаб намуналар келтирилган.

Ађиз йеса, књз уйазур – Ођиз еса, књз уялур.

Этли, тиринаъли эзирмас – Эт тирноъдан айрилмас.

Ъарђа ъазђа њткњнса бути синур – Ъарђа учишда ђозга таълид ъилса, бути синар.

Ъњш ъилич ъинъа сиђмас – Ъњш – икки ъилич бир ъинђа сиђмас.

Ума келса, ъут келар – меќмон келса, ъут келар.

Алимчи – арслон, беримчи – сичђан – Олувчи– арслон, ъарзни берувчи – сичъон.

ЊТЛУК. «Девону луђотит турк»да њгит, насиќат руќидаги шеърлар **њтлук** деб номланади. Баъзан бу атама маъносини **њвњт** сњзи ќам ифодалаган. Њвњт асли њгитдир. Њтлук тарбия мавзусидаги бир неча бандли њгит ќамда насиќатлардир. Девонда ъофияланиш тизимига књра њтлук жанрига хос иккита шеър парчалари саъланиб ъолган.

Њтлук –1.

Ъњшни-ъњнуъ ађишъа,	***Ъњни –ъњшни ъариндош,***
Ъилђил анђар ађирлик.	***Књрсин сендан яхшилик.***
Артут алиб анунђил,	***Не-не совђа ъилишга,***
Эзгу тавар њђрулуъ. I.137	***Яхширођин ъил ортиъ.*** [1]

[1] Кошђарий М. Туркий сўзлар девони. Девону луђотит турк. I том. – Т.: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1960, 137-б. Кейинги саќифаларда шу китобдан олинган шеърий парчалар ва књчирмалар ёнига девон томи ва саќифаси кўрсатилди.

Ъњлса ъали њђрайин,		***Келса биров йњълашиб,***
Бергил таъи азуълуъ.		***Бергил яхши озуъ нон.***
Ъарђиш ъилур умалар,		***Ъарђаб кетар меќмонлар,***
Юнчиђ књруб ъњнуълуъ.	I.272	***Кутар бњлсанг гар ёмон.***
Келса ума тушургил,		***Меќмон келса њтъазгил,***
Тинсин анинг аруълуъ.		***Ќордиъ олиб тинч бњлсин.***
Арпа саман йађутђил,		***Оти ќам ёруђлиъда***
Булсин ати йаруълуъ.	II. 366	***Арпа сомонга тњлсин.***

Њтлук –2.

Кулса киши юзингга,		***Кулса киши юзунгга,***
Књрклук юзин књрунгил.		***Књрклик бњлиб књрингил.***
Явлаъ књзаз тилингни,		***Ширин, очиъ сњз сњйла,***
Эзгу савиђ тилангил.	III.50	***Ёъмоъ учун урингил.***
Ундаб улуђ табару		***Бњлса ођир ишларинг,***
Тавраб келиб югургил.		***Њзгаларга буюрма.***
Ъурђаъ йилин бузун књр,		***Њзингни оч ъолдириб,***
Ъанда тушар ъуди ил.	III.76	***Бошъага озиъ берма.***
Келса ъали ъатиђлиъ,		***Келса ъанча ъаттиълик,***
Эртар тею серингил.		***Њтиб кетар, сабр этгил.***
Њзлук ишин билип тур,		***Дунё ишин билиб тур,***

Анча ангар тирангил. III.252***Њзингни беђам тутгил.***

Бњлмиш ненгир северсан, ***Борлиљ мулкинг северсан,***
Аљрун ангар севингил. ***Унга камрољ севингил.***
Бермиш ненгик саљинма, ***Кетган молга ачинма,***
Азраљ ангар ўкунгил. III.372 ***Унга озрољ њкингил.***

Биринчи њтлукда меќмон кутиш одоби, љњни-љњшнилар билан аќил бњлиш, сахийлик ќаљида насиќат берилади. Иккинчи њтлукда эса, инсондаги ички ва ташљи гњзаллик улуђланган. Ширин сњзлилик, ќаётдаги ќар љандай љийинчиликларга бардошли бњлиш, бойликка ќирс љњймаслик инсоний фазилат сифатида књрсатилган.

ТАБЗУЂ

Табзуђ туркий адабиётдаги љадимий жанрлардан биридир. Туркий халљлар топишмољни шундай атаганлар. Девонда љуйидаги гап келтирилган: **Табзу ђуљ табуздим -** мен ундан бир топишмољ сњрадим (I., 429). Топишмољ жаќон халљлари њртасида кенг тарљалган жанрлардан биридир. Халљ ођзаки ижоди тарихида топишмољнинг иккита шакли учрайди: 1. Сњз шакли, яъни яширинган нарса –ќодисани сњз воситасида ифодалаш (Љоронђу уйда бели бођлиљ љул ётур (**супурги**). Бу топишмољ ќозирги давр ођзаки ижодида ќам келтирилган бњлиб, у ижтимоий синфий моќиятига књра њзининг љадимий љатламига эга. 2. Нарса буюм шакли, яъни нарса-буюмни књрсатиш билан яширинган фикрни топишга даъват этиш.

Љадимги туркий халљлар њртасида табзуђнинг нарса-буюм шакли ќам кенг ривожланган. Геродотнинг «Тарих» китобида берилган «Доронинг Скифияга юриши» љиссасида топишмољнинг нарса-буюм шакли келтирилган

бњлиб, бу усул туркий халљлар ођзаки ижодида жуда љадим замонларда илдиз отганлигини књрсатади. Асарда тасвирланишича, скифлар ќукмдори Дорога љуш, сичљон, љурбаља ва бешта камон њљини совђа љилиб жњнатади. Бу нарса-буюмларда маъно яширинган бњлиб, Доро уни топиши керак эди. Форслар ќукмдори топишмољ-буюмнинг жавобини љуйидагича изоќлайди.

«Скифлар менга ќокимиятни, ер ќамда сувини топширмољчи. Сичљон ерда яшайди, инсондек ернинг маќсулотидан озиљланади. Љурбаља сувда яшайди. Љуш чаљљонлиги билан отга њхшайди, камон њљларини топширишлари эса скифларнинг бизга љаршилик књрсатмасликларининг белгисидир».

Доро Скифияга бостириб кирганида унинг љњшини сафида Гобрий исмли доно киши бор эди. У скифлар жњнатган буюм – топишмољни бошљача изоќлади.

«Агар сиз, форслар, љушдек осмонга парвоз этмасалорингиз ёки сичљондек ер остига йњљолмасаларингиз ёки љурбаљадек ботљољља сакраб тушмасаларингиз ушбу камон њљларидан ќалок бњласизлар, ватанларингизга љайта олмайсизлар».

Буюм- топишмољнинг ќаљиљий жавоби ќам шу эди.

Юсуф Хос Ќожибнинг «Љутадђу билиг» асарида ќам буюм-топишмољларнинг яхши намуналари келтирилган.

Кунтуђди элиг бир куни ёлђизликдан сиљилиб, ќузурига Ойтњлдини чорлади. Ойтњлди келиб, ќайратга тушди. Элигнинг љовођи солиљ, юзи тумшайган эди. Кунтуђди уч оёљли курсида њтирарди. Љњлида пичољ, снл томонида эса заќар-заљљум, њнг томонида эса шарбат турарди.

Бу тасвир буюм-топишмољдир. Ойтњлди унинг маъносини англаб етмагач, элигдан унинг жавобини сњрайди. Буюм-топишмољнинг жавоби шундай эди.

1.Уч оёљли курси. Курсидаги уч оёљ унинг њз њрнида тњѓри, оѓмасдан туришига асосдир. Тњѓри нарса йиљилмайди. Кунтуѓди элигнинг ишлари тњѓри, оѓмас, яхши ва ёмонга нисбатан ќукм чиљариши њзгармасдир.

2.Пичољ. Пичољ санчилувчи ва кесувчи буюмдир. Кунтуѓди даъвогар-туќматчиларнинг ишини чњзиб њтирмайди, барча ишларини пичољдек кесиб, љирљиб ташлайди, адолат билан ќал љилади.

3. Шарбат. Кунтуѓди ќузурига келган киши унинг адолатлилигидан хурсанд бњлади, севиниб, гњё њзини шарбат ичгандек ќис этади.

4. Заќар-заќљум. Зњравон, тњѓриликдан љочган шахснинг насибаси заќар-заќљумдир. Бундай кишиларга Кунтуѓди ќукм чиљарганда улар заќар ичгандек жонлари азоб чекади.

«Љутадѓу билиг»да буюм-топишмољларнинг келтирилиши Юсуф Хос Ќожиб љадимги туркий халљлар оѓзаки ижоди шакл-услубларидан ќам унумли фойдаланганлигини књрсатади.

САНДРУШ

Сандруш љадимги туркий тилда «тортишув» маъносини беради. «Девону луѓотит турк»да сандрушга мисол бњла оладиган шеърлар келтирилган. Бу шеър ќозирги адабиётшунослигимизда «Љиш ва ёз» мунозараси номи билан юритилган. Ушбу сандрушда тортишишга киришган икки предмет њз хусусиятларини маљтайдилар, њзгасининг љилиљларини фош этадилар. Икки фаслнинг мажозийлик хусусияти ќаётдаги маълум табаља ёки

шахсларнинг љиёфасини умумлаштиради. Љиш – ёмонлик, Ёз – яхшилик тимсолига айланади.

«Љиш ва ёз» сандруши

Љиш яй била туљушди,		*Љиш ёз билан топишди,*
Љинѓир књзин баљишти.		*Љинѓир књзла боќишти.*
Тутушљали яљишти,		*Бир-бирига ёпишди*
Њтѓалимат њѓрашур.	I. 182	*Ѓалабани исташур.*
Тумлиѓ келиб љапсади,		*Совуљ келиб туради,*
Љутлуѓ яйиѓ тепсади.		*Љутлуѓ ёзни суради*
Љарлаб ажун япсади,		*Љор дунёни њради,*
Эт йин ушуб эмришур.	I. 430	*Тан увушиб зириллар.*
Яй љиш била љаришти,		*Ёз љиш билан књришди,*
Эрдам ясин љуришти.		*Ќунар ёйин љуришди.*
Чериг тутуб књрушти,		*Саф тортишиб туришди,*
Њљтаѓали њтрушур.	II.104	*Њљ отгали чоѓлашур.*

Љиш маљтанади:

Ул љар, љамуѓ љишин инар,		Љору ёмѓир менда инар,
Ашлиљ тариѓ анин њнар.		Озиљ-овљат шунда унар.
Явлаљ яѓи менда тинар,		Ёвуз душман менда тинар,
Сен келибан тебрашур.	II. 237	Сен келибон љњзѓалур.
Сенда љњпар чазанлар,		Сенда барча ёмонлар,
Љузѓу сингак йиланлар.		Чибин, пашша, илонлар.

Дњк минг љую туманлар, Думи гажак чаёнлар,
Љузруљ тикиб югрушур. III. 378 Ќамла љилиб югурар.

Љиш яйђару сувланур, Љиш ёз билан тортишур,
Эр ат менин яврулур. Эр, от менда ортишур.
Иглар ема саврийур, Касалликлар љайтишур,
Эт ен таљи бекришур. III. 294 Куч-љувватга тњлурлар.

Ёз унга жавоб беради:

Сенда љачар сундалач, Сендан саъвалар кетар,
Менда тинар љарђилач. Менда љалдирђоч яшар.
Татлиђ њтар сундувач, Булбуллар сайраб љњнар,
Эркак тиши учрашур. I. 481 Нару мода учрашур.

Йилљи язин атланур, Йилљи ёзда этланур,
Њтлаб анин этланур. Яйловларда њтланур.
Беглар семиз атланур, Беклар унга отланур,
Севнуб њгур исришур. I. 282 Севинишиб њйнашур.

Балчиљ балиљ юђрулур, Лой, балчиљлар тизилур,
Чиђай явуз йиђрилур. Камбађаллар эзилур.
Эрингаклари њђрилур, Совуљ љаттиљ сезилур,
Њзђуч била эвришур. I. 249 Бармољларин ќуќлашур.

ЙИЂИ-ЙЊЉЛОВ

Љадимги туркийларда бирор шахснинг њлими муносабати билан одамлар тњпланиб, књз ёш тњкиши йиђи-йњљлов, вафот этган кишининг сифатларини айтиб йиђлаган, њз ђам-андуќини тњкиб, књз ёши љилганлар йиђичидир. Шу жиќатдан љараганда, ќозирги

адабиётшунослигимизда љадимги туркий адабиётга нисбатан љњлланиладиган марсия жанри (масалан, «Алп Эр Тњнга» марсияси)ни йиђи-йњљлов атамаси билан умумлаштириш хато ќисобланмайди.

«Девону луђотит турк»да Алп Эр Тњнгага бађишланган йиђи-йњљловдан ташљари, яна шу жанрга мансуб тњртта шеърнинг парчалари саљланган. Улардан учтасида севикли ёридан жудо бњлган маъшуљанинг айрилиљ изтироблари ифодаланган.

Биринчи парча:

Њзик мени кучаюр, Севгим менинг кучаюр,
Тун-кун туруп йиђлаю. Кеча-кундуз йиђлайман.
Књрди књзум тавраљин, Књрди књзим кетганин,
Юрти љалип ађлаю. III. 275 Юртда ёлђиз љолгайман.

Елкин бњлуп бардуљи, Севиклим кетди узољ,
Књнглум ангар бађлаю. Књнглим унга бођлайман.
Љалдим эринч љадђуља, Љолдим чуљур љайђуда,
Ишим узу йиђлаю. III. 324 Уззукунлар йиђлайман.

Иккинчи парча:

Барди књзум яруљи, Кетди књзимнинг нури,
Алди њзум љњнуљи. У билан танам руќи.
Љанда эринч љаниљи Љайда экан севганим,
Эмди њзин узђурур. I. 81 Кечалари йњљ уйљу.

Њзик мени љумитти Севги дарди љњймайди,
Саљинч менга юмитти. Сођинч яна љийнайди.
Књнглум ангар эмитти, Књнглим унга тњймайди,

Юзум менинг сарђарур. I. 99	Юзим менинг сарђаюр.
Књнглум ангар љайнаю,	Књнглим унга љайнайди.
Ичтин ангар њйнаю.	Юракларим њйнайди,
Келди менга бњйнаю.	Энди келиб бађримга,
Уйнаб мени арђарур. I. 230	Ќордирмайин љњймайди.
Књрди мени эмлаю,	Књрди мени, эмлади,
Баљти менга имлаю.	Бољти менга, имлади.
Љалдим књнгул тњмлию,	Љолди књнглим, тњнглади,
Љадђу мени турђурур. III. 310	Љайђу мени яралар.

Урхун Энасой тош битикларида ќам йиђи-йњљловлар руќи етакчи њринда туради. Битиклардаги йиђи-йњљловларни ифода усулига књра иккига ажратиш мумкин:

1. Йиђи-йњљлов вафот этган шахснинг њзи тилида баён этилади (Энасой битиклари асосан шундай хусусиятга эга).

2. Йиђи-йњљлов йиђичи, яъни вафот этган шахснинг љариндош-уруђлари томонидан баён этилади («Кул тегин битиги»).

Љуйида Энасой битикларидан келтирилаётган Чиксин йиђиси вафот этган шахснинг аламли фарёдидир. Њлган шахс ќам, йиђичи ќам Чиксин бњлиб, йиђи-йњљлов ќам унинг тилидан баён этилган.

Авлодларим, сизлардан айрилдим,
Оќ, уйдаги хонзодаларимдан айрилдим.
Саккиз њђлимдан айрилдим- эй,

Хољоним, элим хизматида бњлдим,
Доно ќукмдоримга хизмат љилдим,
Дњстларимга хизмат љилдим,
Бу мен учун шарафдир.
Хољоним учун
Билга Чиљшан хољонига хизмат љилдим.
Эй халљим,
Йигитлик шарафим учун
Давлатимга хизмат љилдим.
Энди ажойиб дњстларимдан айрилдим.
Бу мангу тошимдир.
Мен аламли Чиксинман.

Йиђи-йњљловнинг бу шаклида ќаётдан књз юмган кишининг таржимаи ќоли баён этилади. Ќаётдан, љариндош-уруђларидан, орзу-умидларидан ажралиш њлган шахснинг аламли изтиробларига айланган.

ТЊРТЛИК

«Девону луђотит турк» орљали бизгача етиб келган љадимги шеърий асарларнинг бандланиши тњрт мисраликдир. Туркий адабиётдаги тњрт мисралик шеър ва банди тњрт мисралик бњлган шеърлар њртасида њзига хос тафовут бор, албатта. Тугал мазмунни ифодалаган тњрт мисрали шеърлар Шарљ адабиётида рубоий деб аталади. Девонда панд-насиќат руќидаги љуйидаги тњртлик келтирилган:

Љардуни еню саљинманг,
Тузђуни маню сезинманг.
Булмадиљ ненга севинманг,
Билгалар ани йирар. I.396

Музни жавоќир деб билманг,
Ќадя ошни еб љњйманг.
Беќудага севинманг,
Донолар шуни айтур. (А.А.)

Албатта, бу шеърни рубоий деб бњлмайди. Чунки шеърнинг ахлољий-таълимий руќи рубоийни эслатса-да, љофия, вазн хусусияти бу жанр талабига жавоб бермайди. Рубоийнинг љофияланиш тизими а-а-б-а, а-а-а-а шаклида бўлади. Бу тўртликда љофия а-а-а-б тарзида келган. Аруз вазни талабига књра рубоийлар ќазаж баќрининг ахрам ва ахраб вазнида ёзилиши керак. Юљоридаги шеър шакл жиќатидан тњрт мисра, яъни рубоий шаклида бњлса-да, вазн жиќатидан бармољ вазнида ёзилгандир. Ќар бир мисрадаги **њжук** (бњђин)лар сони 8 та, турољланиш тартиби 3 +2+3= 8 дир.

Демак, тњртлик туркий шеъриятда алоќида мустаљил жанр сифатида шаклланган. Шу жиќатдан љараганда, Юсуф Хос Ќожибнинг «Љутадђу билиг» достони таркибига киритилган тњрт мисралик шеърларнинг ќам рубоий ёки тњртлик деб аташ муаммоси мавжуддир. Чунки бу шеърлар ќам рубоий шаклида, тњрт мисралик љилиб ёзилишидан љатъий назар, уларнинг вазни ќазаж баќрида эмас, балки бармољ вазнида битилгандир. Шу сабабли ќам «Љутадђу билиг»дан њрин олган тњрт мисралик шеърларнинг љадимги туркий адабиётдаги тњртлик жанрининг намуналари деб љараш ќаљиљатга яљиндир. Лекин эътиборли томони шундаки, «Љутатђу билиг»даги тўртликларнинг љофия тизими рубоийникига мос келади. Демак, бу шакл бармољдаги тўртлик ќамда аруздаги рубоий анъанасининг бирлашган натижаси ќам бўлиши мумкин.

Киши йилљи бирла адирти билиг,

Билиг бирла янглуљ књтурди алиг.
Юри йилљи бњлса билиг бил, уљуш,
Билиг бирла сњзла, йњруљ тут тилиг.

(Одамни вуќушдан билим фарљлади,
Билим бирла инсон љадрин тиклади
Бњлиб љолма йилљи, билим ол, ќунар,
Билим сњзла, тилни билим саљлади).

ТУЮЉ

Шаклан књп маъноли сњзлар љадимги туркий тил луђат бойлигининг алоќида љисмини ташкил этади. Масалан, **йаш (**књз ёши**,** књкат, янги, соф**), љараљуш (**љирђий, Муштарий юлдузи, туя оёђининг таг атрофлари**), йиђач** (ёђоч, бир фарсах, дарахт), **тил (**тил, луђат, сњз, жосус**), књг (**шеър вазни, куй, маљом, кулгили вољеа, бошвођи олиниб, љњйиб юборилган ќайвон, эчки ва бошља ќайвонларнинг жуфтлашадиган ваљти, ойна юзидаги дођ, занг, хотинлар юзидаги дођ), **књк** (осмон, књк ранги, яшил дарахтлар) ва бошља сњзлар шундай књп маънолилик хусусиятларига эга. «Девону луђотит турк»да бундай сњзларнинг књплаб намуналари келтирилган.

Маълумки, књп маъноли сњзлар Шарљ адабиётида тажнис санъати юзага келишига асос бњлган. Туркий адабиётда эса бошља халљлар адабиётидан фарљли њларољ, туюљ жанри шаклланган бњлиб, унинг асосини љофияларнинг тажнисли - шакл бир хил, аммо маъноларнинг ќар хиллиги ташкил этади. Алишер Навоий «Мезон ул авзон» асарида туюљни бежизга туркий халљлар шеъриятига мансуб жанр деб ќисобламаган. «Девони луђотит турк»да гарчи туюљ шеърларнинг намунаси келтирилмаган бњлса-да, луђат таркибида књплаб омоним

сњзларнинг берилиши туркий тил туюљ жанри туђилиши ва шаклланиши учун кенг имкониятларга эга бњлганидан далолат беради.

«Љутадђу билиг» достонида келтирилган тњртликлар таркибида туюљ намуналарининг учраши ќам бу жанр туркий адабиётда аввалдан шаклланганлигини књрсатади.

Љайу эрда бњлса уљуш бирла **њг,**
Ани эр, атађил, неча њгса **њг.**
Уљуш, њг, билиг кимда бњлса тугал,
Йавуз эрса каз те, кичиг эрса **њг.**

(Агар кимда бњлса аљл, илм, зеќн,
Уни мадќ этиб сен, тугал эр дегин.
Зиёд бњлса кимда уљув, аљл, билим,
Ёмон ва кичик бњлса ќам маљтагин).

Бу туюљда њг – аљл, маљтамољ, улуђламољ маъноларида љњлланилган.

АЛЉИШ

Алљиш (ДЛТ., I., 123**)** – олљиш, маљташ, дуо љилмољ, мадќия айтмољ, табрикламољ маъноларида љњлланилади. Девонда олљишга берилган таъриф нуљтаи назаридан ёндашиладиган бњлса, бизгача етиб келган љадимги шеърий асарлар орасида бу жанрга мансубларини аниљлаш мумкин.

1. Тангрига маљтовлар (арабча «ќамд»). Љадимги туркий халљлар ођзаки ижодида яратилган асарлар, шу жумладан, айрим тош битиклар тангрига олљиш ва маљтовлар билан бошланган. Масалан, «Девону луђотит турк»да саљланган бир љаќрамонлик достонининг муљаддимасида љуйидаги олљиш берилган.

Тангри ажун турутти, Тангри оламни яратди,
Чиђри изи тезгинњр. Фалак доим айланур.
Юлдузлари юркашиб, Кун њрнини тун олур.
Тун кун уза бурканур. II. 350 Юлдузлари шайланур.

Яратти яшил яш, Яшил књкни яратти,
Савурди њрунг љаш. Юлдузлар сочилди.
Тизилди љара љуш, Мезон юлдуз тизилди,
Тун кун уза юрканур. I. 318 (А.А.) Тун кун уза љопланур.

Изимни укарман, Эгамни маљтайман,
Биликни югарман. Билимни тахлайман.
Књнгулни тугарман, Књнгилни жаќдлайман,
Эрдам уза турлунур. II. 283 Ќунар бутун тњпланур.

2. Бирор љаќрамон ёки ќукмрон номига олљишлар (арабча мадќия). Девонда шундай тњртлик келтирилади.

Љачан књрса ани турк, Љачон књрса уни турк,
Бузун анђа анинг айдачи. Шодликка тњлар тњлиљ.
Мунгар тагир улуђлуљ, Унда бордир улуђлик,
Мунда нару кесланур. I. 335 (А.А.) Сира бундан ортиљ йњљ.

Юсуф Хос Ќожибнинг «Љутадђу билиг» асарида Тангрига, Тавђач улуђ Буђра Љорахонга, осмон жисмларига, баќорга бађишланган олљишларнинг ёзма адабиётдаги етук намуналари мавжуд.

ЉАРЂАЉ

Љарђаљ (арабча мазаммат) **(**ДЛТ., II., 333**)** **-** љарђиш, лаънат маъносини беради. **Тэнгри љарђиши**

аниng уза - худонинг лаънати унга бўлсин (I., 428); **Тэнгри қарғағинга илинма** – худо қарғишига йўлиқма (II., 333). Демак, қарғиш олқишга нисбатан зид маъно ҳосил қилувчи тушунчадир. «Девону луғотит турк»даги қуйидаги шеърий парчалар қарғаш намунаси ҳисобланади.

Кўрклуғ тунуғ ўзунга, Кўрклик тўнинг ўзингга,
Татлиғ ашинг азинқа. Тотлиқ ошинг ўзгага.
Тутғил қўнуқ ағирлиғ, Қўноққа кўргиз иззат,
Язсун явинг бузунқа. I. 80 Ёйсин шаънинг узоққа.

Бақмас будун савуқ сўз, Боқмас жаҳон совуқ сўз,
Юдқи юзи саранқа. Сендек юзсиз бахилга.
Қазған улич тузунлук, Ёқимли бўл, хуш хулқ бўл,
Қалсун чавинг яринқа. II. 291 Қолсин номинг кўп йилга.
Бермиш сенинг бил Сенгадир фақат билгил,
Ялинчуқ тапар қаринқа. Неки кирса қорингга.
Қалмиш тавар азиннинг, Қолгай мулкинг бориси,
Кирса қара ўрунқа. II. 241 Кирсанг қора ўрингга.

Ушбу парчаларда меҳмонга иззат-икром кўрсатмаган, аксинча совуқ сўзи, бахиллиги билан уни ранжитган шахсга нисбатан лаънат айтилмоқда ва унга ўлим жазоси раво кўриляпти.

Олқиш ва қарғиш халқ оғзаки ижодининг қадимги жанрларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли ҳам бу жанрларнинг ўзига хос шакл ва хусусиятлари фольклоршуносликда алоҳида мавзу сифатида ўрганилади.

ҚОШУҒ

Қошуғ (ДЛТ., I., 357**) –** шеър, қасида, қўшиқ жанрларининг маъносини умумлаштирган. Девонда **қўшилди (**II., 156**)** сўзига изоҳ берилар экан, **ир қўшилди** ибораси келтирилади. Бунинг маъноси шеър айтилди, қўшиқ тўқилди ибораларига тўғри келади. Профессор С.Муталлибов шу ўринда қўшуғ ҳақида фикр юритар экан, «**Қошуқ** сўзининг асл маъноси бир сўзнинг бошқа сўзларга қўшилиши, маълум бир вазн талаб қилган миқдордаги сўзлар қўшилмаси – тизмаси» деб ёзади. Демак, шеърий йўлда ёзилган асарларга нисбатан қўшиқ атамасининг қўлланиши шу таърифга мос тушади. Қуйидаги тўртликда шундай маъно, яъни қўшиқ атамаси шеърий усулда битилган хабар мазмунини ифодалаган.

Туркан қатун қутинга, Туркан хотин қошига,
Тегур мендин қўшуғ. Мендан еткур шеър.
Айғил сизнинг табуғчи, Хизматга ходимингиз,
Ўтнур янги табуғ. I. 357 Рост, деб паём бер.

Қадимги туркий адабиётшуносликда шеърий асарларни қўшиқ деб номлаш натижасидирки, профессор Б.Тўхлиев ҳам «Ўзбек адабиёти» (9-синф) дарслигида «Девону луғотит турк»даги барча шеърий парчаларни «Қадимги қўшиқлар» номи билан умумлаштиради. Албатта, қадимги адабиётшуносликдаги қарашлар нуқтаи назаридан бу таъриф тўғридир. Шу билан бирга шеърий асарнинг куйга солиб ижро этилиши ҳам қадимги туркийларда қўшиқ номи билан юритилган. Девондаги қуйидаги парчалар одамларнинг қувноқ ўтиришлари, ўйин-кулгиси, куй ва шеърнинг вобасталиги ифодаси

бњлиб, у ижро этишга, яъни љњшиљља мњлжалланганлиги аниљдир.

Књглар љамуђ тузулди, Куйлар ажаб тузилди,
Ивриљ изиш тизилди. Май идиши тизилди.
Сенсиз узум узалди, Сенсиз књнглим эзилди,
Келгил, амул њйналим. III. 145 Кел, шодланиб њйнайлик.

Ивриљ баши љазлаю, Май идиши ђоз бњлсин,
Сађраљ тулу књзлаю. Туби књз каби тњлсин.
Саљинч књзи кезлаю, Ђамни књмайлик, њлсин.
Тун кун била севналим. I. 126 Тун кун њйнаб кулайлик.

Њттуз ичиб љиљралим, Уч бор ичиб љувнайлик,
Юљар љубуб секралим. Сакраб-сакраб њйнайлик.
Арсланлаю књкралим, Арслон каби увлайлик,
Љачти саљинч севналим. I. 160 Кетди љайђу яйрайлик.

Бундан ташљари, њљув дарсликларимизда љадимги халљларимизнинг меќнат ва маросимлари билан бођланган књплаб шеърлар келтирилганки, улар ќам љадимги љњшиљларнинг нодир намунаси ќисобланади.

ЙИР

ЙИР- куй, маљом. Књпинча бу сњз шеърга нисбатан љњлланади.Бу сњз **ир** тарзида ќам талаффуз љилинади (III., 9). Бу атама бошља саќифада «ђазал, маљом, куй» (III., 159) шаклида изоќланган. Демак, йир љадимги мусиљага ќам тегишли атама бњлиб, лекин књпрољ шеърга нисбатан ишлатилган.

Йир адабий атама сифатида књпгина туркий халљларда ќозиргача ќам саљланган. Йир Алишер Навоий асарларида ќам учрайдиган сњз бњлиб, у ашула, љњшиљ, жир маъноларини ифодалайди. **Жир** – йирнинг туркийлар «ж»лашган шеваларига хос њзгарган шаклидир. Йирламољ дейилганда ќам жирламољ – ашула љилмољ тушунилган. Ќозирги даврда татарларда, умуман, халљ љњшиљлари, љозољ ва љораљалпољларда эса сюжет асосида љурилган халљ шеърияти, књпрољ достонлар жир деб аталади.

Жир айтган ижодкор **жиров** деб номланган. Љадимдан ќозиргача њзбек, љозољ ва љораљалпољларда халљ достонлари ќамда тарихий љњшиљларни куйлаган халљ шоирлари жировлар деб юритилган. Њзбекларда халљ достонларини куйлаган шоирлар асосан бахши дейилади. Лекин љораљалпољларда жиров ва бахши фарљланади. Халљ љаќрамонлик достонлари ва тарихий љњшиљларни љњбиз билан куйловчи шоир жировдир. Романик достонларни дњмбира ёки дутор билан айтувчилар бахши ќисобланади.

Демак, **йир –жир** туркий адабиётдаги љадимий жанрлардан бири бњлиб, уларга хос хусусият шеър ва куйнинг узвий тарзда ижро этилишидадир.

КЊГ

Маќмуд Кошђарий **књг** сњзини уч хил маънода љњллайди (ДЛТ., III., 144-145 бетлар).

1. **Књг** – шеърнинг вазни, њлчови. **Бу жир не књг њза њл-** бу шеър љайси вазнда.

2. **Књг-** куй, маљом, ашулада махсус љоидага мувофиљ баланд – паст љилиш. **Эр књгланди –** одам овозини баланд-паст љилиб, маълум маљомда ашула айтди.

Девонда кьг атамасига берилган икки таъриф мантиљан бир-бирига бођланади. Биринчиси шеър, иккинчиси мусиљага оиддир. Иккинчи таърифда адабий матн – љњшиљ љилиб ижро этиладиган шеърнинг мусиљага мослаштирилиши, ижрочининг мусиљага мос товуш чиљаришига урђу берилган. Демак, кьг – шеър ва мусиља мужассамлигидаги жанр ќисобланган.

Кьг шеърнинг вазни ва њлчови дейилганда мисралардаги товушларнинг мусиља оќангига мос келиши назарда тутилган. Биринчи таърифда «Бу шеър љайси вазнда?» гапи келтирилган. Љадимги туркий шеъриятда етакчи вазн бармољ ќисобланган бўлиши мумкин. Шу сабабли бу тушунчани шеър љайси вазн (бармољ, аруз, эркин, сарбаст кабилар)да ёзилганлигини аниљлаш маъносида эмас, балки шеър мусиљанинг љайси оќанги, њлчовига тњђри келишини белгилаш маљсадида англаш ќаљиљатга яљиндир. «Девону луђотит турк» ноширИ С.Муталлибов Алишер Навоий ижодида ќам кьг сњзи мусиљага тегишли атама сифатида учрашини эслатади.

1. Сољиё, май тњлаким арбада истар књнгил,
   Эй љаландар, чала бошла њкурур **књк**та љњбуз.
2. Дедим, таронайи жонбахш мутрибо, сен худ,
   Фирољ сори тузуб њлтурур **књк**и чолдинг.

Келтирилган ќар икки байтда ќам књк љњбуз билан ижро этилиши таъкидланган. Байтлардаги тасвир моќиятига књра, књк љњбуз воситасида ижро этиладиган, инсонга жњшљинлик, књтаринки кайфият бађишлайдиган шеър ва куйдир. «Девону луђотит турк»даги љуйидаги тњртликда ќам књк тушунчаси ифодаланган бњлиб, шеърнинг мазмуни љувнољлик, њйин-кулги, шодланишни ифодалайди.

Књглар љамуђ тузулди,	Куйлар ажаб тузилди,
Ивриљ изиш тизилди.	Май идиши тизилди.
Сенсиз узум узалди,	Сенсиз књнглим эзилди,
Келгил, амул њйналим. III. 145	Кел, шодланиб њйнайлик.

3. КЊГ. Маќмуд Кошђарий књгнинг учинчи маъносини шундай изоќлайди:

«Бир хил кулгики, ќар шаќар халљи орасида машќур бњлиб, айтиб юрилади. **Бу йил бу књг келди** – бу йил бу кулги чиљди, дейилиши каби». Демак, књг љувнољ шеъриятни, шњх мусиљани ифодалагани каби кулгили вољеалар, ќангомалар ќам шу атама билан юритилган.

«Доронинг Скифияга юриши» љиссасидаги љизиљарли ќангома књг намунаси бњлиши мумкин. Љиссада шундай баён этилади: «Форсийлар ва скифларнинг жанги пайтида кулгили ќодисалар ќам юз бериб турди. Доро суворийлари эшак ва хачирларини ќам урушга жалб этган эди. Эшакларнинг ќанграшию, хачирларнинг књриниши скифлар Доронинг љароргоќига ќужум љилишган пайтда форсларга љулайлик туђдирса, аксинча скифларга халаљит берди. Скифлар мамлакати совуљ бњлганлиги сабабли эшак ва хачирлар бу юртда бњлмас эди. Эшак нима эканлигини билмаган скифлар уларнинг баљирољли овозларини эшитиб, эсанкираб љолдилар. Отлар эса эшакнинг овозидан љњрљиб, орљага тисланиши ќам аљлга сиђмас ќодисадир.

Отлар эшакларнинг ќанграшидан љулољларини диккайтиришди. Эќтимол, улар аввал бу хил ќайвоннинг товушини бирор марта эшитишмаган ёки уни књришмаган эди. Шундай љилиб, эшак ва хачирлар ќангомаси форсийларга жангда љисља муддат ёрдам берди».

САВ

Бу адабий атама туркий халљлар њртасида бир неча жанр ва тушунчаларнинг номини ифодалаган. «Девону луђотит турк»да савга шундай изоќ берилади.

Сав – оталар сњзи.

Сав – љисса. Љадимги вољеалардан хабар бериш.

Сав - ќикоя. Бирор вољеани айтиб бериш.

Сав – рисола, хат, кичик китобча.

Сав – сњз, нутљ.

Сав – илгариги хабарлар, янгиликларни етказувчи наби – пайђамбарга ќам савчи дейилади.Чунки у бир љанча хабарлар эшиттиради, ёзилган нарсаларни етказади (III., 168).

Савнинг **љисса** тури сюжетли шеърий ќамда насрий асарларга нисбатан љњлланган. Милодимиздан олдинги даврларда яратилган «Књ таи», «Оламнинг яратилиши», «Доронинг Скифияга юриши», «Томир љиссаси», «Эорпата (эрлардан кучли аёл)лар» каби асарлар, шунингдек, кейинги давр туркий адабиётнинг маќсули бњлган «Њђузнома», «Љњрљит ота китоби» каби йирик ќажмли достонлар сав-љиссанинг намуналаридир. Шунингдек, «Девону луђотит турк» китобида турк хољони Шу ќаљидаги насрий асар ќам келтирилганки, у ќам бу жанрнинг намунаси бњла олади.

Юљорида сав **ќикоя** жанрининг номи сифатида келтирилади. Девоннинг бошља њрнида эса, ќикоя **њткунч** (I., 175) атамаси билан ифодаланган. Љадимда ођзаки адабиёт ва унинг жанрлари етакчи мавље эгаллаганлиги сабабли девонда жанрлар таърифига ќам шу нуљтаи назардан ёндашилганлиги аќамиятлидир. Шу сабабли ќам сав-бирор вољеани айтиб бериш ёки ќикоя љилиш ќисобланса, њткунч – ќикоя, **њтунди** – ќикоя љилди мазмунини беради. Сав ќамда њткунч ќикоя љилиш, баён этиш, хабар бериш усули ќаётий вољеаларга, турмуш

ќаљиљатига мос келадиган ќодисаларга дахлдордир. Чунки љадимги туркий адабиётда **этук** – эртак жанри ќам мавжуддир. Девондаги таърифга књра, этук ќам жанр хусусияти билан њткунч ва савга яљин туради. Маќмуд Кошђарий ёзади: «**Этук** – ќикоя, эртак. Бирор маљсадни шоќга билдириш, ќикоя љилиш учун ќам бу сњз љњлланилади. Аслида бир нарсани ќикоя љилишдан олинган» (I., 98).

Демак, сав, њткунч, этук жанрларидаги яљинликка књра љадимги туркий адабиётда скифлар ќаёти билан бођланган књплаб кичик ќажмли, бирор вољеа акс этган, жумладан, «Тарђитой», «Шерак», «Малика Зарина», «Малика Спаретра» каби кичик сюжетли асарларни шу жанрлар таркибига киритиш мумкин. Албатта, кейинги давр адабиётида алоќида жанр сифатида шаклланган љиссани сав, ќикояни њткунч, эртакни этук билан тенг маънода тушуниб бњлмайди. Љадимги даврда бадиий ижоддаги адабий шаклларни маълум бир атамалар билан номлашнинг њзи ќам ижобий ќодиса бњлиб, адабиётшунослик фани туђилиб келаётганидан нишона эди.

Љадимги туркий халљлар ођзаки ижодида рисола ёки хат (арабча муншоот)нинг асл нусхалари саљланмаган, лекин хатларнинг тарих китоблари орљали ифодаланган ёки љиссалар таркибида келтирилган шакллари мавжуд. Масалан, «Доронинг Скифияга юриши», «Томир љиссаси» таркибида туркий ќукмдорларнинг форс шоќларига йњллаган хатлари келтирилади. Демак, хатларда маълум бир вољеа –ќодиса баён этилганлиги сабабли улар ќам сав деб номланишига асос бор. «Таъбирнома» китобча ќолида топилган асардир. У мустаљил мазмун, ђоя, композицион љурилишга эга. Шу сабабли «Таъбирнома» сав намунаси ќисобланади.

Адабиёт – сњз санъати. Љадимги туркий ижодкорлар ќам сњзнинг бундай хусусиятини яхши англаганлар. Ќатто Юсуф Хос Ќожиб ќам сњз тушунчасини бадиий адабиёт мазмунида љњллайди, шоирларни «сњз терувчилар» деб атайди. «Девону луђотит турк»да **сав-** сњз, нутљ маъносида љњлланилишининг асоси ќам шундадир. Бу њринда сав ођзаки адабиёт, сњзлаш, гапириш, ођзаки ижод этиш тушунчаларини ифодаламољда. Бас шундай экан, ођзаки адабиётга хос бњлган барча жанрларни сав атамаси билан умумлаштириш мумкин.

САВ – ОТАЛАР СЊЗИ

«Девону луђотит турк»да **сав** адабий жанри тњђрисида кенг маълумот берилган. Сав вољеий тасвирга хос бир неча жанрнинг умумлашма номи, яъни ќозирги адабиётшуносликдаги эпик тур атамасига яљин туради. Девонда «Оталар сњзи» ибораси сав атамаси билан ќам ифодаланган. «**Савда шундађ келир**» – оталар сњзи шундољ келади (III., 168 бет). «Оталар сњзи» ќам билик маъносига яљин туради, аммо бу икки атаманинг фарљ љилувчи хусусиятлари ќам мавжуд. Билигда доно фикрлар ва ќикматли сњзларнинг љисљалик, лњндалик, айни пайтда књчма маънолик хусусиятлари мужассамлашади. Билигнинг ижодкори замондош билга бњлиши ќам мумкин. «Оталар сњзи»нинг жанр хусусияти њтмишдан мерос бњлиб љолган панд-насиќат, ахлољ, одоб ифодаланган асарларни љамраб олди. Љуйидаги тњртликда ана шундай кишилар назарда тутилган.

Эрди уза эранлар	*Борди љадим донолар,*
Эрдам беги билиг тађ.	*Тођдай юксак билимда.*
Айди ўкуш њгутлар,	*Эслаб њгитларини*
Књнглим бўлур ангар, сађ. I. 116	*Љувонч ортар дилимда.*

Љадимги доноларнинг њгитлари оталар сњзидир. Бу жанрга хос намуналар Юсуф хос Ќожибнинг «Љутадђу билиг» асарида књплаб келтирилган. Жанр талабига књра, њгит ва билигни љадимда ким айтганлиги эслатилади, сњнгра матни келтирилади. Масалан љуйидаги парча шундай хусусиятга эга.

Неку тэр эшитгил књр элчи бњгу
Бњгу сњзлари булса аш-тег йэгу.
Нима дер эшитгил, доно эл боши,
Доно сњзи гњё егулик оши).

Љилич бирла алди књр эл алђучи,
Љалам бирла басти ул эл басђучи.
(Љилич бирла олди, књр эл олђучи,
Љалам бирла олди эл бошљарувчи).

Љилич бирла алса бњлур терк элиг,
Љалам бњлмађинча басумас алиг.
(Љилич билан олса бњлар эл босиб,
Љаламсиз љњл билан бњлмас бошљариб).

Љилич бирла алса љайу эл кучун,
Ани сурса бњлмас њкуш йил њчун.
(Љилич сњндирса гар љайси эл кучун,
Сњндириб бњлмайди адоват њчин).

Љалам бирла тутса љайу кенд улуш,
Тилак тегрур анда тузука улуш.
(Љалам-ла тутилса љайси эл, љишлољ,
Орзу умидларга етишар узољ).

Ушбу таърифдан аён бўладики, сав бир неча тушунчалар ифодаси бўлиб, унинг бош маъноси хабар, voқeйлик, янгиликдир. Демак, бирор воқейлик акс этган адабий жанр, китоб ёки оғзаки нутқ сав деб юритилади. Девонда сав номи билан аталган адабий тушунчалар қадимги туркий адабиётда ўз илдизларига эга. Биз юқорида сав – оталар сўзининг ўзига хос хусусияти ҳамда намуналари ҳақида фикр юритдик. Яна қўшимча тарзда шуни баён этиш мумкинки, «Қутадғу билиг»даги шаклга кўра, қадимги аждодлардан қолган ҳикматлар, панд-насиҳатлар «неку дер» – «нима дер» кириш бирикмаси билан бошланади. Демак, «оталаримиз, аждодларимиз нима деган, эшит, уларнинг доно фикрларига амал қил» тарзидаги баёндан сўнг сав берилади. «Қутадғу билиг»да келтирилган савнинг бу шакли Алп Эр Тўнга, Алп Эр, Тўнга Алп Эр, Жаҳонгир киши, Доно элбеги, Элчи боши, Беклар беги, Ботир киши номи билан боғлангандир. Демак, достондаги савлар юқорида номлари зикр этилган шахслар айтган доно фикрлар ҳисобланади.

САВЛАШДИ

Маҳмул Кошғарий қадимги адабий жанрлар ҳақида маълумот берар экан, **сав** ўзагига **лашди** қўшимчасини қўшиш орқали туркий халқлар оғзаки ижодида мавжуд бўлган яна бир жанр тўғрисида маълумот беради. «**Савлашди**-масал айтишди. **Ул менинг бирла савлашди**-ул мен билан масал айтишди, у менга масал айтди. Шунингдек, хабарлар, сўзлар, ҳикоялар айтишга ҳам бу сўз қўлланилади» (II., 250). Демак, сав – кейинги давр адабиётида масал (арабча) номи билан ифодаланган жанр мазмунини ҳам қамраб олади. Девонда берилган битик – мақоллар орасида ихчам масаллар ҳам учрайди. Шу

сабабли ҳам битиклар таркибидаги сав – масалларни ажратиб ўрганиш ўзига хос илмий – амалий аҳамиятга эгадир. Қуйидаги битикни сав-масал деб аташ учун масал жанри талаби тақоза этади.

Ашич айур: тубум алтун,
Қамич айур: мен қайдаман?

(Қозон айтур: тубим олтун,
Чўмич айтур: мен қайдаман?) (А.А.)

Маҳмуд Кошғарий бу мисраларни шарҳлар экан, у мақтанувчи кишига нисбатан қўлланишини айтади. Адабиётшунослик нуқтаи назаридан таҳлил этиладиган бўлса, бу мўъжаз шеърда икки образ – Қозон ва Чўмич образи берилган. Қозон мақтанчоқ киши, Чўмич эса ўша одамнинг кимлигини яхши биладиган шахснинг тимсолидир. Қозоннинг меҳнатини чўмичсиз тасаввур этиб бўлмайди, халқимизда «Қозонда бўлса, чўмичга чиқади» деган мақол ҳам мавжуд. Сав – масалда Чўмич образи ижобийлик хусусиятига эга. У ҳақиқат олдида кўз юммайди, жим ўтирмайди. Мақтанчоқ қозонга қараб, «мен қайдаман?» деб мурожаат этиш орқали «мен сен билан биргаман, бирга ишлайман, сиру асрорингни, башарангни яхши биламан, сен тилло эмассан» деган ҳақиқатни айтиш даражасига кўтарилган. Демак, сав-масалнинг ғояси мақтанчоқликни қоралаш, тўғрилик, ҳақиқатни улуғлашга қаратилган.

Икки буғра икашур,
Ўтра кўгакўн йанчилур. II. 332
(Икки айғир олишар,
Ўртада сўна ўлар). (А.А.)

Ушбу митти шеърда ҳам сав-масал жанри талабига жавоб берадиган образ ва сюжет мавжуд. Айғир-

зњравонлик, Сњна –ожизлик тимсолидир. Бир-бирига љасдлашган ќукмдорлар, баќодирлар урушадилар, жанг љиладилар, аммо њртада бегуноќ кишилар љирилиб кетади. Сав-масалнинг мантиљий ќукми ожизликни ќимоя љилиш, зњравонликни љоралаш ђояси асосида љурилган.

ИРЉ БИТИГИ

Ирљ – башорат љилиш, айтиб бериш, топиш. **Битик-** ёзув, китоб. Демак, ирљ битиги – башорат љилиш, келажакни айтиб бериш ќаљидаги китоб, яъни фолномадир (љаранг: Древнетюркский словарь, 676-бет). Љам ирљлади – љом-шомон башорат љилди (ДЛТ, III, 443-бет). Љадимги туркий халљлар ођзаки ижодида бу хил мавзудаги асарлар яратилган бњлиб, улар «Ирљ битиги», ислом даври атамашунослигида эса «Таъбирнома» деб юритилган. Башоратгњйлик бутун жаќон халљлари њртасида мавжуд анъанадир. Бундай љобилиятга эга бњлган шахслар осмон жисмлари орљали инсон таљдирини белгилашга ќаракат љилганлар. Келажакда бњладиган вољеа-ќодисаларни олдиндан айтиб берганлар.

Љадимги туркий халљлар ођзаки ижодида иккита ирљ битиги яратилгани маълум. Уларнинг яратилиш даври VIII асрнинг охири ва IX асрнинг бошларига тњђри келади. Ќар икки асар ќам туш књриш ва шу орљали келажакдаги вољеаларни баён этиш асосида љурилган. Ирљ битигининг биринчиси моний ёзувида битилган ва унда 13 та ќодиса ќамда буюмнинг таъбири берилган. Профессор Н.Раќмонов бу асардаги таъбирни мазмунига књра икки гуруќга бњлади:

1. Инсон фаолияти ва руќий ќолатига алољадор таъбир. Бу гуруќга **учрашмољ, жанг љилмољ, камаймољ, юз њгирмољ, севинмољ, љарши келмољ, ќузур-ќаловат топмољ, бола тарбияламољ** каби туш таъбирлари киради.

2. Бирор жисм, жой, табиат ќодисаларининг тушдаги таъбири. Бу гуруќга **љуёш, тођ, чуљур људуљ, љуёш нури, инсонларнинг учрашуви** таъбири киради.

Моний ёзувидаги «Ирљ битиги»ни њзбек олимларидан биринчи бњли Н.Раќмонов таржима љилган ва бу асарнинг њзига хос хусусиятлари ќаљида батафсил маълумот берган. Китобдаги фол – туш таъбирларидан бири шундай:

Агар тођ деган туш келса,
Таъбири шундай бњлар:
Тођлиљ ердан тођ юксалар, бњртиљ пайдо бњлур,
Тупрољ устида тупрољ пайдо бњлар,
Бир тепалик њртага чиљар.
Тирмашмољ истарсан, тњђридир,
Ошмољ истарсан, юксакдир.
Тенг – тушинг орасида сараси бњласан,
Ђавђодан, шовљиндан узољ тур.
Ахмољ кимсаларга, жанжалга яљинлашма.
Хасталик дарддан халос бњласан.
Мол-мулкинг књпаяди.
Сенга љарши бњлган кимсалар
Љум устига љуйи тортиб,
Иши битмаган инсонлар каби бњлур.
Еру књкка севинчингни соч,
Књп хайрли ишлар љил,
Яна ќузур-ќаловатга етишасан.

Иккинчи «Ирљ битиги» Урхун-Энасой ёзувлари гуруќига мансуб асардир. У руний ёзувда битилгандир. Тошга эмас, љођозга ёзилган. Асар љўлёзмасини XIX асрнинг охирида археолог А.Стейн Шарљий Туркистоннинг Дуньхуан деган жойидан топган. Љўлёзмани В. Томсон инглиз, С.Е.Малов эса рус тилига таржима љилган.

«Ирљ битиги» эрамизнинг IX асри бошларида моний жамоасидаги Исиг Сангун ва Итечуљ номли икки болага баѓишлаб ёзилган. Унда туш књриш ва унинг таъбири баён этилади. «Ирљ битиги»да туркий халљларнинг ўзига хос турмуш тарзи, ахлољий муносабатлари акс этган. Асарнинг асосий ѓояси яхшилик ва ёмонлик муносабатларини англаб етишга љаратилган. «Ирљ битиги» 65 та мустаљил шеърлардан ташкил топган туркум бўлиб, улар бир ѓояга асосланади.

«Ирљ битиги»да нима яхшию нима ёмонлиги ќаљидаги ахлољий љарашлар туркийлар учун муљаддас саналган илон, бўри, бургут, йўлбарс, от ва бошља ќайвонлар, жониворлар орљали гавдалантирилади. «Ирљ битиги»га икки нуљтаи назардан – туш таъбири ва, энг љимматлиси, бадиий асар сифатида ёндошиш керак. Инсон шундай туш кўради:

Катта уй ёнди,
Унинг тубигача ќеч нарса љолмади.
Деворларигача љолмади.

Хўш, бу ниманинг белгиси? Тушнинг таъбири – ёмонлик, инсон бошига келадиган мусибат белгиси.

«Ирљ битиги» љадимги туркий адабиётдаги илк рамзий-мажозий хусусиятли асардир. Унда инсон ќаётидаги яхшилик ва ёмонлик рамзий образлар мисолида берилади. Бўри ва љўй ќаљидаги масаллар жаќон адабиётида кўп учрайди. Љўй – ожизлик, Бўри – зўравонлик тимсолидир. «Ирљ битиги»даги љуйидаги шеър бундай хусусиятли масалларнинг љадимги намуналаридан ќисобланади:

Бой кишининг љўйлари ќуркиб кетибди,
Улар бўрига дуч келибди.
Бўри унинг сути билан оѓизланибди
(ёки бўрининг оѓзи касалланибди, - яъни оѓрибди)
Љўйлар саломат ва тугал љолибди, дейишди,
Билиб љўйинг: бу – яхши.

Халљимиз уруш ва ќалокатлардан чњчиб яшаган. Ќар љандай урушнинг бир баќонаси бор. Икки зњравон кучларнинг тўљнашуви катта фалокатларга асос бўлади. Айиљ ва Тўнѓиз тўљнашуви ифодаланган шеърда шундай маъно ифодаланади:

Айиљ билан Тўнѓиз
Довон устида тўљнашибди.
Айиљнинг љорни ёрилибди

Тўнѓизнинг озиљ (тиш)и синибди, дейишди.
Билиб љўйинг: бу – ёмон.

«Ирљ битиги»да аллегорик хусусиятга эга бўлган шеърлар анчагина. Шу сабабли ќам бу асарга туш таъбири нуљтаи назаридан эмас, кўпрољ бадиий ижод намунаси сифатида ёндошиш керак.

ТАНГРИКЛА

Тангри – оллоќдир. Љадимги туркий тилда **тангри** сњзига **к+ла** љњшимчасини љњшиш билан янги сњз юзага келди. Тангри – от, ла ќаракатни билдирувчи сњз ясовчи љњшимча бњлиб, тангрига ёлвор, тангрига товба љил маъносини беради. Туркий халљлар адабиётида инсоннинг тангрига тавба –тазарруси ифоланган шеърлар ва катта ќажмли асарлар ќам яратилган. Бундай мазмундаги асарлар т**ангрикла –** товбанома жанри намунаси ќисобланади.

Монийлик оъимидаги туркий адабиётда товбанома жанри талабига мос келадиган шеърий ќамда насрий асарлар учрайди. Љуйидаги шеър шундай хусусиятга эга:

Тангри – порлоъ, кучли, донога ёлворамиз,
Њтинармиз Кун, Ой тангрига.
Яшин тангри, нњм љути
Содиљ Моний ва пайђамбарларга
Љут бахш этинг, эй тангрим
Вужудимизни саъланг!
Руќимизни озод љилинг
Љут илтижо этармиз нурли тангрилардан,
Љњрљувсиз турайлик,
Севинч-ла яшайлик.

Монийлик адабиётининг маќсули ќисобланган «Хуастуанифт» тњлиђича тавбанома матнларидан ташкил топган. Бу асар гарчи монийлик оъимини тарђиб этишга љаратилган бњлса-да, унда «Авесто» китобидаги мифологик образлар ќам келтирилган. Демак, «Хуастуанифт» ва «Авесто» њртасида ђоявий яљинликлар бор. Энг муќими, товбаномаларнинг намуналари «Авесто»да ќам келтирилган. Љуйида келтирилган парча «Хуастуанифт» («Монийлар тавбаномаси»)нинг биринчи фасли ќисобланади.

«Хњрмузд худо бешта худо билан бирга ќамма худоларнинг поклиги учун иблисларга љарши курашга отланиб, (осмондан) тушди. Љилмиши ёвуз иблис Шмну билан турли хил бешта иблис билан жангга кирди. Худолар билан иблислар, нур билан зулмат ваљти келиб љњшилиб кетди. Хњрмузд худонинг жангчилари – бешта худо ва бизнинг руќимиз гуноќга иблислар билан жанг љилиб, бошидан яраланди. Яна ќамма иблислар, улуђлар очофат, уятсиз, суљ иблис билан бирга бир юз љирљ минг иблиснинг ёвуз таълимотига љњшилиб телба, руќсиз бњлиб љолди. Њзини пайдо љилган, яратган боъий худонинг ерини унутди, нур худоларидан айрилди. Ундан кейин, эй худойим, ёвуз љилиљли Шмну бориб, онгимизни, ниятимизни иблиснинг љилмиши томон бурди. Телба, руќсиз бњлиб љолганимиз учун, барча ёруђ руќларнинг ќаммасига, уларнинг илдизига, пок, ёруђ Азруа худога љарши гноќ љилдик, хато љилдик. Нур билан зулматнинг, худолар билан иблиснинг туб илдизи (Азруадир) дедик. Кимдир бировни тирилтирса, худони трилтирган бњлади. Кимдир бировни њлдирса, худони њлдирган бњлади, дедик. Яхши ва ёмон нарсаларнинг ќаммасини худо яратган, дедик. Абадий худоларни у яратган, дедик. Хњрмузд худо билан Шмну – ака-укадир, деган эдик. Эй худойим! Гуноќ билан юриб, (буларни) билмасдан, худога ёлђон сњзлаб, ёмон, уятли гап гапирган эдик. Кечирилмас гуноќ љилган эдик. Эй худойим! Энди мен, Раймаст шоќ, товба љилаяпман, гуноќдан озод бњлайлик, илтижо љиляпман. Гуноќларимни кечиргил!».

Хуллас, исломдан аввалги асрларда туркий халљлар ођзаки ижоди бой адабий жанрлар воситасида шаклланганлигини эътироф этиш учун асослар етарли.

1.Адабиётнинг баркамоллигини, биринчидан, ђоявий-бадиий етуклиги белгиласа, иккинчидан, шак-шубќасиз, жанрлар књламининг ранг-баранглиги ќам асос бњла олади. Бу масалада Маќмуд Кошђарийнинг улуђ хизмати шундаки, у «Девону луђотит турк»да љадимги адабий жанрларнинг барчасига тњла-тњкис намуна бера олмаган бњлса-да, шу жанрларнинг адабий жараёнда мавжудлигини аниљлашга

эришди. Девонда изоќини топган жанрлар љадимги туркий халљлар халљ оѓзаки ижодида наср ва назм њзига хос шаклларда ривожланганлиги ќамда салмољли даражадаги асарлар яратилганлигидан далолат беради. Девонда келтирилган жанрлар асосан љадимги туркий адабиётнинг оѓзаки ижодига мансубдир. Адабий жанрлар ќаљидаги маълумотлар икки жиќати билан аќамиятлидир. Биринчидан, љадимги туркий адабиётнинг жанрлар књлами бойлигини, иккинчидан, адабиётшунослигимиз тарихи ќам жуда љадимги даврлардан бошланганлигини књрсатади.

2. Бадиий адабиёт яратилар экан, у маълум бир жанр асосида юзага келади ва бу жанр адабиётшуносликда аниљ бир ном билан аталади. Масалага шу нуљтаи назардан ёндошар эканмиз, исломгача бњлган туркий адабиётда яратилган асарларнинг ќам њзига хос жанр хусусияти ва номланиши мавжудлиги, бу номланиш туркий тил билан ифодаланганини књрамиз. Исломдан олдинги адабий жанр номини исломдан кейинги арабча номлар билан аташ илмий-амалий жиќатдан маљсадга мувофиљ эмас. Маълум бир даврда юзага келган атамани шу давр тушунчасига боѓлаш илм-фанда исботланган тажрибадир.

3.Исломгача бњлган туркий адабиётни њрганиш шундан далолат берадики, лирик, эпик, лиро-эпик адабий турлар ривожланган ва бу турлар бир неча жанрлардан таркиб топган. Адабий жанрларнинг ќар бири туркийча њз номланишига эга бњлган. Туркий адабиётшуносликда адабий турларни ќам номлаш тамойиллари мавжуд. Сав ќозирги адабий жараёндаги эпик ва лиро-эпик атамалар маъносини ифодалай олади.

4.Туркий адабиётдаги жанрлар номланишига уларнинг шакл (тњртлик, туюљ), мазмун (билиг, љарѓаљ), ифоданинг руќий (сандруш, йиѓи-йњљлов) хусусиятлари асос бњлган.

5.Туркий жанрларнинг ќар бири алоќида тадљиљот мавзусидир. Юљорида жанрларнинг туркийча номланишини аниљлаш ва уларнинг айрим намуналарини келтириш билан чекланилди. Аслида туркий адабиётга хос жанрларнинг пайдо бњлиши, шаклланиш жараёнини махсус тадљиљотларда њрганиш долзарб масала ќисобланади.

ХУЛОСА

1.Туркий халљлар адабиёти ўзининг љадимий илдизларига эга. Бу адабиёт уч минг йиллик тарихни ўз ичига олади. Туркий адабиётнинг илк даврини «Исломгача бўлган адабиёт» номи билан ўрганиш жоиздир. Адабиётимизнинг љадимги даври нодир ёдгорликларга эга бўлиб, улар асосан халљ оѓзаки ижоди маќсулидир. Шу сабабли ќам бу асарларнинг муаллифлари аниљ бир ижодкор ёки бир миллат бўлмай, улар барча туркий халљларнинг маданий меросидир.

2.Туркий халљлар исломдан олдин тотемизм, анимизм, шомонизм, књк тангри, буддавийлик, монийлик, зардуштийлик, христианлик каби динлар ва диний аљидаларга амал љилишган. Кўк тангри уларнинг муљаддас динидир. Лекин Кўк тангри дининининг муљаддас таълимотини ифодалаган махсус китоб тарихда бўлган ёки бўлмаганлиги ќозирча маълум эмас. Туркий халљлар амал љилган динлар ва уларнинг ўзига хос хусусияти, аввало, туркий халљларнинг бизгача етиб келган бадиий асарларида, шунингдек, муљаддас китоблар «Инжил» ва «Авесто»да ўз ифодасини топган.

3.Љадимги туркий халљлар оѓзаки ижоди ўзининг ранг-баранг мавзу йўналишига эга. Энг аввало, туркий уруѓларнинг шаклланиш, бирлашиш ва турли босљинчи кучларга љарши курашиши бу давр оѓзаки адабиётининг етакчи мавзусидир. Достон ва эпосларда љаќрамонлик ќамда баќодирлик руќи устун туради.

4.Љадимги туркий адабиёт мавзу йўналиши, образлар тизими, хусусан, диний эътиљодлар ифодаси ќамда љаќрамонлик руќи билан жаќонда ўзининг љадимий адабиётига эга бўлган халљлар маданияти билан муштараклик хусусиятлари мавжуд. Туркий адабиётни

антик юнон, шумер ва бошља халљлар адабиётлари билан љиёсий ўрганиш шундай хулосага келиш имконини беради. «Алпомиш» ва «Одиссей» достонларидаги љаќрамонлар таљдири, сюжет вољеалари ўртасида яљинликлар бор. Љадимги юнон тарихчилари ќамда адиблари туркийларнинг аждодлари ќаётига љизиљиши, уларнинг турмуш тарзи тўѓрисида адабий-тарихий асарлар яратиши бундай яљинликнинг яна бир кўринишидир. Геродотнинг «Тарих» китобида туркий љавмларнингг етакчиси скифлар ва уларнинг љавмига мансуб љабилаларнинг оѓзаки ижодига оид ранг-баранг жанрдаги кичик ќамда катта асарларнинг келтирилиши адабиётимиз тарихи милоддан олдинги асрлардан бошланишидан далолат беради.

5.Туркий халљларнинг љадимги боболари скиф, киммер, сак, массагет каби номлар билан шуќрат љозонган. Геродот «Тарих»ида бу љавмларга мансуб эпосларнинг сиљиљ шакллари, яъни мазмуни етиб келган, холос. Скиф-киммерларнинг баќодирлиги, турли халљлар билан олиб борган жанглари тарихий ќодисадир. Бу вољеалар асрлар давомида ўзининг бадиий ифодасини ќам топа борди. Туркий ва форс-тожик адабиётида Турон (Скифия) ва Эрон (Мидия) мавзусининг юзага келишига шу тарихий вољеа-ходисалар асос бўлган. Туркий ва форсий адабиётдаги Алп Эр Тўнга ќамда Афросиёб туркумига мансуб ривоят, афсона, љисса ва достонлар шундай мазмунга эга.

6.Љадимги туркий халљлар яратган адабий асарларнинг сюжети милоддан аввалги асрларда туркий халљлар яшаган, ќарбий юришларда бўлган ќудудларда эндиликда истиљомат љилаётган халљларнинг адабиётига ќам сингиб кетган. Прометей ќаљидаги асотир ва афсоналар, немисларнинг «Небуленгулар ќаљида љўшиљ», грузинларнинг «Амиран», «Йўлбарс терисини ёпинган

паќлавон», форс ва араб тилларида яратилган тарихий ва бадиий асарларда Афросиёб ќаљида мавжуд адабий сюжетлар, рус-славян халљлари ўртасидаги Албер (Алп Эр) номига мансуб афсоналар шундай хусусиятга эга.

7.Урхун ва Энасой тош битикларининг топилиши туркий адабиёт тарихида янги даврни бошлаб берди. Бу гуруќга мансуб асарлар марсия ёки мадќия номи билан эътироф этилса-да, уларнинг ќар бири тарихий-бадиий асарлардир. Љабр тошларига битилган «Тунюљуљ», «Кул тегин», «Мою чур» ёдномаларини жанр хусусиятларига кўра достон, достон-мемуар деб ќисоблаш мумкин. Урхун-Энасой битиклари руний ёзувда ёзилган. Шу ёзувга мансуб тош битигнинг Олмаота яљинидан топилиши туркий ёзма адабиётнинг тарихи 2500 йилдан олдинрољ пайдо бўлганлигига ишонч, айни пайтда бу ёзувда битилган бадиий асарлар топилишига ќам умид ўйђотади.

8.Туркий халљлар ќаётига исломнинг кириб келиши унинг адабиёти тарихидаги анъаналар ва эътиљодларни инкор этмайди. Маќмуд Кошђарийнинг «Девону луђотит турк» асарида љадимги туркий халљлар ижодига мансуб жанрларнинг юксак намуналари берилган. Девонда Алп Эр Тўнга (Афросиёб) шарафига битилган шеърий, турк хољони Шу ќаљидаги насрий достон парчаларининг саљланиши адабиётимиз тарихида йирик ќажмли асарлар яратилганини тасдиљлайди.

9.Ислом дини жорийлашганидан сњнг яратилган асарларда, жумладан, Юсуф Хос Ќожибнинг «Љутадђу билиг» достонида туркий халљларнинг ўзига хос љадимий белгилари ва эътиљодлари ифодасини топди. Асар љаќрамонларининг номланиши, осмон жисмларига сиђиниш ёки Алп Эр Тўнга давридан љолган ќикматларга љайта-љайта мурожаат этилиши бунинг ёрљин далилидир.

10. Исломгача бўлган туркий халљлар адабиёти ўз жанр ранг-баранглигига эга. Бу давр адабиётининг кўлами, салмољдорлиги, ђоявий-бадиий љимматини белгилаш, кўп жиќатдан унинг жанрларини аниљлашга бођлиљдир. Лекин ќозиргача адабиётшунослигимизда љадимги давр адабиёти жанрларини ислом адабиётида мавжуд жанрлар билан, яъни кейинги давр адабиётшунослиги атамалари билан номлаш тамойиллари мавжудки, у маљсадга мувофиљ эмас. «Девону луђотит турк»даги адабиётшуносликка оид љарашлар, шунингдек, адабий парчалар ва љадимги туркий тил билан номланган атамалар исломгача бўлган адабиётда йигирмага яљин жанр мавжуд бњлган деган хулосани беради.

11.Туркий халљлар адабиётининг љадимий даври «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг бош љисми ќисобланади. Адабиётимизнинг бу даврига хос ђоя ва бадиийликни, турли жанрларда яратилган асарларнинг образлар тизими, љаќрамонларнинг орзу-интилиши, маљсад-эътиљодлари, тўпланган адабий тажрибаларни ўрганмасдан туриб, кейинги асрларда яратилган адабиётнинг ќам бадиий љиёфасини ёрљин тасаввур этиш мумкин эмас.

ЉЎЛЛАНМАДАГИ АДАБИЙ МАТНЛАРГА АЙРИМ ИЗОЌЛАР

Биринчи љисм

1. Ушбу љисмга киритилган «Тарђитой», «Анохорс ва Скилнинг жазоланиши» афсоналарини Геродотнинг «Тарих» («История в девяти книгах». – Л: Наука, 1972) китобидан таржима љилдик. «Скифнинг туђилиши» афсонаси Ф.Бойназаровнинг «Њрта Осиёнинг антик даври» (Т: Њљитувчи, 1991) дарслигидан олинди.
2. «Табиатдаги улкан нарса», «Љўрљмас сигир» афсоналарини рус этнографи Г.Н. Потаниннинг «Казак-киргизская и алтайская придания, легенды и сказки» (Петроград, 1917) китобидан таржима љилдик.
3. «Одамнинг яратилиши», «Тўфон» (туркийча варианти) Н. Раќмонов ва Ќ.Болтабоевлар томонидан тузилган «Њзбек мумтоз адабиёти намуналари», 1-жилд (Т: Фан, 2003) китобидан олинди.
4. Турк олими А. Љабољлининг «Турк адабиёти» (Истанбул, 1994) китобидан олинган шеърий парчалар (монийлик ќаљидаги шеърлар, Апрунчур Тегин шеъри, «Тонг тангриси»)ни биз таржима љилдик.
5. «Авесто»дан олинган шеърий парчаларни Душанбеда нашр этилган «Избранные гимны» («Адиб», 1990) китобидан олиб таржима љилдик.
6. «Монийлар тавбаномаси»ни С.Е.Маловнинг «Памятники древнетюркской письменности» (М.:-Л.:, 1951) китобида келтирилган љадимги туркий матндан табдил этдик.

Иккинчи љисм

1. Ушбу љисмда берилган «Кўр љуллар», «Доронинг Скифияга юриши», «Шоќга бўйсунмаган киммерлар», «Скифлар «ов»и», «Массагетлар ва уларнинг маликаси Томир ќаљида љисса» каби асарларни Геродотнинг «Тарих» китобидан таржима љилиб олдик.
2. «Алп Эр Тўнга» достонининг насрий матни турк олими Р.Њздекнинг «Турклерин алтин китаби», 1 жилд (Истанбул, 1990)да берилган. Матнни ўзбек тилига самарљандлик олим Пошали Усмон ўђли таржима љилди.
3. «Алп Эр Тўнга» марсияси академик А.Љаюмовнинг «Девону луђотит турк»даги шеърларнинг ќозирги ўзбек тилига табдили асосида тайёрланди. Љаранг: А.Љаюмов. Љадимият обидалари, Тошкент, 1972.
4. «Малика Спаретра», «Малика Зарина», «Зарина љиссаси» И.В. Пьянковнинг «Средняя Азия в известиях античного историка Ктезия» китоби асосида тайёрланди. (Душанбе, «Дониш», 1975).
5. «Зариадр ва Одатида», «Шерак љиссаси» афсоналари «Њзбек адабиёти тарихи», беш томлик, биринчи том (Т.: Фан, 1978) китобидаги матндан олинди.

Учинчи љисм

1. «Њђузнома» достонини профессор Н.Раќмонов љадимги уйђур тилидан ќозирги ўзбек тилига таржима љилган. (Љаранг: «Шарљ юлдузи», 1989, 4-сон). Достон матни ушбу манбадан олинди.
2. «Турк хољони Шу ва Искандар достони»ни Маќмуд Кошђарийнинг «Девону луђотит турк» китобида саљланган адабий сюжетлар асосида тикладик.

3. «Эргуна кун» афсонаси Н.Раҳмонов ва Ҳ.Болтабоев томонидан тузилган «Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари» (I жилд)дан олинди.
4. «Қўрқут ота китоби» академик В.Б.Бартольд томонидан рус тилига таржима қилинган (Қаранг: «Книга моего деда Коркута». Огузский героический эпос, М.: - Л.: 1962). «Бойбўрабек ўғли Бамси Байрак ҳақида қўшиқ»ни ушбу китобдан таржима қилдик.
5. «Оламнинг яратилиши», «Ку тай» афсоналари Н.Раҳмоновнинг «Руҳиятдаги нур» (Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002) китобидан олинди.

Тўртинчи қисм

1. «Билгамиш» достонидан олинган шеърий парчаларни «Эпос о Гильгамише» (О всё видавшем) китоби (М.:- Л.:, 1961)даги матндан таржима қилдик.
2. «Эорпата (эрлардан кучли)лар қиссаси»ни Геродотнинг «Тарих» китобидан таржима қилиб олдик.
3. Қозоқ этнографи ва тарихчиси Ч.Валихонов, рус олими П.В. Остроумовларнинг Тепакўзлар ҳақида ёзиб олган афсоналари «Типология и взамосвязи средневековых литератур Востока и Запада» (М.: Наука, 1974) китобида келтирилган. Биз матнни ушбу китобдан таржима қилиб бердик.
4. Форс-тожик ва араб тилида битилган асарларда Афросиёб образи ёритилган ривоят, қисса ва шеърлар кўплаб учрайди. Келтирилган матнларнинг манбалари саҳифаларда кўрсатилган. «Тарихи Сиистон»дан олинган шеърий парчани тожик ҳамда Х. Кўрўғли тиклаган «Афросиёб қалъаси ва ўлим маъбуди» афсонасини рус тилидан таржима қилдик.
5. «Амираннинг туғилиши» афсонаси рус олими Г.Н.Потаниннинг «Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе» (М.:, 1899) китобидан таржима қилиб олинди.
6. «Атли ҳақида қўшиқ»ларнинг рус тилидаги матнлари «Библиотека всемирной литературы» туркумида босилган китобларнинг 9-томи (М.: «Художественная литература», 1975)да берилган. Атли ҳақидаги шеърий парчани ушбу китобдан таржима қилдик.
7. «Олтун ёруқ» асаридан келтирилган «Тегин ва барс афсонаси»ни С.Е. Маловнинг «Памятники древнетюркской письменности» (М.:-Л.: , 1951) китобида берилган қадимги туркча матндан ҳозирги ўзбекчага табдил қилдик.

Бешинчи қисм

Ушбу қисмда келтирилган «Тўнюқуқ битиги», «Кул тегин битигидаги кичик ва катта ёзув», «Билга хоқон битиги», «Ўнгин битиги»нинг таржималари академик А.Қаюмовнинг «Қадимият обидалари» китобидан олинди. Бошқа тошбитигларнинг таржималари «Қадимий ҳикматлар» (Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987) китоби асосида тайёрланди.

Олтинчи қисм

1. Ушбу қисмда келтирилган адабий матнларнинг манбаси саҳифа ёнида кўрсатилган. «Девону луғотит турк» китобидан олинган шеърий парчаларнинг ўзбекча табдили академик А.Қаюмовнинг қаламига

мансуб. Ушбу љўлланма муаллифи табдилига тегишли сатрлар ёнига А.А.белгиси љўйилди.

2. «Хуастуанифт»дан олинган тавбанома, шу жанрга мансуб шеър, шунингдек, моний ёзувидаги «Ирљ битиги»дан келтирилган шеърий парча Н.Раќмонов ќамда Ќ.Болтабоевлар тузган «Њзбек мумтоз адабиёти намуналари» (I жилд) китобидан олинди.
3. Урхун–Энасой ёзувига мансуб «Ирљ битиги»даги шеърларни таќлил этишда С.Е.Маловнинг «Памятники древнетюркской письменности» ќамда «Љадимги ќикматлар» китобларидаги матнлардан фойдаланилди.

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР

1. Сиёсий адабиётлар

1. Каримов И. Истиљлол ва маънавият. – Т.: Њзбекистон, 1994, 160 бет.
2. Миллий истиљлол ђояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Њзбекистон, 2000, 50 бет.
3. Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йњљ. Т.: «Шарљ» нашриёти матбаа- концерни бош таќририяти. 1998, 32 бет.
4. Каримов И. Биз келажагимизни њз љњлимиз билан љурамиз. Асарлар 7 том. Т.: Ўзбекистон, 1999, 140 бет.

2.Адабий манбалар

5. Авеста. Избранные гимны. (пер. с авест. коммент. проф. И.М. Стеблин – Каменского; предисл. Пров. В.А. Левщица). – Душанбе: Адиб, 1990, 176 ст.
6. Авесто. А.Маќкам таржимаси.– «Санъат», 1991, № 3- 12.
7. Алпомиш. Ўзбек халљ достонлари. (Айтувчи Фозил Йўлдош ўђли.Ёзиб олувчи М.Зарифов).– Т.: Ўзбекистон, 1992, 189 бет.
8. Алпомиш. Ўзбек халљ достонлари. (Айтувчи Фозил Йўлдош ўђли. Ёзиб олувчи М.Зарифов).– Т.: Ўзбекистон, 1993, 224 б.
9. Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Том 9. Беовулф. Старшая эдда. Песнь о Нибелунгах. – Изд-во. «Худож. литературы», 1975, 752 с.
10. Гомер. Илиада. – Пер. с древнгреч. Я. Гнедича; Послесловие В. Ярхо: Примеч. С. Ошерова. – М.: Моск. рабочий, 1982, 448 с.
11. Гомер . Одиссея. – (Пер. В.А. Жуковского). – М. Сов. Россия, 1983, 320 с.

12. Древние Российский стихотворения, собранные К. Даниловым.- Свердловский: Средне – Уральское кн. изд –во, 1980, -320 ст.
13. Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. – Перевод академика В. В. Бартольда. Издание подготовили В.М.Жирмунский, А.Н.Кононов. – М. – Л. :Изд. АН 1962, 300 с.
14. Кошђарий М. Туркий сўзлар девони. Девону луђотит турк. Уч томлик. I том. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. – Т.: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1960, 500 б.
15. Кошђарий М. Туркий сўзлар девони. Девону луђотит турк. II том. – Т.: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1961, 428 б.
16. Кошђарий М. Туркий сўзлар девони. Девону луђотит турк. III том. Т.: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1963, 463 б.
17. Маадай–кара. Алтайский героический эпос. – Сказатель А.Калкин. – Горно - Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979, 272 с.
18. Манас. Љирђиз халљ эпоси. 1-китоб. –Миртемир таржимаси. –Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1964, 424 б.
19. Мифологический словарь. Гл. ред. Е. М. Мелитинский. – М.: Сов. энцикл. 1991,736 ст.
20. Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2-х. Т. второе издание .Т. 1. А. К. (Гл. ред. С. А. Токеров. – М.: Сов. Энциклопедия, 1987. – 671 ст.)
21. Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2-х. Т. второе издание. Т. 2. К.А. (Гл. ред. С. А. Токеров). – М.: Сов. Энциклопедия, 1988,. – 719 ст.)
22. Руставели Ш. Йўлбарс терисини ёпинган паќлавон. – Миртемир ва М. Шайхзода таржимаси. – Т.: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1959, 270 б.

23. Слово о полку Игорове. – Сборник. Сост. А. Е. Тархов. Вступит. Статья Д. С. Лихачева. М.: Мол. Гвардия, 1981, -207 ст.
24. Эллада љаќрамонлари. Иккинчи нашри. Тарж. М. Мирзоидов. – Т. «Ёш гвардия», 1976, 144 б.
25. Эсхил. Занжирбанд Прометей. – А. Љосимов таржимаси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, - 94 б.
26. Эпос о Гильгамише. (О всё видавшем). – Перевод с аккадского И. М. Дьяконов. М., - Л.: изд. АН, 1961, -215 ст.
27. Юсуф Хос Ќожиб. Љутадђу билиг (Саодатга йўлловчи билим).- Транскрипция ва ќозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи филол. фан. ном. К. Каримов. 2-нашри-Т.: «Фан», 1972, - 964 б.
28. Фирдавсий А. Шоќнома. – Форсийдан Ш. Шомуќамедов таржимаси. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, 1-китоб, -736 б.
29. Фирдавсий А. Шоќнома. Форсийдан Назармат, Ќамид Ђулом, Жуманиёз Жабборов таржимаси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, - 616 б.
30. Фитрат. Энг эски турк адабиётининг намуналари. Тошкент – Самарљанд, 1927.
31. Ўзбек адабиёти намуналари. I жилд. – Тузган Фитрат. – Тошкент- Самарљанд.: 1928, 318-б.
32. Ўђузнома. – Ўзбек тилига ађдарувчи. Н.Раќмонов. – Шарљ юлдузи, 1989, № 4, 165-171 – б.
33. Ўздек Р. Турклерин алтин китаби. Жилд I . – Тержуман тесисларинде дизилип басилмиштир. – Истанбул, 1990, 128 б.
34. Љадимий ќикматлар. – Тузувчи Н. Раќмонов. Масъул муќаррир А.Љаюмов.- Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987, - 432б.

35. Љњрљут ота китоби. – «Ёшлик», 1988, № 5,6, 7, 8.
36. Ќомер. Илиада. – Русчадан Љ.Мирмуќаммедов таржимаси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 456 б.
37. Шербак А.М. Угуз – наме.- Мухаббат – наме. – Памятники древнеуйгуркской и староузбекской письменьности. М., - 1959, 171 с.
38. Љаюмов А. Љадимий обидалар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 184 б.

Тарихий манбалар.

39. Абуший Ќасан А то. Туркий љавмлар тарихи. Т.:Чўлпон, 1998. – 240 б.
40. Баќодирхон А. Шажараи турк.: Масъул муќаррир ва сўз боши муаллифи Б.А.Аќмедов. – Т.: Чўлпон, 1990, - 192 б.
41. Беруний А.Р. Танланган асарлар. Т.П. – Т.: «Фан», 1965, 538 б.
42. Беруний А.Р. Танланган асарлар. Т.У. Биринчи китоб. – Т.: «Фан», 1973, 592 б.
43. Бируни А.Р. Избранные произведения. Т. I. – Т. : изд. АН 1957, 488 с.
44. Бичурин Н.Я. (Ианкинф). Собрание сведиций с народах, обитавших в Средней Азии в древнее времена. Т. I. М., - Л.: изд – во АН, 1950, 384 с.
45. Бичурин Н.Я. (Ианкинф). Юљоридаги номли асар. Т.II. – М., - Л.: Изд. во. АН, 1953, 328 б.
46. Бичурин И. Я. (Ианкинф). Юљоридаги номли асар. Т. Ш. –М. –Л.: Изд. во АН, 1953, 328 б.
47. Геродот. История в девяти книгах. –Л.: изд.-во «Наука» Ленинградское отделение, 1972, 600 ст.

48. Древнетюркский словарь, Л.: Наука, Ленинград. отд. 1969, 676 стр.
49. Джувайни. Мунтаджаб ад-дин Бади Атабек. Ступени совершенствования катибоб (Атабат ал- катиба). – Перевод с персидского, введения и комментарий Г. М. Курпалидиса. –М.: «Наука», 1985, 159 ст.
50. Инжил. Библияни таржима љилиш институти. – Стокголм, 1992,
51. Навоий А. Тарихи мулуки Ажам. –Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. – Т. : Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968, 272 б.
52. Наршахий Абу Бакр Муќаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи.- Т. : «Фан», 1966, 120 б.
53. Наршахи Абу Бакр Муќаммад ибн Жаъфар. Таърихи Бухоро, Душанбе: Дониш, 1979, 118 с.
54. Потанин Г. Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М.: Изд-е географич. отд. имп. обшес-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии. – М.: 1899, 893 ст.
55. Потанин Г.Н. Казак-киргизская и алтайская придания, легенды и сказки, Петроград, 1917, 198 ст.
56. Пьянков И. В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. (текст, перевод, примеч.)- Душанбе: «Дониш», 1975, -191 ст.
57. Рабѓузий Н. Б. Љиссаи Рабѓузий: Масъул муќаррир Д. А. Асилов: Сўз боши Э. Фозиловники. К. 1.- Т.: Ёзувчи,1990, 240 б.
58. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том. 1. Книга первая. Изд-во АН, М.: 1952, 222 стр.
59. Соловьев С.М. История России с древнейших времеи. В пятнадцати книгах. Книга 1 (тома 1-2). Изд.-во социално- экономической литературы, 1959, - 811 ст.

60. Темурнома. Амир Темур Кўрагоний жангномаси: (Сўз боши муаллифи ва луђатлар асосида нашрга тайёрловчи П. Равшанов). –Т.: Чўлпон, 1990, 352 б.
61. Темур тузуклари.Форсчадан А. Сођуний ва Х. Кароматов таржимаси. Б. Аќмедов таќрири остида. – Т.: Нашриёт – матбаа бирлашмаси, 1991, 144 б.
62. Турон Усмон. Туркий халљлар мафкураси. Рисола (таржимон У.Абдуваќоб). Т.: Чўлпон, 1995, 104б.
63. Улуђбек М. Тўрт улус тарихи. (Б. Аќмедовнинг кириш сўзи, изоќлари ва таќририда; Форс тилидан Б. Аќмедов ва бошљ. тарж.)-Т.: Чўлпон, 1993, 352 б.
64. Ђиёсиддин Муќаммад. Ђиёс – ул – луђот. Аз 3 жилд. Жилд 1. Душанбе: Ирфон, 1987, 480 с.

3. Илмий адабиётлар

65. 62. Абдураќмонов Ђ. Рустамов А. Љадимги туркий тил. Т.: Њљитувчи, 1982, 168 б.
66. Агрба В. Б. Абхазская поэзия и устное народное творчество. – Тбилиси.: Изд.-во «Мецниереба», 1971, 160 ст.
67. Аджи Мурад. Полын половецкого поля. М.: ТОО «Пик - контекст», 1994, 352с.
68. Алимуќамедов А. Антик дунё тарихи.–Т.: «Ўљитувчи»,1969, 400 б.
69. Ассириология и Египтология. Сборник статьей.- Изд.- во. Ленинградского университета. 1964, 128 ст.
70. Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове ополку Игореве».- Отв. Ред. А. Н. Кононова. – М.: «Наука», 1985, - 207 ст.
71. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М.: «Наука», 1979,-279 ст.

72. Бойназаров Ф. Ўрта Осиёнинг антик даври.: Дорилфунун ва дорилмуаллимлар учун дарслик. Т. : Ўљитувчи, 1991, 472 б.
73. Брагинский И. С. Из истории персидской и таджикской литератур. Избр. работы. – М. – «Наука», 1972, - 524 ст.
74. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Т.: «Фан», 1974, 151 - б.
75. Valixo'jayev B. Alisher Navoiy she'riyati. –Samarqand, - 2001, 100 b.
76. Гордезиани Р. В. Проблемы Гомерского эпоса. – Тбилиси.: изд.- во. Тбил. Ун-та, 1973,- 394 ст.
77. Гринцер П. А. Древнеиндийский эпос. – Генезис и типология .- М. «Наука», 1974, - 419 ст.
78. Дьяконов. И.М. История Мидии.: От деревнейших времён до конца IV века до н.о. – М., -Л.: Изд.- во АН, 1956, 487 ст.
79. Жабборов И. Жабборорв С. Жаќон динлари тарихи. Т.: Ўзбекистон, 2002, 224 бет.
80. Жирмунский В. М. Сказание об Алпомише и богатырская сказка. – М.: Изд.- во вост. Лит. –1960, 385ст.
81. Жирмунский В. М. Огузский героический эпос и «Книга коркута». – Приложения «Книга мгоего деда Коркута «. М., - Л., Изд.- во АН, 1962, стр.131- 258.
82. Жуковская Н. Л. Бурятская мифология и её монголские параллели.- В кн.: Символика культов и ритуаловнародов зарубежной Азии.- М.: «Наука», 1980.
83. Жўраев М. Говомард образининг ўзбек фольклоридаги талљинлари. – «Њзбек тили ва адабиёти», - 2001 йил, 5- сон, 48-55 –бетлар.
84. История греческой литературы. : Под. Ред. С. И. Соболевского и др. Т. 1-2 . М.: 1960,439 ст.

85. Кабакли А. Турк эдэбийати. II жилд, Истанбул, 1994, 904 бет.
86. Корогли Х. Алп Эр Тонга и Афрасияб по Юсуфу Баласогуни, Махмуд Кошгари и других автором.- «Советская тюркология», 1970, № 4. стр. 108- 115.
87. Корогли Х. Огузский эпос (сравнителный анализ). –В кн. : Типология народного эпоса. – М.: «Наука», 1975, стр. 64- 81.
88. Корогли Х. Из Восточно – западных фольклорных связей. Тепяглаз (Депегез) и Полифем. – В сб. : Типология и взаимосвязи литератур Востока и Запада. –М. : 1974, с.275-288.
89. Кляшторный С. Г. Древнытюркский рунические памятники как источник по истории Средней Азии. : - М.: «Наука», 1964, - 215 стр.
90. Костюхин Е. А. Александр Македонский в литературной и фолклорной традиции. – М. : Главная редакция восточной литературы изд. – во «Наука»,, 1972,- 190 стр.
91. Лихачев Д.С. Слово о походе Игоровом. – В кн.: «Слово о польке Игорове». – М.: Мол. Гвардия, 1981, - 207 с.
92. Лосов А.В. Гомер. – М.: Учпедгиз. 1960, - 350 с.
93. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўљитувчи», 1976, 664 с.
94. Малов. С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.: - Л.: изд. – во АН, 1951, 452 стр.
95. Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. – Тбилиси.: 1959, 507 с.
96. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: «Наука», 1976, 407с.

97. Менгес К.Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игорове». – Перевод с английского А.А. Алексеева. – Л.: «Наука», Ленинградское отделение, - 266 с.
98. Мирзаев Т. «Алпомиш» достони нашрлари ва ушбу икки жилдлик ќаљида . – «Алпомиш» , ЉП., Т.: «Ўзбекистон», 1993, 219-224б.
99. Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. Т.: «Фан», 1968, 172 б.
100. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти точик. Аз даври љадим то асри XIII. Китоби I. – Душанбе: «Маориф», 1987, 400с.
101. Неклюдов С.М. Исторические взаимосвязи Восточних влияний в Европейском эпосе. – В сб.: Типология и взамосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М.: «Нука», 1974, стр. 192 –274.
102. Нейхард А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Под ред. И.А. Шишовой. – Л. : «Наука», Ленинградское отделение, 1982, 240 ст.
103. Путилов Б.Н. Русский и южнославянский героический эпос.: Сравнително–типологическое исследование. – М. : «Наука», 1971, 316 ст.
104. Путилов Б. Н. Героический эпос и действителность. – Л. : «Наука», Ленинградское отделение. –1988, 225 ст.
105. Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо – сакских племен. – М.: «Наука», 1977, 216 стр.
106. Раќмонов Н. Кўќна битиктошлар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 111 б.
107. Раќмонов Н. Турк хољонлиги. – Т.: А. Љодирий номидаги халљ мероси нашриёти, 1993, 144 б.
108. Раќмонов Н. Руќиятдаги нур муроди. – Т.: А.Љодирий номидаги халљ мероси нашриёти, 2002, 128 б.

109. Сагалаев А.М. Мифология и верования алтайцев. Центрально Азиатские влияния - Новосибрск, 1984, 121 с.
110. Суразаков С.С. Алтайский героической эпос. М.: «Наука», 1985, 256 с.
111. Суразаков С. Алтайский героичесой эпос и сказание «Маадай кара» .: В кн. «Маадай кара». Алтайский героический эпос., Горно – Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979, 227- 260 с.
112. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в ранне-классический период. – М.: Главная редакция восточной литературы изд. во «Наука», 1976, 215 с
113. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – М.: 1971, 299 с.
114. Сулейменов О. Аз и Я. – Алма-ата, «Жалынь», 1990, 592 с.
115. Сулаймонова Ф. Шарљ ва Ђарб. – Т.: «Фан», 1991, 160 б.
116. Толстов С. Љадимги Хоразм маданиятини излаб. – Т.: ЎзФан, 1964, 440 б.
117. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ќожибнинг «Љутадђу билиг» асари. – Т.: «Ўзбекистон», 1991, 64 б.
118. Чиковани М.Н. Народный грузинский эпос о прикованном Амирани.: - М.: «Наука», 1966, 328 с.
119. Юнусалиев Б. «Манас» эпоси ќаљида. («Манас» китобига сўз боши). – Т.: 1964.
120. Шониёзов К. Љанђ давлати ва љанђлилар. –Т.: «Фан», 1990, 168 б.
121. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. I том. Энг љадимги даврлардан XV асрнинг II ярмигача.: Масъул муќаррир А.Љаюмов. – Т.: «Фан», 1978, 328 б.

122. Ўзбекистон халљлари тарихи. – Т.: «Фан», 1992, 188 б.
123. Њзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. Тузувчилар Н.Раќмонов, Ќ.Болтабоев. Т.: «Фан», 2003. 332 б.
124. Љаюмов А. Беруний ва адабиёт. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 141 б.

М У Н Д А Р И Ж А

Б.ВАЛИХЎЖАЕВ. Туркий адабиётнинг љадимий љатламлари……………………………………………………3
КИРИШ……………………………………… …………6

БИРИНЧИ ЉИСМ. ЉАДИМГИ ТУРКИЙЛАРНИНГ ДИНИЙ МАРОСИМЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ОЂЗАКИ АДАБИЁТДА ИФОДАЛАНИШИ

Тотемизм. ……………………………………………… …**16**
Тарђитой афсонаси ………………………………..**16**
Скифнинг туђилиши афсонаси ……………………...**17**
Бўри уруђлари афсонаси ……………………………**20**
Табиатдаги улкан нарса……………………………...**22**
Љўрљмас сигир ………………………………………**23**
Анимизм……………………………………………………**23**
Одамнинг яратилиши……………………………..**24**
Барќа тегин афсонаси …………………………….**25**
Кўк тангри дини ………………………………………………..26
Гелиос ва Митра ……………………………………..**31**
Шомонийлик………………………………………………**33**
Магия ……………………………………………………**37**
Буддизм……………………………………………………**40**
Монийлик…………………………………………………**42**
Монийлар тавбаномаси ……………………………….43
Зардўштийлик ………………………………………………**45**
«Авесто» …………………………………………………46
Гайа Марта ……………………………………………...48
Тиштар ……………………………………………………50
Христианлик …………………………………………………**53**
«Библия» …………………………………………………**53**
Тўфон ……………………………………………………**56**
Тўфон ……………………………………………………**58**
Анохорс ва Скилнинг жазоланиши ………………60

ИККИНЧИ ЉИСМ ТУРКИЙ ЉАВМЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШ ДАВРИ ОЂЗАКИ ИЖОДИ

Скифлар тарихи ва уларнинг ижтимоий ќаёти билан бођланган ривоятлар ……………………………………...66
Кўр љуллар ривояти ………………………………**69**
Доронинг Скифияга юриши ………………………...**70**
Шоќга бўйсунмаган киммерлар афсонаси …………**81**
Скифлар «ов»и афсонаси……………………………**83**
Алп Эр Тўнга шахсияти ва у ќаљда яратилган асарлар …...84
«Алп Эр Тўнга» достони……………………………88
«Алп Эр Тўнга» марсияси …………………………..96
Массагетлар ва улар тўђрисида яратилган афсоналар ……97
Малика Томир ќаљида љисса ……………………...98
Љадимги туркий љаќрамонлик афсона ва ривоятлари……………………………………………..105
Малика Зарина ……………………………………...106
Зарина љиссаси……………………………………106
Стриангей ва Зарина љиссаси ……………………...108
«Ойсулув» достонининг баёни ……………………109

Малика Спаретра……………………………………112
Зариадр ва Одатида ……………………………...113
Шерак ҷиссаси……………………………………115

УЧИНЧИ ЉИСМ
ТУРКИЙ АДАБИЁТНИНГ ДОСТОНЛАР ДАВРИ

Њђузхон шахсияти ва у ќаљда яратилган асарлар……………………………………………………120
Њђузхон ривояти ……………………………………121
«Њђузнома» достони ………………………………124
Турк хољони Шу ва Искандар достони ……………141
Эргуна кун ………………………………………..147
Љадимги љирђизлар ва «Манас» достони …………………149
«Љўрљут ота китоби» ва унинг туркийлар ођзаки ижодида тутган њрни ………………………………………………154
«Бойбўрабек ўђли Бамси Байрак ќаљида љўшиљ» ..158
Олтой туркийлари адабиёти……………………………..167
Оламнинг яратилиши………………………………170
Ку тай афсонаси ……………………………………177
Маадай љора ……………………………………...182

ТЊРТИНЧИ ЉИСМ
ТУРКИЙ АДАБИЁТНИНГ ЖАЌОН ХАЛЉАРИ АДАБИЁТИ БИЛАН МУШТАРАКЛИК ДАВРИ

Шумер адабиёти ……………………………………………187
Билгамиш достони …………………………………190
Љадимги туркийлар ва юнон адабиёти. …………………...200

Эор пата (Эрлардан кучли)лар љиссаси ………….206
«Алпомиш» достони……………………………..212
«Одиссей» достони………………………………213
Юнон ва туркийлар ођзаки ижодида тепакўзлар образи ……………………………………………….216
Прометей образи яратилишининг туркий манбалари ………………………………………………..228
Форс–тожик адабиётида Афросиёб ќаљида яратилган афсоналар туркуми ………………………………………233
Туркийлар образи љадимги грузин, герман, рус ва славян халљлари адабиётларида ………… ………………..254
Љадимги туркий адабиётда бадиий таржима ……..269

БЕШИНЧИ ЉИСМ
ТУРКИЙ АДАБИЁТ ТАРИХИДА ЯНГИ ДАВР ЁКИ ЉАБР ТОШЛАРИ ДАВРИ АДАБИЁТИ

Тош битикларнинг ўрганилиш тарихи…..………………...285
Урхун битиклари ……………………….……………..288
Энасой битиклари……………………….……………..336

ОЛТИНЧИ ЉИСМ
ЉАДИМГИ ТУРКИЙЛАР ОЂЗАКИ ИЖОДИНИНГ ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ

Билик ………………………….………………………….352
Њтлук …………………………..……………………….353
Табзуђ…………………………….…..…………………..355
Сандруш ……………………….………………………357
Йиђи-йўљлов ……………………….…………………..359
Тўртлик ……………………………….………………..361
Туюљ……………………………….……………………36
З
Алљиш ……………………………….………………364
Љарђиш……………………………….………………...366
Љошуђ ……………………………….………………367
Йир ……………………………….…………………….368
Кўг ……………………………….……………………369
Сав ……………………………….……………………371
Сав-оталар сўзи ……………………….………………374
Савлашди ……………………………….……………..376
Ирљ битиги ……………………………….…………377
Тангрикла ……………………………….……………..381

ХУЛОСА …………………………….………………...385
Љўлланмадаги адабий матнларга айрим изоќлар ………..389
Тавсия этиладиган адабиётлар …………….…………394